

BABITS MIHÁLY PRÓZAI ÉS DRÁMAI MŰVEI, TANULMÁNYAI, ESSZÉI, KRITIKÁI, LEVELEZÉSE

Szerkeszti: SIPOS LAJOS

Regényei

1. Babits Mihály: *A gólyakalifa*. Szerk. Éder Zoltán. *Kártyavár*. Szerk. Babits Kutatócsoport. Budapest, Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1999.
2. Babits Mihály: *Tímár Virgil fia*. Szerk. Sipos Lajos. Budapest, Magyar Könyvklub, 2001.
3. Babits Mihály: *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom*. Szerk. Buda Attila. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002.
- 4–5. Babits Mihály: *Halálfiái*. Szerk. Szántó Gábor András, Némédiné Kiss Adrien, T. Somogyi Magda. Budapest, Argumentum Kiadó, 2006.

Drámái

Babits Mihály: *Drámái*. Szerk. Vilcsek Béla. Budapest, Magyar Könyvklub, 2003.

Tanulmányai, esszéi, kritikái

1. Babits Mihály: *Tanulmányai, esszéi, kritikái, 1900–1911*. Szerk. Pienták Attila, Híbsch Sándor. Megjelenés előtt
2. Babits Mihály: *Tanulmányai, esszéi, kritikái, 1911–1920*. Szerk. Pienták Attila, Híbsch Sándor. Előkészületben

Levelezés

1. *Babits Mihály levelezése 1890–1906*. Szerk. Zsoldos Sándor. Budapest, Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998.
2. *Babits Mihály levelezése 1907–1909*. Szerk. Szőke Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.
3. *Babits Mihály levelezése 1909–1911*. Szerk. Sáli Erika, Tóth Máté. Budapest, Akadémiai Kiadó 2005.
4. *Babits Mihály levelezése 1911–1912*. Szerk. Sáli Erika. Budapest, Magyar Könyvklub, 2003.
5. *Babits Mihály levelezése 1912–1914*. Szerk. Pethes Nóra, Vilcsek Andrea. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007.
6. *Babits Mihály levelezése 1914–1916*. Szerk. Fodor Tünde, Topolay Ágnes. Budapest, Argumentum Kiadó, 2008.

7. *Babits Mihály levelezése 1916–1918.* Szerk. Tóth Máté. Budapest, Argumentum Kiadó. Megjelenés előtt
8. *Babits Mihály levelezése 1918–1919.* Szerk. Sipos Lajos. Budapest, Argumentum Kiadó. Megjelenés előtt
9. *Babits Mihály levelezése 1919–1920.* Szerk. Pienták Attila. Budapest, Argumentum Kiadó. Megjelenés előtt

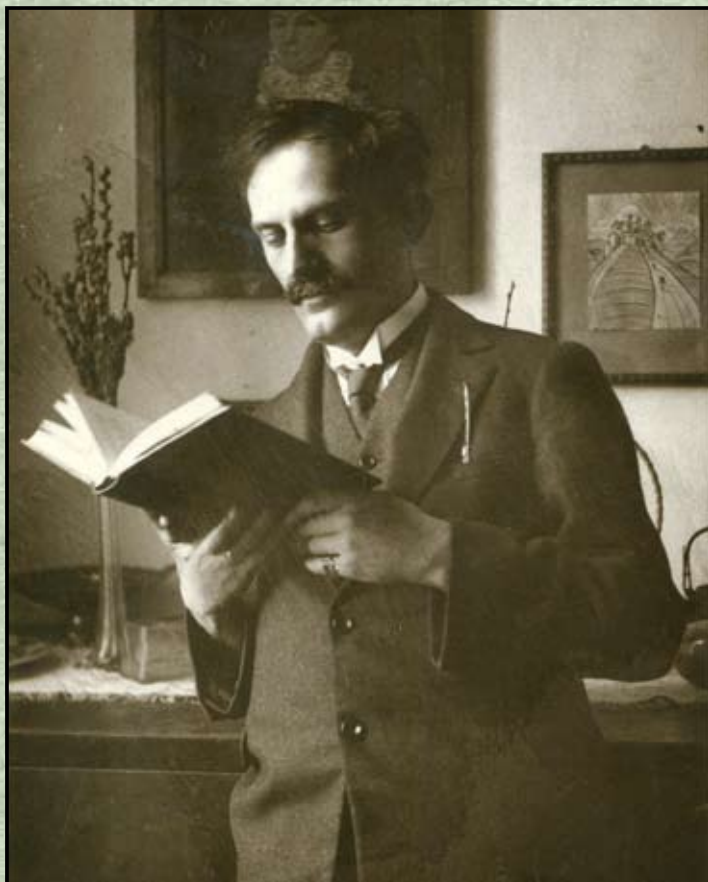
BABITS KÖNYVTÁR

Szerkeszti: SIPOS LAJOS

1. *Babits Mihály: „Itt a halk és komoly beszéd ideje...” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások.* Szerk. Téglás János. Második, bővített kiadás. Celldömölk, Pauz–Westermann Könyvkiadó Kft., 1997.
2. *A Babits család levelezése.* Szerk. Buda Attila. Budapest, Universitas Kiadó, 1996.
3. *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920.* Szerk. Téglás János. Budapest, Universitas Kiadó, 1996.
- 4–5. *„Engem nem látott senki még.” Babits-Olvasókönyv, I–II.* Szerk. Sipos Lajos. Budapest, Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1999.
6. *Babits Mihály Arany Jánosról.* Szerk. Pienták Attila. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2003.
7. *„...kínok és álmok közt...” Czeizel Endre, Harmati Lidia, Németh Attila, Rihmer Zoltán, Sipos Lajos, Szállási Árpád Babitsról.* Szerk. Sipos Lajos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- 8–10. *A Baumgarten Alapítvány. Dokumentumok, 1917–1941. I–III.* Szerk. Téglás János. Budapest, Argumentum Kiadó, 2003.
- 11–12. *A Baumgarten Alapítvány. Dokumentumok, 1941–1951. IV–V.* Szerk. Téglás János. Budapest, Argumentum Kiadó, 2007.
13. *„Áll az idő és máll a tér”. Babits István levelei a keleti frontról és a hadifogságból 1915–1920.* Szerk. Buda Attila. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.
14. *Török Sophie naptárai.* Szerk. Papp Zoltán János. Megjelenés előtt
15. *Csokonai-Illés Sándor: Babits Fogarason. Tanulmányok, dokumentumok.* Megjelenés előtt.

Némediné Kiss Adrien A magyar „ördögregény”

Némediné Kiss Adrien
A magyar „ördögregény”
Babits Mihály: Halálfiai

Argumentum

Némediné Kiss Adrien
A magyar „ördögregény”
Babits Mihály: Halálfiái

BABITS KISKÖNYVTÁR

Szerkeszti: SIPOS LAJOS

1. Sipos Lajos: Új klasszicizmus felé... Budapest, Argumentum Kiadó, 2002.
2. Basch Lóránt: A Baumgarten Alapítvány történetéből. Tanulmányok, cikkek. Szerk. Téglás János. Budapest, Argumentum Kiadó, 2004.
3. Rába György: Az ünneptől a hétköznapi ünnepek felé. Babits és a százéves Nyugat költői. Budapest, Argumentum Kiadó, 2008.
4. Közelítések... Babits Mihály életművéről születésének 125. évfordulóján. Szerk. Nédli Balázs, Pienták Attila, Sipos Lajos. Szombathely, Savaria University Press, 2008.
5. Vilcsek Béla: A drámaíró Babits Mihály. Budapest, Argumentum Kiadó, 2008.
6. Némédiné Kiss Adrien: A magyar „ördögregény”. Babits Mihály: Halálfiái. Budapest, Argumentum Kiadó, 2008.
7. Buda Attila: A legutolsó Babits-regény: Elza pilóta. Monográfia. Megjelenés előtt.

Némediné Kiss Adrien
A magyar „ördögregény”
Babits Mihály: Halálfiái

Argumentum

Készült az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén.

A kötet az Országos Tudományos Kutatási Alaprogram
támogatásával jelent meg.
(Témaszám: K 61947)

Borító- és kötéstervezés
BANGA FERENC

A borítón látható fénykép Szekszárdon készült
1925. január 25. és február 12. között.
(Eredetije a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona.
Leltári száma: 1135/1.)

© Némediné Kiss Adrien, 2008

ISBN 978-963-446-516-4
ISSN 1589-2328

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Tóth Magdolna
Tördelte: Nagy Erika
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

ELŐSZÓ	9
I. A MAGYAR „ÖRDÖGREGÉNY” MOTÍVUMSZERKEZETE ÉS ÉRTELMEZÉSE	
1. Általános bevezetés	11
1.1. A <i>Halálfi</i> i irodalomtörténeti jelentősége	11
1.2. A <i>Halálfi</i> i korhoz kötöttsége – a <i>Halálfi</i> i és Szekfü Gyula <i>Három nemzedéke</i>	14
1.3. A <i>Halálfi</i> i egyetemessége – a <i>Halálfi</i> i és Dante fő műve	19
1.4. A <i>Halálfi</i> i újszerűsége – a motívumok szerepe	31
2. A „szimbólikus hős” életútja a motívumok tükrében	37
2.1. „Utazó volt”: Imruska Sóton – Gádoroson	37
2.1.1. Imruska útja a „kárhozat” felé	37
2.1.2. „Sorsdöntő Pillanat” – Vágytól az elhatározásig	49
2.2. „Utazó volt”: Imrus Budapesten – Gádoroson	56
2.2.1. Az „Élet” és a „Szabadság” világában	56
2.2.2. „Sötétbe borult előtte az út”	64
2.2.3. „Bizonyos, hogy itt állt, az annyit sóvárgott Élet közepén”	76
2.2.4. „Peripetia” – Imrus határhelyzetben	84
2.2.5. „A lélek örökös főnix...” Az önvizsgálatról az „újjászületés”-ig: Budapesttől Gádorosig	89
2.3. „Utazó volt”: Imre Erdőváron – Gádoroson. „Milyen messze volt már Imre Imrustól!”	114
3. Az „ördögregény” motívumszerkezete	118
3.1. „Óh [...] oly szomj van a lelkekben”	121
3.2. „Emporte-moi, wagon! enlève-moi, frégate!...”	124
3.2.1. Az „utazás”	124

3.2.2. A „tenger”	125
3.2.3. A „hajós” – a „hajó”	127
3.3. Az „ördög”	129
3.3.1. Az „ördög” megjelenési formái	132
3.3.2. Az „ördög” vonzásában	137
3.4. A „Fény”	143
3.4.1. A „fenn” vonzásának jelképei	143
3.4.2. A „fenn” vonzásában	152
3.5. Nelli és Imrus ellentétes sorsa: kárhozat („halál”) – megváltás („újjaszületés”)	157
3.6. Az erdővári lét, az erkölcsi magaslat jelképei: a „csúcs”, a „torony”, a „bárka”, a „gyertya”	162
3.6.1. Imre „imitatio Christi”	165
3.7. A „szeretet” – a „sugár”	168
4. A „szomjas lélek” – a kereső ember	175
5. Szenvedély–ész–erkölcs Szekfű-féle hierarchiája a <i>Halálfi</i> iban	178
5.1. Nevelői (szókratészi) szerepek a regényben	178
5.2. Hierarchia a regény kompozíciójában	180
5.3. Szenvedély–ész–erkölcs hierarchiája Szekfű-Széchenyi koncepciójában	181
6. Az egyéni és a nemzeti megváltás útja: önnevelés és nevelés	185

II. BEPILLANTÁS AZ ALKOTÓMUNKÁBA

1. Az írói koncepció módosulása, a szöveg átalakulása (A <i>Halálfi</i> című regény két változatának összehasonlítása)	191
2. A <i>Nelli</i> meg az <i>Epilog</i> c. fejezetek előfogalmazványának és végleges szövegének összevetése	336

SZAKIRODALMI RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	461
---	-----

FELHASZNÁLT IRODALOM	463
----------------------------	-----

MELLÉKLET	469
-----------------	-----

„[...] ismerni kell ahhoz, hogy vigasztalhasson.
Akkor megkapjuk a rét zöldjétől, Babbitstól,
lombon átszűrt napfénytől,
a teljes égbolt vigaszát.”

(Ottlik Géza: *A teljes égbolt vigasza*)

ELŐSZÓ

Sok év munkájának termése ez a kötet, amely két különböző jellegű (egy szövegelemző, -értelmező és két szöveg-összehasonlító) dolgozatot tartalmaz.

Az első tanulmány öse a *Halálffiai* és a *Három nemzedék* összehasonlítását kísérelte meg. Később a szerző figyelme a *Halálffiai* motívumainak feltérképezésére, elemzésére irányult, s a szöveggel való újabb „bíbelődés” eredménye egy doktori értekezés, amely a regénynek a hagyományostól eltérő értelmezését adta, és Babits művéről mint a „magyar ördögregény”-ről beszélt. A gondolatot megerősítették és továbbépítését elősegítették a *Halálffiai* kritikai kiadásának munkájában szerzett tapasztalatok. A korpusz, a szövegváltozatok alaposabb megismerése, illetve a kéziratok böngészése, a mű formálódásába való betekintés a szerzőt disszertációjának átdolgozására és kiegészítésére inspirálták. Az átírt s a jelen kötetben közreadott munkában új egység az a fejezet, amely a regény motívumszerkezetét úgy mutatja meg, hogy benne nemcsak az „ördögi” erővonal jelenik meg (mint a korábbi dolgozatban), hanem a Rosszal szemben a világkép másik pólusa, illetve az azt hordozó motívumok is. Az elemzés a „nagyregény” világában feltárja és funkciójában vizsgálja a – Babits műveiben jellemzően előforduló s a *Halálffiaiban* már Németh G. Béla által jelzett – dualitást; s közben megvilágosodik a regényben szavakkal ki nem fejezett babitsi szakrális létélmény, a „magasság-élmény” (Nemes Nagy Ágnes). – Természetesen a régi dolgozat eme utolsó változatának is szerves része Babits regényének Szekfü *Három nemzedékével* való időnkénti összevetése, hiszen ez a motívumelemzéssel termékeny kölcsönhatásban segítette a *Halálffiai* értelmezését.

Az említett dolgozaton kívül két olyan mikrofilológiai, szöveg-összehasonlító munka is bekerült a kötetbe, amelyben a szerző fi-

gyelme a „keletkező szöveg” (Kelevéz Ágnes) tartalmi-eszmei-esztétikai megközelítésére irányul.

*

Azért, hogy ez a kis könyv megjelenhetett, mindenekelőtt Sipos Lajosnak, a Babits Kiskönyvtár sorozatszerkesztőjének tartozom köszönettel, mert helyt adott a sorozatban ezen dolgozatoknak, amelyek megszületéséért is elsősorban Őt illeti a köszönet, hiszen bátorítása, szakmai tanácsai nélkül nem készült volna el a doktori disszertáció sem; azért pedig igazán hálás vagyok neki, hogy részt vehettem a *Halálffiai* kritikai kiadásának munkálataiban. – Külön köszönöm a kritikai kiadást szervező Szántó Gábor Andrásnak a közös munkát, a baráti segítséget s mindenekelőtt azokat a motívum-felismeréseit és -magyarázatait, amelyek regényértelmezésemet megerősítették, s – szíves hozzájárulásával – dolgozatomat gazdagították. – S köszönet Némedi Dénesnek, aki annak idején a *Halálffiai* és a *Három nemzedék* összehasonlítását ajánlotta, s aki éveken át biztatóan kísértette figyelemmel a munkámat, és gyakran elhárította az akadályokat, amelyeket a számítógép „ördöge” gördített elém. – Végül köszönöm az Argumentum Kiadónak és személyesen Láng Józsefnek, hogy a megjelenés lehetőségét biztosította, Tóth Magdolnának és Nagy Erikának a gondos szerkesztői, illetve tördelői munkát, Banga Ferencnek pedig a könyv borítótervét.

I. A MAGYAR „ÖRDÖGREGÉNY” MOTÍVUMSZERKEZETE ÉS ÉRTELMEZÉSE

„az élet küzdelem valami nagy Jóért”

„Minden emberi lélek nagy dolog és nagy küzdelem, míg, hiábavaló
lázadozásait abbahagyva, eljut a végső megismerésig...”

„A fiatal lélek örökös főnix: minduntalan elégetve magát, hogy újraszülessen.”

1. Általános bevezetés

1.1. A *Halálfbai* irodalomtörténeti jelentősége

„Az irodalomtörténetnek végre föl kellene ismernie, milyen szerepe volt Babitsnak a magyar regény megújulásában. Nem elegendő Babitsot csak lírikusként számon tartanunk: prózája szinte ugyanolyan figyelmet érdemel, mint lírája”¹ – így figyelmeztetett Sötér István 1983-ban. Bár a prózaíró-epikus megítélése nem egyértelmű, két vonatkozásban egységes a szakmai közvélemény. Egyrészt: az ő regényeire is igaznak tekintik *Az európai irodalom történetében* olvasható megállapítását: „A mai regény, legjobb alkotásaiban, csupa forrongás és kísérlet.”² (Halász Gábor 1941-ben műfajilag „egymástól elütő kísérletek”-nek mondja Babits regényeit.³) Másrészt: a „szüntelen arcot cserélő”⁴ babitsi prózában kitüntetett helye van a – Babits szerint is élete legfőbb alkotásának tartott – *Halálfbai* című művének.

„Babits valamennyi regénye közül a *Halálfbai* emberi világa a legteljesebb, a legkidolgozottabb”, „az írói tudás és érettség teljében pompázik”⁵ – véli Sötér István, aki a művet a babitsi életmű egészében is

¹ SÖTÉR 1983: 35. A gondolat érvényességét igazolta a dolgozatok születése óta eltelt idő, illetve Babits regényeinek kritikai kiadása 1999 és 2006 között.

² BM-It 1979: 470.

³ Halász Gábor: *A regényíró. Babits Mihályról*. In uő: *Válogatott írásai*, Bp., Magvető Kiadó, 1977. 702.

⁴ SÖTÉR 1983: 35.

⁵ *I. m.*, 42.

meghatározónak tartja: „A *Halálfbai* végleges irányba állítja be Babits hátralevő pályáját. Ami a *Halálfbai*ban létrejött, abból származik a *Versenyt az esztendőkkal* és a *Jónás könyve*, de erről a forrásvidékről erednek az intelmeket ismétlő írások, a magyar jellemről szóló esszé, a magyar hőbortosságot és vajákosságot támadó kritikák, valamint a nemzeti kultúra s az európai kultúra védelme.”⁶

A regény nemcsak a babitsi életműben foglal el kitüntetett helyet. Korszakos jelentőségére a magyar prózairodalom vonulatában már 1943-ban rámutatott Kolozsvári Grandpierre Emil, amikor a *Halálfbai*val kapcsolatban a magyar regényírás „kopernikuszi fordulatáról” beszélt, hangsúlyozva, hogy Babits azt végezte el, amit a nagy orosz realisták: „Paradoxonnak hat, mégis tény, sőt szükségszerű tény, hogy a realizmus magyar formájára a művelt, egész sereg irodalomban otthonos Babits bukkant rá.” A kísérlet eredményeként megszülető remekműnek a jövőbeni befogadását illetően Kolozsvári Grandpierre bizakodó volt, annak ellenére, hogy a mű „nehezen hozzáférhető”, de: „minél tovább távolodunk tőle az időben, annál hatalmasabb lesz. [...] S e mű érdektelen, időtlen szemlélete révén, az utolsók egyikeként, belekapcsolódik az elhanyagolt, de egyszer talán újjászülető nagy-európai hagyományba.”⁷ A szerző a *Halálfbai* eme megítélésével nem áll egyedül a regény recepciótörténetében: már a mű megjelenésekor „örök halhatatlanságot” jósolt a regénynek Babits barátja, a filozófus Szilasi Vilmos.⁸

Nem így történt. Idegen nyelvre is kevesen fordították. (St. Klein, Babits sok művének fordítója sem készítette el a német fordítást, bár foglalkozott vele.) De a mű a magyar irodalomban, az olvasói tudatban és gyakorlatban sem volt sokáig méltó helyén. Ennek okai nagyon összetettek. Németh G. Béla röviden így összegzi: „A *Halálfbai*nak igen szerencsétlen fogadtatás jutott osztályrészül, s ez a regény sorsára máig rányomta bélyegét. Megjelenése idején Szabó Dezső

⁶ I. m. 43.

⁷ Kolozsvári Grandpierre Emil: *Küzdelem az epikával. Szélgjegyzetek a Halálfbai-ról*. In: BSzáz 1983: 339–340.

⁸ BSzL 1979: 115.

demagóg handabandázása tájolta a Trianon sokkjában a nemzeti messzianizmus szólamaira és hangzataira kapott közönség jelentős részét. S a megföllebbezhetetlen irányzati vádbeszédek bűnbakot követelő és kínáló légköre sem kedvezett Babits józan szavának, tárgyas művészetének. Antiszemitasággal éppúgy vádolták, jellemző módon, mint filoszemitasággal. A harmincas évek programos, élő-kön és holtakon kételytelen magabiztossággal ítélkező, többnyire liberalizmusellenességgel átszőtt írói magatartása is elhárította ezt a hüvös, tiszta szót. Még Németh László is a maga Kraftausdruckos kinyilvánító modorában fitymáló hangon szól róla. A második világháború után meg az »elefántcsonttorony« szimbóluma lett ez az életmű, a »polgári eszteticizmusnál«, az »álobjektív pszichológiánál« s a »szabadelvű konstatálásnál« megragadtság példája. Az értők, persze, mindig tudták, hogy kétségtelenül meglévő egyes gyengeségei ellenére, nemcsak egyik legnagyobb igényű, de egyik legnagyobb teljesítményű regénye is ez a magyar irodalomnak –; bár az elmarasztalás és elhallgatás rájuk sem maradt hatástalan.”⁹

A mű értékének felismerését akadályozó külső körülmények mellett beszélni kell a belső okokról is. Nem könnyű olvasmány a *Halálfiak*: részben a benne levő hatalmas műveltségi anyag miatt, részben azért is, mert világa a hagyományos irodalomolvasási technikákkal igazi mélységében nemigen közelíthető meg. Ezért is írhatta a regény megjelenése után nem sokkal Schöppflin Aladár a következőket: „bizonyára vannak titkai, melyek csak ezután, lassanként fognak gondolatainkban feltárulni, s bizonyára vannak részletei, melyek értelmét és fontosságát csak ezután fogjuk felismerni”; s úgy gondolja, hogy „mennél tovább jut az ember időben tőle, annál jobban érzi rendkívüli gazdagságát”.¹⁰

Elég hosszú időnek kellett eltelnie, míg megfogalmazódott a föl ismerés: „korunknak kell közkinccsé tennie ezt a sugárzó nagy művet.” (Németh G. Béla¹¹) Főleg a nyolcvanas évek óta több tanul-

⁹ Németh G. Béla: A látszat-lét világa – s a kitörés kísérlete. *Új Írás* 1985/6. 61.

¹⁰ Schöppflin Aladár: Babits Mihály: A halál fiai [!]. *Könyvbarátok Lapja* 1927/okt.–dec., 67.

¹¹ Németh G. Béla: i. m. 61.

mány is foglalkozik a *Halálfiaival*, s így annak titkairól egyre több fátyol hullik le. Babits regényeinek, köztük a *Halálfiainak* kritikai kiadása jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy ezek a művek is méltó helyükre kerülhessenek.

1.2. A *Halálfiainak* korhoz kötöttsége – a *Halálfiainak* és Szekfű Gyula *Három nemzedéke*

Babits maga többször nyilatkozott mind a regény első (Pesti Napló-beli), mind a teljes változatáról. Mielőtt a Pesti Napló megkezdte volna a folyamatosan készülő regény folytatásos közlését, 1921. július 7-én így tájékoztatta Mikes Lajost, a kiadót: „A magyar középosztály – a lateiner – végzete, mint igazi regény áll előttem [...]”.¹² A regény megjelenése előtt, 1926. aug. 3-án egy interjúban azt mondta: „Társadalmi regény, a lateiner-osztály regénye”, de azt is hozzáteszi: „Bizonyos fokig önéletrajz is”.¹³ Ignotus Pálnak pedig ekképp határozta meg a regény témáját: „Regényem egy magyar lateiner családról szól.” Hösei „abban az időben éltek, amikor az állam és a társadalom alapjai teljesen megrendíthetetleneknek látszottak. Az eseménytelenség korában. [...] S én megpróbáltam ezt a történelmietlen, szinte történelemellenes kort történelmi szemmel nézni.” A regénynek azonban nincs társadalompolitikai tendenciája.¹⁴

Természetes tehát, hogy a korai recenzensek, illetve a későbbi kritikusok a regényről legtöbbször mint történelmi-társadalmi műről szólnak. „Három család, három generáció, három korszak regénye.” (Kárpáti Aurél¹⁵) A *Halálfiainak* „korregény: a szerző koráé s egyúttal

¹² BM-Hf 2006: 2/45.

¹³ Diószeghy Miklós: Babits Mihály regényt ír a középosztály pusztulásáról, amelynek regenerálódása – szerinte csak liberális szellemben történhetik. *Magyar Hírlap* 1926. aug. 3., 7.

¹⁴ Ignotus: Babics [!] Mihály a *Halálfiainak*ról. *Literatura* 1927/6., 197.

¹⁵ Kárpáti Aurél: *Halálfiainak*. Babits Mihály új regénye. *Magyarország* 1927. ápr. 29., 10.

társadalmi regény is: a szerző társadalmi osztályáé” (Rédey Tivadar¹⁶) A háború előtti világ „egész magyar társadalmának sorsa érzik” a három generáció sorsát megrajzoló regényben. (Egri Viktor¹⁷) „Társadalmi körkép, a magyar valóság olyan rajza, amire rajta kívül, egyetlen műben azóta sem vállalkozott senki.” (Csányi László¹⁸) „Egy történelmi korszak magyar életének elmélyült és dokumentált monográfiája ez a regény.” (Sötér István¹⁹)

A *Halálfiat* megjelenésétől kezdve többen hasonlították Szekfű Gyula *Három nemzedékéhez*. A recepció történetében az író gyerekkori barátja, Rédey írja le először, hogy Babits Mihály társadalomrajza – minden e kort idéző regénynél jobban – hasonlít „Szekfű Gyula komor rajzához a *Három nemzedékben*”. Ezt a kort mindketten vigasztalanul „hanyatló”-nak látják, „mert tekintetüket ugyanarra a pontra szegezik: kétségbeejtő válságára a magyar lateiner középosztálynak, melyben mindketten a nemzet lelkét és szellemét ismerik fel.” A történetíró és a költő egyformán regisztrálja a körütneteket. Az előbbi orvosságot is ajánl: szerezzünk „hitelt és érvényt Széchenyi tételének: vétkesek és betegek voltunk és vagyunk s bajainkon kisebb kezdemény nem, csak lelki megtisztulás, belső átalakulás segíthet.” Babits kimondatlanul is „épiley hevesen követel »hitelt és érvényt« ugyanennek a tételnek”.²⁰

Alszeghy Zsolt, az Irodalomtörténet kritikusa szerint is a regény által adott korkép „sokban közös azzal a megállapítással, amelyet Szekfű Gyula ad”.²¹ Kiss Ernő ugyan megállapítja, hogy a kor lelkének felfogásában „a költő találkozik a történetíróval”, de hozzát teszi, Babitsnak persze nem volt szüksége Szekfű könyvére, mivel „elég nyílt szemű, elég okos volt maga is e kor igazi képének meglátá-

¹⁶ Rédey Tivadar. Babits Mihály: *Halálfiat*. *Napkelet* 1927/7., 651.

¹⁷ Egri Viktor: Babits Mihály: *Halálfiat*. *Prágai Magyar Hirlap* 1927. aug. 11., 8.

¹⁸ Csányi László: *Babits valósága. A Halálfiat önarckép és korrajz*. In: CSÁNYI 1990: 181.

¹⁹ SÖTÉR 1983: 40.

²⁰ Rédey Tivadar: i. m. 652.

²¹ Alszeghy Zsolt: Összefoglaló könyvszemle. Jelentősebb szépirodalmi alkotások. *Irodalomtörténet* 1927/5–6., 231.

sára”.²² Szekfű folyóiratában Farkas Gyula egyenesen azt állítja, hogy „Babits a háborúelőtti magyar társadalom rajzához nem járul hozzá új színekkel. Olyan az, mint ahogy a »Három nemzedék« nyomán átment ma már a köztudatba.”²³ Halász Gábor szerint azonban „inkább csak hangulati megfelelés, mint elvi befolyásoltság” jöhet szóba.²⁴

Sipos Lajos pedig úgy gondolja, hogy Babits számára nem olyan tanulságokat kínált a múlt, mint Szekfűnek: „Nem vállalkozhatott a forradalom apológiájára, hiszen nem volt módja azonosulni az eseményekkel, még kevésbé fogadhatta el azonban Szekfű Gyula gondolatait. Nem tehetett magáévá olyan történelmi magyarázatot, amely elvetette 1848-at, kiközösítette a radikálisokat [...], s amely úgy mutatta be Adyt [...]”.²⁵

Mikor Rónay László arról beszél, hogy kevés olyan történeti szakmunka akad, melyből hitelesebb képet nyerhetnénk a század utolsó éveinek mozgásáról, mint a *Halálfiak*iból, ő is a *Három nemzedék*et említi. „Szekfű a *Három nemzedék*ben éppúgy meggyászolja e halálra ítélt, a nosztalgia fényében csalóka villódzással fellobogó osztályt, mint a *Halálfiak*”. Megemlíti azt is, hogy „Imrus képzeletében – csakúgy, mint a *Három nemzedék* lapjain – vágyott nosztalgiával merül fel Széchenyi képe és programja.”²⁶

Rába György „nyilvánvaló”-nak mondja a Szekfű-mű történelemszemléletének hatását a regény társadalomképére, hiszen „ez a hatás nagyjából 1924 és 1927 közt Babits életművén általában észrevehető”. Döme és Sátorfy párhuzamában látja ezt a hatást különösen szembetűnőnek. „A végleges változat zsörtölődő Döméje a »közjogi ellenzéki Petúrlélek hitvallója« (Rédey), s így személye a Szekfű szerint cél- és okatlan akadémizmusba csökkent ellenzék, a 48-asok századvégi magatartásáról adott jellemzéséhez igen közel áll, míg

²² Kiss Ernő: *Halálfiak*. Babits Mihály regénye. *Páosztörténet* 1927. aug. 28., 408.

²³ Farkas Gyula: A magyar társadalom Babits regényében. *Magyar Szemle* 1927. okt., 213.

²⁴ Halász Gábor: Nemzedékproblémák. *Nyugat* 1933/9., 522.

²⁵ Sipos 1979: 56.

²⁶ Rónay László: *Két korszak határán. A Halálfiak*. In: Rónai 1982: 61., 67., 79.

a bíró ugyancsak az ő felfogására emlékeztetően testesíti meg a kiegyezés utáni liberálisok reális életfelfogás és program nélküli elvhűségét: Szekfünek a »második nemzedék«-et megjelenítő ábrázolása hasonló.” Rába azonban mindezt megszorítással állítja: „De Babits a történelmi tablóban mégiscsak főként megélt társadalmi tapasztalataihoz hajazó történelemfelfogást ismert föl, és nem azt illusztrálta, hanem egyik-másik alakját élesítette ki a historikus hipotézise szerint. [...] A regényíró nem elveket, hanem embereket ábrázol [...]” Végső soron Halász Gábor – fentebb már idézett – véleményét fogadja el.²⁷

Sőtér szerint „Babits ítélete a magyar liberalizmusról egybehangzik a *Három nemzedék* ítéletével. „Ez a regény összefoglalja a húszas évek Babits-esszéinek történelemszemléletét, Szekfü Gyula *Három nemzedékével* összhangban mondja el a századvégi magyar liberalizmus ábrándjainak kritikáját [...]”²⁸

Németh G. Béla szintén elismeri, hogy Babits is, mint az ő kritikusi és Szekfü is „hevesen bírálta [...] a kiegyezés kori liberális társadalmat.” De hozzáteszi: „Csakhogy ő nem liberalizmusa miatt, hanem ellenkezőleg: amiatt, mert az kilúgozta a liberalizmus lényegét, mert jórészt csupán szavaiban és nem céljaiban és nem tetteiben volt liberális.”²⁹

Mindkét mű – s nincsenek is egyedül e tekintetben – egyaránt a húszas évek válsághelyzetéből nő ki: egyéni és társadalmi lelkiismeret-vizsgálat munkál mindkettőben. „A *Három nemzedék* [...] olyan számvetés, amely az átélt történelmi események [...] és az új helyzet kényszerében született, s amelyben a mű írója kísérletet tett arra, hogy definiálja személyes, emberi létét, értelmiségi és történészi mivoltát, valamint nemzeti-állampolgári kötöttségeit. A számvetés tehát önmeghatározás is, újrafogalmazása mindannak, amit addig

²⁷ RÁBA 1983: 239.

²⁸ SÓTÉR 1983: 35.

²⁹ Németh G. Béla: A látszat-lét világa – s a kitörés kísérlete. *Új Írás* 1985/6., 60–69.

vallott.”³⁰ Ezek a gondolatok – mutatis mutandis – a Babits-műre is igazak.

Hasonló nemzeti, értelmiségi attitűd jellemzi az ideológus-történészt és az író: kissé kiválasztottnak érzik magukat, s éppen ezért felelősnek is a nemzet sorsáért. Kötelesség tehát, s egyfajta misszió: választ keresni a kor felvetette kérdésekre. Ebből adódik, hogy nemcsak személyes számvetés készül, hanem a nemzet számára intő és utat mutató szembenézés a múlttal s jövővel. (A regény húszas évekbeli kritikusi – például Tóth Aladár – is érezték a mű aktualitását.) Programot is adnak – természetesen a saját műfajuknak megfelelőt, s nem konkrétat: Szekfű tudós volt, nem politikus; történetíró, aki munkáját „történettudományos műnek tekintette”, de olyannak, ami-ben „rejtett ideológia működik (s így is olvasták)”.³¹ S tegyük hozzá: rejtett vallomások is, mely műfajilag ellenkező irányba mozdítja el. Babits műve – művészi alkotásról lévén szó – még messzebb áll a politikai ideológiától. Az *Új klasszicizmus* felé című (a regény eszmeiségével egybehangzó) esszéjében fogalmazta meg Babits, hogy a művész csak a művészet által kifejezhető lelkeséget mutathatja fel válaszként a Kor kérdéseire.³² Természetesen lényeges különbségek vannak a két alkotás között: ezek részben szemléletbeliek, részben az alkotás műfajából következnek.

A szövegekben „az embernek a lét hitelessé tételére irányuló igénye, a hiteles magatartásnak a műben megragadott eszmetörténeti probléma-állapothoz rendelt programja nyilatkozik meg.”³³ Ez az eszmetörténeti problémaállapot mindkét műben: a forradalmak után válságba jutott liberális eszmeiség, „az illúzióktól átítatott idegen liberálizmus”, az az „omló homok”, amire a háború előtti társadalom épült.³⁴

³⁰ B. Bernáth István: Szekfű Gyula „Három nemzedék”-e. *Történelmi Szemle* 1985/2., 320–321.

³¹ Uo.

³² Babits Mihály: *Új klasszicizmus felé*. In: BM-Tan 1978: 2/139.

³³ Fejér Ádám: Lev Tolsztoj és a nagyregény poétikája. *Literatura* 1986/3–4., 437.

³⁴ SZEKFŰ 1935: 381. A továbbiakban a Szekfű-műre a főszövegben az „Sz” kódjellel és az oldalszám megadásával hivatkozunk.

Számunkra a mindkét mű háttérében meghúzódó – rokon elméleti gyökerű – nemzeti-morális-vallásos jellegű megújulás-megváltás felmutatása volt izgalmas. Rokon a művekben az eseményeket szervező erővonalak hasonlósága: a nemzeti és (az ágostoni–pascali morálfilozófiai háttérű) morális alapkoncepció, mely bűn-bűnhődés-megváltás drámaisága mentén rendezi el a történelmi esszét és a szép-irodalmi alkotást egyaránt. A Babits-regény és Szekfű műve is drámai-nak – ágostoni–pascali értelemben: bűn-bűnhődés sorának – mutatja az emberi és a nemzeti sorsot, s a megváltás (egyéni, nemzeti) lehetőségét kutatja.

Ezzel már azt is jeleztük, hogy elemzésünkkel elsősorban azt szeretnénk bizonyítani, hogy – az anyagát, műfaját, strukturáltságát illetően nagyon összetett – *Halálfiainak* lehetséges olyan olvasata is, amely túlmutat a regény hagyományos, az elsődleges narratíva társadalmi-szociológiai értelmezésén.

1.3. A *Halálfiainak* egyetemessége – a *Halálfiainak* és Dante fő műve

„Babits mindig úgy tekintett a *Halálfiakra*, mint élete legnagyobb vállalkozására, a Pesti Naplónak nyilatkozva egyenesen Dantét idézte, »azt is elmondhatom róla, amit egy nagy költő mondott a maga fő művéről, hogy több évre tett engem sovánnyá«.”³⁵

Ha nem is hibátlan, de nagyszabású mű a *Halálfiainak*. Ha világirodalmi mértékkel mérve kisebb igényű is, de a babitsi életműben dantei, goethei vállalkozásnak tűnik. Nemcsak a rengeteg műveltségi anyag kapcsolja be az európai kultúrába, s teszi európaivá, művészi eljárásai és kérdései is szintetizáló szándékra, egyetemesebb, univerzálisabb igényre vallanak.

³⁵ [Kárpáti Aurél]: Babits Mihály nyilatkozik a *Halálfiairól*. *Pesti Napló* 1927. ápr. 9., 10. Kárpáti Aurél a feltételezett írója a cikknek, amely a regény kiadása után a Pesti Naplóban aláírás nélkül jelent meg, s amely bizonyítottan átdolgozott változata egy 1921. szept. 24-én napvilágot látott s Kárpátitól jegyzett interjúnak. (A bizonyításra lásd: BM-Hf 2006: 2/108.)

Több szempontból is megnyilvánul a *Halálfaiban* a szintetizáló szándék. Sajátos egységet alkotnak benne a hagyományos és modern epikai eljárások. A regénynek is több típusát ötvözi. Babits maga a következőket nevezte meg: „[...] egy házasságtörési regény a kilencvenes évekből, [...] a liberális magyar bíró regénye; egy társadalmi osztály genezise és kritikája; s egy *Entwicklungsroman* is, egy ifjúság története [...]”³⁶ A műnemek tekintetében is összetett. A mű egyszerre: „korrajz, a századforduló teljességre törekvő körképe”³⁷; nemzedékek elbeszélte története: családtörténet; személyes élményrétegekre alapozott stilizált önéletrajz („alakjai azt az utat teszik meg, amit én megtettem”³⁸). De vallomás is, „a szó Szent Ágostont idéző értelmében”³⁹, s így helyet kapnak benne a lírai minőségek, konfesszionális elemek (Szabó Lőrinc: „mennyi líra, mennyi vers van elrejtve a *Halálfaiban*”⁴⁰; Ignotus: „Ebben a regényben mindig jelen van a líra”⁴¹). Drámaiságát mutatja, hogy rokonítható a középkori moralitásokkal és az emberiségköltevényekkel. De dráma abban az értelemben is, ahogy Babits Pascal művéről szól: „Igazi filozófiai tragédia ez a könyv [...] mennyivel komolyabb, életbevágóbb és koncentráltabb a Pascal gondolatvívódása, mint a Fausté! De a Pascal drámájának is megvan a fejlődése – a hübrisz, a peripetia, a katharizis –: hogyan lett a rajongó, bizakodó racionalistából kétségbeesett szkeptikus, s hogy nyugodtak meg a rettenetes kételyek a vallási miszticizmusban: ez egy szabályszerű tragédia, mely a gondolatokból jól kiolvasható.” S hogy Babits mennyire érezte a *Gondolatok* modernségét, elárulja a bevezető mondata: „Ha valaki oly könyvet akarna olvasni, melyben a modern szellem kétségbeesett vívódásait

³⁶ Uo.

³⁷ CSÁNYI 1990: 158.

³⁸ Kárpáti Aurélnak nyilatkozza az író, mielőtt a Pesti Napló megkezdene a mű első változatának folytatatólagos közlését. Kárpáti Aurél: Babits Mihály. *Pesti Napló* 1921., szept. 25., 3.

³⁹ CSÁNYI 1990: 158.

⁴⁰ Szabó Lőrinc: Séta idegenben „Lihegő erdők” – „Halálfa”. *Pandora* 1927. máj. 21., 241.

⁴¹ Ignotus: Babics [!] Mihály a Halálfaairól. *Literatura* 1927/6., 197.

az igazságaért legmeggrázóbban találja kifejezve, Pascal *Gondolatait* ajánlanám.”⁴² Úgy vélem, hasonló kétségbeesett keresés objektiválódik a Babits-regény művészileg megformált világában. – Az emberiségkölteményekkel rokon törekvés a „transzcendentális otthontalanság” (Lukács György) világának műfajában, a „komikus prózai eposz”-ban (Fielding) valósul meg.

Gazdag a műbe sűrített életanyag is. Egyszerre történik benne „a magyar közelmúlt társadalmának meglátolása”⁴³ és az elmúlt néhány évtized meghatározó szellemi irányzatainak megmérése; szintézisbe kerül benne a magyar középosztály hanyatlástörténete és az egyéni léttörténet, szellemi fejlődésrajz. „Ez a mű egy hatalmas edény volt, kemény tartó kincsei számára. [...] életdarabkákat rejtett bele; érzéseket, tapasztalatokat, ítéleteket...” Ezeket a szavakat Babits írja a *Faust*-ról, amelyet Dante művéhez hasonlít, s megállapítja, hogy bár Goethe „nem olyan hatalmas egységesítő és komponáló”, mint Dante, a *Faust* kiegészült formájában „mégiscsak az *Isteni színjáték*hoz hasonlítható”. „Nem csupán hatalmas belső méretei miatt, ahogy egy kor egész tudását, színskáláját s lelki küzdelmeit egygyé fogja. Hanem úgy is, mint nehéz, sőt egy kicsit ezoterikus költemény, kevesek számára való. Goethe saját szavai szerint sok mindent »titkolt bele«.”⁴⁴ Más műfaj keretein belül, de hasonló igénnyel megírt világ tárul elénk a *Halálfaiban*, nem véletlenül hivatkozott a művéről nyilatkozó Babits Dantéra. Maga is sokféle ki nem mondható „titkot” rejtett a regény világába.

A mű nyilvánvalóan egyetemes, univerzális jellegére már a regény korai recepciójában felfigyeltek. A *Literatura* 1927/5. számában egy ismeretlen szerző írja a következőket: Babits „nagy életregénye” egyúttal „a magyar sors nagy tragédiája egy szubjektív lélek mély és megindult átéltségében és egy univerzális kultúra csodálatos távlatainak [...] plen-air-jében”.⁴⁵ Szabó Lőrinc szerint „univerzális

⁴² Babits: *Tanulmányok Pascalról*. In: BM-Tan 1978: 1/133.

⁴³ RÁBA 1983: 232.

⁴⁴ BM-It 1979: 344.

⁴⁵ [--]: Babits Mihály a költő regényiró. *Literatura* 1927. máj. 5., 163; 164.

szemlélet terméke”, speciálisan babitsi mű, de „egyetemességében és életteli-telítettségében” túlnő az eddigi babitsi specifikumokon. „Univerzális könyv: a megmunkálás egyéni eszközei gazdag kincstár, egész esztétikai univerzum, gondolatai pedig [...] szintén univerzális ismeretét, átérzését és körüljárását bizonyítják mindannak, ami embert és közösségeket mozgat. Egyszóval: európai, univerzális mű [...]”⁴⁶

Az elemzések megmutatták, hogy Babits regénye sok szállal kötődik az európai irodalomhoz. „Minden nagy alkotás egy kultúra összegzése, amit a valóság vérárama jár át. Miként Babitsnál is: a *Halálfi* indíttatása Goethétől Jókain át Mannig, Proustig nyomon követhető.”; „[...] világirodalmi előzményeit tekintve [...] Goethe Wilhelm Meistere éppúgy jelen van benne, mint Dosztojevszkij [...]”.⁴⁷ Csányi László szerint a *Halálfi* első kapujához a kulcsot Babits 1917-es Szent Ágoston-tanulmányában kell keresni. „Ez a tanulmány is vallomás, hajlamának és vonzalmának tükre, s miközben az egyre gyarapodó kézirat sorait róttta, magának is feltehetette a *Confessiones* írójának kérdését: Quis adhuc sum ecce in ipso tempore confessionum mearum – valójában ki is vagyok most, midőn vallomásomat írom?”⁴⁸ Egyéb világirodalmi neveket is kapcsolnak az elemzők a regényhez: „A *Halálfi* bevallottan és közismerten Meredith módszerét karolja fel, és ily módon Henry James regénytípusával tart rokonságot.”⁴⁹ – Elemzésünk azt mutatja majd be, hogy kapcsolatba hozható a moralitásokkal éppúgy, mint a modern „ördögregények”-kel⁵⁰, és sok köze van Dante és Goethe fő művéhez.

A mű „ezoterikus” jellegét s egyúttal az egyetemesség igényét mutatja Babitsnak az a „következetesen végigvitt eljárása, hogy minden jelentős szereplőjének keres és talál az emberi egyetemesség,

⁴⁶ Szabó Lőrinc: Séta idegenben „lihegő erdők” – „Halálfi”. *Pandora* 1927. máj. 21., 239–240.

⁴⁷ CSÁNYI 1990: 181.

⁴⁸ CSÁNYI 1990: 164.

⁴⁹ SÖTÉR 1983: 36.

⁵⁰ Balassa Péter: Az ördögregény két huszadik századi változata. A *Doktor Faust* és *A Mester és Margarita*. *Medvetánc* 1988/1., 35–47.

a cél- és lélekkonszág jegyében a világirodalom és világművészet történeti tárházában párhuzamos figurát. Nellit és Erzsit például következetesen Rachel és Lea paralleljével emlegeti sorsfordulós helyzeteikben” – írja Németh G. Béla. Ám sorolhatnánk a példákat tovább. Azokat is, amelyeket az író maga nem azonosít, de ahol az alakokhoz rendelt metaforák, cselekvések, elbeszélői reflexiók allúzió-jellege világos.

Németh G. Béla kiemeli Babits „szimbolizációs lírai és megjelenítő” hajlamát. „Mint a világirodalmi párhuzamosítások, ezek a szimbolizációk is folyton átjátszanak, rájátszanak az európai művelődés, művészet s irodalom örökségének tárházára.” A tanulmány szerző példaként említi Nelli életében a Dictionnaire-t s Miska Bibloszát, az „Észjog”-ot („a titkokat rejtő és föltáró, a vágyakkal telítődött és a vágyakat búcsúztató könyv”-et), illetve az „Utazás”-t, mely „Cenci vagy Döme életében [...] mindig valami életre kiható döntés velejárója”.⁵¹

Rába György megközelítése funkcionálisabb: „A Halálfiat kompozíciójának s atmoszférájának legfőbb szervező elve [...] szimbolikája. Nem elsősorban a szimbolista irányzat hatását kell említenünk, hanem a visszatérő motívumokat.” Példának hozza Cenci botját mint „az öregasszonyt a földhöz kötő, szilárd kapocs” jelképét, a Dictionnaire-t, ami Nelli „ábrándozásba fulladó tehetetlenségét példázza”. „A jellemábrázolás elmélyítése szimbólumokkal Meredith regényírói fegyvertárához tartozik.” Hatása Babits művére kétségtelen, de „korlátozott”, s „[...] épp a szimbólumok regényírói alkalmazása fedi fel e hatás másodrendű szerepét”; „Babits és Meredith szimbolikájának rendeltetése eltérő”. Rába György mutat rá arra is, hogy a „Halálfiat formálása során szimbolikává mélyülő motívumrendszerrel egykorú Babits szimbólumverseinek [...] meghonosodása költé-

⁵¹ Németh G. Béla: i. m. 68. A tanulmány szerzője az „Észjog”-ot Kantnak tulajdonítja, valójában a regényben emlegetett könyv, az *Észjog elemei* a Babitsék családi könyvtárában is meglevő *Egyetemes természet vagy észjog elemei* című mű, amely T. Virozsil Antal latin nyelvű munkájának magyarra fordított, két részből álló, egybekötött változata. – BM-Hf 2006: 2/491.

szetében”, s ezekben „Babits 1921-ben közreadott Dante-cikkének költészetbeni tanulságai is [...] gyümölcsöznek”. S noha bergsoni és dantei hatásnak tulajdonítja ezt a lírában, a *Halálfiainak* szimbolikusságát inkább Prousttal hozza összefüggésbe. Véleményünk szerint a regényben is legalább olyan fontos a dantei hatás, mint a lírában. S a *Halálfiakra* is áll, amit Rába a szimbólumversről mond, hogy „a lelki mozzanatot és a tapasztalati világot egymásban tükrözteti, a belső életet a való élet epikumával érzékelteti, és üzenete túlmutat önmaga tárgyán, végkicsengése etikai vagy lételméleti.”⁵² – Korántsem „szimbolizációs hajlamról” van tehát szó, sokkal tudatosabb a műben a rájátszások, archetipikus, mitopoétikus elemek, emblémák, allúziók megválasztása, helye, elrendezése és funkciója. S mindenképpen figyelmet érdemelnek, elemzésük visz igazán közel a mű sokrétű jelentéséhez. Az archaikus ismétlő technika – a modern ördögregényekhez hasonlóan – szerepet kap az elrendezésben mint a szűzsévé formálás módja.

Nem véletlen, hogy a *Halálfiainak* recepciótörténetében egyes szerzők kiemelik Hintáss Gyulának a regényben annyira éles vonásokkal rajzolt „ördögi” arcát. A regény megjelenésének évében, 1927-ben Rédey Tivadar a Napkelet júliusi számában megjelent írásában Hintássról mint „grammofonlelkű kalandor”-ról, „az örök diabolus rotae”-ről szól, aki az anya után a fiút is eljuttatja a „tragédia partjaira”. Földi Mihály szerint: „Rettenetes diabolikus ember, akihez hasonlót nem ismerek a magyar irodalomban s lelki társait csak Dosztojevszkij-nél tudom megtalálni.” Benne „mintegy a rossz, a hibás, az ördögi ember talál rá a pénzben az ördög eszközére.”⁵³

Szabó Dezső híres pamfletjében gúnyolva a regény „eposzi scenirozás”-át és „filozoptermítologizás”-át⁵⁴, többek között az unos-untalan mozgósított „ördög”-gel elkövetett modorosságokat teszi szóvá.⁵⁵ –

⁵² RÁBA 1983: 242, 243–44, 245, 225.

⁵³ Földi Mihály: Babits Mihály regénye. *Nyugat* 1927/10., 775., 773.

⁵⁴ Bodnár György: Babits Mihály korrajzregényei avagy küzdelmek az epikával. *ItK* 1997/3–4., 298.

⁵⁵ Szabó Dezső: *Kritikai Füzetek. I. Filozopter az irodalomban.* – Babits Mihály: *Halálfiainak*. Regény. Kiadja Boór Bálint. 1929. szept., 25.

Két évvel később Zapf Dezső egy tanulmányában Szabó Dezsőnek ellentmondva nem a regény különös mitológiája tartozékának tekinti „az ördög”-öt, hisz – mondja – például az *Özvegy legények tánca* című Ady-versben az „özvegy legények” sem valami különös mitológiát, hanem Ady öntudatlan életösztoneit és vágyait képviselik. Az irracionális ösztönök sorsot meghatározó szerepével függ össze az emberi bűnösség kérdése is; s a legfőbb bűn az ember társadalomromboló ösztöneinek a szabadjára engedése. Ennek Babits regényében legszélsőségesebb példája: a szélhámós, antiszociális Hintáss.⁵⁶

A regény különböző pontjait összekötő utalásrendszer egyik típusaként szól Fried István „az ördög emlegetésé”-ről, a „sátáni-pokoli” motívumokról, melyek hasonlatként, sejtetésjelzésként, irodalmi utalásként jelennek meg, s legtöbbször a megkísértés témakörébe vágnak.⁵⁷

Magunk a *Halálfi*airől szóló korábbi dolgozatunkban⁵⁸ a motívumok helyének, szerepének, struktúrájának részletesebb, szöveggközpontú elemzésével mutattuk be Hintáss „ördögi” arcát.

A *Halálfi*ai univerzalitását, lelki-eszmei-filozófiai mélységét gazdag poétikai eszközrendszer szolgálja, amelyből kiemelhetjük a sokirányú rájátszást a *Divina Commediára* és a *Faustra*. Természetesen fontos szerepet kapnak a szimbolizációk, a külső, belső ismételések, motívumok. Ezek a *Halálfi*aiban gyakran kultúrtörténeti toposzok, archetípusok, mitológémák, emblémák, Berzsenyi, Dante, Goethe, Baudelaire stb. műveit evokáló allúziók, ám vannak olyan fogalmak, képek is, amelyek csak a regény világában kapnak többletjelentést.

⁵⁶ Zapf Dezső: *A századforduló magyar társadalmának problémája Babits Mihály „Halálfi*ai” c. regényében. Prágai Magyar Akadémikusok Köre Évkönyve, Kassa, 1931., 236.

⁵⁷ FRIED 1987: 51–52.

⁵⁸ Némédiné Kiss Adrién: *A Halálfi*ai és a Három nemzedék. Adalékok a Halálfiai elemzéséhez. Kézirat, a pedagógusok intenzív továbbképzése keretében elkészült dolgozat, ELTE BTK, 1988.; Némédiné Kiss Adrién: *A magyar „ördög*regény”. Babits Mihály: *Halálfi*ai. Bölcsészdoktori értekezés. ELTE BTK. Kézirat, 1990.

Az egyetemesség igénye, a szintetizáló szándék, a jelentés filozófiai szintre mélyítése a dantei, goethei művel rokonítja a *Halálfiat*it.

A regénynek éppúgy, mint az említett emberiségkölteményeknek alapmotívuma és strukturáló elve az utazás: a térbeli is, de elsősorban a szimbolikus értelemben vett utazás, a lelki-szellemi utazás a megismerés, a megvilágosodás felé vezető úton. (Erről később még lesz szó.)

A főszereplő, Imrus sok vonatkozásban rokon Fausttal és Dante hősével is. Fausttal rokonítja az élet mind teljesebb megismerésének, megélésének a vágya, az életszomj, az újra való törekvés mellett a mellé szegődött ördögi kísérő, Hintáss, „az advocatus diaboli”; a fiataloknak a vele való „üzlete”, Imrusnak a vele kötött „pokoli szerződés”-e, a váltó. A goethei Mephisto három alakot ölt a Babits-regényben. Nelli történetében Hintáss még egymaga mindhárom. Imrusában már osztódik az „ördög”. Egyik leánya, Noémi a Hintássban testet öltött csábítás egyik fele: a test csábítója; másik leánya, Gitta a szellemé. Mert a drámai küzdelem Imrus történetében már két síkon folyik: az intellektuális és érzéki, érzelmi csábítás útvesztőjében jár a lélek. A két síkot a pénz – ez a szó szoros értelmében ördögi eszköz – kapcsolja össze. – Olyan kísérő Hintáss, aki az élettel s a pokolbeli bűnökkel ismerteti meg a szereplőket, s Imrusral különös alkut, üzletet köt: a (nem létező) aranyát kínálja, s a lelkét kéri; de a „lelkét” végül is nem nyeri el.

Imrus kísérője Rosenberg is, az intelligens, művelt, tudós barát, társ, nemes szellem, aki a pokolban (a fővárosban) Imrus szellemi kalauza, „Vergiliusa” lesz (Rosenberg sem keresztény!). A tudós barátsága nélkülözhetetlen, de nem elégséges Imrus megmentéséhez. – Noémivel kapcsolatban elhangzik mind a Beatricéra, mind a Gretchenre való utalás. Babits ironikusan költi át Dante *La vita nuova* (Új Élet) című művének Beatricéjét, amikor arról ír, hogy Imrus „kövé meredt [...] az Új Élet új csodája előtt: ámbár ez a csoda nem emlékeztetett a méltóságteljes Beatricékre”. (347⁵⁹) De még

⁵⁹ A dolgozat eredeti változatában (NÉMEDINÉ 1990) a *Halálfiat*i szövegére való

a „póruł járt Gretchen”-nek (526) is különös, hiszen nem ő csábítatik el, hanem ő csábít. Égi közbenjáró végképp nem lehet sem a dantei, sem a goethei értelemben (sem Beatrice, sem a bűnös Margit szerepében); legfeljebb közvetve: az isteni kegyelem elrejtőzik itt, talán magába a bűnbe, ami út a megváltáshoz (ágostoni értelemben). Megnyilatkozhat-e az isteni kegyelem, világíthat-e az Istentől elhagyott, Istennek hátat fordító világban? Az „új küzdelem, új reménység és a végső Fény felé” „csak égi Sugár adhatja [...] az erőt, csak a legnagyobb földi tudás és művészet a segítséget”.⁶⁰ A Dante-fordítás kommentárjában megfogalmazott babitsi gondolatok segítenek értelmezni a regényben nemcsak Rosenberg szerepét, de Cenciét is, mert a regény szimbolikájában a mitikus magasságba emelt Cencié ez „örök asszonyi” szerep, ő adja az „erőt” Imrusnak az új élethez. Cenci – minden más szereplővel szemben – feltétlen érték, Imrus számára is.

A regénynek a dantei művel való rokonságát külsődlegesnek tűnő jelenség is megerősíti: a hármasság, mely érvényesül a kompozícióban jelentést hordozó szereppel, a cselekmény helyszínének változásában és a nevelői funkciójú szereplők hármasságában. (A hármasság jelentést kap a Szekfü művével való rokon koncepció felől is.)

A szerkezet 2×3 részből áll, a harmadik az *Epilog* (ne felejtsük el, hogy Babits a regény folytatását tervezte!), s mindkét rész 3×3 egyiségre tagolható.

hivatkozások a regény Belia-féle kiadására vonatkoztak. (BM-Hf 1984) A jelen munkában a kritikai kiadás (BM-Hf 2006) I. kötetének megfelelő oldalszámait adjuk meg zárójelben.

⁶⁰ Babits Mihály: *Dante élete*. In: DANTE 1945: 56–57, 63.

A regény hármas szerkezete:

I. Nelli története		II. Imrus története		III. Imre új élete
1/a <i>Évek</i> 1/b <i>Napok: Egyik nap</i> 1/c <i>Másik nap</i>	– paradicsom – megkísértés	1/a <i>A boldog gyermekkor</i> 1/b <i>Ó, vidám kamaszkor!</i> 1/c <i>Élet és irodalom</i>	– paradicsom – megkísértés	Epilog
2/a <i>Ópium éj</i> 2/b <i>Gyilkosság és Szerelem</i> 2/c <i>A vonat letér a sínről</i>	– bűnbeesés – szövetség az ördöggel	2/a <i>Gyula újból a színre lép</i> 2/b <i>Viharagyű!</i> 2/c <i>Családi idill (Intermezzo)</i>	– bűnbeesés – szövetség az ördöggel	
3/a <i>A rettenetes nászút</i> 3/b <i>Miska</i> 3/c <i>A gádorosi danaidák</i>	– bűnhődés – Sötét Szoba	3/a <i>A Döme bácsi nyolcszáz forintja</i> 3/b <i>A Tragédia partjain</i> 3/c <i>Nelli</i>	– bűnhődés – újjászületés	

Az első 3×3 egység: Nelli története s egyúttal Imrus életének előzményei. Itt három helyszínt kap szerepet: (Gádoros)-Sót, Velence–Budapest, Gádoros. (A paradicsom és a bűnbeesés; a bűn és a bűnhődés; a megváltás reménye nélküli kárhozatra ítélettség a „Sötét szobában”). Imrus fejlődéstörténetében szintén 3×3 rész szerepel s három helyszínt: Sót-(Gádoros), Budapest, Gádoros (átmenetileg!). (A vidék: a gyermekkor, az ösztönös létből való fokozatos kiemelkedés kora; a főváros: az ifjúkor, a szellem lázadásának kora, melynek jellemzője a szellem mindenhatóságába vetett hit, a hübrisz, a mélyülő bűnösség és büntetés időszaka; Gádoros: ellentétben Nellivel, Imrus számára a megváltással, újjászületéssel biztató penitencia helye.) Majd Erdővár: a felnőttkornak, az előbbieket meghaladó, magasabb erkölcsiség korának a színhelye.

A szerkezet az emberi szellem és lélek sajátos (Széchenyi-Szekfű által is kiemelt) hierarchiáját is sugallja: a szenvedély (Nelli tévelygése), az ész (Imrus) tévelygéseit meghaladja a magasabb rendű, erkölcsi állapot: az erdővári Imre léte a „csúcson” közelében. Ezt a hierarchiát testesíti meg a regény három nevelője: a lelki-szellemi Erősz (a *Timár Virgil fia* című regénnyel rokon!) téves útjait képviselő Hintáss és Sátordy után az igazit talán az erdővári Imre találja meg. Mert a regény nevelődési és pedagógiai regény is, mint Rousseau *Emilje*, Goethe *Wilhelm Meistere* vagy Thomas Mann *Varázshegye*. Természetesen ez utóbbival rokonabb, hiszen mindkettő a hagyományos Bildungsroman modern megvalósulását, Weltanschauungsromanná alakulását mutatja. (A nevelő és a nevelés a regény társadalmi-szociológikus síkján is jelentést hordoz!)

A regény párhuzamba állítható Dante művével a tekintetben is, hogy hármas rétegezetszerű abban az értelemben, ahogy Babits irodalomtörténetében a *Commediáról* írja: „Dante élete nem véletlen és egyéni érdekű, hanem *jelentéssel* élet [...]. Maga a sokértelmű költemény pedig hármas rétegezetszerű szimbólumépületté válik. A szó szerinti jelentésen kívül, amely egy fantasztikus vízió leírása, van egy történeti, azaz életrajzi és politikai jelentése. S emögött még egy harmadik, titkos és szimbolikus jelentése.”⁶¹

A *Halálfi* jelentésstruktúrája is hármas rétegezetszerű. Szó szerinti rétege Nelli és Imrus története; második rétege: a nemzeti, történelmi sors, a középosztály hanyatlástörténete, politikai s egyéni életrajzi elemek összefonódásával (kettős tükröből); a harmadik, misztikus és rejtett szintje: a fausti, illetve a modern ember otthon-, igazságkeresése, a kanti Ding an Sichhal vívódó embernek a megismerésért folytatott küzdelme, a tolsztoji vagy nietzschei életszemlélet dilemmája előtt álló, a modern élet szellemi-erkölcsi útvesztőjében eltévedt ember abszolútumkeresése. A mű filozófiai szintű kérdésfelvetése: mi „a nagy Jó”, mi „a nagy Cél” (32), mi az élet célja, értelme, mi a „helyes” világnézet. Ennek a keresése határozza meg végső soron a főhős útját, a regény struktúráját, ez köti össze a két

⁶¹ BM-It 1979: 132.

történet – a Nellié és az Imrusé – között levő (néhány elemző által szakadéknak vélt) távolságot, ez biztosítja a kétféle műfaj, a család-történet és a fejlődésregény egységét: egy modern „világnézeti regény” szintézisébe fogva a heterogénnek tűnő elemeket. „Nelli [...] ugyanúgy erre a kérdésre keresi a maga válaszát, mint lázas csatangelőzésében Imrus.”⁶² – A választ pedig Nelli és Imrus egymásba tükröződő sorsa példázza.

Dante művében a gazdag életanyag „egyetlen nagy lélek vallo-másává, egyetlen szimbolikus és rendeltetési élet tartalmává” sző-vődik. Dante „a saját lelkének belső történetét mondja. De éppen ezáltal lesz műve az egész emberiség eposzává, az emberi lélek belső eposzává.”⁶³ Babits – a *Commediát* kommentálva – Dante jelenté-ses életéhez hasonlítja az Adyét. – A *Halálfiái* azt sugallja, hogy ilyen-nek érezhette a magáét is. Abban, hogy ez nem állt Babitstól távol, megerősít Rába György kisonográfiaja⁶⁴, de Poszler György is szól a *Beszélgető füzeteket* elemezve hasonló jelenségről Babits lírájáb-an, esszéiben. Poszler György a babitsi életműben fontosnak tartja a harmincas években megerősödő igényt „az én érvényének széle-sítésére, a reprezentativitás szélesítésére, a reprezentativitás meg-fogalmazására [...] nem magyar, hanem általános humánus, nem nemzeti, hanem egyetemes emberi tekintetben”. Ez „hoz létre a szó legmagasabb rendű és misztifikálatlan értelmében kozmikus akusz-tikájú, ontológiai lírát. Az elmúlás, a kreatúrák sorsa és a gondvi-selés, a teremtetek lehetősége kap benne melankolikus csillogású, költőien bölcs, bölcsen költői megfogalmazást.” Poszler György az „egyéni sors és a nemzeti sors” azonosítását, az ország sorsával, a nemzet veszedelmével való azonosulást, főleg a „beteg én repre-

⁶² Rónay László: Babits Mihály regénye, a *Halálfiái*. *Új Írás* 1980/1., 24.

⁶³ BM-It 1979: 32, 134.

⁶⁴ Rába György idéz Babitsnak egy 1921-ben a Pesti Naplóban közreadott Dan-téről szóló cikkéből és hozzáteszi, hogy Babits „a firenzei mesterre vetítve megfo-galmazza” világnézeti állásfoglalását, mikor „Dantéra sarkítva” vallja: „A leginti-mebb, a legkritikusabb költő, aki valaha élt, s ő maga a főhős az *Isteni Színjátékban*, »az egyén, a lélek; s mely mégis az egész világ eposza, mert az egész világ csak a lélekért, a lélekben fontos [...]«”. RÁBA 1983: 194.

zentatívva tételé-”t a harmincas évek esszéiben látja, de az „egyéni sors és nemzeti sors azonosításá”-nak a gyökereit az első világháború zaklatott éveiből eredezteti.⁶⁵ Nem szól arról, hogy mely műfajokban van jelen.

Véleményünk szerint a *Halálfi* elsődlegesen tükrözi ezt az igényt. Főbb szereplőinek – sok családi és egyéni életrajzi elemből szőtt – élet-útja, szellemi arculata egyaránt jelképezi az egyes ember, a nemzet és „az ember” sorsát, útkeresését, a megváltás lehetőségét. Már az első fejezet (*Évek*) 1. része felveti „Magyarország” sorsának kérdését, az utolsó, a 12. pedig az „érző óramű”, Imruska sorsát. A három sík egymásra vetül, összemosódik, amikor (szerkezetileg kiemelt helyen, a fejezet végén) szerzői kommentárban – a választ is sejtetve – megfogalmazódik az alapprobléma: „Egyet azonban egész világosan megértett Imruska. És ez az volt, hogy van valahol valami – maga sem tudta, hol van és mi az? – ami fontosabb minden egyébnél [...]. Megértette, hogy az élet küzdelem valami nagy Jóért, amit folytonosan veszély fenyeget; [...]. Ezért kell harcolni titkos és idegen lényekkel [...]. És hogy mi az a nagy Cél, amiért ezekkel küzdeni érdemes: azt a felnőttek bizonyára tudják, és Imruska is meg fogja tudni, mire nagy lesz.” (31–32)

A regény azt az utat mutatja be, amely eme tudáshoz vagy afelé vezet. A szereplőket, mint Ágostont és Dante utazóját a „vág”, a „szomjúság” hajtja, s útjuk végén eljutnak valamiféle felismeréshez, belátáshoz, ha nem is a dantei (Isten-)látásig (*Isteni színjáték* 33. ének), csak a „legfőbb Jó” (33. ének) megsejtéséig. Az út a megismeréshez, a megvilágosodáshoz kerülőkön át halad.

1.4. A *Halálfi* újszerűsége – a motívumok szerepe

Az eddig elmondottakból látható, hogy Babits a *Halálfi* anyagának formálásában, elrendezésében nem a hagyományos oksági elvet

⁶⁵ Poszler György: Test és lélek – moralitás három felvonásban. Szélgjegyzetek Babits beszélgetőfüzetéhez. *Irodalomtörténet* 1984/3., 541–542.

követi, illetve regényére nem a hagyományos szövegszerveződés jellemző. Ebből adódik, hogy a lineáris szövegbefogadás elvén alapuló olvasás nem elegendő a minél teljesebb megértéséhez.

Az oksági rendezőelv helyett a motívumok, vezérmotívumok konstitutív szerepe, a mitologizálás, az epikum folytonosságát megtörő önreflexió, a társadalmi, erkölcsfilozófiai, művészetfilozófiai, sorsfilozófiai kiszólások vagy eszmefuttatások a regény újszerűségei közé tartoznak, éppúgy, mint a sok irodalmi idézet, az intertextualitás; mindez a lineáris szövegen túlmutató olvasatot kíván (mintha egy újfajta, a posztmodern irányába mutató regényminőséggel állnánk szemben). – Fried István elvégezte néhány regénybeli idézet, önidézet elemzését, értelmezését. S ezzel kapcsolatban állapítja meg, hogy a *Halálfaiban* is, mint bizonyos XX. századi regényekben: „a szerző egy adott regényen belül teremti meg utalások és visszautalások hálóját, idézetek és visszaidézések láncolatát, figyelmeztetve az olvasót a kompozícióra, az érintkezésekre, a gondolati ívre.”⁶⁶

A hagyományos modell dekonstrukcióját Babits tudatosan vállalja. Regényében a következőképpen reflektál magára az alkotásra: „Ki állapítja meg az események igazi összefüggését? A regényíró nagyzol, pontokat köt össze, melyek a valóságban külön állanak; s elhanyagolja a pontokat, melyek rajzába nem illenek. Nem jobb-e egyszerűen a pontokat rajzolni: a történetek e csillagait, melyeket lelki szemünk úgyis annyira hajlandó a Sors csillagképeivé kötni össze? holott igazi összefüggésük és egymásrahatásuk láthatatlan.” (74)

A *Halálfaiban* e láthatatlan szálak sejtetésében a motívumoknak kitüntetett szerepe van. A metaforikus, motivikus szinten kibontakozó összefüggések rendszere fontos formaalkotó, strukturáló elv, mélyíti a regény jelentésdimenzióját, s az így létrejövő szűzsé a regény értékviszonyainak, a benne kifejeződő babitsi világképnek hordozója. Megvilágít valamit azokból az összefüggésekből, amelyek láthatatlanok, kifejezhetetlenek. Körmer szerint „a motívumok sohasem a költő objektív élményeit tükrözik, hanem élményeinek pszichológiai jelentését.”⁶⁷

⁶⁶ FRIED 1987: 48.

⁶⁷ *Világirodalmi lexikon*, VIII. Bp., Akadémiai Kiadó, 1982., 630.

A mű motívumhálózatának elemzésével juthatunk közelebb a regény „belső szellemi-lelki értékszerkezet”-éhez, legmélyebb „emelet”-éhez, vagy inkább legmagasabb, egyetemes, metafizikai, morálfilozófiai „szintjé”-hez, a hartmanni értelemben vett hatodik, a „kimondhatóság határán” az eszmét megvilágító rétegéhez.

Úgy véljük ugyanis, hogy a *Halálfi*ai értelmezése nem nélkülözheti a regényvilág misztikus-mitikus, univerzális síkjának elemzését. – Erre intenek a Balázs Béla *Halálesztétikájában* általános érvénnyel megfogalmazott gondolatok: „Azt állítom (másokkal egyetemben), hogy a művészet metafizikai ösztön megnyilatkozása és transzcendens jelentőségű, [...] még az elfelejtett metafizikai hűrokat is megreszketteti bennünk.”⁶⁸

Mintha Babits maga is művének eme dimenziójára utalt volna, amikor Ignotusnak az „élethűséget” firtató kérdésére a következőket válaszolja: „Jelenti [az élethűség], hogy az egyes események, az egyes tények ne váljanak szét éles konturral, hanem oldódjanak fel egymásban s mindabban, ami az emberi életben van. Állandóan érzékeltetni akartam az emberi élet kicsinységét, esetlegességét, a mindenségben való elfolyását. [...] Ezért is adtam szavaimnak olyan aláfestést, amelyben mindig egyszerre szól a költő érzéseinek, képzeleteinek, felfogásának egész orkesztruma, – olyan zengést, amely minden pillanatban jelenvalóvá, érezhetővé teszi az egész emberiség létezését, a föld forgását, a csillagokat.”⁶⁹

A mű recepciótörténetének kezdetén, de főleg a Babits-kutatás 80-as évekbeli fellendülését követően egy-két munkában találkozunk utalással a regény valamilyen mélyebb dimenziójára. Babits művének mély perspektíváját s annak az „analitikus refrénszerűség”-gel való összefüggését, „analitikus erejét”-nek ágostoni vonásait sejtí meg első kritikusaiknak egyike, a barát Szilasi Vilmos: „E vallástalan vallásosságnak nincs szebb és mélyebb hangja a világirodalomban [...]. Te földfeded a lélek szövetét, – hol a motívumok szálai fonódnak és erednek. – Minden lap egy újabb megrázó olvasmány, és annyi ta-

⁶⁸ Balázs Béla: *Halálesztétika*. Papirusz Book, é. n., 13.

⁶⁹ Ignotus Pál: Babits Mihály a Halálfiairól. *Literatura* 1927/6., 197.

nulság, amennyit kevés filozófiai mű tud nyújtani.”⁷⁰ Ugyanebben az évben, 1927-ben Farkas Zoltán a következő kommentárt fűzi a regényhez: „A magasra szálló talajtalan emberi vágyak és az élet kényszerű lehetőségeinek küzdelmében gyakran torzképpé válik az ember, de a lélek vágyai mégis megmaradnak és nemzedékről nemzedékre ismét tovább sodorják a véges és bűnös embert a megtisztulás útján az örök megváltás felé.”⁷¹

Rónay László beszél a regény filozófiai kérdéseiről, de nem mint regénystrukturáló elvről: Babits „mintha úgy alakítaná a regény epikus anyagát, hogy abban a kor és a maga legfontosabb bölcséleti gondolait is kifejtthesse. Mit ér az élet – veti fel újra meg újra az emberi eszmélkedés történetének visszatérő, szorongató kétségét.”⁷² Németh G. Béla a regény „szintjeit” bemutatva a szociológiai, szellemi-mentális szintjéről, a regény politikai világáról s végül a lelkeség szintjéről szól. Utal arra, hogy „Babits egész regényén keresztülvisz egyfajta – mondhatnánk – erkölcsi, filozófiai dualizmust. Számtalanszor mondja, hogy minden emberi történésnek, így a regénytörténésnek is egyik állandó jelenlévő részese, egyik pólusa a Gonosz, a Rossz. Finom tapintattal a művészet életértelmező nyitottsága ösztönző hivatása iránt nem fejt ki, hogy az emberi pszichében a jó mellett mindig meglevő rossz-ra gondol-e, vagy egy metafizikai létű jó és rossz kettősségére-e, vagy egy társadalomontológiai, egy antropológiai adottságra-e, vagy minderre (s még egy sor másra) együtt.” A tanulmányban az a gondolat is megjelenik, hogy „a különböző szintű dualisztikus kettősségek olyan erősen jelen vannak az egész műben, hogy voltaképp a regény teljes belső szellemi-lelki érték-szerkezete is kifizészíthető volna rájuk”.⁷³

A regény irodalmi rétegét elsőként alaposabban vizsgáló, értelmező szerző, Fried István szerint a világirodalmi utalások szerepet

⁷⁰ BSZL 1979: 112.

⁷¹ Farkas Zoltán: *Halálfiái*. Babits Mihály regénye. *Magyar Újság* 1927. június 5., 14.

⁷² Rónay László: i. m. 24.

⁷³ Németh G. Béla: i. m. 68–69.

kapnak annak érzékeltetésében, hogy a *Halálfiaiban* „a mindig ismétlődő Történet újabb változatával állunk szemben”. „A dantei allúziók, a goethei fordulatok az öröktől való és örökké megújulni kész, mindig visszatérő »emberi színjátékra« szolgáltatnak újabb, [...] ám az ösmintára visszautaló példát. Ilyen módon a »megkísértés«, a »bűnbeesés«, az ördöggel kötött szövetkezés »regényeként« is olvashatjuk a Halálfiat [...].”⁷⁴

Ezek a figyelemreméltó meglátások azonban bizonyítatlanul, kifejtetlenül maradnak az említett munkákban. Mi Fried Istvánhoz részben hasonlóan a megkísértés, az ördöggel való szövetség (bűnbeesés), a bűnhődés (megváltás?) regényeként olvastuk a *Halálfiat*, s a mű szerkezetében e (Dantéra emlékeztető) hármasság ismétlődését véltük felismerni Nelli, illetve Imrus egymást ellentétező történetében. – A „dualisztikus kettősség” más vonatkozásban is felismerhető a regény szerkezetében, úgy, miként azt Németh G. Béla fölvetette: – a mű értékszerkezetében, melynek egyik pólusa a Gonosz. Ezt a pólust – korábbi dolgozatainkban⁷⁵ – Imruska történetét követve a motívumok elemzésével mutattuk be. A jelen munka – ugyancsak a motívumok analitikus számbavételével – a másik pólus megrajzolásával teszi teljessé a dualisztikus szerkezet képét.

Elemzésünk igazolja, hogy a „Halálfiak kompozíciójának s atmoszférájának legfőbb szervező elve” a „szimbolikává mélyülő motívumrendszer” (Rába György⁷⁶), hogy a regény motívumszerkezete hordozza az értékszerkezetet; s cáfolja azt a vélekedést, hogy a „Halálfiak építményének [...] nincsen egzisztenciális mélyperspektíva létrehozására alkalmas intellektuális »emelete«”.⁷⁷

Dolgozatunkban a motívumok differenciálásától eltekintünk. Leegyszerűsítve a motívumokat a narratív struktúra olyan (képi vagy

⁷⁴ FRIED 1987: 52.

⁷⁵ NÉMEDINÉ 1990.; Uő: Az önvizsgálattól az újjászületésig (Motívumok Babits Mihály *Halálfiak* című regényében. *Irodalomtörténet* 1992/3., 524–545.

⁷⁶ RÁBA 1983: 242., 245.

⁷⁷ Fülöp László: A lírikus nagyregénye (Adalékok a *Halálfiak* elemzéséhez). *Alföld* 1983/11., 46.

situációs) ismétlődő s ezáltal jelentésbeli, kompozicionális, strukturális funkciót kapó szegmentumainak tekintjük, amelyek rendszert, hálózatot alkotva a műalkotás jelentéssdimenzióját mélyítik, s érték-szerkezetét, világképét hordozzák.⁷⁸

Munkánk további részében először a regény cselekményfonalát követve a főszereplőnek, Sátordy Imrének a megismerés, a beavatódás felé haladó életútját világítjuk meg néhány fontos visszatérő, variációsán ismétlődő, egymásnak felelő, egymást ellenpontoszó, kiegészítő motívum tükrében. Ezután a fő motívumok alapján meg-rajzoljuk a regény motívumhálózat, -szerkezetét. Végezetül egyfajta összegző értelmezést kísérünk meg, miközben néhány összehasonlítást teszünk a *Halálfi* és Szekfü *Három nemzedéke* között.

⁷⁸ . A dolgozat jelen változatából kihagytuk az eredetiben (NÉMEDINÉ 1990) hosszabban tárgyalt motívumértelmezésünket, amelynek elméleti alapja: a Daemmrich szerzőpáros (Pollmant és Lotmant idéző) definícióját elfogadó Szigeti Lajos felfogása (Szigeti Lajos Sándor: *A József Attila-i teljességigény*, Bp., Magvető, 1988., 9–32.; Daemmrich, Horst S.–Daemmrich, I.: *Wiederholte Spiegelungen. Themen und Motive in der Literatur*. Francke Verlag, Bern und München, 1978. 18–20.); Walzel, O.: Leitmotive in Dichtungen. In: *Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters*. 1929, Wildpark-Potsdam, 358–59. Idézi: Csúri Károly: Két ismétlés-típus irodalomelméleti státusáról. In: *Ismétlődés a művészetben*. Szerk. Horváth Iván, Veres András. Bp., Akadémiai Kiadó, 1980., 318; Bernáth Árpádnak Walzel felfogására visszavezethető értelmezése: *Világirodalmi lexikon*, VIII. Főszerk. Király István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982., 630–31.; Gaszparov, B M.: A Mester és Margarita motívumszerkezetéről. *Medvetánc* 1988/1. 69–89. Úgy vélem, hogy nem elég csupán motívumsorról (H. és I. Daemmrich) vagy motívumbokorról beszélni (ez utóbbi fogalmat a motívumsor helyett használja Szigeti, mert – feltehetően a pontatlan fordítás következtében – rosszul értelmezi azt), hanem a műalkotás mint „komplex modell” (Hankiss) motívumhálózatát, motívumszerkezetét is vizsgálnunk kell.

2. A „szimbólikus hős” életútja a motívumok tükrében

2.1. „Utazó volt”: Imruska Sóton – Gádoroson

2.1.1. Imruska útja a „kárhozat” felé

2.1.1.1. „Különös tudás almáit kínálta” – A gyermek Imruska az ördögi Hintáss és a lányai büvkörében

A kis és kamasz Imruska számára anyjának csábítója, Hintáss éppoly titok marad, mint maga a bűn, s épp annyira borzongató izgalommal foglalkoztatja a fantáziáját. Később a titok egyre inkább a „zseniális ember” rejtélyévé lesz.

A róla alkotott képe sok homályos, sejtelmes mozzanatból áll össze. Egyfelől az édesanyja kalandját körülvevő titokzatos jelekből. Erre utalnak Gittának borzongató megjegyzései, ezzel van összefüggésben a halott Kováts Laci titokban olvasott verseskönyve – a rejtelmes ember előszavával, Schapringier kiadásában (együtt a nevük!). Másfelől alakítja közvetlen környezetének, főleg Dömének Gyuláról formált véleménye (gazember, de „tagadhatatlanul zseniális” 318).

Imruska gyermeki fantáziájában fontos helyet kap az édesanyja emlékét körüllegő homály. Hintáss lánya, Gitta, a „kis sátán” (33) kelti fel a „tilos”, a szerelem és a halál iránti kíváncsiságát. Gittának „ördögi” arca már a Pesti Napló-beli változatban formálódik: megtalálható itt a – fogalmazványban (819–820⁷⁹) még nem szereplő – „kis sátán” kifejezés (676); ugyancsak hallhatjuk itt is Gitta „sok tudó, ördögi kacagás”-át a Csörge-tói vihart megelőzően (117; 755).

A mű végleges változatában már a gyermek Gittát erősen a tudós, a szellem ördögi csábítójának irányába rajzolja át Babits. A Pesti Naplóban még „apja tudóskodását” utánozza (709), a végleges változatban már maga jelenik meg „apró tudós”-ként (66). Az anya nélkül maradt Imruska a „már mindent tudó”, a „felnőttek titkait” ismerő Gitta „tanítványa” lesz. „Gitta született kis tanítónő volt; gonosz kis

⁷⁹ A kritikai kiadás (BM-Hf 2006) I. kötetének *Mellékletére* hivatkozunk.

tanítónő [...] Gitta már lélektani experimentumokat csinált; ahogyan talán a kis ördögök játszhatnak. Kellett neki, akit formáljon, s aki fölött uralkodjon; kellett, akit megborzasszon az élet és halál titkai-val: különös Éva volt ő, s különös tudás almáit kínálta”. (173) – Az „okos Gitta rontotta Imruskát” (219) később is: a szellemi izgalmakra éhes fiúnak különös táplálékokat kínálva.

Egy idő után nem édesanyja, hanem az ő csábítója lesz Imruska számára izgatóan rejtélyes. Kezdetben Hintáss mitikus (szárnyas lény) alakjához a szerelem és a halál borzongató, de emelkedettebb kép-zetei társulnak („a borzalmas Szerelem és halálos Élet” – ahogy Gitta fantáziájában apjának emléke megjelenik). Majd a kamaszodó fiú-ban a testiség valami szégyellnivalóan alacsonynak érzett, de nem kevésbé izgató képei is összekapcsolódnak Hintáss-sal, illetve a fővá-rossal, ahol az éjjeli lokálban – apja vigyázatlansága folytán – átéli a meztelenség szenzációját. Ez az epizód Hintásst, az ördögi csábítót Imruska tudatában Budapesttel társítja. Az éjjeli lokálbeli vetkőző jelenet undorodva borzongató emléke összekapcsolódik Imruskában az édesanyja alakját körüllegő titokkal, a Noémi iránti vággyal és kétszeresen is Hintáss-sal: „ez az este az Imrus emlékében a Gyula nevével asszociálva” maradt meg, „úgy képzelte, hogy magával a Hin-táss-leánykák apjával sétált ő akkor, valahogy *incognito*”, hiszen Miska és ismerőseinek a beszélgetéséből „folyton a Hintáss Gyula neve hal-latszott ki”. (268)

A kamasz fiú a megszokottság, a kötöttségek, környezetének szűr-kesége és ideáltalansága közepette az ettől a világtól merőben külön-bözőnek érzett, tudott titokzatos lényben, a „pénz és vér” (285) egykori sóti hősében ismeri fel ideálját. Hintáss, aki Döme bácsinak »az a gazember«, neki „Lángészt” (281), „zsenit és hőst jelentett”. (286) A „szobra úgy épült föl róla [...] lelkében, ellenőrizhetetlen források-ból, mint a buckák épülnek szélhordta homokból. A buckának épp az árny adott reliefet; Imrus forradalminak érezte ideálját, s a félenk, agyonfegyelmezett kisdíák lázadó ösztönei formálták e szobrot. Im-rus rajongását regényes fantáziák fűtötték.” (285)

A kamaszkor határához érkező fiút izgatja, ami „mást jelentett, mint szokást és törvényt”. Így izgatja a szerelem, de félelemmel gondol

arra, hogy „ha egyszer mindez a sok fal átszakad két valaki között! micsoda földrengésszerű nagy dolog lehet az! micsoda meztelenség! testi és lelki meztelenség!” (281) S ebbe a játékba a maga nemiségének tudatára ébredő fiú – akinek fantáziáját a képes mitológiában látott meztelenség régen foglalkoztatja – anyja helyett már önmagát képzei. Ideálját, Noémit persze félénken kerüli, de mégiscsak ömíatta vágyakozik Gádorosról Sótra. Az elbeszélő pedig az ördög csábítását emlegeti: „Az ördög, aki sohasem alszik, régi szövetségben áll a pogány istenekkel, s talán ő is vonzotta és várta Sóton Imruskát, körme közt a képes mythológiával [...]” (283–284)

Imruska lázadó vágyai más irányba is mutatnak. Kifelé is figyel: mint „nagy öröme és szenzációra nyitotta rá szemét” a politikai változásra az exlex állapotkor. (286) Imrus lázadó érzéseivel, „forradalmi” ideáljával, Gyulával társítva tűnik fel (és később is szorosan kapcsolódik hozzá) a „viharagyú”, a regény egyik kulcsmotívuma. Itt még a szó elsődleges jelentésében⁸⁰, de az elbeszélői kommentár már oly képzetet társít hozzá, amely előre jelzi a kép további alakulását, kiteljesedését, s egyben írói értékítéletet is hordoz: „Tavasszal nagy zivatarok jöttek, a sóti hegyeken is megszólalt a »viharagyú« fölvilágosult korunk szellemében nagyokat puffogva az üres égbe. De Imrus talán üstököst várt [...] s nem bánta volna, ha az ágyúk ég helyett a földnek szegeződnek; talán háborút kívánt vagy más valami nagy fölfordulást, akármit!” (286)

Gyula képét kezdetben az agyonfegyelmezett diáknak a szokás és kötöttségek ellen lázadó ösztönei, a maga körül szürkéséget érző fiatal regényes fantáziája formálják, ám hamarosan a gondolkodó Imrus ideáljává válik, a fővárosban pedig ördögi kísértője lesz. Mellette azonban határozottan elkülönülő és körvonalazható szerepet kap-

⁸⁰ Mészöly Miklós *Térkép Aliscáról* című írásából tudjuk, hogy Szekszárdon valóban volt működő viharagyú. Csányi László is szól arról, hogy „1903-ban 21 viharagyút szereltek fel jégverés ellen [...]” *Szekszárd a századfordulón*. In: CSÁNYI 1990: 20. Babits maga is (mint az ember alkotta szépségek egyikét) említi az 1909-ben a Nyugatban megjelent *Útinaplójában* ott, ahol Szekszárdról ír (*Pán a kukoricában*): „ma a karcsú és vígan füstölő gyárkémények vagy a viharagyúk puffogó kürtjei nem sejtett szépségeket lopnak a tájakba.”

nak az „ördög lányai” is: Gitta, a szellem és Noémi, a test csábítója. Hintáss ördögi csábításának fontos eszközei a Pénz urai: Schaprin-gerék. Persze Imrusnak a bűn felé vezető útján nemcsak ők kapnak szerepet. A családi „átok”, az örökölt lelki diszpozíciók mellett jelentős tényezőnek gondoljuk az apai nevelés szellemét is.

2.1.1.2. „Inter umbrosos saltus”

– Imruska liberális szellemű nevelése

Imruska édesapjának, Miskának a karaktere a Pesti Napló-beli változathoz képest módosul. Ott még láthatóan nem törődik sokat a gyermekkel. Az anya nélkül maradt kisfiú élete „unalmas volt”. Apja „hivatalba ment és délután kaszinóba”, az unatkozó gyereket pedig Hintássékhoz küldte. (786–787) A végleges változatban Miska „férjből apává lett”, és nevelővé: „délelőtti rideg munkának áldozta s gyakran a délutánt is; [...]. De ami órája maradt, az Imruskái volt [...]”. (169) „Nelli elhagyott fiacskája nem maradt barátok s oktatók nélkül” (170): Vivi dada mesékkel, Döme bácsi „déli-babos honfiszólamokkal” (169) nevelte, Miska pedig a maga módján realisabban ismertette a világ csodáival az igen érdeklődő, fogékony Imruskát, aki kezdetben („bűntudattal és titkos borzongások közt”) „kívánczozva ment át Hintássékhoz” (170–171) is, ahol a „gonosz kis tanítónő” várta. A regény végleges változatában az új arcú „Miska nem nagyon örült ezeknek a látogatásoknak”. (171) Csak később találkozunk olyan jelenettel, hogy az immár olvasni tudó, de megfelelő szellemi táplálékot otthon már nem találó, unatkozó Imruskát az apja küldi Hintássékhoz (256) – ám ekkorra a kis kamasz egyre félénkebbé, zavartabbá lesz a Hintáss-lányok közelében.

Miska minden törekvése ellenére apa és fiacskája közt „titkos zavar és feszély volt”. (253) Imrus ismeretekben gyarapodott egy ideig, ám – fogékonysága ellenére – valami űr maradt a lelkében. „Visszavonhatatlanul magányos volt már ő, távol azoktól, akik őt szerették, s még távolabb szívében magától a szeretettől. Noha csupa nagy szeretetről s önfeláldozásról álmodozott, igazában nem szere-

tett senkit [...].” (256) Hozzájárult ehhez az anyátlan ház titka, Miska racionális, érezni is alig, de érzéseit kimutatni végképp nem tudó lény. „Élő és meleg szó époly nehezen hangzott el apa és fiú közt, mint az anya neve [...].” (260)

Az apa nevelésének másik árnyoldala, amely közvetve viszi Imruskát a lejtős útra: liberalizmusa, illetve liberális nevelése, amelyre az elbeszélő ismételten felhívja az olvasó figyelmét. Miska felfogása messze van a Gyula-féle szélsőségektől, de liberális: „Miska önállóságra nevelte fiacskáját, s a Dömével jelenlétében lefolyt szenvedélyes viták után maga biztatta őt, hogy a Döme érveit is fontolja meg, mert hátha annak van igaza? Miska pártatlan bíróként tisztelt minden emberi álláspontot, mint ahogy tisztelt minden embert és minden emberit, míg a büntető törvénykönyvvel nem ütközött; mint ahogy tisztelt minden vallást, fajt és hitet, fiát is rászoktatván, hogy mindegy az, keresztény vagy zsidó, pogány vagy eretnek, csak becsületes ember, s jó hazafi legyen!” (287) – Miska szabadelvűsége megengette, hogy a ciszterciáknál neveltesse fiát, de „nem akarta fia válásos nevelését befolyásolni: elvei és éppen liberalizmusa tiltották ezt”. (291) Ezért érezhetett Imruska a „gondolatoknak abban a nagy szabadságában, melyet apja szavaiból oly szomjasan szürcsölt, valami tilos, valami istentelen” (292), olyan szégyellni való dolgot, mint amilyet az érzéki szabadságról képzelődve érzett.

A vallásos hagyomány, a vallás gyakorlata Gádoros világához tartozik. A gádorosiak járnak templomba. Ám ez sem a régi áhítat már. Cenci szorgalmazza a többiek templomba járását, noha ő maga „munkával dicsérte az Istent”. (214) (Mennyire fontos Cencinek a polgári szemlélet irányába mutató e vonása is!) Jozsóra, aki református lányt vesz el, már a „ceremoniás közöny” jellemző; a lelket is érintő vallásosságig csak a bűnös, szenvedő, vezeklő Nelli jut el élete vége felé. A sótiak, a férfiak nem járnak templomba. Imrus aggódik is hitetlen apja lelkéért, mert „sohasem” gyón meg, (293) „nem sokat ad a papokra”. (219) Döme egyenesen indulattal szól a papokról: „akire egyszer a papok rátették a kezüket, elveszett ember.” (305) Cenci a papokat is praktikusán nézi: „a papok e földön is legjobb protektorok.” (308)

Imruska lelki világát a gádorosiak külsődleges vallásossága kevésbé érinti, inkább a sóti egyházi gimnázium, ahová a gádorosi hagyományoknak megfelelően kerül. Ám a „nemzet elitjét” nevelő konzervatív szellemű gimnázium tanárai között is akad „lelkes függetlenségi és Kossuthista”, aki az új Katolikus Kör helyett kaszinóba jár. (298) Sőt van, akit darwinizmussal és ateizmussal is gyanúsítanak. „Akkor ez hozzátartozott a tudományhoz” – medítál a tudomány és hit kapcsolatáról majd a fogarasi tanár (641), amikor a múltbeli tapasztalatával ellentétes jelenségeket lát.

Apa és fia akkor kerül viszonylag közelebb egymáshoz, amikor a Dreyfus-ügyről és Zoláról beszélgetnek. Mint Szókratész és tanítványai, gyalog sétáltak a Csörge-tóra, s közben „Miska erkölcsi és jogi világnézetet fejtett ki fiának” (288), benne újabb és újabb kérdéseket csalogatva elő. Bár nem akarja Miska „a tanári tekintélyt sérteni”, mégis „egy árnyalattal” túlmegy a határon, mikor a Szádi tanár úr pocskondiázta Zola védelmére kel, s liberális bölcsességében – józanságához nem illő – „túlzások”, „fantasztikus vonások” (288) jelentkeznek. Miska „megzavart és túlzókkent” idealizmusából adódik, hogy Imrus (a városban a nagy ember fiaként mindenki által megsüvegelt fiú, aki a vincellérrel való kézfogástól is idegenkedett – 262–263) „perverz” módon élvezi a beszélgetést arról, hogy a „szurtos zsidó fia mily szent és nagy ember lehet”. (290) A narratív mondatok jelzői látszólag csak a túlzást ítélik meg és el, valójában a liberalizmusnak is szól ez az ítélet. A bűnök és szenvedélyek, érzések, hit és hitetlenség útvesztőjében tévelyegve, gondolataival küszködve, saját szenvedélyei, rettenetes ítéletei elől menekül Imrus apjához, a bíróhoz, „apja felséges hallgatásához, megbocsátásához és liberalizmusához”, „mely az egyetlen szilárd pont volt ebben a káoszban – noha ehhez is fért még egynéhány *noha* és *vajjon*”. (287) Az író által kiemelt „noha” és „vajjon” kérdésessé teszi szilárdságát, értékét, igazi „támasz”-voltát ennek a liberális alapú apai magatartásnak. A megjegyzés akkor is ebbe az irányba mutat, ha másképpen értelmezzük a kiemelt gondolatot; ti. értelmezhető úgy is, hogy Miska maga is kételyekkel küszködik, ha más természetűekkel is, mint Imrus.

Babits sok szálból szöve, sok oldalról motiválva rajzolja azt a lélektani folyamatot, melynek során a maga egyre gyötrőbb kételyeivel bezárkózó fiú s nem kevesebb kétellyel küzdő apa kapcsolata megmerevedik. A serdülő lélek bezárul a megnyílni szintén nem tudó apa előtt. Miska egyre nehezebben találja a kulcsot fia lelkéhez, míg végül el is veszti. S hogy Imrus „magára maradt sötét gondolataival” (295), s vezető, irányító nélkül küszködött érzelmeinek, érzékeinek, eszméinek zűrzavarában, azért apja liberális nevelése is felelős – ilyen értelemben is fért tehát „egynémely noha és vajon” ahhoz a „szilárd ponthoz”, amelyet apjában keresett az érzéseitől és gondolataitól gyötört kamasz.

Az intimitás után hiába áhítózó apai lélek rezignált fájdalommal veszi tudomásul, hogy „fia egyedül van és messze tőle, s ezen nem lehet segíteni: egyedül kell őt hagyni, mint ahogy egyedül van ő maga is, mint ahogy egyedül kellett hagyni azt a másikat is, – az anyját!” (298) Sátorczy, de az elbeszélő gondolataiként is értelmezhetjük a szabad függő beszédben fogalmazott konklúziót: „Mit értek a csörgetői séták? mit ért beszélgetni Zoláról, Dreyfusról? [...]. Mit ér minden külső és művelt nevelés?” (298) A kérdő formába bújtatott állítás indirekt válasz is egy korábban megfogalmazott költői kérdésre: „Ki jobb nevelő az Elvek emberénél?” (288) A kamasz fiú (a Széchenyi-Szekfű értelmében vett) „lelki művelődését” apja egyénisége, kultúrájának jellege és egyre erősödő kulturális igénytelensége, de elsősorban liberális elvei nem segítették. A kor és Sátorczy liberális elvei, meg a szülői házból hiányzó igazi műveltség (gondoljuk csak meg, Miskának kevés könyv fordult meg a kezében, s idővel a padlásra kerültek azok is) nem formálták Imrust a belső lelki eszmei harmónián alapuló integer személyiséggé, a Széchenyi értelmében vett „lelki független” emberré. Persze lélektanilag reális, hogy a diáktfiú még nem kész személyiség.

Az apai nevelés korszaka egyenesen az eltévelyedés kezdete. Erre utal egy embléma: „*Inter umbrosos saltus*”. (261) A kurziválással kiemelt, ismételt kifejezést hangsúlyossá teszi a helyzete is: először fejezet végén szerepel, külön sorban, „latin poéták”-hoz kapcsolva, teljesebb alakban, befejezetlenül („*Inter umbrosos licet ire saltus...*”);

majd megismétlődik a következő fejezet elején rövidebb formában, kiegészülve a magyar fordításával („az árnyas erdők közt”) és megtoldva a cselekmény konkrétabb mozzanataival. Eddig még nem találtunk olyan „latin poétát”, akiben e sorok íróját ismernénk fel, viszont a kifejezés asszociálja az olvasóban a dantei-babitsi „sötétlő erdőbe jutottam...” képet, illetve Ágostont, ahogy Babits idézi: „veszedelmes kelepcékkel teljes sűrű erdő az élet!”⁸¹ Így nemigen járunk messze az igazságtól, ha a kifejezésnek elvontabb, jelképes értelmet tulajdonítunk. – Imruska életében Miska nevelői szerepe természetesen más jellegű, mint a Hintássé, de ugyanabba az irányba indítja el fiát, aki később „az árnyas erdők” közül még mélyebb sötétségbe jut („sötétbe borult előtte az Út” – 513). – Nem véletlenül említődik tehát nemegyszer az apai nevelés időszakában is az „ördög”. Amikor Imruska egy alkalommal a templomban, ahova lelkiismeret-furdalások közepette jár, elájult a tömjénfüsttől, Döme így csúfolódott vele: „Micsoda ördög szorult beléd?” Ennek a megjegyzésnek a súlyát megnöveli az elbeszélő megelőző magyarázata: „Mondják, az ördög nem tűrheti a tömjént”. (273) Másutt egy elbeszélői megjegyzés Miska „bölcs és apai nevelő szavai”-val összefüggésben is szóba hozza az ördögöt, „ami nem alszik”. (291) – Ott pedig, ahol Miskának azzal kapcsolatos gyötrődéséről olvasunk, hogy miképp beszéljen fiával a „kényes kérdésekről”, kimondatlanul is érezzük a Szókratész-párhuzamot: Miska „mint valami szerelmes szomjazta a teljes intimitást”; fia tartózkodását látva „szinte olyan érzést érzett, ami nem is a nevelő, hanem a csábító érzése, s valósággal megszégyelte magát [...]”. (292) (Később látni fogjuk, hogy a Szókratész-motívum összeköti és meg is különbözteti a három nevelő – Miska, Hintáss, Imre – alakját. Miskával és Imrével név szerint nem hozza az elbeszélő kapcsolatba, de azt az utalások nyilvánvalóvá teszik. Megnevezve és legnegatívabb módon Hintásshoz kapcsolódik, akihez a „csábító”-motívum konnotációja Miskának, az apának a magatartását hozza közelebb.)

Az elbeszélő az *Óh vidám kamaszkor!* c. fejezet végén előre sej-

⁸¹ BM-Tan 1978: 1/480.

teti a „külső nevelés”-ben részesült, az apa halála után az „élet tornácán” magányosan ülő (315), Hamlet kérdésében a maga kérdéseire érző (329), környezete kulturálatlanságát érzékelő, lélekben már a családi hagyományt tagadó (szellemileg Shakespeare vállalása, gyakorlatban a papi pálya tagadása) fiú sorsát: „élete ment tovább a gyengeségek és kárhozat útján [...]” (330) A következő rész címe (*Élet és Irodalom*) és első fejezete jelzi, hogy „ez az Új Élet az Irodalom jegyében indult, azaz a Képzelet jegyében”. (332)

Az „Új Élet”-nek a színtere a „modern Babel”. (368) Ezt dicsőítette „vakon röpdösve” (237) Gyula, akinek pesti élete a sótiakban a szabadságot s a „Nagyvárosi Züllés” (381) rémeit idézi fel. Oda azonban még vezet néhány lépcső.

2.1.1.3. A „Heine-könyv új babiloni lépcső” – Schapring szerkesztőségi szobájában

Többek között a liberális nevelés miatt is magára hagyott lelkű fiú számára az első lökés, mely a „kárhozat útjára” viszi: az elbeszélő által „új babiloni lépcső”-nek mondott Heine-könyv. (332) Az „új babiloni lépcső”, az ember Istent kísértő gögijének jelképe negatív értékítéletet tartalmaz, de nem cseng pozitívan Heine neve sem, amely a regényben különböző összefüggésekben gyakran elő-előkerül. (Egy Heine-vers szerepel Nelli lejtőre vezető útjának kezdetén is: Gyula az általa idézett Heine-vers hősében a hagyományos – Miskától tisztelt – női szerep tagadását látja – 44. Később az Imrus fordította Heine-vers az ördög lányának, Noémi csábításának eszköze lesz. És Heinéhez kapcsolódik a „Szentlélek lovagrendje” kifejezés is.⁸²

⁸² A keresztséget felvett Heine – mint Fejtő Ferenc írja – *Idill a hegyekben II.* (*Berg-Idylle II.*) c versében „úgy határozta meg magát, mint a Szent-Lélek lovagját, a szabadság és egyenlőség bajvívóját, a demokrácia küzdelmes egyházának tagját.” (Fejtő Ferenc: *Heine*. Bp., Múlt és Jövő Kiadó, 1998., 135–136.) – Heine költőtársa, Karl Gutzkow írt *Die Ritter vom Geiste* címmel regényt. (Leipzig, Brockhaus, 1850–52., 9. kötet) – Ady publicisztikai írásaiban többször említi Heinével kapcsolatban, hogy „ő szolt vala a szentlélek lovagjairól” (*Ady Endre összes prózai művei*.

Az ismételten visszatérő motívum igen beszédes az írói szemléletet illetően. A hangulata nem olyan emelkedett, mint az 1918-ban, Babits közreműködésével keletkezett *Lovagrend* című írásban használt fogalomé.⁸³⁾

Imrus olvasmányai „lázadások voltak” (332), s Heinéhez is a „független élet szelleme” vonzotta, „vagyis a rakoncátlan életé, mely előtt semmi se szent”. (332) Számára, aki előtt még „annyi minden szent és unalmas volt”, a „költészet mindezek fölött állt, egy Zsidó képében, aki csak nevetett mindenben, ami szent és unalmas, s nyíltan dicsőített olyan dolgokat, amikről Imrus csak titokban mert álmodni, mintegy ezer pokollal dacolva!” Döme csalódottan veszi tudomásul, hogy pártfogoltja „nem magyar fiúnak való foglalkozás”-t folytat: „nyúl helyett inkább rímre vadász, valami német verset fordítgatva magában, amit Schapringer egy hitsorsosa írt, Heine nevezetű”. (331) Döme ugyan nem sokra tartja a költészetet, de Heinéhez ellentmondásos a viszonya: az idegen (német zsidó) taszítja, a „népszabadság költője” vonzza. Döme ellenérzése azáltal is hangsúlyozódik, hogy az elbeszélő Dömének Heinéhez való viszonyát párhuzamba állítja a Hintáss iránti ellentmondásos érzésével: „Tagadhatatlanul originális egy zseni! [...] tagadhatatlanul originális! – ismételte Döme [...] egy kicsit mintha Gyuláról mondaná”. (332) – Azzal, ahogyan az el-

Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955–1968., 2/228, 4/45.) „Pályája kezdetén, Heine nyomán, a »szentlélek lovagjának« nevezte Ady az újságírókat, az intellektuális művészi lázadóknak ezt az östípusát. [...] a *Szent Lélek karavánja* címen verselte meg magát és társait: a szellem magányosainak, az intellektueleknek, az »eszmék vívóinak« a Szentlélek adta fel a rendelőst.” (Király István: *Ady Endre*. Bp., Magvető Kiadó, 1970., 1/517.)

⁸³ 1918-ban Babits, Szabó Ervin, Lukács György, Jászi Oszkár fogalmazták meg a háborúellenes értelmiségi elitet megszervezendő Európa Lovagjai nevű társaság programtervezetét (Sipos Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1976., 18–21.) A Babits kézírásával és belejavításával fennmaradt dokumentum befejező mondatai a testvériségnek a heinei felfogásán alapulnak: „Utunkat a Szentlélek fogja világosítani. A Szentlélek erejével bátran küzdünk a Babonák ellen, amelyek az Emberiséget gyűlölködő csoportokra osztják és tizedelik, ma úgy, mint a vallásháborúk korában. S a Szentlélek ereje győzni fog!” (BM-Tan 1978: 1/544.)

beszélő szubjektív megnyilatkozásokban, a metaforák vagy épp képek, fogalmak, nevek egymás mellé társítása (például Heine-Gyula) révén ironizál, leszállítja az értékét annak, amiért Imrus lelkesedik: távolságtartást fejez ki, értékítéletet sugall.

A Heinét fordító „sötét ifjú lázadó”-nak paradox módon Döme lesz a „Mentora”. Mint a Schapringer-féle bank igazgatósági tagja protekciót szerez Imrusnak az ifjabb Schapringernél, a szerkesztőnél. A fiú a Heine-fordítással „modern és szabad szellem”-nek érzi magát, „tagja a »Szentlélek lovagrendjének«, amelyről a német költő beszél!” (334) A Heine-fordítás belépőjegy volt egy új világba, amelynek kapuit Imrus előtt Schapringer nyitogatja több módon is: vállalva a Heine-fordítás kiadását, felvillantva egy szabadabb szellemiséget, megmutatva a modern irodalom nagyjait. Babits épp a Döme mentorságát bemutató jelenet végén vési emlékezetünkbe a már említett összefüggést: „az Új Élet az Irodalom jegyében indult, azaz a Képzlet jegyében”.

Amint látjuk, a család szinte minden tagja – akaratlanul, sőt jó szándéka ellenére – taszítja Imrust a „kárhozat” útjára. Még Cenci is. Cenci, aki inkább a hagyományt, a megtartó erőt képviseli, a maga praktikus józanságával, toleranciájával nem áll a Budapest mellett döntő Imrus útjába, sőt szentesíti elhatározását. Mert a „kárhozat útja” igazán oda vezet. Ám a Gondviselés útjai kifürkészhetetlenek – mondhatná itt is az elbeszélő, mint a cselekmény végén, az *Epilogban*.

Az anyja, férje által érzelmileg magára hagyott, az érzelmek, a szenvedélyek világában együgyűen és bizonytalanul tájékozódó Nelli akaratlanul, sorsszerűen kerül Hintáss s vele a modern élet vonzásába; a véletlen és ösztönei viszik, s abban a közegben idegenül s értetlenül mozog. Imrus, akinek szellemét ébresztgették, de érzelmileg végül is magára hagyták, szellemi téren kerül a modern élet vonzásába, anyjánál nagyobb műveltséggel, szellemi éhséggel és tudatosabban. Imrus kárhozatba vezető útja – éppúgy, mint az anyjáé – majd eltávolodik az otthonától: a család által idegennek érzett főváros felé. Mindkettőjük fővárosi élete összekötődik Hintáss-sal. Az Imrusé Hintásson kívül, de vele összekapcsolódva a lányaival is, meg a pénz és az újság művelt, világlátott uraival, az ifjú Schapringerekkel.

Imrus Nellihez hasonlóan csodálja őket. Ám míg az anya, a maga tudatlanságában, gyermekien hitetlenkedve és megdöbbenéssel látja, hogy Schapringer (Manó) még Gyulánál is tájékozottabb, a fiú „mámoros örömmel” élvezi az új élményt, ami az ifjú Schapringer (Adolf) sóti szerkesztőségi szobájában fogadja. Ennek az örömnak a forrása: Schapringer szobájának modern berendezése (mert itt még a képek is a falon „valami mámoros szabadságot hirdettek” – 334); Schapringer felszabadult szelleme (hiszen megérti még Gyulát is: „Ki erős a pénzzel és nővel szemben? Mindannyian csak kiélni vágyunk ezt az egyetlen rongyos életünket, s Gyulusban talán hatalmasabb volt a kiélés ösztöne, mint a szociális ember”; s arról elmélkedik, hogy „társadalmunk guzsba köti az egyén életét: s ki mondja meg, kinek van igaza, a társadalmi erkölcsnek-e vagy az individuumnak?” – 336); Schapringer tájékozottsága a modern irodalomban (ő adja a szabadságot és kultúrát szomjazó ifjú kezébe a legmodernebb francia verseskönyveket, „az Élet és a Kor csúcsaira” emelők: Baudelaire-t és Verlaine-t – 336).

A frissen érettségizett ifjú előtt felrémlik a modern Élet, Budapest, Európa, a modern irodalom ígérete, s meghódítani készül azt az életet. Az „álmok lovagjaként” megrajzolt, Gádorosra utazó ifjú szellemibb gyönyörökre áhítozva utasítja el magától a testi örömeket, amelyeket társai egyáltalán nem vetnek meg; gögösen fordít hátat a Gözsi Pepi-féle kuruckodó magyaros fölbuzdulásnak, de Döme bácsi és apja politizálásának is. A „szürke kor szomjas gyermeke” (360) küldetést érez. Nem követi a családi hagyományt, nemet mond a papi, a jogi pályára, nem vonzzák a praktikus tudományok, hanem a kontemplatív élet: „megérteni a világ lényegét a gondolkodókkal, s élvezni a szépségeit a költőkkel!” (359) „Mult századokban tán pap lett volna Imrus: de mit tegyen e hitetlen idő gyermeke? Ám a Kultúra papja lenni – a modern műveltségé e »tudomány nélkül való« országban – bizonynyal szent és dicső küldetés. Imrus pedagóg hajlamokat érzett [...]” (359) Ez a rész előremutat az *Epilog* felé, ahol a gondolatok, a metaforák mind visszatérnek. Egyúttal ennek a nem-es ideának a konzervatív jellegét mindkét helyen aláhúzza a Széchenyihez kötése (342), itt pedig még annak kiemelése is, hogy „Im-

rus azoknak a nemeseknek ivadéka volt, akik Lucretiust és Horácot olvasták a lugasban.” (359)

Imrus „utazása” az új élet felé s az új, budapesti életben egyaránt asszociálja a dantei, a fausti és a modern baudelaire-i utazást. Ez utóbbi egyértelmű és világos. Már a Schapringertől kapott Baudelaire-kötet is eszünkbe juttathatja, de az asszociációt nem bízta ránk az író. Tudatosan hangsúlyozza a motívumot. A Gádorosra utazó fiú „önkénytelenül a Baudelaire versét ismételte a szuggesztív ritmusban: *Emporte-moi, wagon! enlève-moi, frégate!...*” (338–340) A rövid fejezetben háromszor ismétlődik meg a sor a *Moesta et errabundá*ból. S ahogy *A romlás virágainak*⁸⁴ költői utazása is a modern élet szellemében a legismeretlenebbig, a Halálig vezet, úgy vezet majd Imrus útja is a főváros poklain át a gádorosi „balesettel” a halál partjáig. Imrus rokon a Babits mutatta francia költővel: „a dantei Baudelaire”-rel, a Sátánnal harcoló, eszménykereső lélekkel.⁸⁵

2.1.2. „Sorsdöntő Pillanat” – Vágytól az elhatározásig

Imruska Gitta és Noémi társaságában Gádoroson

A regényben hosszan kibontott gádorosi élményeknek is meghatározó szerepe van abban, hogy Imrus végül a „modern Bábel” (368) mellett dönt.

A fiú ugyanis a gádorosi napokban minduntalan „lelki forradalom” ment át. S e forradalomban szerepet játszottak az „ördög” leányai is: az ösztönöket csábító bájos és ravasz kis fruska, Noémi és a szellemet csábító Gitta. (Mintha az, ami még az ördögi Hintáss

⁸⁴ A magyarul 1923-ban megjelent kötet egyik fordítója Babits, aki ezeket a sorokat idézi az 1909-ben megjelent *Útinapló Örökké* című versbetétjének mottójaként; a verset bevezető néhány soros prózában pedig ezt olvassuk: „Unatkozom, ha nem utazhatom... örökké... és vágyam hajt... örökké...”

⁸⁵ Rába György idézi Rónay Györgyöt, aki szerint Babits a Baudelaire-fordításban „a démonaival harcoló tragikust adja vissza, a szörnyekkel harcban állót, a szenvedőt...” (RÁBA 1983: 178.)

figurájában Nelli csábításakor egységben volt, kettészakadt volna, azaz inkább háromfelé, hiszen Hintáss alakjához társul a pénzmotívum, amely a másik kettőt is összekapcsolja.) Imrus „kövé meredt” a „csitri Medúza”, az „új Élet új csodája”, Noémi előtt (347); s el volt ragadtatva Gitta „modern és tudományos” gondolkodásától. Gitta „rendkívül művelt volt, egészen modern eszméket hirdetett”, „Imrust egészen elkábította”. (360–361) Feltűnt a Gyula árnya is: „Imrusnak imponált a szabadság, amellyel Gitta az apjáról beszélt, s jóformán többre tartotta e pillanatban az elzúllott Hintáss Gyulát, mint azokat a kifogástalan jogász-gentlemaneket, akikkel a kaszinóban találkozhatott.” (362) Ott kísértett a Schapringer szelleme is: Imrus Gittától, aki szerint a „magyar irodalom nulla” (361), Chénier-t és Goethét kap kölcsön, meg szociológiai folyóiratot, amelyben szó esik Spencerről, s amelybe Schapringer is írt. Kicsit árulkodó a nevek tár-sítása, de ironikus felhangú az elbeszélői kommentár is: „Spencer Herbert és Schapringer bizonyára nagy tekintélyek, akik felszabadították egy »szegény ifjú« gondolatait.”⁸⁶ (370)

Imrust felvillanyozták az átélt érzelmi és szellemi élmények. Noémi kacéerkodása, a kis „szexuális játékok” a szőlőben, az onnan való hazatérés egy kendő alatt Noémivel, a „csillagveszejtő” éjszakán. (363–364) Még a csillagok alatt sétált, de már nem velük társalgott, hanem a Gittától kapott költő „pogány elégiáit” szavalta. Világnézeti elmélkedései messze ragadták: „Imrus e napon a kereszténység és pogányság, a zsidó és hellén életnézet heinei dilemmáját döntötte el magában [...]. Imrus a pogány életöröm felé hajlott [...].” (364)

Már az eddigiekből is, de az Imrus döntését ironikusan kommentáló narratív szövegből is („Lehet-e saját, nemlétező szakállunkra döntünk egy világnézet mellett [...]?” 364) világossá válik az olvasó

⁸⁶ Németh G. Béla említi tanulmányában, hogy Babitsnak Spencerral szemben egyre nőtt az ellenszenve. (Németh: i. m. 61.) A szóban forgó lap életbeli mintája csak a Huszadik Század lehetett, a szociológiai cikkeket író Schapringer alakjában pedig a szekszárdi Leopold Lajosra ismerhetünk. (Némediné Kiss Adrién: *Élet és irodalom. Babits életének színterei, környezetének alakításai a regényben*. In: BM-Hf 2006: 394; 402.; Csekő Ernő: „Mélyen tisztelt földim”. Ifj. Leopold Lajos és Babits Mihály barátsága. *Múlt és Jövő* 2006/2., 29–47.)

előtt, hogy Babits, miközben Imrus szellemi útkeresését rajzolja, a maga egykori és jelenbeli útkeresését éli át. A regény kompozicionálisan is kitüntetett helyén (az Imrus történetének első harmadat lezáró rész végén, mikor a hős eljut az „Élet függőnye” elé) jelenik meg a fentebb idézett világnézeti elmélkedés, mely kapcsolódik a regény más – szerkezetileg fontos – pontjain feltűnő nagy kérdésekhez, kijelölve így a regény legáltalánosabb jelentésrétegének az erővonalait. – Az ironikus távolságtartás jelzi, hogy az elbeszélőnek nem ez az utolsó szava. Hiszen Imrus is még mindig csak az álmok világa, „az Élet függőnye előtt ült, amely mögött talán semmi sincsen”. (364) Felfoghatjuk ezt a „semmit” előrejelzésnek is, hiszen majd kiderül, hogy abban a nagybetűs Életben, amiért Imrus lelkesedik, s ami magával ragadja, nem sok értéket talál az elbeszélő. Imrus számára a „pokolbeli” bűnökkel való ismerkedés helye lesz. A pogány életöröm mellett döntve Imrus Pest, a modern Bábel, az istent kísértő felvilágosult szellem mellett dönt. Ennek az ördögtől való jellegét emeli ki a következő (részben még Gádoroson, részben már Pesten játszódó) tizenkét fejezetrészből álló fejezet címe („*Gyula újból a színre lép.*”) és a cím késleltetett ismétlése a fejezet legutolsó – de önmagában egy külön fejezet részbe helyezett! – mondatában („És így lép Gyula újból a színre.”). Ám az, hogy a fejezet címe és utolsó mondata Gyula köré rendezi ezt a hosszú, Imrus életében jelentős mozzanatokat tartalmazó fejezetet (amelyben egyébként nem is esik szó Gyuláról), jelzi, hogy azon események, melyek ekkor zajlanak, nem függetlenek a Gyula szimbolizálta jelenségektől, az ördögi kísértéstől.

Bár elsősorban az ördögi Hintáss és ördögi lányai kísértését érezzük azon az úton, amelyen Imrus elérkezik élete fordulójához, a családdal való szakításhoz, de „lelki forradalmá”-ban szerepet játszik a család titkainak lelepleződése is. Mikor Imrus – Döme és Cenci beszélgetését véletlenül hallva – tudomást szerez a családi bűnökről, megérzi az erkölcsi bomlást a családban, a társadalomban. Ez utóbbiról olvasott a Gittától kapott szociológiai folyóiratokban is. Imrus ünnepli a társadalmi bomlást, s hiszi, hogy „egy új társadalomnak kell jönni” (334), s magát is hősi szerepbe képzei: „Akármilyen leszek is, ennek a nagy átalakulásnak fogom szentelni életemet!” (370) Imrus

– nagybetűs írással is kiemelt – „Sorsdöntő Pillanatát”-t még hangsúlyosabbá teszi az egyértelmű Assisi Ferenc-párhuzam: „nem volt-e itt az a pillanat, melyben Assisi szent Ifja meztelenre vetkőzött atyja előtt?” (370) Erről a piederstárlól azonban az elbeszélői kérdő mondat, illetve a szövegkörnyezet le is szállítja Imrus cselekedetének értékét. Az elbeszélő távolságtartó ironiával írja „az ártatlansága és tudatlansága” számlájára a „kis próféta” „utópiáját”, amelyet a „naiv hallgatóság előtt” előadott a társadalmi átalakulásról, a szocializmusról, s amire Cenci mondja a végszót: „Bolondság!” (370) Előrejelzésszerűen pedig Döme apokaliptikus érzései kísérik ezt a jelenetet.⁸⁷

Egyelőre azonban még úgy látszik, hogy a család dönt a „Társadalom ifjú kritikusa”, a lázadó ifjú jövője felől, aki a vita után visszavonult könyveihez, „a Nagy Szellemek és Csillagok vigasztaló társaságába”. A másfajta „Csillagok” vonzásában immár a magát „király”-nak érző ember (373) sziklához láncolt Prométheuszként forrongott és lázadozott magában, s valami újra szomjazva „egy forradalmi vers ütemei kóvályogtak benne” (373).

Honnan ez a forradalmi szellem? Egyfelől: a liberális szellemben nevelt ifjút megdöbbeníti a társadalmi igazságtalanság, amikor

⁸⁷ Itt tűnik fel a továbbiakban a regényben szimbolikus szerepet kapó „eposz”-kép: „[...] a kis vulkánban akkora volt a *res novae* vágya, hogy érzéseiben e tragédiát eposzként üdvözölte; s valóban nem lappang-e minden tragédiában egy eposz is?” (369–370) Ez a rövid – a családi bűnökre utaló – elmélkedés többjelentésűvé teszi az „eposz” és a „tragédia” szavakat, s értelmezést sugalló előreutalásnak tűnik. Átvitt (társadalmi, politikai, szellemi) jelentését visszamenőleg megerősíti az olvasóban a szónak néhány mondattal lejjebb egyértelmű jelentéstartalommal, értelmezett metaforaként való szerepeltetése: „[...] a társadalom bomlik, s egy új társadalomnak kell jönni, hozsanna! *ez az eposz!*” (370) Az *Epilog* felől a gondolat („nem lappang-e minden tragédiában egy eposz is”) úgy is igaz lehet, hogy nem vezethet-e az eposz tragédiához? Ez a kettősség meghatározó a regény világában, s természetesen adódik a regény kettős nézőpontjából. A világháború, a forradalmak előtti Imrus-Babits nézőpontjából eposznak tűnő társadalmi változás a háború és bukott forradalmak után tragédiának minősül, mint Szekfűnél. Még és „már folyt a harc” (634) az erdővári tanár korában, de Imre (Babits a húszas évekből visszanézve) „mostmár másképp képzelte az egészet”. (633) Ebből a kettős nézőpontból adódik az ellentmondásosság Imrus alakjának, sorsának a rajzában is.

a sóti munkásokat látja, miképp isszák a csatornából az oda kiöntött hamisított, ártalmas, sáros bort; másfelől: a Gittától, a Gitta könyveiből megismert eszmék hatásáról van szó. Imrus elhatározta, hogy „legközelebb világnézeti vallomást tesz Gitta előtt, s több könyvet szerez a szocializmusról”. (373) „Azt se tudta, mi a szocializmus: de szomjazott valami újra, valami merészre! Ó, milyen szomjas volt. Szívesen szürcsölt volna akármiféle pancsolt és sáros bort, akármiféle utacsatornából! Bábelekre gondolt, Párizsra, – s Budapestre [...]” (374)

Az új eszmékhez tehát a főváros képe társul, s mindkettő értékét leszállítja a párhuzam, a hozzájuk kapcsolt köznapi képzetek sora, amelyek közül fel kell figyelnünk az emelkedettebb stílusértékű „szomjazott” ige mellé társított „szürcsöl” igére. Ez az ige párhuzamba állítja Imrus életében apja liberális elvű tanításait (amelyeket annak idején a kis kamasz „szomjasan szürcsölt”) és a Gitta könyveiből szerzett forradalmi eszméket. A „pancsolt bort” a liberális, illetve azon eszmék metaforájaként értelmezhetjük, amelyek most a budapesti világból érkeznek Imrushoz. E környezetnek s ezen eszméknek „első hírnökei”: a szabad szellemű Gitta és az érzéki Noémi, a szellem és test csábítói.

A regény emlékezetesen kedves jelenete Noémi csábítási kísérlete, mely jelenet után Imrus eljut a sorsát eldöntő elhatározásig. Imrus felnőtt módon áll ellent a szeszélyes, bolondos, szerelmes „csitri amazon” csábításának (szemben anyjával, aki áldozatul esik Hintáss felelőtlenségének!). S a Noémi fölött aratott győzelem felnőtt elhatározást érlel benne: „Imrus egyszerre megértette, hogy cselekednie és ellenállnia lehet; [...] Noéminek semmi köze az ő sorsához – de senki másnak se!” (379) A maga erejére ismert büszke lélek hajnalban a szoba börtönéből „kisurrant [...] a szőlők felé!” (379) Cenci földjének határán, a keresztnél visszafordult a városka irányába, de távolabbra nézett, a templomtornyokon is túl, arra, „ahol a Duna alig sejthető szalagja szürkéllett, s amerre Budapest volt és a nagyvilág”. A szöveg folytatása is beszédes, kiemeli az utazás-motívumot és azt, hogy az „utazásra” való vállalkozás a múlttal való szakítást jelenti: „Imrus utazó volt, ki a kilátást élvezte; s valóban úgy járt e szokatlan órában nagyanyja szállójében, mint egy sétáló idegen [...]” (379–380)

Jelképes értékűnek tűnik, hogy túlnéz a templomtornyokon, és „idegen” már a családi szőlőben.

Imrus ezen jelképes eltávolodással hátat fordít a családnak, a valóságos hagyománynak, bár még – Cenci utasítására! – elmegy a templomba anyjával együtt. A „hitehagyott asszony” ájtatos félelmekkel megy; Imrus, a „ciszterci papok jámbor neveltje” megalkuvással, mert demokratikus érzelmei más istent szolgálnak: „aki előtt nem ültek külön padban a büszke Ráczok és külön padban a szabómesterek.” (388) Magát a „Szent Lélek lovagrendjé”-be tartozónak tudó (334) ifjú, az „álmok lovagja” (339), a harcot is vállaló Imrus („lovaggáütése”-ről, „harcba indulása”-ról olvashatunk – 370) „olyan isten katonájának készült [...], aki [...] a Szeretet és a Szabadság istene”. (388) Figyelemreméltó módon a keresztény vallásnak hátat fordítva a keresztény morál jelszavát, a „Szeretet”-et is zászlajára írta.

Imrus szakít a családi hagyománnyal, s számukra megbotránkoztatón újat választ, a tanári pályát. A pesti élet a család képzeletében a bűnt, a „Nagyvárosi Züllés” rémeit idézi. Nem véletlen tehát, hogy döntését Döme mogorván, Jolán irigykedve, Nelli tele félelemmel és szorongással fogadja; csak Cenci megértéssel. A fordulatot – a fentebb bemutatottakon kívül – jelzi még egy metaforikusan értelmezhető jelenet (amelynek később, szintén sorsfordulós helyzetben, megvan az ellenpontja): a „lelkiismeret-vizsgáló *autodafé*”. Imrus elutazása előtt „szégyennel vetette tüzre sóti papírjait”. (387) A Noémi levelének megkegyelmez, azt magával viszi. Előrevetítődik ezáltal, hogy az ördög lányának még szerepe lesz Imrus új életében, hiszen „a Jövő zálogának érezte, az Élet zálogának, mely most végre megnyílik előtte, s melynek Gitta és Noémi csak első hírnökei voltak”. (387) A mondat második felét már nem olvashatjuk csak Imrus gondolataiként, ez már az elbeszélő értelmezése. – Fontos előreutalásnak érezzük a közbevetett mondat metaforáját: a „fiatal lélek örökös főnix”.

A főhős élete, fejlődése különböző – tágabb és szűkebb – helyszínekhez kötődik, de egyik sem válik igazán otthonává. A regény világképe tehát azt sugallja, hogy a modern ember, az ember „utazó” a világban, létállapota a keresés.

Babits regényében figyelemreméltó motívum a ház, amelyről Lotman mint mitológiai archetípusról szól.⁸⁸ Az eszmélkedő gyermek számára a sóti kis világ (a kert, Döme „múzeuma”, anyja szobája, apja lelke) olyan Paradicsom, amely védettséget ad, de titkokat (az elmúlás titkát) és veszélyeket is rejteget. Valahogy elátkozott hely is a sóti ház. A házat látva „Nellit a pusztulás érzése lepte meg”, „láthatatlan, de makacs erők koptatták” (18). Nelli eltűnése után halottszagú (Imrus „valósággal halottszagot érzett maga körül” 287): Miska özvegységének, majd halálának színtere.

Gádoros sem otthon a szó igazi értelmében, de mégis lényegesen más, mint Sót. Imruska, Imrus, Imre csak vendég, utazó, látogató ott. Menedék a vezeklő Nelli és később a „tékozló fiú” számára. Az életet fenntartó nők világa, Cencinek a világa, akit Imrus mindenkinek felett tisztel; magának a Gondviselésnek a világa. Cenci szeme vigyáz itt mindent, „mint isten szeme” (10); szavai „mint jelzőlámpák” világítottak (574). Házának szigorú rendje olyan, „mint világrend” (10): van „Sötét szobája”, de van „csillagnéző szobája”, és van „hegye” (az életet, a megváltást jelentő küzdelem tere). Mindenkinek megvan a – szinte eleve kijelölt – helye, ha lázadnak is ellene – feleslegesen. Ama égi világ földi mása. Innen Cenci és világának mitikus ereje, elpusztíthatatlansága, időtlensége, ellentétben Sátordy és Döme világának, a sóti világnak enyészet-atmoszférájával. (Dömén is meglátszik az idő nyoma, míg Cencin alig.) – Gádoros és Sót: az isteni világrend és az istentelenség (Sót Hintáss világa is!) ellentéte.

Imrus mindkettőhöz kötődik, és mindkettő ellen lázad. Lázad Döme atyáskodása ellen (nem eszi meg a zsemléit, nem fogadja el az általa kijárt sóti akadémiát), de lázad Cenci világrendje ellen is. Nem kiűzetik a Paradicsomból, hanem gögijében (sóti örökség) hátat fordít annak, de – Cenci miatt – nem lelkiismeret-furdalás nélkül. Álmai világában sem lel azonban otthonra. Majd csak a fővárosi kerülővel talál rá a neki kijelölt útra, küldetésére: Erdőváron.

⁸⁸ Lotman, J. M.: *A ház A Mester és Margaritában. Kultúra és Közösség* 1988/1., 71–78.

2.2. „Utazó volt”: Imrus Budapesten – Gádoroson

2.2.1. Az „Élet” és a „Szabadság” világában

2.2.1.1. A „Szabad Gondolat zászlaja” alatt Gittával, Rosenberggel

„Bizonynal az Élet híres szomszja volt” az, ami Imrust a sóti–gádorosi világból továbbűzi. (391) Imrus azonban önmagánál többet képvisel: „Bizonynal valami nagy-nagy vágy hajtotta; [...] egy egész nemzeték minden kétségbeesett szomszjúsága [...]” (508)

Az „utazó” Imrus útja Budapestre vezet, a „szimbolikus” utazóé: a „tenger”-re, a „Város tengeré”-re, a „modern Babel köztengerébe”. A Budapestre sóvárogva gondoló Imrus irigylit anyját, mert ő már a tengert is látta. A narrátori reflexió átvitt értelművé teszi a képet: „Tenger nagyon sokféle van, s Imrus talán egy egészen különös tengerre gondolt öntudatlan, mikor anyjához szólt: melyet az Élet és a Szerelem tengerének is neveznek.” (384)

A regény szimbolikájában a tenger, a nagybetűs Élet és Budapest azonosul. De miképp az Élet szomszjúságának értéktartalma nem volt egyértelműen pozitív az elbeszélő számára, a vágy célja, a Budapest-tengeré sem az. Sőt ez egyértelműen negatív. Legtöbbször a szöveg modalitása hordozza az elbeszélő-író értékítéletét.

A Budapest jelképezte „Élet” a „Szabadság” világa. Ez a szabadság minden vonatkozásban radikálisabb, mint az apai ház liberalizmusa. Ettől a szabadságtól az elbeszélő is elhatárolja magát. Az író értékítéletét többféle módon is kifejti. Többek között azzal, hogy egyfelől a negatív értéket képviselő Hintáshoz társítja, (ez a világ Hintáss lételeme), másfelől az idegenekhez. Imrus szellemi közege ugyanis az egyetemi ifjúságnak a zsidó intelligencia képviselte része: Imrus „távol volt ama hivatalos Egyetemtől s ismeretlen minden mozgalomban: csak pár kócos kolléga ismerte, inkább a zsidók közül: lévén itt is ők a «Szentlélek Vitézei»”. (547) (Láttuk, hogy ez a motívum a nem éppen pozitívnak tartott szabadgondolkodáshoz, szabadgondolkodókhoz kapcsolódott már többször is; először Heinével összefüggésben.) – Értékítélet rejlik ennek a világnak a szimbóluma-

ként értelmezhető „Babilon”-motívumban is, amelyet később mutatunk be. Mindenekelőtt azonban Imrus sorsa hordozza Babits értékítéletét. A „Szabadság” jegyében élt nagybetűs Élet, ahogy Gyula mondja, „irtózatoss kátyukba vezet”, (517) s ahogy Imrus sorsa mutatja – akaratlanul is, jó szándéka ellenére is – „örvény”-be, „bűnbe” visz.

Imrus eltávolodott a családtól, de kezdetben egyedül volt álmai városában, „vágyai Bábelében unatkozott”, s mint Baudelaire *Az utazásának lírai hőse*, új és új élményekre vágyott. Nem vonzotta a gádorosi ifjak társasága, hamar kiábrándult, s megvetette a „Tudomány Piacát” (391), az egyetemet. Az egyetem kézikönyvtára sem jelentett újat, s „vezetés híján” „szomjas lelke tájékozatlanul lihegett” valami új után. (391) „Éhezett és fázott” (395), testi gyötrődését metaforikusan is értelmezhetjük: nemes érzékenysége borzongott, idegenkedett, s mégis éhezett valami újra. Imrus anyjával ellentétben ellenáll az ösztönök, a test csábításának (legyen szó Noémiről, az utcalányokról vagy a fizikai éhségről), de szellemi szomja csillapíthatatlan, hiszen Gádoroson „Schapringert más »modern kultúra« álmait nyitotta” előtte. (394)

Kik lesznek a mentorai, vezetői a „Város tengeré”-ben⁸⁹ (393), ahova „hajója” űzi, az „ingoványon”, a „déli báb tavának közepén” (391), ahol a „szomjúság” hajtja? Elsőként tudós társra, kísérrőre akad: Rosenbergre. A kollokviumi jegyek kiosztásának „komédiájakor” Imrus védelmére kelt vörös hajú zsidó fiúról hamarosan kiderül, hogy intelligens, művelt; modern, szocialista eszméket vall, s egyetlen politikai párt, a szociáldemokrata párt jogosultságát hangoztatja. (401) Egymásban szellemi rokont ismernek fel. „Imrus el volt ragadtatva” (401) új barátja felfogásától, mely felfogás feloldhatónak tartja zsidó és keresztény ellentétét a szeretet és a haladás jegyében, s azt is természetesnek találta, hogy „minden igaz és művelt ember szocialista”. (401) Beszélgetésükben Babits még azt is hangsúlyozza, hogy a zsidó fiú a nacionalista illúzióktól mentesen elítéli a „barbár tömeggyilkolást” (400), s kiemeli polgári radikaliz-

⁸⁹ Baudelaire: *Moesta et errabunda* („túl e vak tengeren, e szennyes városan” – ford. Tóth Árpád)

musát, darwinista, történelmi materialista eszméit, a szocialistákkal való kapcsolatát, természettudományos műveltségét.

Rosenberg felszabadítja Imrus gondolkodását. Már a Gádoroson Gittának világnézeti vallomást tenni akaró fiú – épp a Gitta hozta könyvek, folyóiratok hatására – lépkedett azon az úton, mely az ifjú lázadót a „Szabad Gondolat zászlaja alá” (405) vitte, de Gádorosról még kételyekkel indult el (még templomba is elment, ahová már karácsonykor nem hajlandó!). Rosenberg mellett (egy időre!) eloszlanak kétségei: „Imrus szánakozva és fölszabadultan gondolt a túlvilág rettenetes félelmeire, amiket kisdíák korában átélt [...]”, s „teljes szívvel állt a mellé a világnézet mellé, melynek legkevesebb köze volt a Multhoz s legtöbb a logikai Igazsághoz.” (404–405) (Árulkodó ez a narrátori magyarázat, hiszen Imrus – később elemzendő – újjászületése, részben azt is jelenti, hogy az erdővári tanár visszafordul a múlthoz, a hagyományhoz, s a „logikai igazság”-gal szemben előnyben részesíti a „Bölcsesség”-et – 627.)

Szinte vergiliusi szerepben látjuk a nem keresztény fiút, akit „messiásraváró optimizmus” (401) jellemez, s aki „a város poklában”, a budapesti szellemi élet útvesztőjében szellemi társa, útmutatója, vezetője lesz Imrusnak, aki lelkesedve, küldetéstudattal indul útnak. (402)

A magányos Imrus Rosenberg révén lett egy „különös testvériség” (406), egy közösség tagja, amelyben „keresztények és zsidók testvérek voltak [...] valami szabadkőműves testvériségben, ahol a legkülönbözőbb rétegekből jött fiúk és lányok találkoztak mintegy az eszmék birodalmában”. (405–406) A társaság tagjai, a „szomjas kis *intellectuell*-ek” sokoldalú (köztük nyelvek és természettudományos) ismeretek szerzésére törekedtek. Szabadgondolkodók voltak: „csupa kis szocialisták, anarchisták és nihilisták, nietzscheánusok és tolsztojánusok vagy olyan kereszténység keresztényjei, amit egy vallás papja sem fogadott volna el: hónaponként cserélve világnézetüket s kiélve azt végtelen vitákban; de valamennyit összekapcsolta ugyanaz a szomj, mely Imrusban is égett, ugyanaz a megvetés elernyed, szomorú környezetük ellen, ugyanaz a mohó vágy a modern Nyugat e nagyszerű szellemi élményei felé.” (405)

Imrus egyetemi barátainak, szűkebben Gittának és Rosenbergnek

a regénybeli szerepe, hogy megmérettessenek azok az eszmék, amelyek a század legelején (amikor Babitsék egyetemi hallgatók voltak) a magyar szellemi életet jellemezték. Rosenberg bár élénk résztvevője a világnézeti vitáknak, megmarad a maga álláspontján, míg Imrus szellemi útkeresésében sorra lelkesedik hol egyik, hol másik nézetért. Mindenesetre úgy érzi, hogy a „Nagy Szellemek és Magas Műveltség világában” él szemben a gádorosiakkal. (404) Sodródik a barátaival, ám az író egy kicsit el is különíti tőlük.

2.2.1.2. A „Viharágú!” és Hintáss vonzásában

Rosenbergnek, a barátnak és útítársnak a kíséretében ismerkedik Imrus azzal a pokollal, amelyet a Gyulával való „üzlet”, a „Lucifer-rel kötött szövetség” eredményez. A regény ifjú hőseit kétféle – de mégis egyfelé vivő – világ fogadja Pesten: az egyik jelképe Rosenberg, a másiké Gyula. Rosenberg etikus ember, a felvilágosult racionalizmus híve. Gyula, az elcsapott ügyvéd szélhámos álmodozó, „az Élet katonája” (419), aki nem nézi az erkölcs kételyeit. Hintáss az ösztönök kiélésére buzdít, az „ölelni, ölni, harácsolni” elv (478) megfogalmazója és élője; a kultúrán, morálon túli ősi természetire hivatkozik, elfogadja a logikátlan bűnöket, Rosenberg filantrópiájával szemben nem idegen tőle semmilyen szörnyűség, ölés, háború, mert véleménye szerint ilyen az emberi természet.

Imrus egykori „titkos ábrándjainak hőse”, Hintáss Gyula (akinek *incognito* jelenlétét eddig is éreztük) akkor lép be Imrus pesti életébe, amikor szóba kerül a fiatalok lapalapítási álma.

Gitta avatja be apját a tervükbe. Amikor az ifjak találkozóra várják, hogy majd a teendők megbeszélése végett az egyetem melletti Siena kávéházba vonuljanak, az egyetem lépcsőjén megjelenő Hintáss „színre lépése a pokol mélyéből fölemelkedő ördög megjelenésére emlékeztet”⁹⁰: „lassan jött fölfelé a lépcsőn [...], szeme csillogott sötéten s vállain a [...] nietzschei palást, lobogott a fölfelé törő

⁹⁰ Lásd Szántó Gábor András jegyzetét: BM-Hf 2006: 2/550.

mozgás szelében.” (414) Ebben a helyzetben, mikor Hintáss „véletlenül” vagy „sorsszerűen” belép Imrus életébe, a szövegben két párhuzamra figyelhetünk fel. Egyrészt: Hintáss von párhuzamot Nelli két fiához való viszonya között, mikor mindkét fiú apjaként mutatkozik: ő, aki vér szerinti fiával szemben lemondott az apaságról, annál nagyobb lelkesedéssel követeli Imrus „szellemi apaságát”. Másrészt: az elbeszélő állapít meg párhuzamot Nelli és Imrus sorsa között: „És Gyula, mint valamikor Nellit, karonfogta Imrust, ki elfogódottan ment mellette a népes belvárosi uccán, hol már égtek az üzletek esti fényei.” (414–415) Kijelölődik tehát a belvárosi „fények” világában élő Hintáss szerepe Imrus budapesti életében, s az édesanyja sorsával való párhuzam egyúttal baljóslatúvá is teszi ezt a szerepet: Gyula Nellit az életnek érzéki területen való kiélésére csábította, Imrust a szellem korlátlan szabadságának vizeire ragadja. (Hódításának kettős területe – a női érzékiség és a férfi intellektualitás – felidézi egyes filozófiák felfogását a világ lényegét jelentő kettős princípiumról. Ez a kettősség ölt testet külön-külön a lányaiban.)

Hintáss szellemi apaságát azonban kétesnek mutatja többek között a vele kapcsolatban sokszor és negatív értelemben emlegetett „Sokrates”-szerep. A fent idézett jelenetben Hintáss, aki úgy érzi, a „Jövő hadseregét” vezeti, saját maga vonatkoztatja magára, és büszkén vállalja ezt a szerepet, miközben Imrust nagy lendülettel karon ragadja. (414) Később az elbeszélő, illetve Rosenberg – más-más oldalát hangsúlyozva a szerepnek – egyértelműen negatívan értékeli azt. (Az, hogy „Imrus Sokrates tanítványa volt”, meg „az istentagadó Epikurusé”, elbeszélői minősítésként – látszólag Gyulától függetlenül – már korábban is megjelent – 404.)

Hintáss ördögi kalauza és kísértője lesz Imrusnak a város „poklá”-ban, mint amilyen ördögi kísértője volt anyjának, Nellinek is a veleneci „pokol”-ban. Bármennyire van Hintáss alakjának is megfelelője Babits szekszárdi környezetében, sőt bármennyire is rokon a Szekfű formálta Ady-képpel, több is ezeknél; s noha egyedített figura a regényben, mégis egyrészt bizonyos életfilozófiák megfogalmazta eszmék hordozója, másrészt nagyon általános archetípusa a Rossznak.

Imrusnak és Hintássnak, „a Bűn apostolának” (478) kapcsolata:

a lázadó Értelemnek az ördöggel való szövetsége. Hintáss „üzleti” ajánlatában *Faust*-allúzióra ismerünk: „Önök tehetségüket és fiatalságukat adják nekem, és én cserébe megkínálom önöket az érvényesülés lehetőségével.” (416–417) Imrus bár szenvedélyesen védelmezi, de kicsit mintha szégyellné is a „Luciferrrel kötött szövetséget”. (432)⁹¹

A lap története azonban nemcsak Hintásst, de „ördögi” lányait és Schapringeréket is végzetes módon bekapcsolja Imrus életébe, szellemi fejlődésébe.

A fiatalok hosszú vita után egyeznek meg az újság nevében: „Viharagyú”. A motívum többször ismétlődő, kulcsmotívum. Fontosságát kiemeli, hogy egy egész fejezet viseli ezt a címet. Ennek a jegyében zajlik Imrus pesti élete, ám a motívum még a gádorosi időkben tűnik fel, majd módosult értéktartalommal megjelenik a Gádorosra megtérő „tékozló fiú” és az erdővári Imre történetében is. A szó jelentéstartalma változik, átvitt értelme véglegesen a pesti időkben alakul ki. Imrus versének címe (*Viharagyú*) a fiatalok lázadásának jelképévé lesz. A kép jelképezi mindazt, amiért Imrus lelkesedik, s ami bűnbe viszi, s amit az erdővári Imre meg-, illetve túlhalad.

A szó elsődleges konkrét jelentését már a motívum első előfordulásakor kitágítja az ironikus narratív szövegben megbújó, az elbeszélői álláspontot jelző minősítés, mely a szabadgondolkodó, Istent tagadó ember alkotását láttatja benne: „a sóti hegyeken is megszólalt a »viharagyú«, fölvilágosult korunk szellemében nagyokat puffogva az üres égbe.” (286) Imrus gondolataiban a „fölfordulás”, a „háború” képei kapcsolódnak hozzá, sőt a „forradalmi ideál”, Gyula is. – A motívumnak sejtetett jelképes tartalma világossá lesz, mikor a pesti szabadgondolkodó egyetemista hazatérve *Viharagyú* címmel verset ír. Figyelemreméltó, hogy a verset Imrus Gádoroson, a hegyen írja. Kisétálva a szőlőbe, „úgy járt a szürdik nyomorult bar-

⁹¹ Tudatos utalást találunk Mefisztó és Faust vérrrel kötött szerződésére (GOETHE 1964: 65.) a fiatalok és Gyula egy későbbi, a háborúról, az ember gyilkos ösztönéről folytatott beszélgetésében (ahol szóba kerül az egykori gyermekjáték bugyellárisa mint „a Bűn szimbóluma”), amelyben előbb Rosenberg, majd Gyula szájából hangzik el a variáltan ismételt kifejezés: „a vér »különös nedv!«; „a vér egészen rendes nedv”. (479) Lásd Szántó Gábor András jegyzetét: BM-Hf 2006: 2/571.

langlakásai közt, [...] mint egy ifjú megváltó, ki a Tudás íráját hordja magával”, aki a társadalmi bajokat a felvilágosodás terjesztésével megoldhatónak tartja. (404) Feltűnő, hogy útja most nem a keresztség vezet, hanem a viharágyúig, s „az istentagadó Epikuros” tanítványa verset ír „erről a különös gépezetről, melyet az ember az Ég ellen fordít, hogy elhajtsa a földről a felhőket [...]”. A kép metaforikus jelentését a szövegkörnyezeten túl egyértelművé teszi az elbeszélői magyarázat is: Imrus lelkében zengett „egy szimbolikus Viharágyú minden istenek és babonák ellen!” (404)

A motívum szimbolikus jelentését ismételtelen megerősíti az író azzal a kommentárral, amelyet Gyula szájába ad, miután az ifjak kezdeti javaslatai (Tűz, Jövő) után ő maga választja Imrus versének címét a lap címéül: „Viharágyú! Ágyú az Isten ellen! Hisz ez nagyszerű – kiáltott Gyula elragadtatva. – Tudják, hogy ez hatalmas szimbólum? [...] Ez lesz a folyóirat címe!” (429) Imrus „forradalmi” verse a róla elnevezett lap programverse lesz. Az elbeszélő még tovább nyomtatékosítja a fogalom jelentését, amikor a verset meghallgató Gyula reakcióját kommentálja: „Gyulát elragadták a vers ifjú merészségei: mert a fiatal istenkáromló féktelen álmokban tombolt itt [...].” (438) – Az említett vita leírásában megfigyelhetjük, hogy az elbeszélő finoman elhatárolja hősét Hintáss hangos-pózólo magatartásától („megszégyelte magát”; „nem tudott megszabadulni a gondolattól, hogy Gyula egy hóbortos felnőtt, aki leült a gyerekekkel játszani”), de nem az eszméktől. Imrus szájába azonban a folyóiratról a Hintássénál költőibb mondatot ad: „S az álmok tiszteletében indul a *Viharágyú*, az élet felhői ellen, megmezteleníteni a csillagokat.” (475) Itt már messze jutott az ifjú lázadó egykori önmagától, a „csillagai”-tól. A regény mélyén meghúzódó bűn és bűnhődés történet, moralitás-dráma szerint ezért a gőgért, hübriszért is kell bűnhődnie Imrusnak.

Az „álmok tiszteletében indul a *Viharágyú*” (475), s az álmok egyre vadabbak lesznek, de elméletnek öltöznek Gyula és az ifjak beszélgetéseiben. Valami újról ábrándoznak. Gyula szerint „valaminek kell jönni: háborúnak! vagy forradalomnak!” (480); „logikátlan bűnökről”, „értelmetlen szörnyűségekről” beszélt. (479) Gyula „legyintett észre és szellemre” (477), a mindent kiélés, a korlátok

áttörésének a merészségéről szónokolt (478); „fantasztikus elméleteivel” ahhoz a „vitorlához fűtt szelet”, amely Imrust is elragadta: a fantázia, azaz az irodalom „papírvitorlája”. (480)

A gögös szabadgondolkodó ifjú történetének csúcspontja a gádorosi karácsony. Imrus „büszke hitetlensége” hangsúlyossá lesz, mikor megtagadja, hogy elmenjen a templomba. Szavakban is kikel a vallási előítéletek, a formaságok, a talmi külsőségek ellen, a családot megbotránkoztató módon közelebb érzi magához a művelt és fölvilágosodott zsidót, „mint az előítéletekkel teli ostoba és gögös keresztény”-t. (466) Imrus a lelket tápláló kultúrát, tudományt hiányolja családjá életéből, s úgy érzi, a földhözragadt élet, a „sívár unalom és lelki szegénység”, az idegengyűlölet az oka, hogy „nem lehet ezt a levegőt kibírni!” (463) Beszédesen ellenpontoszza Imrus fennkölt szónoklatát a csupán evésre koncentráló család.

Itt hangzik el Imrus minősítése: „Halálfia! vagytok!” (464) A regény első, rövid, Pesti Napló-beli változatában Nelli szájából halljuk, de másképpen: „Halálfia! vagyunk mindannyian!”⁹² A regény teljes változatában Nelli érzéseként a „halálérzés”, a „halottságé” jelenítődik meg: „Nelli most egyre halottakra gondolt, míg [...] ringatta gyermekét, ezt a legújabb kis halálfiát [...]”. (249) S különös előrejelzésként értelmezhetjük a szabad függő beszédben írt sorokat: „Imruska nem való az Életre, époly kevéssé, mint ő maga, Nelli.” (250) Ám azon az emlékezetes karácsonyon Imrus ítéleteként szólnak a jelentésszavak, és nem többes szám első személyben, hanem – önmagát elkülönítve – többes szám második személyben: „Halálfia! vagytok mindannyian!”⁹³ Képzletében „*Mene Tekel Fáresz*”-t rajzol a családi ház falára.

Imrus karácsonykor távol van a csillagaitól: fel sem keresheti „csillagnéző szobá”-ját, mert télen nem fűtötték azt. A szeretet ünnepén, a békés összetartozást kifejező ünnepen kerül legmesszebb családjától is, tüntetően ott is hagyja őket. Ám lényeges, hogy nem éget fel mindent maga mögött. Lecsillapodván megértéssel mondja: „En

⁹² BM-Hf 2006: 1/813.

⁹³ Imrus kijelentéséhez később még visszatérünk.

nem tehetek róla, ti nem tehetek róla, senki sem tehet róla, de nem bírom!” (468) Másnap „rendes formák” között búcsúzott el, s ami a legfontosabb: „tisztellel csókolta meg Cenci néni kezét” (470), aki miatt már korábban is „restellte magát”, mert Cenci „legfőképpen imponált neki”, s akit szívesen megkövetett volna. (459) Mindez kiemeli Cenci kitüntetett helyét Imrus életében, a regény világában.

2.2.2. *„Sötétbe borult előtte az út”*

2.2.2.1. „Imrus lelkesedett is: mégis kissé idegenül érezte magát”

Imrus karácsonyi visszatérése után a fővárosban is egyedül volt. „Gádoros sivársága és merevsége elől menekült” (472), ám Pesten is „iszonyú ürességet érzett” (471) magában és maga körül. Ellentmondásosan viszonyult az egykor neki szállást adó Üllői úti zsidó családhoz („különös ösztön visszavonta [...] noha utálta még az emlékét is” – 471), Rosenberg anyjához, majd Gyulához is. S nem véletlen, hogy vágyva gondol Gádorosra. (Fontos ez, éppúgy, mint az, hogy Gádoroson nem égetett fel minden hidat maga mögött.)

Álmai városában azonban nemcsak magányosnak, hanem (mint Nelli Velencében, Pesten) kezdettől fogva „idegennek” is érezte magát (de annak idején „idegenként” lépkedett ő már nagyanyja szőlőjében is!). – A motívum előremutatóan megjelent közvetlenül Imrus Pestre érkezése előtt. A „víg nők” gyanakvó bizalmatlansága a vonaton váltotta ki benne ezt az érzést: „megérezte, hogy az Életben, ahová utazik, idegenek az emberek egymáshoz, idegenek és magukra hagytak s nincs úri bizalom, konvenciós illedelem vagy kötelező lovagiasság, ami köztük híd lenne. Miska fia megérezte, hogy nem a Miska világában fog élni [...]” (389) A szöveg modalitása jelzi az elbeszélő távolságtartását is.

A sokat sejtető bevezetés után az író halmozza a hőse otthontalanság-, idegenségérzetét kifejező, erősítő momentumokat. Imrus átéli a modern irodalomban gyakran megjelenő élményt, a nagyvárosi magányt. Először a „Város pusztán kövei által beszélt hozzá” (390).

Otthontalanságáról árulkodik itt is a „ház”-motívum. Mint Hintássnak, neki is csak átmeneti szálláshelyei, nem otthonai a hónapos szobák (akár idegeneké, akár a rokonoké), melyeknek – látni fogjuk – még a szagától is iszonyodik. – Nem lesz szellemi otthona az egyetem sem. – A kávéház pedig, a szellemi lázadás és nyugalanság színhelye, „a Nagy Élet” „első tornáca”, (577) később a pokol tornácának bizonyul. De a modern város egyéb jellemző házai is (bank, orfeum, nyilvánosház) a bűn forrásaiként jelennek meg.

Imrus kezdettől fogva, kisebb vagy nagyobb mértékben – ha elmentmondásosan is – idegenkedik mindentől és mindenkitől. Az úri, középosztálybeli fiú borzong a tőle idegen, nem úri környezettől. Jelzésértékű, hogy az első emberi környezet, amivel Imrus találkozik, a hónapos szobát kiadó, Schapringeréket is ismerő Üllői úti zsidó család. Kettős jelentése is van annak, hogy „idegeneknél kellett laknia”. Egyfelől: nem Jozsóéknál, a rokonoknál. (Imrus számára egy kicsit a budapesti Jozsóék is idegenek: noha „tisza emberek voltak”, mégis megtalálja lakásukban a poloskát, amely „kis előrs Budapest titkos hadseregéből” 435). Másfelől: az idegeneknél, a zsidóknál. Imrusnak a budapesti szegény zsidó környezettől való elemi, ösztöneiben megbúvó idegenkedését hangsúlyozza – visszatérő motívumként – a lakások „szag”-ától való borzongása. Például „Imrus idegenül járt a sivár szagokat lehellő házban” (390), ahogy Jozsó is „különös szagot vélt érezni e héber szállásokban, a kóserkonyha és szétnyomott poloskák szagát s a legnagyobb ellenszenvvel ment Rosenberghez”. (585) Imrus maga is, mikor először járt a Dob utcai házukban, „szinte szédülve tántorgott ki a bűzös [...] házból” (471); s mikor bujdosása végén Rosenbergénél „elaludt, óhatatlan, a kopott díványon”, annak „valami sivár szagát érezte.” (598) (Gyula „idegen”-voltát is kiemeli, hogy mind Nelli, mind Imrus iszonyodik Garay utcai lakásának szagától. 484) – A szagokon kívül egyéb idegen, visszariasztó mozzanatok is kapcsolódnak a szegény zsidó környezethez. Ilyen Imrus első szállásán, az Üllői úton, az udvari odúban a füst és a háziasszony kislánya, aki „valami elsatnyult felnőttnek vagy törpének látszott”. (390) Imrus először Rosenberg anyját is „öreg és visszataszító, csúnya zsidó nő”-nek látja, „akinek

rútsága és kellemetlensége a fiúi szeretet hatalmát mérte föl, mert Rosenberg mindig a legnagyobb rajongással beszélt anyjáról”. (471)

Imrus „idegenség”-érzete még egy másik síkon is értelmezhető: idegenség a tömegektől. Bár Gádoroson még forradalmi változások, „eposz” hősenek képzelte magát, a „Szellem fegyvereit” forgatva akart „harcolni a létező rossz ellen” (370), és pesti barátainak hatására e morális jellegű törekvés – átmenetileg – szociális tartalmat kap, mégis távolból nézi azokat a tömegeket, akikkel pedig helyzete testi gyötrelmei miatt rokon: „mégsem érezte magát egynek a nyomorult, szegény és szomorú népből, mely e sivatag utcák házainak szűk skatulyáiban élt, hanem idegennek, úrnak és nézőnek tudta köztük magát, aki talán vigaszt és enyhülést nyújthat – mert nem ez a Költő hivatása? – de egyébként magasan, mint egy torony, áll a város fölött, amelybe úgy jött, mint egy ismeretlen Hódító, s amelynek pompás palotái és sötét nyomora *neki* egyformán csak látvány és tanulság.” (395) – A fentebb idézett részben megjelenik a maga szerepét a húszas években kijelölő író helyzetének metaforája, a „torony”-kép, amely a regény *Epilogjában* tér vissza. Ott azonban értelmezésünkben kissé más jelentésben, mint itt, ahol a kép egyrészt a távolságtartást hangsúlyozza, másrészt azonban Imrusnak általánosabb, a regény egészében értelmezett szimbolikus szerepére is utal: a „torony” itt nézőpont az „utazó” számára, aki tapasztalatot szerez, amelyekből tanulságokat von majd le. Előkészíti ezzel az író hősenek eltávolodását a Budapest szimbolizálta értékektől is.

A regényben mindvégig ellentmondásosnak érezzük az egyetemista Imrus bemutatását, illetve az elbeszélő viszonyát Imrus és barátai törekvéséhez.

Az író Imrust egyszer úgy ábrázolja, mint aki a legszélsőségebb eszmékkel és élményekkel is azonosul, aki feloldódik a cselekvés lázában az ifjak, „a márciusi ifjak tette vágyó utódai”-nak (406) közösségében. Majd hamarosan ellenpontozza ezt az elbeszélő, kiemelve Imrus idegenségét, felül- vagy kívülállását, különbözőségét, a cselekvéssel, a harccal szemben a kontemplatív, szemlélődő magatartását, a társadalom „megváltó”-jával szemben a „költő”-t.

Imrus és barátai „a márciusi ifjak tette vágyó utódai voltak”, de

nem találnak igazi cselekvési lehetőséget: „Mily kevés volt itt verseket írni az asztalfiók számára, [...] furcsa kis társaságokat alapítani, egymás között vitatkozni a szocializmusról s legfellebb még eljárfi együtt a népgyűlésekre, megrészegetni a vörös lobogóktól! Május elsején végigmentek a tüntető körmenettel Budapest utcáin, [...] egy este meg, Rosenberg valami szocialista ismerőse révén előadást tartottak a *Fehérneműtisztítók Szakszervezetében* [...]” Megfigyelhetjük itt, hogy Babits hősét finoman elhatárolja Rosenbergtől azzal is, hogy míg barátja Darwinról, Imrus a konzervatív romantikus kapitalizmuskritikát képviselő Ruskinról beszél, de elhatárolja azzal is, hogy kiemeli hősének a tömegektől való távolmaradását. „Imrus lelkesedett is: mégis kissé idegenül érezte magát, s amint vége volt az előadásnak, összeszedte könyveit és hazament, ami csak emelte szigorú tekintélyét [...]. Rosenberg ottmaradt, szóba állt az érdeklődőkkel, felelt a kérdésekre [...]” (406–407)

Ellentmondásosan ábrázolja Babits Imrus és Rosenberg barátságát is. Ebből a szempontból figyelemreméltó már az első találkozásukat, lelkes beszélgetésüket bemutató jelenetet követő elbeszélői kommentár modalitása. A bemutatkozással végződő fejezetet így zárja az író: „S a két ősi, keleti fajta ivadéka, a zsidó és a magyar, lelkesedve s csillogó szemekkel fogott kezét, a jövő és kultúra nevében.” A következő fejezet legelején azonban ellenpontozza ezt a pátoszt. Imrust „egyáltalán nem bántotta, hogy új barátja zsidó volt és olyan nevet viselt, mint »Rosenberg«. Sőt számára ez a dolognak csak új, pikáns színt adott: hogy a legjobb barátja Rosenberg legyen, ebben volt valami lázadásszerű. Imrus a lázadások korában élt [...]” Persze – teszi hozzá az elbeszélő – Rosenberg nem „akárki”: „eszes és derék fiú volt, tele fájának nyugtalan idealizmusával, erős ösztönnel a kultúra iránt, s azzal a gondolkodásbeli szabadsággal, melyet keresztény ember nálunk ritkán ér el.” (402) (A következő Imrusra vonatkozó narrátori megjegyzés általánosabb érvényű, az időbeli korlátozással pedig előreutal: „Imrus a fiatalkor túlzásával szinte megvetette ez időben a keresztényeket [...]”)

Később – a legjobb barátját családjának büszkén dicsérő – Imrus szavait úgy kommentálja az elbeszélő, hogy az értékítéletet sugall:

„csillogtatta perverz filoszemitizmusát, melyben talán apjával való vitái, a csörgetői séták hangulata ébredt újra”. (403) – A mondatbeli egyértelmű visszautalás meg a minősítő kifejezés ismétlődése (annak idején az elbeszélő „perverz orgiának” nevezte apa és fia beszélgetését – 290) jelzi, hogy az apai ház liberális neveléséig nyúlnak vissza Imrus szabadgondolkodóvá válásának szálai. (Hangsúlyosabbá teszi ezt az összefüggést, hogy Imrus egy Rosenberggel folytatott vita során a gondolatok szabadságáról szólva apját hozza példának, aki Dreyfusról és Zoláról beszélt neki. – 431) Az elemzett jelenetsorban még egy momentum erősíti Rosenberg elidegenítő ábrázolását, egy olyan, amely egyenesen Gyulával hozza összefüggésbe. Igaz, az aggodó Nelli társítja az Imrus által „zseniális”-nak nevezett Rosenberg nevéhez Gyula alakját és a „rettenetes bábeli Budapest” képzetét. (403) (Emlékezzünk arra, hogy Döme mondja „zseniális”-nak ironikus felhanggal Gyulát is, Heinét is! – Ekként az asszociációs sor egymás mellé rendezi Imruska-Imrus szabadelvű kísértőit.)

Mintha Miska csalódást s egyben kételyt is jelző gondolatára („Mit ér minden külső és művelt nevelés?” 298) rímelve az elbeszélői nézőpontból fogalmazott elmélkedés a „lélektelenné vált liberális Magyarország”-ról (405), ahol sokan, mint Imrus is a „Szabad Gondolat zászlaja alá” szegődtek, a „tiszteletlen Tudomány” katonái lettek, szakítva gyermeki hitükkel, reakcióként papi neveltetésükre. Ironikus távolságtartással szól az elbeszélő az „istentagadó Epikurosz” „tanítványá”-ról (404–405), s naivnak nevezi az „ifjú megváltó” hitét, mely szerint a „társadalmi bajokat” a „fölvilágosodás terjesztésével” gondolta megoldhatónak. De távolságtartással szól – mindkét oldalon a „lélektelenséget” hangsúlyozza – az egyetemen kibontott másfajta zászlóról is, a szabadgondolkodók elleni új „ellenreformáció” zászlajáról. Ezeket a szabadgondolkodó ifjak nézőpontjából kritikusán láttatja, az elbeszélőt pedig iróniája határolja el a szabadgondolkodóktól. (404–405)

A narráció modalitásbeli sokszínűsége jelzi az ellentmondást, amely megnyilvánul a főhős, illetve a főhős és az elbeszélő viszonyának ábrázolásában. „Patetikus, tragikomikus és elégikus mozzanatokból

kikeveredő [...] fejlődésrajz” az Imrusé.⁹⁴ Elégikusan ábrázol Babits, mert nem tagadhatja meg az elbeszélő ezeket az élményeket, mert ifjúságának eszményeit és szereplőit kellene megtagadnia, de teljesen nem azonosulhat velük a húszas évekből visszánéző csalódott ember, aki a kiúttalanság nyomasztó érzésével keres szellemi fogódzókat, s óhatatlanul találkozik a Szekfü-féle értelmezéssel, s nem tudja kivonni magát hatása alól, még ha nem fogad is el mindent, vagy a hangsúlyokat nem egészen úgy teszi ki, mint Szekfü. A húszas évek távlatából visszatekintve az elbeszélő távolsággal nézi azt a közelebbi önmagát is, aki 1919 elején, a „március 21-e utáni első két hét forrongó, ábrándos időszaká”-ban azt mondja egyetemi hallgatóinak: „nem szabad elmulasztani, hogy [...] meg ne hajtsuk a tudomány komoly zászlaját az új szellem vörös lobogója előtt”, s akit 1919 júniusáig „folyamatos aktivitás” jellemzett, sőt vállalta „a Petőfi-szerepet” is.⁹⁵

2.2.2.2. A „gyengeségek és a kárhozat útján”

Imrusnak a Gyulával szemben szinte kezdettől fogva meglevő ellentmondásos érzései is fokozatosan erősödnek: „megnevezhetetlen rossz érzéssel hallgatta” (430); maga se tudta miért, egy kicsit szégyellte önmaga előtt a vele kötött szövetséget (432). „Imrusnak [...] különös ellenérzése volt a Gyulától kapott pénzzel szemben” is. (452)

Gyulával kapcsolatban is megjelenik a szag iránti érzékenység kifejezte idegenkedése: „Imrus valami rossz szagot is érzett; valami úri ösztön lázadt benne, amint a Garay uccai lakásra s Gyula egész miliőjére gondolt [...]” (484)

„Imrus határozott kedvetlenséget érzett arra a gondolatra, hogy anyja és Gyula között bármiféle újabb vonatkozás lehet, amióta Gyula szájából hallotta folyton anyját [...] emlegetni: holott még nem volt

⁹⁴ Fülöp László: A lírikus nagyregénye (Adalékok a *Halálfi*ai elemzéséhez). *Alföld* 1983/11., 50.

⁹⁵ Sipos 2003: 86, 89.

messze az idő, amikor valósággal haragudott anyjára, hogy nem viselte büszkén a Gyula szerelmét [...]” (452) (A Gádorosra megtérő fiú már egyértelműen negatívan viszonyul ehhez az élményhez.)

Idővel nemcsak Imrus, hanem Rosenberg ítélete is változik Gyuláról. Imrus és Rosenberg Hintáss-sal való második nagy találkozása és vitája után a fiatalok kicsit szégyenkezve, „belsőleg kavarodva”, de még mindig ellentmondásosan viszonyulnak Hintásshoz: „megingott bizalommal [...], noha másrészt fölgyulladt fantáziával is [...]” (482) Dosztojevszkij-alaknak látják, ami „bizonnyal modernet jelentett, forrongót” (uo.). – A beszélgetés Gyula „sötét” és hideg lakásán igen különös körülmények között zajlott. A kifejtett ördögi eszméknek hatásos aláfestést adott az ördögi cselekedet: Hintáss majdnem megfojtotta jelen levő legkisebb gyermekét. Gyula szavai azonban más talajra hullottak Rosenberg és más Imrus esetében: „Rosenberg erős volt, emberi és pozitív ideálokkal, melyekben faja is megelézte szerepét s csillagát; de Imrusban faj, sors, hagyomány, logika, szomjak és nevelés, erkölcsök és emberi ideálok, múltak tisztelete és jövők álmai, minden összekeveredett, ellenmondott...” (480) – Rosenberg „kissé meg volt botránkozva”, vitatkozott Hintáss-sal, mert nem tudta az élet kioltását semmiféle logikával elfogadni. „A »minden-szeszek-szomja« is megtorpan a vér előtt [...]!” – mondta Gyulának (az olvasóban Apollinaire-t asszociáló szavakat). „Rosenberg legmélyében csupa erkölcs volt, rabbi-ösöktől öröklött lelki tisztasággal.” (479)

A vad elméleteket kifejtő Gyula különös mélységekre nyitotta Imrus, a költő-filozófus szemét, mint ahogyan hajdan a gyermek lelkét borzongatta a Gyula titka. „Gyula semmitől sem látszott megriadni, s Imrus az írókra gondolt, akik mindent átélnek hőseikkel, gyilkosságokat és aljasságokat is. Imrus megborzongott: mert nem volt-e meg benne is ez a rettenetes mindenre-vágyás, bús szürkeségéből? Imrus a versírást is a bűnözés egy módjának érezte most: mit ér a vers, ha nem annyira új, hogy valóságos bűn? ha nem volna benne valami bűnféle?” (478) – Budapesten, a „város tengerén” utazó Imrus (mint Baudelaire utazója) folyton új s új szellemi kalandokra vágyik.

De Imrus életében megjelennek másfajta szenzációk is, a baude-

laire-i élmények: a város; a „Modern Nagyváros Bűnei” (509); az arany vonzásának, a Mammon hatalmának ereje; a mámor formái (még az ópium is!); az éjszakai lokál s az Utca Lánya kínálta kék. (A motívumok feltűnnek már korábban, Nelli történetében, illetve Miskának és fiának a fővárosban tett látogatásakor.)

A bűn felé vitte Imrust a Gyulával való „szövetség”, a Gyulával való „üzlet”. A Viharágú előfizetési felhívása (amire Gyula az előszobában talált pénztárcából elcsent összegből fizetett az ifjakkal) „bűn és kockázat fényében” csillogott, pedig „nem volt-e ez jövő és ifjúság, élet, szabadság, kultúra, és egyetlen remény?” (483) A felöltetlenül Imrus kezébe nyomott váltó, „szimbolikus papírdarab”, „mintha valami pokoli szerződés volna”. (496) A végzetes lépésre, hogy tudniillik a Döme bácsi pénzét Gyulának kölcsönadja, az ördögi kísértő álnok vádjai készítetik Imrust: a mulasztottak miatt magát bűnösnek látó fiú „erkölcsi kényszernek érezte, hogy a zsebében levő pénzzel tegye jóvá a dolgot”. (507)

Imrust az ördögi Hintáss leánya, a Schapringer-bankház alkalmazottja, Noémi – akit apja „eladott” a zsidó bankárnak⁹⁶ – továbbbírálja a lejtőn, amikor a Gyula adta váltóra ráhamisítja a Döme bácsi nevét. A büntetlenül bűnössé váló ifjút – aki „magas célokért lelkesedett”, akit „a szellem szomjúsága” hajtott (527) – az „örvény elragadja, az Élet káosza várja” (529), amelyben összezavarodnak az értékek, elmosódnak a morál határai. Az „út”, melyre annak idején liberális apja vezetésével lépett („*inter umbrosos saltus*” 261) „sötétbe borult előtte”. (513)

2.2.2.3. „...szürcsöli a Képzelt Patak vizét”

Imrus pesti életének ellentmondásosságát többek között jelzi az ellentmondásos értékű „szomjúság”-motívumkör. Ez ugyanis egyszerre kifejezi egyrészt a küldetéses Imrus újra, másra, nemesre vágyako-

⁹⁶ Sajátos változata ez Szekfű Adyt illető vádjának: „eladá testét-lelkét az új Budapestnek” (SZEKFŰ 1935: 372.)

zásának rendkívüli intenzitásából adódó hősi-magasztos, „eposzi” jellegét; másrészt az illúzió, a már-már bűnös képzelődés vezette cselekvés donquijotizmusát, amely közel viszi a tragédiához.⁹⁷ E ketősséget láthatjuk annak a jelenetnek az elbeszélői kommentárjában, amelyben Rosenberg és Imrus rossz lelkiismerettel váltotta ki a lap előfizetési felhívását tartalmazó nyomtatványokat, amelyeket a Híntásztól kapott (általa a hirtelen megtalált pénztárcából lopott) pénzzel fizettek ki. Az idézendő szöveg eleje az elbeszélő azonosulását is kifejező szabad függő beszédben van, a folytatása elbeszélői közlés: – „Óh, hiszen oly szomj van a lelkekben! Csak egyszer a hangunkat meghallják! [...] a zászlózó fehér papírlap a bűn és kockázat fényében látszott csillogni, mintha nem is az Imrus naív és bizakodó szavai volnának rányomtatva, hanem valami a Gyula kétes és tisztátalan csillogásaiból. Imrus mégis a vánkosa alá vitte ezt a bűnt [...]: mert nem volt-e ez jövő és ifjúság, élet, szabadság, kultúra, és egyetlen remény? Imrus ragyogott, mint tragikus hős, dicsősége peripetiáján [...]” (483)

Az ősi-bibliai, illetve ágostoni „szomjúság”-motívum stílusértéke a regényben nem egységes, hol patetikus, hol ironikus. Különös feszültség teremődik, ha az emelkedettebb stílusértékű „szomjúság”, „szomjazik” szavakhoz a kívánság kielégítésének módját jelző „szürcsöl” ige vagy a cselekvés hatását kifejező „részegül-részegség” szavak kapcsolódnak.

A „szomjúság”-hoz társuló „szürcsöl” visszatérő kép. A nagyon köznapi hangulatfestő szó nemcsak a vágy kielégítésének mohóságát jelzi, de a cselekvés tárgyának értékét is leszállítja, megkérdőjelezi. Először Miskának a liberálisok büszkeségéhez, a fiatal Budapesthez fűződő ábrándjaihoz kapcsoltan jelenik meg a szövegben (Miska a pesti utazása elé reménykedve néz, „mikor kiszakadva megrekedt

⁹⁷ Ez az ellentmondásos, ismétlődő motívumkör is mutatja Babits és Szekfű fel fogásának különbségét. Babits, ama szellemi-társadalmi harc egykori résztvevője nem tudja megtagadni a „hősiességet” a küzdelemtől, ám éppen ezért sokkal személyesebb és mélyebb tragédiának érzékeli azt, ahova vezetett. Szekfű folyamatos hanyatlásról ír, Babits nem.

életéből, önmagát feledve szürcsölheti az ezeréves haza nagyságát egy lelkes kisgyermek lelkén keresztül” 265). Majd Miska liberális eszméinek Imruskára tett hatásáról olvassuk: „mintha a gondolatnak abban a nagy szabadságában, melyet apja szavaiból oly szomjasan szürcsölt, valami tilos, valami istentelen volna. [...] Miska lehetett liberális; de vajon liberális lehet-e az Isten?” (292) A kis kamasz lelkesedik apja szavaiért, de a papok nevelte fiúnak azok lelki gyötrelmeket is okoznak.

Ironikusan minősíti az elbeszélő az Imrushoz a budapesti világból Gitta révén érkező eszméket is, illetve ironikusan láttatja az azokért lelkesedő hőst, a „prométheuszi” (373) magaslatról lerántva a köznapiságba: „Szívesen szürcsölt volna akármiféle pancsolt és sáros bort, akármiféle uccacsatornából!” (374)

A „részségység” több nézőpontból kap jelentést. A fővárosba került ifjú, a „szürke kor szomjas gyermeke” (360): „Éhezett és fázott; de annál mohóbban szívta a részségiséget könyveiből [...]” (395) Itt a „részségység” egyszerre fejezi ki a könyvek, eszmék mámorító, de illúzió voltát, az ezektől elkábult embert, aki mámoros hangulatában irreálisan látja a világot.

Az illúziók világát, a hamis eszmék világát metaforizálja a „szomjúság”-motívummal együtt megjelenő „Képzelt Patak”-, „Délibáb”-kép a következő hasonlatokban. „Így maradt Nelli fia egyedül és kielégítetlen, mint elepedt vándor egy gúnyos délibáb tavának közepén, óraszám róva a forgatagos utcát, hol minden csak szomját ingerelte [...]. Bizonyval az Élet híres szomja volt ez [...]” (391) Amikor Imrus Döme bácsi pénzét átadja Gyulának, Babits ehhez a következő kommentárt fűzi: „Bizonyval valami nagy-nagy vágy hajtotta; ez a tragikus gesztus hősi gesztus volt egyúttal: egy egész nemzedék minden kétségbeesett szomjúsága, minden visszafojthatatlan lihegése benne volt ebben a gesztusban.” (508) De rögtön le is szállítja a hősiesség értékét a szituáció, az ellenpontosítás, illetve az idézett mondat szövegkörnyezete – benne a 42. zsoltár nyitóképének parafrázisával: Imrus „kinyújtotta kezét, ahogy a szomjas ember a szakadék szélén is kinyújtja karját, akár a Délibáb felé, s élete kockáztatásával bár, szürcsöli a Képzelt Patak vizét.” (508)

A „szürcsöl”, a „részezség” képeivel az író köznapi szintre süllyeszti a radikális eszméket, illetve az azokat valló ifjút, a délibábos illúzióknak (hiúságnak, a szó eredeti értelmében: hiábavalóságnak) mutatott álmokat és az álmodozót. A cselekmény későbbi pontjairól visszatekintve e képzethez a szenny, az erkölcsi szenny, a bűn is aszociálódik. (Nem véletlenül jelenik itt meg a Bábel-motívum is)

2.2.2.4. „...hova fut az eleresztett csónak?”

A fent jelzett ellentmondásokat – a „szomjúság”-motívumkörön túl – költői módon elmélyítik, és az írói álláspontot is sugallják az utazáshoz kapcsolódó „tenger”-, „hajó”-motívumok stílusértékének, jelenésének változásai is.

A cselekmény folyamán a nagybetűs Életet jelentő Budapest metaforája a tenger. A *Halálfaiban* a szereplők álmaiban megjelenő „tenger” kezdetben pozitív értéknek látszik, ám egyszer a narráció modalitása, máskor a kontextus által ellenpontoszva, később pedig a tenger–örvény–tócsa-motívumsor révén hamis értéknek lepleződik le. A „város tengere” képet felváltja a tó („délibáb tava” 391), később a patak („Képzelt Patak” 508), majd az örvény („örvénylő Élet”, amibe Imrus kerül 509), a „kátyú” (mert az Élet „irtózatot kátyukba vezet” 517), s végül már „tócsá”-ról esik szó (575). Mindez együtt jelzi a Budapest képviselte jelenségek leértékelődését.

A „bűnössé” lett ifjú utolsó, céltalan budapesti bolyongásának díszleteként ugyancsak kettősséggel megrajzolt tavaszi alkony ellentmondásosságával szintén a világ önazonosságának a hiányát, illúzójellegét jelzi Babits: „A tócsák lánggá égtek s lángok tócsává. [...] Imrus a Dunához került, ahol már nem volt jég s mégis mintha csupa úszó és olvadó jégtorlasz volna a világ: hajók és paloták!” (575) A tócsa a Budapest–tenger-kép értékét vesztett változata, a bűnös város jelképezte Élet „értékét” kifejező jelkép. Budapest–tenger volt a forrása az ifjak újért, szabadságért lángolásának, s ez a lángolás bármily nemese volt, bűnbe, szennybe torkollott.

Imrus budapesti életében a tengerhez hasonlóan módosul a hajó-

kép alakja és jelentése is. Az alakja a „fregate”–„yacht”–„csónak” változatokat mutatja. A lelki-szellemi utazás szimbolikus eszközéből pedig az egyéni lét metaforája lesz.

A Gádorosra utazó, frissen érettségizett, a budapesti egyetemistalétről ábrándozó ifjú még igen lelkesen mondogatja a baudelaire-i sorokat, benne az erős, nagy vizekre vivő „fregate”-képpel. (338–340) Milyen más a hasonló motívumokat tartalmazó Ady-verssor, s benne az elegáns hajókép („az én jachtomra vár a tenger!”) szövegbeli jelentése, hangulata.⁹⁸ Az elbeszélő ironiája, az álmok piederstáljáról leszállított főhős alakjának rajza („De jacht nem állt elő, s Imrus végtelenül gyávának érezte magát a tengerrel szemben [...]” 472) már jelzi a további fordulatot, amikor is az ezen motívumok jelölte tartalom értéke már nem olyan eszményi; s az értékváltozást a szinonim fogalmak megjelenése is nyilvánvalóvá teszi. A „csónak” már nem is az utazás eszköze, hanem az utazó azonosítója. Imrus életének, sorsának jelképe a veszélyekkel teli Budapest-tengeren az ördögi kísértő Hintáss-hajó sodrában hanyódó, a „gádorosi világtól [...] eloldott”, „eleresztett csónak” (575), amely „távol volt már” Gádorostól, s egyre közelebb valamiféle katasztrófához.

⁹⁸ A „tenger-hajó”-motívumkörhöz kapcsolódó képzeteknek – néha nagyon is egyértelmű – „utalásai” gyakran előhívják az olvasóban e motívumkörnek Ady költészetében jelen levő gazdag sugárzású képeit. Az ebben az összefüggésben megjelenő Adyra utalások nem pozitív jelentésűek. Az „újat, újat, újat!” művészi parancsát magukénak valló („A művészet újat hoz létre, megváltoztatja az Isten világát, legalább belül az emberek lelkében...”) ifjak lelkesednek a „Nagybetűs Élet költőjé”-ért: „ők tapsolták az első szelet a vitorlának, mely [...] vitte már, gyors vizeken, az Óceán felé [...] Gyula készséggel velük tapsolt [...]” (384) Az elbeszélő távolságtartását itt még csak finoman jelzi az ironia, a vitorlamotívum későbbi megjelenése már egyértelműbben. Imrust a „fantázia vitte: azaz az irodalom egyetlen s túl könnyű papírvitorlája. E vitorlához fűtt szelet Gyula is, fantasztikus elméleteivel [...]” (433) A „szürke kor szürke istenének” (433) meg nem hajló Gyula (vö. Ady: „*En nem leszek a szürkék hegedőse*”) az emberben levő őssálat hatalmáról s a Mammonnak az ember felett való hatalmáról elmélkedik.

A babitsi szöveg különös módon vall a Babits Adyhoz való bonyolult viszonyát meghatározó lelki mélyrétegekről.

2.2.3 „Bizonyos, hogy itt állt, az annyit sóvárgott *Élet közepén*”

A fent bemutatott, a modern irodalomban megújuló ősi motívumok kísérik Imrusnak a főváros felé irányuló ábrándjait s a fővárosban való „kalandozását”, szellemi útkeresését s eltévelyedését. Együtt és ellentmondásosságukban, mozgásukban, változásokban kifejezik a Budapest megtestesítette jelenségek értéktartalmát, a főhősnek és az elbeszélőnek a hozzájuk való viszonyát.

Mellettük azonban vannak még olyan szimbólumok, amelyek a város fogalmához kapcsolódó negatív értéktartalmat egyértelműen hordozzák. Ezek részben ősi mitopoétikus elemek, mint a „Pokol”, a „Bábel”; részben pedig olyan stíluselemek, amelyek a regény világában – motívumsort alkotva – nyerik el szimbolikus jelentésüket, mint az „Opera”, az „orkeszter”. Az előbbiek az írói értékítéletet sugallják, az utóbbiak arra is alkalmat adnak az írónak, hogy megmutassa honnan hová vezetett Imruska ismeret-, tapasztalatszerző „útja” Budapest-Bábelben.

2.2.3.1. Imrus „vágyai Bábelében”

Babits a modern korban általánosan ismert és használt ősi képnek, a „Bábel”-nek a jelentésével is gazdagítja Budapest (negatív) értéket sugalló szemantikai mezejét. „Már a múlt század irodalmában divattossá vált, hogy az [...] európai fővárosokat: Rómát, Párizst, Londont – *Babilon* elnevezéssel illették.”⁹⁹ – A regényben Budapest, a „modern Bábel kötengere” Imrus számára a Szabadság, az Élet, az Irodalom, a Képzelet világa, „vágyai Bábele”. (391) A család rémlá-

⁹⁹ „Különös módon a hazai szóhasználatban Budapestre vonatkoztatva, konzervatív, puritánkodó, sőt reakciós mellékszövegével szivárgott be a Babilon csúfnév, utóbb kellemetlenül összerímelve Horthy Miklós 1919. november 16-i bevonulása-kor elhangzott fenyegető kijelentéseivel a *bűnös Budapestről*.” Békés István: *Napjaink szállóigéi*. Bp., Gondolat, 1977. 56.

tásaiban a főváros Babilonként jelenik meg, ám előfordul elbeszélői értelmezésként is.

A motívum jelentéstartalma igen összetett, a züllés különböző válfajait jelképezi: az erkölcsit és a szellemi, s a hozzá kapcsolódó nyelvzavarnak is megvan a regénybeli vonatkozása, sőt az otthontalanságélményt (babiloni fogság) is magába sűríti. – Az Imrust féltő gádorosiak riadalmában Bábel egyértelműen a bűnös, veszélyekkel teli világot jelenti. (368) Az ő félelmük a motívum jelentésköréből részben Babilont, „a nagy paráznát” asszociálja, „aki a sok vízen ül” (Jel, 17,1.). Az apokaliptikus irodalomban „a nagy Babilon a paráznának és a föld útálatosságainak anyja”. (Jel 17,5.) Ezt a jelentésmozzanatot emeli ki az író, mikor a „babiloni álmokat idéző” táncosnőkről szól, akik meztelen lábszáraikat villogtatják a lokálban, ahova Imrust Hintáss viszi magával. (509) Az ördögi Hintáss bevezeti Imrust abba a világba, amelyben leánya, Noémi bűnre csábítja, hogy züllése mélypontjaként eljusson – sokáig elkerült – ágyába egy prostituátnak.

Persze már az otthoniak rémálmaiban megjelenik a másfajta bűn is: a váltóhamisítás. Az ember, aki az élet örömeit élvezni akarja, ki van szolgáltatva a Mammonnak, de a „Szellem embere” sem független a „mi urunk: a Pénz” (503) hatalmától: Imrus is – bár más indítatásból – beleesik a családi bűnbe. (A kép előhívja az olvasóban az Ady-verseket, köztük a *Mammon-szerzetes zsoltára* címűt is, amely összekapcsolja az Élet-, a tenger-, a Bábel- és a Mammon-képet.)¹⁰⁰ E démoni hatalom szolgálata az Isten szolgálatával ellenkezik. (Mt 6,24)

A „modern Babel” (368), Budapest – amire Imrus Gádoroson vágyakozva gondol, s ami felé lépcső („új babiloni lépcső” 332) a Heinevers – az Új Élet, a Szabadság fogalmával azonosul még Imrus Pestre indulása előtt s később is. Ám nem a Sátorczy-féle – erkölccsel korlátozott – szabadság a tárgya az ifjak beszélgetéseinek, s különösen

¹⁰⁰ „Babilon sötét vizeinél ülve / Akasztom hárfám szent, szomoru füzre, /Habok locsognak és süvölt az Élet. / Én atyám, Mammon: fohászkodik hozzád /Könnyek sarában a Te kis cseléded.”

nem Gyula szónoklatainak, hanem épp az erkölcs határa, relativitása. Legszélsőségesebb formában is megjelenik: mint a test és a szellem istenkísértő szabadsága. Ennek a gögnek a szimbóluma a vissza-viszaterő Babilon-kép. Ez az ősi bibliai kép – az emberek hiúságától ösztönzött égis erő toronnyal – párhuzamba állítható a Viharágyú-motívummal (de összekapcsolható az ifjak lelkesedését jelző „láng”-motívummal, a „tócsa-láng”-motívumpárból¹⁰¹): mindkettő a féktelen álmok, az elszabadult fantázia, az Istent kísértő szellem, az Isten elleni lázadás – negatív töltésű – jelképeként értelmezhető.

Ezzel a jelentéssel függ össze a Bábel-motívumban rejlő harmadik mozzanat: a nyelvzavar. A gögjükben égis erő tornyot építő emberek nyelvét az Úr összezavarja. A budapesti ifjak világa a szellem, az eszmék zürzavarát mutatja. A regény kompozicionálisan fontos helyein újra és újra felvetődik az alapkérdés, „a világnézet” kérdése. (533)

2.2.3.2. A „Nagy Opera orkeszterének kellős közepén”

Imrusnak a fővároshoz való viszonya ellentmondásos. Gádoroson mindig lelkesedik a fővárosért, ott azonban már korántsem olyan egyértelműek az élményei. S mert a főváros a nagybetűs Életet, az Élményt, a Szabadságot, e szabadság jegyében elképzelt Irodalmat jelenti, természetes, hogy idővel ezekhez való viszonya is ellentmondásos lesz.

A Hintáss vonzásában élt budapesti életének fontos állomásait jelöli ki, ellentétes élményének két végpontját jelzi s a közben megszerzett tapasztalatok minőségét is mutatja a párhuzamosan lejátszott, egymásnak felelő „opera”-képsor. Ez az Imrus pesti életének

¹⁰¹ Az így értelmezett „láng” sajátos módon asszociálja a *Faust*-beli Homonculus képzetét. (Faust egyik alteregója, a Wagner vegykonyhájából kilibegő, testetlen, fényt sugárzó lombikember létrejöttében szerepe van Mefisztónak, roppant intellektusa is tőle származik.) A láng-tócsa egymásba alakuló képe is felidéz valamit a *Faust* II. részében feltűnő tűz-víz motívumhoz kapcsolódó sokféle jelentésből. (Walkó György: *Faust és Mefisztó*. Bp., Magvető, 1982. 246–248.)

a kezdetén és végén feltűnő képpárhuzam – a maga összetettségében – szimbolizálja azt, amit Budapest-Bábel jelent a regényben, s jelzi azt is, hogy miképp változott meg idővel Imrusnak a hozzá való viszonya.

Először a Nagy Életbe csöppent, a szabadság lehetőségéről álmodó ifjú Pestre kerülésének kezdetén találkozunk vele, akkor, amikor Gyula belép a lapot alapítani akaró fiatalok életébe. A „Vihar-ágyú” általa frissen kinevezett „szerkesztő”-je és barátja, Rosenberg – megmámorosodva az „Übermensch”-nek vélt, segítőkésznek látszó patrónussal folytatott beszélgetéstől – este az „Andrássy-úton” sétálva megállnak az Oktogonon. „Imrus [...] mint mindig, ha a messzeségbe húzódó, egymástszelő hatalmas lángsorokat látta, elmúlt gyermekora jutott eszébe, mikor apjával Pesten volt, a Milleniumon. – Micsoda díszlet volna ez egy modern operának! – lelkesedett. – [...] És micsoda titkokkal van teli! Micsoda orkeszter! nem használhatná föl egy modern komponista háttérül s kórusában a csengő villamost, az autók szirénáját?” (*Viharágyú*/5; 433) Fel kell figyelnünk a viszszaütésre: Imrus első budapesti élményére.

Másképp jelenik meg az operamotívum Imrus tragédiájának a küszöbén, mikor megtudja, hogy Gyula elszórta a kölcsönkapott pénzt, a Döme bácsi pénzét: „Imrus ott állt egyedül, a Nagy Opera orkeszterének kellős közepén, siketülve! egy új kor díszletei közt, mely annyira különbözött mindentől amit űnt, ismert, megátkozott és szeretett! körötte az utópisztikus kocsik suhantak, [...]. Imrus egyszerre ellenállhatatlan vágyat érzett, hogy elmenjen Jozsóékhoz [...]” (*A Tragédia partjain*/1; 521)

A két, egymástól időben távoli jelenetet összeköti és ellenpontozza Imrus jelenléte, az „opera”- és az „orkeszter”-kép.

Az „opera”-, illetve „Opera”-kép egészen más, mondhatnánk ellenkező tartalmú szöveggörnyezetbe illeszkedik. Az első jelenetben még egy konkrét helyszín (Oktogon) kiváltotta látványról-élményről van szó, s ezen konkrét élmény kifejezésének nyelvi eszköze az „opera”, az „orkeszter”. A másik jelenetben szó sincs konkrét helyszínről, csak azt tudjuk, hogy a Gyula lakása közelében levő kávéháztól indul Imre és Gyula közös sétára, miközben Gyula lejt „hét-

fátyoltánc”-át. – Mindkét képsor Imrusnak egy a városban tett sétáját követően jelenik meg. Első alkalommal Imrus kísérője Rosenberg volt, a Viharágyú kiadásáról, címéről folyó beszélgetésről jöttek, Gyuláról beszéltek lelkesen, s együtt álltak meg a téren. A későbbi jelenetben Imrus először Gyula kíséretében halad, aki most éppen arról a hazug szerepről vonja le a leplet, amellyel annak idején a nem létező pénzével megtévesztette az ifjakat. Most a bűnbánót és öngyalázót is éppolyan göggel játssza, nevéhez illően előre-hátra táncolva: „mikor egyik láb visszataposta a Gög kígyójának ágaskodó fejét, ugyanakkor hágott föl újra a másik a Romantikus Gonoszság otthonos piederstáljára”. (518) Gyula hirtelen eltűntével Imrus egyedül marad. – A két végpont kijelöli Imrus lelki utazásának ívét is: a lelkesedéstől a kiábrándulásig; kiábrándulását azon illúziókból, amelyeket Gyulához, budapesti életéhez, a Budapest szimbolizálta szabadság világához fűzött.

A szöveg képi világa is aláfesti ezt az értékváltozást.

Az „opera”- és az „Opera”-kép jelentése nem ugyanaz a szövegben. A nagybetűs írás is jelzi, hogy itt a nyelvi jel szimbólum, szimbóluma a modern Budapestnek, illetve a Budapest szimbolizálta modern „Élet”-nek.

Az eredeti képi elemek nem mindegyike ismétlődik, illetve nem egészen úgy ismétlődik. A későbbi jelenetből hiányzik a „láng”-fény elem. Ez is megvan azonban, csak nem abban a részben, amely az új, *A Tragédia partjain* című fejezetet nyitja, hanem az előző (*A Döme bácsi nyolcszáz forintja* című) fejezet utolsó, 15. részének elején, a Gyula „fátyoltáncának” szánt két fejezetrész (a 14. és a 15.) között. S a természetesen itt is meglevő opera-kép kiegészítő elemeként fordul elő.

A Döme bácsi nyolcszáz forintja utolsó (15.) és *A Tragédia partjain* 1. részét nyitó két jelenet az operakép révén összefügg, de hozzátartozik a sorhoz egy harmadik is: az ezeket megelőző, 14. fejezetrész nyitánya. A három „nyitány” egymáshoz kapcsolódva egy ívet alkot. Az elsőben (14.) a Gyula megkeresésére magát végre elszánó Imrus Gyula iránti ellentmondásos érzéseiről értesülünk: „A Véletlen vezette lépteit, mint a tragikus hősökét. [...] Útközben mindnagyobb

idegenkedés fogta el útjának céljától: Gyulát egyik pillanatban magasan maga fölött állónak érezte [...]; másrészt megint utálkozva gondolt modorára, szavaira, egész lényére.” (514) A következő fejezetrészt (15.) elején – a Gyula lelki „vetkőzését” kettévágó, a Gyula magatartásához fűzött elbeszélői reflexiókat megelőzően – jelképes tájelírást olvasunk, amelynek az alapja szintén az operakép, benne a fény- és a hangképzetekkel: „A koratéli estben fölgyúltak a kirakatok, véres gyöngyöket vert a villamosok csengője, s fortissimót zengett az Ucca operája: de mindez most teljesen irreális volt [...]” (518) Imrusnak ebben a képben nincs nyelvileg kifejezett helye. De a következő fejezet (*A Tragédia partjain*) legelején ismét megjelenik a képben, sőt a lehangsúlyosabb helyzetben, a szöveg legelején: „Imrus ott állt egyedül, a nagy Opera Orkeszterének kellős közepén”.

A második és a harmadik nyitányt tehát összekapcsolják az operakép és a hangképek, az elsőt és a harmadikat pedig Imrus alakja. Az első nyitányban Imrus szemszögéből Gyulára esik fény, a másodikban az elbeszélő szemszögéből látjuk Gyulát, a harmadikban ugyanebből a szemszögből Imrust. A megtett út alatt az ellentmondásos érzésekkel elinduló hős előtt lelepleződik egykori ideálja, s rádöbben, hogy őt magát is „rettenetes zsákutcába” juttatta, s otthagytva elveszetten, egyedül.

A második és a harmadik nyitányban a leírás Hintáss Imrust elvakító magatartását világítja meg: hiszen éppolyan hamis színjátékot játszik Hintáss, amilyen „irreális volt”, illetve „diszlet”, látszat volt csupán az utca látványa; s az utcazaj fortissimójával is párhuzamba állítható Hintáss egyre lendületesebb és hangosabb szónoklata. Azaz hogy nem utcáról van itt szó: az „Ucca operája”, illetve a „Nagy Opera” meg a kép többi önállóuló eleme jelzik, hogy szimbolikus kifejezése ez annak a bonyolult élmény-, érzés- és ítéletkomplexumnak, amit a regényben maga a főváros testesít meg, s amely az író értékítélete szerint „irreális”, „utópisztikus”. Hintáss maga is része a Budapesthez fűződő illúzióknak, amelyek a tragédia felé sodorják a regény főhősét.

Ez az operadiszlet-párhuzam visszafelé köti a sorba a korábbi,

az első operaképet (*Viharágú/5*; 433), s leszállítja Imrus akkori lelkesedésének értékét: amit akkor Imrus valóságnak gondolt, valójában talmi, az illúziók, amelyek Budapesthez kötődtek, hamisak. Később, szabad függő beszédben (egyszerre Imrus érzéseként és elbeszélői minősítésként) meg is fogalmazódik: „Az egész világ illúzió volt, és bizonytalán nehéz megmondani, hogy mi a *Ding an sich*?” (522)

Az eredeti látvány jellemző képi elemei visszatérnek, de belőlük másfajta látvány rajzolódik ki. A régi kép elemei: az Imrust elbűvölő „lángsorok”, „csengő villamos”, „autók szirénája”; az újabbaké: „fölgyúltak a kirakatok”, „véres gyöngyöket vert a villamosok csengője”, „fortissimót zengett az Ucca operája”; „utópisztikus kocsik”. – A harmadik nyitányban szereplő egyetlen elem, az „utópisztikus kocsik” szerepe kettős. Egyfelől: a jelző nyomatékosítja a csodált dolgok irrealitását, másfelől: a jelzett szóhoz az olvasó asszociálja az orkeszter – szóval ki nem fejezett – hangjait: a „sziréná”-t, a villamoscsengőt.

A konkrét képeket felváltó szimbolikus-szürrealista képalkotással az író félelmetes hangulatot teremt, fogalmilag nehezen megnevezhető tartalmakat is sejtetni tud. Ennek az apokaliptikus látványnak a színei és hangjai aláfestik Gyula ördögi színjátékát, amely erősödő intenzitással egyre merészebb, fantasztikusabb mélységeket tár fel.

A leírás visszafelé is hat, módosítja a korai jelenet képeinek értékét is. Különösen, ha a mindkét részben megtalálható (villamos) csengőnek a babitsi életműben és a *Halálfiában* meglevő baljós konnotációjára is figyelünk.¹⁰² – De előreutalás is ez a látvány, háttére lesz Imrus elkövetkező „pokoljárásának”. (A baljós „csengő” a motívumhálózat egy még távolabbi pontját is beköti a sorba, azt a jelenetet, amikor Gádoroson „minden látható ok nélkül megszólalt a csengő, a csengő a kapu fölött”.)

Az utolsó képből a „kocsik”-tól eltekintve hiányoznak a tárgyi elemek. Ha figyelembe vesszük a hangokat, amelyeket a kocsikhoz

¹⁰² Lásd erről Szántó Gábor András jegyzetét: BM-Hf 2006: 2/599.

asszociál az olvasó, meg az alapképbeli „orkeszter”-t, azt mondhatjuk, hogy itt a hang, a zene dominál. A „Nagy Opera orkesztere” nem harmóniát sugárzó zene, hanem valami „pokoli” muzsika, amelynek hatására „a tragédia partjára” jutott főhős „siketülve!” áll. Az „Opera” a pokollal azonosított Budapestnek, Hintáss játékkerének a jelképe.

Kettős értelmet is tulajdoníthatunk a „siketülve!” kifejezésnek. Imrus egyre nehezebben viseli Gyula egyre hangosabb szónoklatát. Egyre nehezebben viseli azt a kétségbeesett helyzetet, amibe pokoli kísérője és kalauza juttatta. Megrendítő hatással volt rá. – Értelmezhetjük úgy is, hogy süketté vált Gyula szavaira. Vagyis: fordulatjelző állapotnak. Ellentétes irányú vonzalma jelzésének. A szöveg további részei (Imrus magatartásának további bemutatása és a hozzáfűzött elbeszélői reflexió) visszamenőleg megerősítik ezt az értelmezést: „Imrus egyszerre ellenállhatatlan vágyat érzett, hogy elmenjen Jozsóékhoz; [...] valami különös ösztönnel menekülve e rég látott arcok felé. Micsoda vágy volt ez? menekülés az ellenséghez? vagy inkább az otthon melegéhez? vagy egyszerűen csak emberek közé [...]? [...] Most megalkuvó lázadóként kellett Jozsóékhoz mennie: mégis elment.” (521–522) Egyúttal előrejelzése is ez Imrus későbbi tényleges kényszerű vagy véletlen fordulatának az „únt, ismert, megátkozott és szeretett” Gádoros felé.

Addig azonban még hosszú út vezet, mert a Jozsóékkal való találkozás nem hoz megoldást. Jozsóéktól távozván Imrust rideg diákszobájában látjuk. Ebben a helyzetben idézi az író Mallarmé sorait a Véletlenről: „Egy kockavetés SOHA el nem tünteti a Véletlent!” (522) Ne felejtsük, hogy a Gyulához induló Imrus lépteit is a „Véletlen vezette”. (514) A gádorosi világtól messzire távolodott „eloldott csónak”-ot is „csak a Véletlen vethet[i] vissza!” (575). (Később látni fogjuk, hogy a véletlenek ismétlődése a mű értelmezésében nem elhanyagolandó szempont.)

Ez azonban még odébb van. Egyelőre Imrus továbbhalad a lejtőn, de most Hintáss lánya, a bajba jutott bankkissasszony, Noémi „fogja a kezét”, pontosabban ő hamisítja alá a Hintáss váltóját, amit Imrus elvisz beváltani Schapringer bankjába.

2.2.4. „Peripetia” – Imrus határhelyzetben

A Viharágyú ifjú szerkesztője hamarosan túljut „dicsősége peripetiáján”. (483) Imrus élményként éli át a bűnt – a kor szellemében. Bűnös a Noémihez való viszonya is, hiszen cinkostársak már ők. Ezért is törhet be Noémi csalárd módon ismét Imrus életébe, épp amikor a lejtőn lefelé csúszó fiatalember úgy gondolja, hogy a „kötelesség pontos elvégzése adhat erkölcsi megállást”. (534) – Noémi „második betörése” másképp végződött, mint a gádorosi. „Imrus nem volt többé fölényes: ép ellenkezőleg! Imrus bűnének cinkosával állt szemben [...] gyámoltalan kisfiúnak bizonyult Éva ravaszsága mellett [...]”. (535) Noémi hazug szerelmi játékkal megtévesztette, s kicsalta Imrus maradék pénzét, azaz a Döme bácsi pénzét. A Noémi okozta csalódás után Imrus a tanulásba feledkezik. De a vizsgák után semmi sem feledtette az előtte álló katasztrófát.

S mikor „az Ítélet híre” (575), a Schapringer levele is megérkezett, Imrus alámerült a Város, a nagy Élet nyújtotta gyönyörökben. Ismétléssel nyomatékosítja az író Imrus helyzetét: „most itt állt az igazi Életben”; „Bizonyos, hogy itt állt, az annyit sóvárgott Élet közepén.” (575–576) Legmesszebb volt most a gádorosi világtól („oly távol, mint egy eloldott csónak a parttól” – 575).

Túl „minden felelősségen”, Imrus még ki akarta élvezni az életet, a szabadságot: „a szabadság villanyával villanyozta őt ez a kétségbeesett nekieredés.” (A kéziratok tanúsága szerint többszöri próbálkozás után született meg ez a költői mondat, amelyben az alliteráció nyomatékosítja a „villany” szimbolikus negatív jelentését a műben. Vö. a „Nagy Opera” „lángsor”-aival, illetve a fenn és a lenn „csillagainak” párhuzamával!) Hősének városbeli céltalan bujdosása mögé „apokaliptikus” háttérrel fest az író: „Ott künn tavasz volt, napfény és olvadás. A tócsák lánggá égtek s a lángok tócsává. Muzsikás fény volt ez, mert az olvadás zenélt: a csobbanások csiklandó, ezerhangú kórusával! Imrus a Dunához került, ahol már nem volt jég s mégis mintha csupa úszó és olvadó jégtorlasz volna a világ: hajók és paloták! A koronás hegyek a ködbe olvadtak, s tetejükön nagy lángkapuk nyíltak, egyenest az égbe! Dekadens alkony volt, amely hajnalt mí-

melt, mint az egész modern kultúra! Hajnal vagy alkony: mindenkép glória!, glória!” (575) – A szinesztéziás kép eszünkbe juttatja a „Nagy Opera orkeszteré”-nek a látványát. Itt is olyannak mutatkozik a világ, mint ami nem azonos önmagával (ahogy annak idején Nelli körül is bizonytalanul „ingott” a világ). Kifejeződik ebben az értékelése (mégpedig – érthető módon – ellentmondásos értékelése) a Budapest jelképezte eszméknek, álmoknak, újszerű törekvéseknek, amelyekért Imrus és barátai lelkesedtek, „láng”-oltak. A „koronás hegyek”-et szem elől tévesztő ifjak lángoló szelleme, szabadgondolkodása már az ég kapuit célozta, s az égiek trónját döngető modern szellem és kultúra, bármily nagyszerű is, tragikumot sejtet. (Ugyanezt az ellentmondásosságot figyelhetjük meg az eposz–tragédia fogalom pár jelentésében is.)

Egy bonyolult, sokértelmű, sokfelé mutató képsorral állunk szemben. A látvány elsősorban a „tragédia partjára” jutott Imrus helyzetét érzékelteti: egy átmeneti létállapotot, amikor „valami nagy szimbólikus eseményt várt”, s „leste az alkonyfény apokaliptikus jelenéseit”, de még nem látott égi jeleket, „Konstantin keresztje nem tűnt elő”, s „Faust husvéti harangja” sem szólalt meg. (576)

Egyelőre azonban a szabadságot akarja élvezni, s „szinte menekült a körút felé: ahol már fölharsantak a Város fénycsókjai, s elnyelték a jósegeket.” (577). S feltűnnek a városi pokol jellegzetes elemei: a Schap-ringer-féle bankház, a kávéház.

A tragikumérzetet erősíti – a lángoló alkonyi ég glóriás látványának apokaliptikus látomássá építésén túl – a halálmotívum (irodalmi utalásokkal teljes) megjelenése. A Margit híd ívei az Arany-ballada sorait kiabálták Imrus után. (Az ehhez fűzött narrátori reflexió – „vén-szemek-látta tragikus modernség” 577 – értelmezhető az író ítéleteként a modern szellemről, amely tragédia felé viszi az országot.) Bizonytalanságban hagy az elbeszélő afelől, hogy öngyilkosságra gondolt-e a várost ok, cél s meggondolás nélkül járó Imrus. Néhány allúzió (az Arany-balladára, a Faust husvéti harangjára való célzás) erre utal, az elbeszélői kommentárok viszont bizonytalanságot támasztanak az olvasóban.

A haláltéma a modern irodalomból ismerős módon jelenik meg:

„Még a Halál gondolata is élet volt és szenzáció [...]: most itt állt az igazi Életben [...] egyedül, szabadon, a fenséges Halál partjain! [...] Mint hajós, aki elhagyta a kikötőt: s akinek a halál veszélye az élet kezdetét jelenti.” (575–576) Azonban nem csupán irodalmi remniscenciáról van szó. A halálmotívum megjelenése, élet-halál egybejátszása nemcsak az élet teljességét jelzi, hanem valamiféle határhelyzetet, amely a megváltás, az új életre születés lehetőségét is magában rejt.

Babits egyelőre még határhelyzetben, átmeneti létállapotban mutatja hőst: „Imrus egyszerre a Semmiben lógott [...]” (547) Messze volt már Gádorostól, de eltávolodott attól a szereptől s azoktól az eszméktől, amelyek Budapestre hozták (a hagyományoknak hátat fordító, újat szomjúhozó, az új magyar életről álmodozó, szabadelvű, forradalmi eszméért lelkesülő ifjú ábrándjaitól); eljutott már a „minden hitek és tanok korhoz kötött relativitásá”-nak hitvallásához (533), már nem az eszmék igazságáért harcolt, hanem „igazsága most az Élmény volt” (533), s a „Bűn is egy élmény, amit át kell élni”. (529)

Imrus illúziója, szellemi gögje éppoly vétek, mint a szülők nemzedékének más természetű „hiúsága”. Ezért is bűnhődnie kell. A váltóhamisító bűne „családi betegség”-nek tűnik, de Imrus tette csak látszólag hasonló az Ákoséhoz. Imrus másságát jelzi – többek között – Döme bácsi engesztelhetetlensége, aki még a Nelli temetésén is így fakad ki Imrus ellen: „Ez más, konok, hétpecsétos, és mintha más fajtaból volna.” (642) Jozsó szerint is: „Az ő fajtája s mégis idegenebb a Szfinxnél.” (588) – Bűnössége jobban hasonlít anyjához: mindketten az idegen, modern nagyváros lelki, szellemi csábításának, az ösztönök, illetve a szellem szabadságának korlátját nem ismerő ördögi kísértésnek – öntudatlanul vagy tudatosan – engedő áldozatai. Az azonosságot (de a különbséget is) kiemeli a tékozló fiúként való megtérésük hangsúlyozása: „Az élet különös echókat vet, s Nelli óhatatlan egy régebbi penitenciára gondolt e megérkezésnél: ahol ő volt a megtérő bűnös!” (601)

A Gádorosra visszakerülő – büntelenül is bűnös – Nelli élete befejezett: sorsszerűen kárhozatra ítélt. Számára nincs megváltás. Imrus azonban sorsfordulóhoz érkezett. – Ki is Imrus? Az Istennek hátat

fordító gőgös szellem, a világ titkait megismerni, a világot megváltani akaró, az ördöggel is szövethető fausti ember? A „képzelt Patak” vizét szücsölő, délibábot kergető fantaszta? Mag nélküli személyiség, aki nem találta meg önmagát, s így sem a mennybe, sem a pokolra kerülni nincs elég nagyság benne, s a Gomböntő kanala várja? Az ördögé a lelke, vagy megváltatik?

Milyen utak nyíltak Imrus előtt az örvény szélén? A mélypontról? Halálfia Imrus? Osztozik a délibábos álmok és a restség bűnöseinek (Nelli, Ákos) sorsában? – Imrus sorsa más lesz, még ha vannak is ismétlődések családjá és az ő életútjában: ezek csak még jobban kiemelik az eltérést. Mert Imrusnak küldetése van. („Ki végzi el Imrus feladatát? hacsak ő maga nem születik még egyszer. Fiókjában oroszlánkörmök maradnak, s e magyar glóbuszon sötétség. [...] Imrus maga, legalább céljai szerint, egy turáni kis kultúrvértanu, valami fölsült Apáczai János? noha nagyon sok szépséghibával.” 578) Mikor Gádorosra viszik a tékozló fiút, így jellemzi az elbeszélő: „Mekkora tűzzel akart e fiatalember Európa felé vezetni egy egész nemzetet [...]!” (600) (Imrus küldetéséről szólva gyakran él az író ironikus ellenpontozással. Gyengeségeit emlegetve emberi közelségbe hozza, egyéníti a „szimbólikus” hőst, másrészt a húszas évek távlatából egykori ideáit is minősíti az író. Nem véletlen az, hogy Imre küldetéses szerepe az *Epilogban* is megmarad, ám ironikus felhang nélkül. Itt már a korban adekvát szerepet formálja a maga számára a regényt író Babits.) Több motivikus előrejelzés sejteti már gyermekkorától kezdve, hogy Imrusnak küldetése van, s hogy ennek a küldetésnek mártírja lehet. Az író direkt és indirekt eszközökkel befolyásolja az olvasót, hogy Imrus sorsát szimbolikusan értelmezze. „Szimbólikus hős, vagy saját gyengeségének kicsiny áldozata”-e – teszi fel egy helyütt a költői kérdést. (582)

Imrusnak azonban a pokolbeli bűnök mindegyikét meg kellett ismernie, hogy felemelkedhessen. Az élet mélységeit kellett megjárnia ahhoz, hogy a „havasok testvére” (627) lehessen az egykori „csillagnéző” fiú. A *Nelli* című fejezet 6–8. részében leírt bolyongása a városban az újjászületéshez, a megváltáshoz vezető életfordulat előtti állapot, a mélyre szállás.

Ebből a szempontból a *Nelli* című fejezet igen rövid 6. részében (575–577) több mozzanat is jelentést kap. 1. A lelki válságot is aláfestő apokaliptikus ég leírása. (576) – 2. A leírásnak visszatérő – már korábban elemzett – motívumai („az eleresztett csónak, a tócsa), amelyek nemcsak Imrus helyzetének és kétségbeesett lélekállapotának rajzát szolgálják, hanem alkalmat adnak az írónak, hogy mindazt értékelje, amit Imrus, a fiatalok képviseltek, s amitől Imrus most elfordul, s amire az elbeszélő mindig is kritikusan tekintett. 3. Ezekben a jelenetekben több (előre- és visszautaló motívum, embléma, mitopoétikus elem) poétikai tényező – közvetlenül vagy szimbolikusan – fejezi ki a határhelyzetben levő létet („itt állt az igazi Életben [...] a fenséges Halál partjain” 575) és sorsfordulót sugall. Lássunk néhány példát: Imrus számára „a Halál gondolata is élet volt” (575); a „túlvilágra jutott lélek érzése”-vel (576) éli meg ezt a szabadságot, de mégis úgy, mint akinek „a halál veszélye az élet kezdetét jelenti”; „talán sohasem hitt kevésbé a saját halálában, mint ekkor [...]”. Talán valami nagy, szimbólikus eseményt várt, amilyen regényekben szokott ily peripetiákon történni [...]” (576) – Az Imrus útját kísérő kommentár utalása elég világos: „S ki tudja? a morális Újjászületés, az Akarat nagy megfordulása nem mindig a Csönd műve: olykor itt forr az ki, ama Nagy Élet lámpásai előtt; sőt örömléányok karjaiban.” (577) (Imrus helyzete-élménye fausti: a „Csönd” összetartozik a Faust „új lét”-re hívó húsvéti harangjának motívumával, amelyről azt olvassuk, hogy „ily pillanatban szólalt meg” – 576.¹⁰³) – A Dosztojevszkij-allúzió előreutalás, mert a következő éjszakát Imrus „egy szomorú nő ágyában töltötte”. S az elbeszélő a jelenetet kommentálva

¹⁰³ „Jól hallom bár a Hirt, hitem hozzá hiányzik. / Ó, hit! A csoda legszebb magzatod. / Szívem ama szférákban nem repeshet, / honnét a szent hír idecseng; / s mégis az egykori gyermekszív belereng, / és visszahív, hogy új létbe kezdjek. / Akkor Nagyszombat csendjén ért utól / az égi szerelemnek csókja engem; / a nagyharang szavát sejtelmesen figyeltem, / s imádságom gyönyör forrása volt; / egy tiszta és megfoghatatlan / sóvárgás hajszott erdön, réten át, / s míg könnyem omlott bő patokban, / megépült bennem egy világ. / Tavasz-ünnep szabad boldogságát jelenték / az ifjúnak e dallamok; / s ez a feltámadó, érzékeny gyermek-émlék / most végső lépésemről visszafog.” – (GOETHE 1964: 37.)

„csodát” emleget: „Raszkolnyikov húzódott Szónya mellé újra? [...] Jogosan várt-e Imrus csodát, mintegy *in extremis*?” (581) – 4. Az átalakulás irányát is jelzi több motívum (például a „Konstantin keresztje”) és a narrátori megjegyzés: Imrus „szimbólikus eseményt várt [...], valami hirtelen fölfejlését az emberlét moráljának”; „ő is misztikus megújuláson, lelki forradalmon van hivatva átmenni, mint Wilde, vagy Paul Verlaine!” (576)

Egyelőre azonban „Konstantin keresztje nem tűnt elő”, a húsvéti harangszót sem hallotta, s „Szónya” sem hozott számára csodát, de az író megmenti hősét – új életre. – A hangsúly nem azon van, hogy megmenti Imrust, hanem azon, hogy milyen életre menti meg: vagyis a fordulat tartalmára kell figyelnünk, az Imrusból újjászülető Imre más lényére. Imrus különös „újjászületése” értelmezhető a mű elsődleges szemantikai síkján és a mélyebb jelentésrétegekben is. Ez a különös újjászületés és körülményei meghatározó momentumai a regény (a szekfüi koncepcióval rokon) mélyebb jelentésének. – Az újjászületésig azonban Imrus útja még küzdelmes, és meglehetősen hosszú.

2.2.5. „A lélek örökös főnix...”

Az önvizsgálatról az „újjászületés”-ig: Budapesttől Gáborosig

2.2.5.1. Imrus pokoljárása és „penitenciá”-ja – Budapesten

Imrus penitenciája hosszú. Bűne (a váltóügy) már büntetés (a szellem gőgje miatt) és vezeklés. (Nelli is bűnhődésnek érzi már azt, ami a világ számára bűn.)

Imrus küldetése, újjászületése egy magasabb életre, feladatra – nem tudatosan elhatározott út. Története azt sugallja, hogy az ember nem a modern értelemben felfogott individuum, aki maga teremti önmagát. Láttuk már, hogy az író Imrus útjának különböző pontjain emlegeti a (nagybetűvel írt) „Véletlen” szerepét. (414, 514, 522, 575) Imrus sorsát egyszerre alakítják belső tudatos felismerések, misztikus élmények és külső erők; lelki újjászületésének folyamata egyszerre tartalmaz tudatos és sorsszerű elemeket. A sorsszerűség mind

Nelli, mind Imrus történetében fontos. Sőt: „A kocsi robogott, mint a sors” (211) – nemcsak Nellivel, Imrussal, de Magyarországgal is.

Milyen külső erők játszanak szerepet Imrus útjának fordulóján, „újjászületésében”? Sajátos módon – mint a *Faustban* – a Rossz (Noémi és Hintáss) a Jó eszköze lesz. Imrus rég nem azonosul már Hintáss-sal, aki a „hétfátyoltánc”-ot jelentő „szónoklattal eltűnt a szem elől”. (521) Ezután már testi valójában nem jelenik meg az események színpadán, de az „árnya” kísért. A levele fordulatot hoz. A levél egyrészt ördögi praktika, másrészt az „első kö”, amely „a Megoldás lavináját” elindítja. (593) Imrus megmentését szolgálja, mint „Faust húsvéti harangja”, ha nem is olyan „tisztá csengésű”. (594) – Szerepet kap a nemes erkölcsű, a hagyományokat tisztelő, szabadgondolkodó, nem keresztény Rosenberg, a vergiliusi barát. Különös Vergilius ő: a város szellemi életének poklában kalauza Imrusnak, de hogy megmentse, dantei értelemben a pokolbeli bűnök legnagyobbikát követi el ellene, elárulja (Júdása lesz!). Azzal, hogy kiszolgáltatta a családnak a katasztrófájára még büszke Imrust, az önmegvetésig, a legmélyebbre juttatta, de épp ezáltal taszította a gögös ifjút az új élet felé. (Az „árulás” kifejezi Imrusnak Rosenbergtől való eltávolodását is – amit a *Epilog* megerősít –, de nem megtagadását, valami megszüntetve megőrzését annak, amit ő képviselt.) – Ahol Rosenberg-Vergilius küldetése véget ér, ott kezdődik Cencié: kifizeti Imrus adósságát, hazamenekíti Gádorosra, s hogy a fiú lelkét is megmentse, megtanítja az alázat és a munka leckéjére. – „Imrus körül meleg erők áramoltak, eltűnt életének hullámnymán; Család és Barátság, vérbeli és eszmei közösség összetartása, mint széthúzó szálak egy pillanatra egybekapcsolódva, egymást erősítve a nagy, szociális Hálóban.” (585–586) – Rosenberg és Cenci: a Szellem és a Szeretet, mint Danténál.

Imrus átalakulásában az önvizsgálat, az önismeret, sőt misztikus élményei legalább olyan fontosak, mint a külső erőké. (A babitsi regény ezen a ponton is összhangban van Széchenyi-Szekfű koncepciójával: az átalakulás, a megváltás lényegi feltételeként tételeződik az önismeret.) – Tekintsük át Imrus átalakulásának állomásait, az önmegismerés, a számvetés és az eltávolodás folyamatát. Az ábrázolás

legtöbbször kívülről s nem belülről mutatja ezeket a helyzeteket; az önelemzések, a narrátori reflexiók mellett fontos szerepet kapnak a kontrapunktosan ismétlődő helyzetek, motívumok.

Mikor Imrus „aszketikus önleszámolással” írja a „siralomházban” önéletírását a vizsgákhoz, szembesíti „igazi” és valóságos énjét, s sztoikus álláspontra helyezkedik. Zavaros érzései elől a „tisztá, higgadt kincs”-hez, a Tudományhoz menekül; így akar eljutni a „végső megértéshez”. (543–545)

A „forradalmár intelligencia” (547) győzelmét jelentő fölényes eredménnyel letett vizsgák után „praktikus cél nem sarkallván immár, szellemének büszke világa elhalványult” (548), s amikor megkapta Schapringer levelét, ok és cél nélkül bolyongott a városban. Imrus korábban eltávolodott Gádorostól, s most megkezdődik az eltávolodása mindattól, amit számára a főváros jelképezett. Valamiféle légüres térben találjuk: „kiszakadva miliője összefüggéséből, egyedül e nagy szociális Zürben” tévelyeg. (582) A szabadság mámorának élvezése nemcsak alámerülés „az Élet pokolfényében” (548), de lelki vívódás is.

A városbeli bujdosása során szinte sűrítve és jelzésszerűen térnek vissza a modern, bűnös város főbb színhelyei, az Imrus által már ismert vagy még nem igazán ismert jelenségei, melyek életében meghatározó szerepet kaptak – most azonban Imrusban más érzelmeket keltenek, mint korábban. Az első kép a Schapringer-bankházat mutatja. Imrus most „megvetéssel gondolt a gazdagokra”, „Schapringerékre is, minden műveltségükkel, melyet a Pénz adott”. (577) – Következő kép a „Nagy Élet [...] első tornáca”, a kávéház, „amelyikbe Gyula behívta egyszer, mikor a Schapringerék ebédjéről kijött.” (577) Itt a képeslapok felidézik a „züllött királlyá” lett Imrusban az egykori Budapestet csodáló „ifjú király” emlékeit. (577–578) – Ezután a különös „Magyar Pimodán”-ban találjuk, a gádorosi-sóti jogászhallgatók kerek asztalánál. A lump, műveletlen, úriságára büszke, bornak, kártyának, nőnek áldozó társasághoz Imrusnak a viszonya most nem egyértelműen elutasító (mint amilyen volt a frissen érettségiző, Gádorosra utazó ifjú magatartása), de ellentmondásos a főszereplővel azonosuló elbeszélői álláspont is. A narráció

mélyebb értelmezésre int: „Ez a társaság voltaképp az ellenséges hadsereg volt: mindaz, ami ellen Imrus egész kulturális létével küzdenie érezte magát hivatva [...]. S mégis Imrus otthon volt közöttük [...], s valami szívet érzett, valami lelket áradni: ez otthonának melegsége volt [...]” (579–580) Persze, ha vonzódik is Imrus azokhoz, akiket korábban egyértelműen megvetetett, azonosulni nem tud velük: külön-, fölülállása hangsúlyozódik, mikor „tragikus hősünk egy *déclassé* fájdalmá”-val és fölényesen mondja, hogy az ő hajnali érzése nem „Katzenjammer”, hanem „világfájdalom”, „az élet borzasztóságát és céltalanságát” érzi. (581)

Imrus számot vet eszményeivel, a várossal, amely álmainak színtere volt, ám ahol megélte a szellem kiszolgáltatottságát a pénznek s az erkölcsi züllést, de ahol szembesült a „magyar Ugar”-ral is. Eltávolodik tehát az „idegenek”-től, akik korábban elkápráztatták eszméikkel és kultúrájukkal, másnak érzi magát: „az ő műveltsége más volt, mélyebb, gyökeresebb: nem a fölösleg sznobos levezetése, hanem egy ország elepedt velejében fölgyült fájdalmas szomj.” (577) Visszafordul azok felé, akiktől eltávolodott – de azonosulni nem tud velük. S noha megveti gögös, renyhe és műveletlen fajtáját (a Széchenyi-Szekfü által felsorolt nemzeti bűnöket jelképezik a jogász lumpok, de nemzeti bűn megtestesítője Imrus is hiú álmaival!), mégis megsajnálja, „szerette volna magához ölelni”, s még értéket is talál bennük: a „sóti összetartás”-t. (578) Imrus útjának ezt az irányát, mely a család, a nemzeti felé tart, a későbbi részek, az *Epilog*-beliek csak megerősítik. (Együttal sejtetik, hogy az író, minden kritika ellenére, lát értéket abban a rétegben, amelyet családja képvisel.)

Imrus belső átalakulásának irányát illetően jelzésértékű a Dosztojevszkij Szónyájára utalás is („Raszkolnyikov húzódott Szónya mellé újra?”) abban a jelenetben, amelyben a „bujdosó király”-t másnap éjszaka „egy szomorú nő ágyában” mutatja az író. (581) – A „Szónya”-jelenet (amely Imrusnak a pesti világtól való elszakadási folyamatába szinte utolsóként illeszkedik) párhuzamba hozható két korábbi, sorsfordulós helyzethez kapcsolódó jelenettel is. – Egyrészt sajátosan rímel a Pestre utazó lelkes ifjú kiábrándító vonatbeli élményére. Imrus most is azzal szembesül, amire már ott rá kellett

döbbsen, tapasztalva a „víg nők” bizalmatlanságát, hogy tudniillik: „az Életben [...] idegenek az emberek egymáshoz, idegenek és magukra hagytak”. (389) Szónya is „idegen maradt, sőt gyanakvó és visszautasító”. (589) A kizsácoltak közötti bizalmatlanság azonban még félelmetesebb: Imrus szorongva gondol arra, hogy különösége, feldúlt lelkiállapota miatt a szerencsétlen leány félelmében akár kéjgyilkosnak is nézheti. S már maga is annak kezdi érezni magát: átélve gondolatban a legnagyobb bünt is, mint ahogy átélte Hintáss is. Nem véletlenül „Imrus ama züllött Sokrates szavait vélte hallani: mert csakugyan, mindnyájunkban megvannak a legvadabb ösztönök...” (590) – Másrészt a jelenet ellenpontozva kapcsolódik az Imrust önmaga erejére ébresztő gádorosi Noémi-élményhez. Imrus, amikor Gádoroson ellenállt Noémi csábításának, erősnek érezte magát, győzelme öntudatot és bátorságot adott, hogy a diadalmas lélek döntsön a saját sorsáról. Most erőnek, határozottságnak semmi jele. Nincs szó hirtelen felismerésről, változásról sem: „a várt evangéliumi lélekömlés szenzációja” elmaradt.

Az „Utca Lányának” megváltást nem hozó öleléséből hajnalban a budai hegyekbe menekült, „a fák és felhők varázsába” (589), éppúgy, mint annak idején, amikor Noémitől szakítja el magát. A jelenet akkor is, most is sorsfordulót jelez. Akkor: a csodált Noémin aratott diadaltól eltelt ifjú hátat fordít Gádorosnak, a „hegy”-nek s a gádorosi hagyományoknak, vallásnak, s Budapestet választva „sétáló idegen” lesz nagyanyja szülőjében; most: az erkölcs proletárja, „a Megvetett Lény” mellől fut, nem diadalittasan, győzelmesen, hanem megaláztatottan, tele embergyűlölettel, megundorodva attól az élettől, amelyre annak idején sóvárgott. Akkor Gádoroson és a templomtoronyokon túl tekintett, arra, „amerre Budapest volt és a nagyvilág” (379), most „csúcsokat keresett, ahonnan e bolond életet lenézni, sőt leköpni lehet”. (590)

Egyelőre azonban Imrus számára sem a másik emberrel a testi szerelemben való, sem a természettel való összeolvadás nem hoz megváltást. Imrus távol Gádorostól, de eltávolodva a „tenger” világától, Budapest-Bábelből, hátat fordítva régi eszményeinek, az irodalomnak, a képzeletnek világundorral, embergyűlölettel, de még mindig

gőggel a szívében: légüres térbe jut. Így fakad ki Rosenbergnek. „Mit tudtam én megőrizni valaha? s honnan nem szakadtam ki?, „én sohse tudtam szeretni senkit”, „egyetlen emberi érzés nincs énbennem! Az én életem puszta és üres”. (591–592)

A Szónya-jelenetben a gyilkos indulataival is szembenéző hős a legmélyebb pontra jut, ahonnan vagy az örök kárhozat vagy – az emberi penitencia és az isteni kegyelem révén – a megváltás, a fel-emelkedés lehetséges. Imrus a budai hegyekben való kóborlásáról mint „penitenciá”-ról beszél Rosenbergnek. (591)

A főhős Rosenberg előtti önelemzésében és az írói reflexiókban feltűnnek s a következő (gádorosi, erdővári) fejezetekben megerősítést kapnak azok az új értékek, amelyek Imrus új életének erkölcsi tartalmát adhatják, s amelyek eddig mint hiány¹⁰⁴ voltak jelen: alázat, tevékeny szeretet, valami sajátos Erősz. Mindez összekapcsolódik már itt a hegy-, a csúcsmotívummal.

A hegynek mind Cenci, mind Imruska történetében jelképes értelme van, de a jelkép jelentéstartalmának más-más oldalai jelennek meg. Cenci számára a hegy a jelentés elsődleges síkján küzdelmes életének természetes, állandó, mindennapi közege (a szimbolikusan értelmezett alaknak pedig fontos attribútuma). Imrus történetében emlékezetes és szimbolikus érvényű két „hegyre vonulása”: előbb Gádoroson, majd Budán (s ezt majd kiegészíti egy – később elemzendő – harmadik „hegyi” jelenet, ahol Jozsóékkal, de mégis tőlük elkülönülve látjuk őt a gádorosi szőlőhegyen). Az egymásnak felelő két magányos hegyre menetele sorsfordulós helyzetben történik. Az író nem is bízta az olvasóra a hasonlóság felismerését, maga figyelmeztet rá: „Valamikor, régen, Gádoroson, egész életét változtatta meg egy ilyen hegyi séta.” (590)

„Keresztes Szent János a misztikus életvitelt – az Isten megismerése felé vezető utat – hasonlítja a hegymáshoz.”¹⁰⁵ A budai hegyekbe vonult Imrus életében fordulatot jelez, hogy a különös re-

¹⁰⁴ „A rossz [...] nem lét, csak hiány”, oka „nem az Isten cselekvésében, hanem a tartózkodásban rejlik.” Babits Mihály: *Ágoston*. In: BM-Tan 1978: 1/490.

¹⁰⁵ Jelképtár 1999: 93

mete, aki „különös bibliájá”-ban az élet értelmét kutatja (Imrus életének gyerekkorától minden kisebb sorsfordulóján visszatérő kérdése, a regény alapkérdése!), már tele van kétséggel az értelem iránt. S a racionalista, szabadgondolkodó Imrus, aki még karácsonykor Anatole France-szal tüntetett, most klasszikust visz magával. (Egy ez azon apró mozzanatok sorában, amelyek jelzik Imrus visszatérését a hagyományhoz. Igazán majd az erdővári tanár jut el a klasszikusokig.) Imrus és Rosenberg párbeszédéből megtudjuk, hogy az egykori büszke racionalista gondolkodó most irracionális úton kereste az élet értelmét: „Tudja, végre is hogyan olvastam? – Hogyan? – Találomra. Fölütöttem egy oldalt, és ráböktem egy mondatra. – *Sortes Vergilianae*? – Legalább is oly célravezető mint egyéb »módszerei a kutatásnak«. Micsoda jóslatok jöttek ki!”¹⁰⁶ (596) Jelzésértékű a dölt betűs írás! Imrus választott klasszikusa Vergilius, az az antik költő, akit a hagyomány több szempontból is a kereszténységhez kapcsol. Vergilius verseit a latinok a „sortes”, a jóslás eszközeként használták, úgy, mint később a Bibliát, ahogy Ágostonnál is olvashattuk. Dante is Vergiliust választotta a túlvilági utazó kísérőjének. – Beszédes ellentétet képez a babiloni lépcsőt jelentő Heine-könyvvel (amihez Hintáss és Schapringer neve társul) a Babilon-Pokolból való megváltás lépcsőjére vezető – bizonyos keresztény értelmezések szerint a Messiást megjósoló – Vergilius műve. Vergilius és az irracionális kutatás módja szembeállítható azokkal az eszményekkel is, amelyeket a frissen érettségizett diák vallott, amikor – feledve igazi csillagait – „a Nagy Szellemek és Csillagok vigasztaló társaságá”-t kereste.

Imrus budapesti életének időbeli és szellemi-erkölcsi végpontjait Gyula két levele is kijelöli. Az első: a nagyvonalú szélhámos mecénás levele a Viharágúy büszke szerkesztőjének (ezt találja meg vé-

¹⁰⁶ A „sortes” egyik csoportja a „mesterséges divinatio” („a jóslás művészetének adománya”) egyik osztályának. „Sortes, sorsvetés. [...] sortes volt a jóslás neve, ha valamely könyvet ütöttek föl találomra, hogy jövendőljének belőle, így különösen Vergilius költeményeiből (sortes Vergilianae; a keresztények a Bibliát használták ilyenformán).” (*Ókori lexikon*. Szerk. Pecz Vilmos. Reprint kiadás. Bp., Könyvért, 1984–1985. 2. k. 590.)

letlenül Nelli karácsonykor); a második: a „fölháborodott apa” zsaroló levele „leánya szerencsétlenségének okozójá”-hoz. (593)

Hintáss ez utóbbi levele felébreszti a fiú lelkiismeretét, a Noémi miatti lelkifurdalás lecsalja a hegyekből, s tanácsért Rosenberghez megy. A vele folytatott beszélgetésben Imrus önkeresése, önvizsgálata újabb állomáshoz érkezik. Az embergyűlölő, a természetrajongást „buta érzég”-nek (590) tartó Imrus penitenciája azonban még nem igazi. Olyasféle, amilyenről Hintáss szól lelki „vetkezésekör”: „Gyónásaink és önmegalázásunk kellős közepén fölemeli fejét a hiúság ördöge [...]” (518) Imrus öngyalázásának („én sose tudtam szeretni senkit [...] milyen utolsó vagyok!” 591) forrása még a hiúság, az önértzet. – De kezdi felismerni, hogy „megint az Intelligencia gögje beszél” belőle. „Talán csak alázat és szeretet kell” a természet megértéséhez is. (591) – Önelemzése Rosenberg előtt, meg „lázadása” a család nyújtotta menekülés ellen még büszkeségét, önértzetét mutatja. Büszkesége akkor lesz oda, amikor Rosenberg kiszolgáltatja a családnak. Ez már szégyen, ami „önmegvetés”-hez vezet.

Az író többszörösen hangsúlyozott módon a húsvétot megelőző napokra helyezi annak a néhány napnak a történetét, amely alatt Imrus végső kétségbeesésben bolyong a városban és a budai hegyekben, s az öngyilkosságra is gondol (bár efelől – úgy tűnik, tudatosan – bizonytalanságban tart az író). – Nelli „karácsonytól husvétig” őrzi a keblén Gyula levelét, a „különös „amulett”-et. Az anya nemhiába félt a „baljós béká”-tól (561–562), hiszen húsvét előtt már Schapringernak Imrust kereső, Gádorosra címzett, a váltóügyről tájékoztató levele kerül a kezébe. – Az Imrussal kapcsolatos történések során az elbeszélő többször is említi a húsvéti harangszót. Imrus bujdosásának kezdetén, amikor az alkonyi ég apokaliptikus látványát lesve, valami szimbolikus eseményt várt, a narrációban hangzik el: „S talán ilyen pillanatban szólalt meg Faust húsvéti harangja [...]” (576) De ekkor még Imrus számára figyelmeztető jel nem „szólalt meg”, hanem csak később. A Gyula megtalált levele bizonyult annak: „A Faust húsvéti harangja bizonyly tisztább csengésű volt a Gyula levelénél, de sokféle harangszó van, ami lecsalhat kétségbeesésünk csúcsairól. Talán nem is Noémit jött megmenteni, hanem öntudat-

lanul, önmagát... [...]. Bizonynal legfőbb ideje a husvétii harangszónak [...].” (594–595) – Azt, hogy az események a nagyhéten történnek, jelzi néhány konkrét utalás a napokra. Mikor Imrus a Gyula levelével a zsebében felkeresi Rosenberget, péntek van, hiszen azt tudjuk meg, hogy „tegnap letelt a csütörtöki dátum is”, amit az Imrussal való találkozás időpontjaként Gyula a levelében megjelölt. Pénteken történik tehát a fordulat, amikor Imrus Rosenbergnél elalszik, s mikor felébred, valami belső megrendülés lesz úrrá rajta: felébredve „gyertyafényt látott a szomszéd szobából a nyitott ajtón át: mert péntek este volt, s az öreg zsidóasszony együtt ült fiával a leterített asztal mellett a patriarkális lángoknál.” (598)

2.2.5.2. A „lelkiismeret-vizsgáló autodafé” – Gádoroson

Imrus különös állapotba kerül attól kezdve, hogy a család keze eléri: „mintegy az űrben lebegett. [...] mindent természetesnek talált, azt is, hogy rab lesz [...]” (599) De Gádoroson egyre inkább úgy érzi, hogy „nem tud tovább élni!”. (602) Szégyenét fokozza a feléje irányuló szeretet, amelyre először Rosenbergnél ébred. „Milyen jók, milyen jók mind! csupa becsületesség, jóság, szeretet, erő mindenki! csak én vagyok a hitvány, a gyenge, a becsstelen [...]” – gondolja Rosenbergnél, látva maga körül „az összeesküvésszerű kímélet”-et. (599) Gádoroson pedig így fakad ki az őt aggódva, szemrehányás nélkül fogadók előtt: „Miért szerettek egyszerre annyira? [...] Nem bírom el! Nem érdemlem meg, nem érdemlem meg!” (601) Figyelemreméltó, hogy másképp látja a családot, mint régebben: szeretetet tapasztal, amit eddig hiányolt a családban. Bár korábban is úgy gondolta, nem a szeretetre való képesség hiányzik belőlük, csak elsenyved ez a képesség bennük, mert „csak azt merik szeretni, amit szokás és szabad”. (463)

Gádorosra érkezése másnapján (mikor az előző napi szégyenértéből, ami miatt a halálra is gondolt, már csak dac maradt) ismét különös események történtek, melyekből kettőt emelünk ki: Imrus autodaféját és „majdnem” halálos megsebesülését. Ezek önmaguk-

ban is szimbolikusak, de a regény motívumszerkezetének lényeges láncszemeiként még inkább azzá válnak.

A regényben három autodafé-jelenet van. Egy Nelli velencei történetében, s kettő az Imruséban. A regény Pesti Napló-beli változatában még nem szerepelt, hogy a Velencéből menekülni akaró Nelli egymás után égeti el a kétségbeesésében édesanyjának fogalmazott leveleit. (166) A motívumvariáció a két párhuzamos szereplő lényegi különbségét húzza alá: Nelli tehetetlenségét, öntudatlan, végzetesen kiszolgáltatott létét emeli ki szemben Imruséval, aki maga is – bár nem kizárólagosan – alakítja a maga sorsát.

Az Imrus hazatérése utáni autodaféja sajátosan ellenpontosz egy korábbi, a Pestre indulása előtti időből valót.¹⁰⁷ Ez utóbbi szövegek környezetében baljós árnyékként feltűnik a Bábeltől való félelem, „a Nagyvárosi Züllés réme” (381), az Ákos váltóügye. S Imrus váltóügye lesz az újabb fordulat nyitánya. A két gádorosi autodafé-jelenet Imrus pesti életének a kerete: eltávolodás Gádorostól és visszatérés „Gádoroshoz”. – A főmotívum (autodafé a „csillagnéző szobá”-ban) köré szerveződő motívumháló elemei (a „szocializmus”, a lélekállapotot tükröző „séta”, a „tenger”) szabályosan és fordított sorrendben ismétlődnek. A motívumsort az első esetben az „autodafé” zárja, a második esetben nyitja.

A „szocializmus” mint téma a *Gyula újból a színre lép* című fejezet elején többször is előfordul. Gádoroson a frissen érettségizett diák (akinek továbbtanulásáról – még úgy látszott – a család dönt) a Gittától kapott szociológiai folyóiratból szerzett ismeretei alapján Dömével vitatkozott a szocializmusról; a vita után „egy forradalmi vers ütemei kóvályogtak benne”, s elhatározta, hogy „legközelebb világnézeti vallomást tesz Gitta előtt, s több könyvet szerez a szocializmusról”. (373) – Noémi éjszakai látogatását követően a saját erejére ébredt ifjút a különös büszkeség hajnalban kivitte a szőlőhegyre, ahonnan a Duna és Pest felé tekintett, s megérlelődött a tanári pálya melletti döntése. (379–380) – A tengermotívum ezután jelenik meg. Mikor Imrus írásait rendezgetve egy velencei képeslapot talált, s szo-

¹⁰⁷ *Gyula újból a színre lép* /5.; Nelli/16.

katlan bizalmas hangon mondta anyjának: „Milyen boldog vagy te anyi, hogy már a tengert is láttad”. (384) Az Imrus számára akkor pozitív értéktartalmú jelenségek a család szemében negatívak, baljóslatúak; az elbeszélői közlés és az ironikus hangnem is a negatív minősítést erősíti. – A motívumsort zárja a „lelkiismeret-vizsgáló *autodafé*”, amit Imrus elutazása előtt tartott: leszámolt a „Múlt ak-tái”-val, s „szégyennel vetette tűzre sóti papírjait”. (387)

A Gádorost büszkén elhagyó fiú a vágyott világban sokáig elbűvölten ugyan, de magányosan él, „a Város pusztán kövei által beszélt hozzá”. (390). Ezzel szemben a tékozló fiút Gádorosra a család menekíti haza, szeretettel fogadják, vállalják érte – ha nem is mindnyájan szó nélkül – az újabb terheket. Hazatértekor még a környezet is varázslatos. De Imrus alig figyel arra. Mogorván csomagolja ki holmiját.

Az Imrus régi és új életfordulata közti ellentétet húzza alá az író a fent bemutatott „szocializmus”, „séta”, „tenger”, „*autodafé*”-motívumsor ellenkező előjelű és fordított sorrendben való megismétlésével is.

A sor most az autodaféval kezdődik: Imrus írásait olvassa, majd mind az újakat, mind a régieket tűzre rakja. Az újabb autodaféja ellenkező előjelű: „milyen messze mind... [...] Milyen rosszízű és rossz-emplékű dolog volt az egész irodalom!” (603) Imrus messze érzi magától mindazt, amiért azelőtt lelkesedett.

Az előző autodafénál elbeszélői előrejelzést találunk: „A fiatal lélek örökös főnix: minduntalan elégetve magát, hogy újrászülessen.” (387) Az újabb autodafé Imrus újjászületésének folyamatába illeszkedik. Leszámolás azzal a múlttal, amelyet Pest jelentett (az „Élet”, a szabadság, a szabadszellem követését, a hagyományoktól való elfordulást). A későbbi események igazolják, amit itt az autodaféhoz kötődő motívumok fordított sorrendben való ismétlése, illetve a „föld”-, a „szikla”-metaforák sejtetnek, hogy tudniillik az újabb autodafé megtagadása az előzőnek, út a megújulás, a hagyományhoz való visszatérés felé. A szabad függő beszédben elmondott szöveget az elbeszélő véleményeként is olvashatjuk, nemcsak Imrus homályos érzéseként: „Micsoda élmény a szikla a gyökérnek? Micsoda virág

az, mely küzdeni akarna a Föld ellen, amiből kihajtott? A Föld örökkévaló, s a Szikla is.” (603)

A korábbi részben a felszabadító hegyi séta után következik a tengermotívum (az élet, a szabadság utáni vágy jelképe). Az, hogy anyja már a tengert is látta, közelebb viszi anyjához a zárkózott fiút, s az építi benne a piedesztált Hintáss számára is. A hazatért fiú másképp emlékszik anyja velencei kalandjára, s negatívan ítéli meg Hintásst is. Annak idején a szabadság felé vágyakozó Imrus úgy szeretett volna szólni anyjához „mint modern és szabad ifjúhoz illik, hogy ő mindannak dacára, sőt éppen mindazért, amit tett, csak tisztelni és szeretni tudja” (384), s most: „egyszerre Velencében látta anyját, árkádok alatt, melyeknek képeit ismerte, és valakinek oldalán, akit szintén ismert. Imrusban rettenetes pusztaság égett föl e régi romantika gondolatára; fölugrott s kirohant.” (604) A tengerrel szemben pusztaság áll, anyja megértése, a borzongással vegyes csodálat helyett valami iszonyat!

Az emlékezést követő „sétá”-ban sem a felszabadultság, hanem a keserű düh fejeződik ki. „Vad sétába fogott, nem a kertben, hanem a sáros kocsiuuton, hol a bokrok eltakarták: félszertől a kocsi-kapuig”. (604) Imrus most nem megy ki a szőlőbe. Érzékeli a család féltő gondoskodását, de annál elzárkózóbb és dacosabb. – S mikor megtagadja, hogy Cencit kikísérje a szőlőbe, Jolánból – akiben „a nagy szeretet vált [...] keserűséggé” (605), kinek élete a másokért való vesződséggel és lemondásban telt el, s aki megkeseredett ebben – fájdalmasan és haragosan tör fel a panasz Imrus ellen. S e panasz-áradatban jelenik meg a „szocializmus”-motívum: „– Mindig szívtelen volt! [...]. A parasztoknak fogta pártját ellenünk! A cselédeknek adott igazat! – Jolán élete a parasztokkal és cselédekkel való küzdelemben tellett, s Imrus pártállása mindig fájt Jolánnak. Imrus szocialista volt. – A zsidó gyerekek barátságát többre becsülte, mint a saját familiáját! Mi csak tudatlan, buta asszonyok voltunk neki!” (605) Elbeszélői kommentárban szerepel, de Jolán gondolataiként is értelmezhetjük a minősítést: „Imrus szocialista volt”. Vádként hangzik most ellene az, ami korábban a fiú lelkesedésének tárgya volt.

Imrus életének korszakhatárát szimbolizálta az első autodafé,

s azt a második is. Az előbbi az öntudatos, a hagyományt, Istent tagadó, a maga erejében bízó, büszke ifjú életének kezdetét jelzi. Ám ez az élet örvénybe, „a kárhozat útjára” sodorta. A második autodafé tagadása az előzőnek, leszámolás a Pest jelképezte világgal, ábrándokkal. Az első a kamasz ifjúkorba, a második az ifjú férfikorba lépését is jelképezi. A második autodafé idején azonban Imrus tetteit, gesztusait még nem egészen jellemzik a tudatos, megfontolt döntések, inkább indulatból cselekszik.

2.2.5.3. „Ott lengett ama bizonyos Part körül”

– Imrus „újjászületése”

Az előbbi jelenetekkel összefüggésben Imrusnak – az autodafét, illetve a szőlőbe menetel megtagadását követő – a puskalövés következtében elszenvedett majdnem halálos sebesülése, majd testi felépülése „újjászületés”-nek, „feltámadás”-nak értelmezhető.

A történetek oka – úgy tűnik, szándékoltan – homályban marad. Jelentőségét azonban több mozzanat is kiemeli. Sokat sejtetőek az előrejelzések, az utalás az elkövetkező szerencsétlenségre, a nap rendkívüliségének hangsúlyozása, amit csak megerősít a környezetleírás, amely varázslatosnak, rendkívülinek mutatja a tavaszi, megújuló kertet: „És másnap történt a szerencsétlenség; csodálatos nap volt. Az elhanyagolt kert zümmögött, cikázott, [...]; virágok zajongtak, s a nyíratlan sövény kipattintotta már haragos zöldjéből fürtös rózsaszín kelyhecskéit, kifutta hólyagos fehér bogyóit [...].” (602–603)

A baleset közvetlen előzménye baljós hangulatú. Jolán hosszas panaszáradatát hirtelen váratlan dolog szakítja meg: „minden látható ok nélkül megszólalt a csengő, a csengő a kapu fölött! [...] az öklömnyi harang [...] himbált [...] mint különös sorsharang [...]” (607) A csengőnek itt is, mint Babits más művében szimbolikus jelentése van, összefügg a halál, a túlvilági figyelmeztetés témájával.

Dodó puskalövése találta el a harangot. De hogy ezután mi történt, annak leírása tele van ellentmondással: „Imrus mozdulatát [...] úgy lehetett értelmezni, hogy Cenci parancsát követve fegyelmi szán-

dékből veszi ki a fegyvert a gyermek kezéből. Az, hogy Dodó fordította volna a csövet Imrus mellének [...] bizonyosan nem egyéb a Nelli rémlátásánál. Egyébiránt Nelli maga is nagyon jól tudta, hogy itt öngyilkosságról volt szó [...]. Bár az is lehet, hogy pillanatnyi elmezavar, vagy az is, hogy éppen gyerekes tüntetés nyomta meg a ravaszt [...]. Vagy mindez együtt [...]. A hivatalos verzió különben a véletlen szerencsétlenség volt: nem ugyan a Nelli káini rémlátásának értelmében, hanem jelentéktelenségbe törpítve az eseményt [...], mert hiszen Imrus nem halt bele a sebbe, noha pár napig csakugyan ott lengett ama bizonyos Part körül, [...], melyen túl minden halálfiának Halál-atyja lakik.” (608) – Az esemény magyarázatának szándékolt ellentmondásossága hangsúlyozza Imrus életében a sorsszerűséget (nem a racionális megfontolás döntött itt, nem is a pillanatnyi lélekállapot).

A jelenet szimbolikusan kifejezi a halál „Part”-ja közelébe került ifjú életének gyökeres fordulatát, lelki megújulását. Ezt az értelmezést alátámasztja, hogy a jelenethez közelebb-távolabb olyan szövegegységek tartoznak, amelyekben többféle hagyomány, archetípus újrafogalmazására ismerünk. Mikor Imrus például az életveszélyes puskalövés után ágyra esik: „Nelli ott ült a láz-ágy szélén, amely különös csónakká változott; Nelli mintha azt várta volna, hogy e himbáló lélekvesztőről ő maga zuhanjon először az Óceánba.” (608) A kép elemei felidéznek az antik mitológiát: az elhunytak lelkét az Alvilág határfolyóján szállító Kháron ladikját, egy másik létformába való mitikus utazás eszközét, jelképét.

A jelenet maga emlékeztet az ősi felnőtté avatás szertartására. „Az avatás funkciója – az, hogy a gyermekeket felveszik a felnőttek rendjébe – abban a hiedelemben jut kifejezésre, hogy a gyermek meghal és újjászületik”; „mimikus vagy szimbolikus” halálról és feltámadásról van szó. Az avatás része az „istenítélet”, az „erőpróba”.¹⁰⁸ – A regénybeli esemény tehát a felnőtté válás jelképe is: Imrusból Imre lesz. Imrus még nem volt „kész ember” (619), Cenci

¹⁰⁸ G. Thomson: *Aischylos és Athén*. Bp., Gondolat Kiadó, 1958. 99.

ragadja ki az örvényből, majd Cenci leckéje és segítsége egyengeti útját a felnőtt élet, az új, az erdővári élet felé.

A váltás az ifjúi létből a felnőtt létbe egyúttal szakítást jelent a régi életeszményekkel és lelki tartalmakkal. Mindezt alátámasztja az Imrus válságos helyzetében ismételten előforduló „ébredés”-motívum (598, 618), amelynek „feltámadás”-ként, lelki újjászületésként való értelmezését egyszerre segíti a szövegkörnyezet és a szövegen kívüli gnosztikus hagyomány. – Mivel az öngyilkosság is szóba került, az Imrussal történtek (a protestáns felfogás szerint) az ördögtől való megszabadulását is jelképezik.

Még elvontabb szinten a bűnt büntetlenül is magára vállaló, szenvedő és testileg is sebzett, a halál partját is megismerő, majd újjászülető ifjú húsvéttájt játszódnó története Krisztus megváltó áldozatának és feltámadásának mítoszával is rokonítható.

2.2.5.4. „De a viharágyúk némán rozsdásodnak, és a gyertyák égnek”

– Imrus átalakulásának iránya

Több motívum előrejelzi Imrus „főnix”-ként való újjászületésének, lelki megújulásának nemcsak a lehetőségét, de annak irányát is. Ilyenek például a városbeli bujdosásakor (hiába) várt szimbolikus eseményeket jelölő képek (a *Faust* húsvéti harangja, a *Peer Gynt* Gomböntője, Konstantin keresztye); vagy gondolatai a különös módon megtért költőkről: „[...] talán ő is misztikus megújuláson, különös lelki forradalmon van hivatva átmenni, mint Wilde, vagy Paul Verlaine! Óh csoda, megtérés! fölmagasztosulás az alázatban, boldog leborulás a Kereszt előtt, egek tárulása egy kopár cellában!” (576)

Imrus „megtérése”, újjászületése, ha nem is a kereszttel előtti leborulás formájában történik, de mindenképpen visszatérést jelent a keresztény erkölcsökhöz. A hangsúly a megtérés, az újjászületés etikai, világnézeti tartalmán van: „az emberlét morál”-ján. (576) A fent említetteken túl további jelek mutatnak efelé. A Szónya-jelenetben „lényünk kicserélését” emlegeti az elbeszélő, a várt (de elmaradt) „evangéliumi lélekömlést”. A „hegyi penitencián” a „különös remete”

„különös biblia”-jában (595) az élet értelmét keresi: nem racionálisan, hanem „vergiliusi jóslatok”-at, kinyilatkoztatást vár, mikor találomra üti fel Vergiliusát. (596) Allúciónak érzi ezt az olvasó az igazságot kereső Szent Ágoston megvilágosodására is.

Az „öngyilkosság” körüli bizonytalanság nemcsak azt emeli ki, hogy világnézeti alapú racionális megfontolás nem áll Imrus cselekedete mögött, hanem erkölcsi megfontolás sem. Pontosabban következik ez abból az etikai nihilizmusból, ahová Imrus eljutott; abból a végső állapotból, ahonnan már csak újakezdés lehetséges.

Az erkölcs csődjét prédikáló ördögi Hintáss előbb szavaival, majd tetteivel behálózza, bűnbe viszi Imrust, kiben minden („hagyomány, logika, szomjak és nevelés, erkölcsök és emberi ideálok” 480) összekeveredett. Imrus még „erkölcsi kényszernek érezte, hogy a zsebében levő pénzzel tegye jóvá a dolgot” (507), de a hétfátyol táncot járó Hintásst már és még iszonyodva nézi. „Egészséges gyermeki önzése s talán az apjától öröklött gyakorlati és erkölcsi szellemiránynak valami maradványa is, – mert mégis csak Miska fia volt ő, – már *ad acta* tették Gyulát minden örült jeleneteivel” (519); mégis kapaszkodott „a beszennyezett szalmaszál”-ba gyámoltalanul, megzavartan, végig nem gondolva, tájékozatlanul, homályos sejtésekkel: megemlíti a váltót; s akkor Hintáss újabb pózt véve fel, „javíthatatlan kígyóbüvész”-ként (521) a tőle kapott váltó beváltására ösztönzi Imrust, aki a pénzt nagyvonalúan neki adja. (Nem véletlen, hogy ezen a ponton, a nagy lelki sivárságban érez először nosztalgiát elhagyott, megtagadott, megunt családjá, még Jozsóék iránt is. Jozsóéktól azonban kiábrándultan tér „haza”.) Bérelt diákszobáját Imrus szemével láttatja az író, s Imrus gondolataiként is felfoghatjuk az elbeszélő elmélkedését az erkölcs relativitásáról, a zsenik züllöttségéről, a züllöttség relativitásáról, az öngyilkosságról. Mindezt meg az idézett Mallarmé-versnek a „Véletlen”-ről szóló sorait ellentpontozza a racionalizmust az erkölcsre is kiterjesztő, a szükségszerűséget valló filozófusnak, Spinozának képe a falon. Jelképesen is kifejeződik itt Imrus eltávolodása korábbi eszményétől.

Hősünk történetében megszorodnak a véletlen, sorsszerű elemek. – Vétlen vétkes lesz az ördög lányának bűnében, s egyre jobban

a hálójába kerül. S a bűnös Imrus most már barátai előtt is hitvallást tesz „minden hitek és tanok korhoz kötött relativitására”-ról. (533) De ezen eszmék mögött valójában más lélek szunnyad: rokon Miska és Rosenberg erkölcsiségével. Eleinte úgy gondolja, hogy a kötelesség elvégzése, a tanulás megállíthatja az erkölcsi lejtőn. Azonban ismét közbeszól „Éva ravaszsága”, az ördögi Noémi fortély. (535)

Az erkölcs relativizmusát elméletben valló ifjú cselekedeteiben is majdnem eljut a legvégsőkhöz, mint Hintáss. Pesti életének utolsó napjaiban azon a ponton volt, ahol minden élményt – erkölcsi megfontolás nélkül – megpróbált, a bűn is élmény volt, a halál is élmény volt a baudelaire-i értelemben is; és a keresztény vallást megtagadó ifjú akár öngyilkos is lehetett volna. Ezen legmélyebb pontról már csak valami egészen új kezdődhetett, s ami kezdődött – bár ennek már csak jelzésével találkozunk a regény *Epilogjában* –, az a nemzet sorsát tekintve is szimbolikus. (Mert nemcsak Imrus erkölcséről van szó, hanem jelképesen a nemzet erkölcséről is.)

Imrus lelki megújulásában ugyan nem találunk racionálisan végiggondolt erkölcsi vagy világnézeti megfontolásokat, de nem is hirtelen megvilágosodásról van szó. Azonban – Ágostonéhoz hasonlóan – misztikus élmények is hozzájárulnak az ő lelki átalakulásához, bár nincs szó határozott megtérésről. Ilyen misztikus élmény kapcsolódik a gyertyákhoz, amelyeket Rosenbergéknél, illetve Gádoroson látott. A két jelenet motivikus összekapcsolása kiemeli Rosenberg és Cenci szerepét Imrus újjászületésének történetében, főleg azonban jelzi az átalakulás tartalmát: a szeretetelvű vallásos hagyomány felé fordulást. (A jelenetek egymásra rímelve jelentésszerűen kapcsolja össze a babitsi felfogást a zsidó és keresztény kultúráról is.)

Mikor Imrus Rosenbergék lakásában felébred, a következő „látomány”-t éli át: „[...] mire fölébredt, gyertyafényt látott a szomszéd szobából a nyitott ajtón át: már péntek este volt, s az öreg zsidó-asszony együtt ült a fiával a leterített asztal mellett a patriarkális lángoknál. – A csúf vén nő mintha megszépült volna e világításban, markáns vonásai egy matróna fenségét nyerték, s az egész kép bibliai szépséget rajzolt vissza; Imrus tanácstalanul nézte, mint egy

látományt. [...] lassan eszmélt a valóságra; s akkor eszébe jutottak Rosenberg szavai, amiket egyszer a hosszúnapi böjtről mondott, mikor Imrus nem akarta megérteni, hogy felvilágosodott és modern ember létére miként ragaszkodhatik e babonás vallási szokáshoz?” S az elbeszélő költői kérdésére – „ugyan mi lehetett e tradicionális következetlenségben, ami Imrus szívét bolondos érzékenységgel, kéjes fájdalommal szorította össze, holott egy idegen, megvetett faj válásáról volt szó?” (598–599) – választ nem kapunk. Imrus nehezen szabadul az élménytől akkor is, amikor megismeri Jozsó hangját: „Imrust megkapta ez a suttogás, ez az összeesküvésszerű kímélet, ez a különös emberi háló, amit maga körül érzett a bibliai gyertyafényben, keresztény és zsidó, idegen s családi, szálabból össze-szőve. [...] Imrus lelke hirtelen fölolvadt, csupa könnyé, ama tökéletes fölolvadások egyikébe, melyek oly könnyen erőt vesznek a fiatalokon, minden nagy lelki válság után.” (599) Finom jelzések utalnak itt nemcsak a lelki megrendülésre, de a lélek „felébredésére” vagy inkább ébredezésére, és átalakulásának lehetséges útjára is: a hagyomány, a vallásos tradíció, az eddig nem ismert melegebb emberi kapcsolatok irányába.

Nyomatékot ad ennek a lelki élménynek s mindannak, amit jelképez, a gyertyamotívum ismétlődése – egyéb motívumismétlés, illetve jelenet-párhuzamosság révén is kiemelt helyen – a történet egyik releváns szerkezeti pozícióján: Gádoroson, Imrus „feltámadása”, „újjászületése” után. Ott, ahol a nem mindennapi jégesőről van szó, amely ismét elverte a termést, siránkozásra adva okot Jolánnak, újabb küzdelemre Cencinek. – A viharjelenet több korábbi jelenetre is visszhangzik. Arra a – Döme megjósolta – zivatarra, amely Nellit ragadta ki a fészekből. Most Imrus útjának fordulóját jelzi: a főhős, akit „az életünkkel macska módra játszó” Gondviselés hagyta egerút Erdővárra vezet, ismét elszakad Gádorostól. Azonban más ez, mint amikor annak idején az öntudatos ifjú Pestet választva fordított hátat Gádorosnak. – Imrus „apokaliptikus érzései”, amint a délutáni zivatarok idején „a felhők sötét seregeit gyűlni látta” (622), eszünkbe juttatják a pesti utolsó kétségbeesett sétáját is, amikor „leste a fellegek formáját a hegyen, leste az alkonyfény apokaliptikus jelené-

seit” (576) – de akkor hiába. Úgy érezzük, most beszédesebbek (bár szóval megfogalmazhatatlanok maradnak) Imrus számára a jelenések éppúgy, mint Rosenbergéknél, az ébredésekor megpillantott látvány.

A „jégeső” mindenkit megrémített, „Cenci azonban gyertyákat gyújtott, régi szokás szerint”. Nelli ott térdelt a gyertyák előtt, Emma mellett, kezében Cenci „öregszemű, fababos” olvasója, amelyet még Berta bácsi hozott Rómából; „megrögzött hagyomány volt jégverésnél az ő olvasóján imádkozni.” A következő bekezdés Imrusra irányítja a figyelmünket: „Imrus merően nézte a középkori képet, s a Rosenbergék péntek esti gyertyáira gondolt. Imrus valamikor csúfolódni szokott e különös »jégelhárító akción«, amely »annyit se használ, mint a viharágyú«.” (623) Az író a bekezdést szerzői kommentárral és az olvasót elgondolkodtató három ponttal zárja le: „De a viharágyúk némán rozsdásodnak, és a gyertyák égnek...”

A viharágyú-motívum első (még konkrét értelemben vett) feltűnésekor is szerepel utalás a tavaszi zivatarokra. Szimbolikus utalás ez ott a politikai élet zűrzavarára, de Imrus lelki vergődésére s „forradalmi ideál”-jának, Hintássnak a képzeletében való megjelenésére is. Imrus akkor „valami nagy fölfordulást” kívánt. (286) Majd a pesti diák, Rosenberg barátja és a „Sokrates”-tanítvány versében és „lelkében zengett egy szimbolikus viharágyú minden istenek és babonák ellen”. (404) – Azt a viharos napot azonban, amikor Imrus felgyógyulása-újjászületése után a jég elverte a termést (s Imrus értette Jolán ki nem mondott szemrehányásait is), az író Imrus „váltságos” napjának nevezi, és sejteti megrendülését. Hősének szájába ugyan semmiféle értelmezést nem ad, de az elbeszélői kommentár finoman (a „valamikor”-ra utalva) jelzi, hogy Imrus már más megvilágításban tekint a Viharágyúra. A következő szabad függő beszédben található szembeállításban, amely már akár Imrus gondolataként is értelmezhető: az idők változásának kitett viharágyúval („Ágyú az Isten ellen!”) szemben felértékelődik és időtlenebb értéknek láttatik a „gyertya” jelképezte vallásos-misztikus, családias szokás, amely a ki számíthatatlan Gondviselés kezében tudja az embert.

Különös lelki élményt jelent tehát Imrusnak a mindkét családban tapasztalt vallásos tradíció. A hagyomány vallásos szellemét hang-

súlyossá teszi a Berta bácsi olvasójának ismételt feltűnése is. (560) Motivikusan visszautal ez a kép egy korábbi jelenethez, amely viszatekintve kap igazán jelentést: s így ott valami sorsfordulót hozó katasztrófa előrejelzéseként értelmezhető. Arról az emlékezetes karácsonyi jelenetről van szó, amikor – a Viharágú előfizetési felhívásával és az A. France-kötettel tüntető – Imrus hátat fordít a családi hagyománynak, vallásnak, előítéleteknek. Nelli istenítéletként nézett a véletlenül kezébe kerülő Hintáss-levéltre, s mellette az eksztatikus élményt sugárzó (Imrustól kapott) Pietà-képre. (Hintáss–Imre–Nelli hármásában sajátosan – Imrus eljövendő tragikus sorsfordulatát is előrejelzően – parafrázálódik itt az Antikrisztus, Krisztus és Krisztus szenvedő anyjának, a „Fájdalmas Istenanyá”-nak hármasa.) Nelli „borzadva hallgatta” Berta bácsit, aki valami baljós eszmetársítás folytán az égő meteorról kezdett beszélni, „mely egykor közvetlen előtte hullott le az égből s melynek folytán, mintegy Isten intelmére, gyalog ment Rómába vezekelni!” (458)

De hiába az intelem, a Viharágúért az ördöggel szövetkező (fausti ember) Imrus nem kerülheti el a sorsát. Nelli ösztönös félelme nem volt alaptalan. Karácsonytól húsvétig őrizte Hintáss Imrusnak szóló lapját, mint ami átkot és romlást hozhat fiára. S amikor Imrus a katasztrófa partjára sodródik, Nelinek „ellenállhatatlan érzése volt [...], hogy Imrust valami rettenetes veszély fenyegeti”. (562)

A főváros, az „Élet és Irodalom” illúziói, a modern szellem főnyei a Pokol lángjainak bizonyultak. Imrus elfordul a Budapest-„tenger” világától. „Ebredés[e] az Irodalomból” (618) elfordulást jelent a képzelet, a (Szekfű–Széchenyi ostorozta) illúziók világától.

Imrus régi élete „eltűnt”, az új életéhez pedig előbb vissza kellett találnia Gádorosra, („mélyen le kellett süllyednie a hamu alá”, a rejtőzködő „parázs” melegéhez. – 618), mert Gádoros nemcsak azt jelenti, amit meg kellett haladni, hanem azt is, amit meg kell őrizni.

A regényben a gádorosi világhoz tartozó jellegzetes bűn: az unalom. Imrus a gádorosi karácsonykor „meg tudta nevezni” azt a „különös mérget”, amely a családot mérgezi, „ugyanazzal a névvel, amivel valamikor egy régi magyar költő megnevezte: – *Unalom!*” (463) Itt ugyan Vörösmarty aposztrófálódik, de a motívum ezen a jelene-

ten is túlmutatva végighúzódik a regényen, s az illúziókkal együtt alapvető bűnnek minősül, mint a Széchenyire hivatkozó Szekfü értelmezésében.

De az író mintha értéket is találna ebben a világban. „A halálffiai is élnek: noha alig érzik életük parazsát a sűrű hamu alatt... [...]. Bizonyos [...], hogy nem a hamu tetején vonagló szivárványos fényjáték a Parázs igazi élete: az lenn szunnyad mélyen a hamu alatt! A vibráló fényjáték csak tűnő vágy és kín, az igazi Fény helyett, melynek egykor majd belülről, legmélyről kell kilobbanni!” (618)

A „hamu” – a „hamu alatt szunnyadó” „parázs” – a „hamu tetején” „vibráló fényjáték”: a Gádoros szimbolizálta lét három rétege-állapota, értéksztíntje. Az értékeset a „hamu alatt szunnyadó” „drága parázs”-kép jelzi, amely szembeállítódik egyrészt a „hamu”-val, az „Unalom” világával, a „lelki szegénység”-gel (463), másrészt az elvágyódók illúzióit jelképező „fényjáték”-kal. – Tehát (az egykori Imrus gögös ítélete szerint „a halálffiai”-nak mondott) gádorosi világ (jelképesen a nemzet élete is) érték-kettősséget mutat: egyrészt jellemzi az, amit az „Unalom” jelképez; másrészt az, amit a hamu alatti „Parázs” kifejez (a Cenci világa megtestesítette hagyományt, illetve valamilyen belső, lelki értéket). Ide kellett Imrusnak is „leszűlyednie” ahhoz, hogy „felébredjen”, hogy meglássa a „felületes fényjáték”, az illúziók helyett az igazi életet. A belső, rejtett, mélyen fekvő az értékesebb. S „türelem” és idő kell ahhoz, hogy belőle kilobbanjon az igazi érték: az „igazi Fény”.

Többször találunk utalást a családban levő valamiféle belső, rejtett értékre. Nelli hazatérésekor például a család, illetve a „magyar lélek szenvedő izzását” emlegeti az elbeszélő: „Nelli komplikáltabb volt a látszatnál és öntudatánál. Az angyalok, kik látják a lelkeket, mint mi a tüzeket, különös színjátékokban gyönyörködhettek, meglobogva a Sors új szelében, s közel az Eredethez, honnan a szeszek jöttek, melyek e tüzet táplálták. A Rácz-család élete évszázadokon át finomította a magyar lélek szenvedő izzását, lelkeket élt át, idegen szellőket, mesterek voltak rég [...]: míg mindez a lélek kiégett, leizzott, honfibanat alakjában az apáknál, tompa és már vak tűz; s így szállt át Nellire valami csöndes és lappangó láng, mely csak a sötét

szobában villog föl.” (211–212) – Imrussal kapcsolatban is szóba kerül a Nellivel összefüggésben említett belső izzás. Az apokaliptikus alkonyatban bolyongó, öngyilkosságra is gondoló ifjúról (előreutalást jelentő módon) mondja az elbeszélő, hogy „sohsem hitt kevesbbé a saját halálában, mint ekkor: sohsem érezte jobban, hogy vulkánt hord magában, amelynek még ki kell törnie!” (576)

Azt, hogy az író – minden kritikája ellenére – nem látja teljesen, gyökerében értéktelennek a Gádoros jelképezte világot, mutatja például Imrus vélekedése azon az emlékezetes karácsonyon. Családját bírálja és megítéli („Halálfiak vagytok!”), de mikor egy kicsit magába száll, mentséget is talál számukra: úgy látja, hogy „a szeretetre való képesség” valahol megvan bennük, csak „elsenyved” a „sívár unalom” és a „lelki szegénység” miatt, „el hagyják aszni a lelküket”, nem ismerik „az emberi kultúra nagyszerű birodalmát”, amiben „él és föl villan a lélek”. (463–464)¹⁰⁹

Cenci pedig önmagában is értéket reprezentál mind az elsődleges, mind a mélyebb jelentésszinten. Nem véletlen, hogy Imrus a családtól való lelki eltávolodásának azon a mélypontján, amikor mindent megtagad, lelkifurdalást csak Cenci miatt érez: „Imrus restellte magát, kivált Cenci miatt, ki legfőképpen imponált neki”. (459)

Cenci Imrus számára feltétlen tekintély, a „félelmetesen Nagy”. (457) Imrus és Nelli sorsában akkor is meghatározó hatalom, ha aktívan nem avatkozik is bele az életükbe. Maga a Gondviselés. Annak ide-

¹⁰⁹ Ennek az értelmezésnek a fényében nagyon leegyszerűsített az a recepciótörténetben ismételt visszaterő megállapítás, hogy a család reprezentálta középosztályra vonatkozna a címben is szereplő és Imrus ítéleteként elhangzó „halálfiak” kifejezés. Az összetett jelentésű fogalomnak (az elemzésünkkel kongruens) igen figyelemreméltó és releváns értelmezését adta Szántó Gábor András: „A halál fia” szókapcsolat (lat. *filius mortis*, ném. *Kind des Todes*) az *Ószövegség* könyveiből ismert metafora, amely minden előfordulási helyén valamilyen be nem teljesedő vagy épp a fenyegető ellen forduló ítékezésre utal.” A regényben a fenyegetés valóban a fenyegető ellen, Imrus ellen fordul, Imrusnak kell „meghalnia” ahhoz, hogy újjászülessen. Lásd erről részletesebben: Szántó Gábor András jegyzetét (BM-Hf 2006: 2/564–566); Szántó Gábor András „Miért Halálfiak? (Adalékok egy Babits-regény szimbolikájához)” című kéziratban levő dolgozatát, amely elhangzott egy az MTA szervezésében 2006. 11. 10-én tartott Babits-konferencián.

jén Pest mellett az ifjú maga döntött, a „bölc” Cenci csak áldását adta rá. De a Pesten megtévedt és tévelygő fiú után, mikor „sötétbe borult előtte az út”, (513) az ő gondviselő keze nyúlt, s egy új élet felé – lelkiileg és gyakorlatilag is – ő egyengette az útját.

Cenci mitikus alakká növelésének csupán néhány poétikai eszközére utalnánk. Az elbeszélő a mindennapi gondokkal küszködő kis öregasszonyt – a végzettel szembeszálló – Danaidaként emlegeti. Másutt *Faust*-allúzióra ismerünk: Cenci az „elrejtőző hatalom”, „mindig közel az őstermészethez, mint a misztikus Anyák”. (212)¹¹⁰ Cenci a sorsokat mindent megértő szótlansággal és természetességgel elrendező, „kegyetlen és cél nélkül is céltudatos” (210) hatalmasság. Szimbolikus kelléke az összetett jelentésű „bot”. A bot mindig „a kiválasztottságot, a beavatottságot jelzi; a vitalitással, a teremő elvvel áll kapcsolatban”; „az égi eredetű hatalom, a hétköznapi gyakorlatban pedig a parancsolás szimbóluma”; tanítómesteri jelkép is. Az említettek minden fontos elemét megtaláljuk Cenci alakjában. A bot „mint támasz azt jelzi, hogy amint az előljáró támaszkodik a bot által szimbolizált világtörvényre, úgy támaszkodhat őrá a tanítvány vagy az alárendelt”.¹¹¹ Ismert jelkép a „jó pásztor” (például a 23. zsoltárban). A regényben Cenci is sorsokat védő, óvó, terelő „jó pásztor”, nem az ítélkező, hanem a menedéket, biztonságot jelentő toleráns Hatalmasság jelképe. Az írói ábrázolásban (hasonlatban, környezetrajzban vagy épp cselekedeteiben) Cenci – kinek háza „szigorú rendje” „mint egy világrend” (10) – gyakran úgy jelenik meg, mint a Gondviselés („ameddig az Isten szeme: a Nap, addig rajtuk volt a Cenci szeme is” 10) vagy a Sors (Cencihez menni, „menni, mint a Sorshoz” 165). – Cenci másik jelképe, ha tetszik, Olümposza: a „hegy”, melynek elég közismert a szimbolikája: „az Isten lakhelye, ég és föld találkozásának pontja”.¹¹² A hegyhez kapcsolódó „szőlő”-nek is van az elsődleges szemantikai szinten túlmutató jelentése, ami megen-
gedi Cencinek mint Gondviselőnek, illetve Cenci és Imrus kapcsa-

¹¹⁰ Lásd erről: BM-Hf 2006: 2/498.

¹¹¹ Jelképtár 1999: 39.

¹¹² Jelképtár 1999: 93.

latának szimbolikus értelmezését. A szőlő Krisztus-szimbólum: „Én vagyok az igazi szőlőtő, és az én Atyám a szőlőműves.” (Jn 15.1) Cenci éppolyan gondviselője a szőlőjének, mint Imrusnak. Ha Cenci magának a Gondviselésnek a szimbóluma, akkor felállíthatunk egy ilyen sorpárt: Cenci – a Gondviselés – a szőlőműves; Imrus – Krisztus – a szőlőtő. (Vö. Mikor Imrus lelki zülléséről, illetve arról olvasunk, hogy a „nemes züllöttek” közé számítja magát, az elbeszélő a következő párhuzammal él: „A szőlőszemnek is van »nemes rothadása«. 483)

Imrust az új élethez egyrészt Cenci kilincselése, másrészt Cenci leckéje segíti. Tőle, akinek életeleme a munka, hallotta Imrus: „arra gondolj, hogy hasznos ember lehess!” Nemcsak a „munka” leckéjét, hanem „a legnagyobb leckét: az Alázatosság leckéjét” (619) is tőle tanulja az egykor a hübrisz vétkében bűnös ifjú.

2.2.5.5. A „fenn” csillaga és a „lenn” „villanycsillaga” között

A múltjával leszámoló, a régít ellenpontozó autodaféja, „újjászületését” jelképező gádorosi szimbolikus „halála” és a Cenci néni leckéje után, tehát újabb sorsfordulóján ismét megjelent a fiú fölött a regény „égboltján” a „csillag”. De nem olyan körülmények között, mint amilyenek között a kamasz Imruska szemlélte őket.

Most: a fiút nem az udvaron s nem „csillagnéző” szobájában, hanem a szőlőhegyen látjuk, ahova szakítva korábbi dacos magatartásával, felment Jozsóval. Most: nem volt büszke és fölényes, inkább „meg volt verve, lealázva” (621). A magaslatról azonban nemcsak fent, az ég csillagai látszanak, hanem lent, a városi fények is. A csillagmotívum ismétlődő, szabályos előfordulása Imrus pesti útja előtt és a tékozló fiú megtérése után keretbe zárja Imre bűnös eltávolodását, útvesztését, majd visszatalálását látszólag a régi, de – a Poklot és a pokoli bűnöket megismert ember tapasztalatai révén – mégis más minőségű, a város villanyfényei és a csillagok közötti magaslatra.

Láttuk már, hogy a regényben a fényjelenségek szimbolikus jelentése nem egységes: a magasabb rendű dimenziót jelölő égi csil-

laggal, csönddel, nemcsak a nagybetűs „Csillag” áll szemben, hanem a városi fények is, amelyekhez mindig erőteljes, disszonáns hanghatás társul. – Imruska pesti életében, a nagybetűs „Élet”-ben az ég csillagai eltűntek, helyettük „fölharsantak a Város fényei” (577). A legtöbbször színesztéziákban összekapcsolt fény-hang jelenségeket fogja össze a szimbolikus kép: a „Nagy Opera orkesztere”. (521)

Az említett szőlőhegyi jelenetsor egyik pillanatképe Imrust este mutatja, amikor már nehezen viselte a füstös, fülledt, borgőzös tanyai szobát, „az ostoba, improduktív, unalmas magyar vidéki murizás”-t, és „kiment a présház-udvarra, a sárba, a csillagok alá, s ott járkált órákig, dacos képzelgés közt, míg lenn a városban is lassanként kigyúltak a villanycsillagok”. (622) – Egy képben látjuk a fenn és a lenn fényeit, hasonlóan az *Esti megérkezés* című vershez: „Ide-lenn a város / villanya villog, / de fenn a nagy ég / száz csillaga csillog: / a villany a földi, / a csillag az égi, / a villany az új, / a csillag a régi.” Ennek a versnek az elején is megfigyelhetjük egy érzékletes összetett költői képben, hogy a csillagok mellett a fenti világ jellemzője a „csönd”. Szemben a város fényeivel, amelyek különös színezttéziát alkotnak a hangokkal: „harsan a lángok / lármája, a lámpák / csilláma szemembe / csengeti lángját.” – Miként ebben a versben, a *Halál-fia*iban is a csillagfény–villanyfény, a csönd–láрма motívumpárok elemei más-más, de egymást kiegészítő dimenziót, értéket jelölnek.

Imrus „lelki utazásának” újabb állomását jelzi a gádorosi présházudvari jelenet kettős képe (fenn a csillagok, lenn a villanyfények). Az egykori gádorosi „csillagnéző” fiú szem elől veszti csillagait, majd elbűvölik a „városi fények” („a szabadság villanyával villanyozták”), és a „Város kőtengeré”-ben más „Csillagok”, más „Szelleme”k vonzásában eltéved, s erkölcsi mélypontra jut. Miután azonban megjárja az önvizsgálatot, önmegismerést is magában foglaló vezeklés sajátos útját, az isteni kegyelem segítségével főnixként „újjászületik” – s visszatál a „csillagok” alá. De nem egészen oda és nem egészen ugyanúgy, mint gyermekkorában. Új helyzetét a kettős kép jelzi: a két különböző fény, a „fenn” és a „lenn” fénye között áll a hegyen, már ismeri emezt, sejtí amaszt; s egyfajta magaslatról tekint le a kísértésekkel teli világ fényeire, amelyek megta-

pasztalása is hozzájárult útjának magasabb szemléleti pozíciójához, átváltozásához.

Imre új élete ugyanis túlmutat Gádoroson, meghaladja azt is, amivé Cenci szánta: „nehezen tudott beletörödni, hogy a szürke élet szolgája legyen [...]” (618) Megadta magát Cenci leckéjének, „meghajtotta fejét”, de szomorúan gondolt az „Éposz”-ra, mely az ország szívében „tovább forrott és sistergett”, s melynek ő is „katonája és sebesültje” volt. Az elbeszélő minősíti a két világot: „Imrus Gádoroson volt [...] a hamu alatt... De le kellett ide esnie, hogy meghallja az élet igazi dobogását, ami mégiscsak több, mint minden fantázia.” Lejjebb már összemosódik a narrátori vélemény a szereplő gondolataival: „Derék ember lenni, kinek-kinek a maga helyén: talán ez az igazi megoldás, a helyes »világnézet«... Miska fia legalább így érezte most: másokra bízva az époszt [...]” (619) A „talán”, „legalább” azt jelzik, hogy Imrus számára nem egészen ez az igazi megoldás! Az erdővári tanár nem csupán „derék ember” akar lenni, neki „küldetése” van.

A *Halálfi*ai hőse ismét eltávolodik Gádorostól, de most más irányba tart, nem a „tenger”, hanem a „csúcsok” felé.

2.3. „Utazó volt”: Imre Erdőváron – Gádoroson „Milyen messze volt már Imre Imrustól!”

„Erdővár” Gádorostól legalább olyan „messze” van, mint Velence vagy Budapest. (625). Jelmélesen is. Az erdővári Imre, a „különös renegát” (634) túl van Budapesten és túl Gádoroson, túl a hitetlenségen és túl a vak hiten, túl a lázadáson és túl anyja passzív tehetetlenségén, túl a szellem gögjén és az öntudatlan alázaton, túl Hintás-son, Rosenbergen és Miskán, túl Berta bácsi olvasóján, a vihar elleni gyertyákon, de túl a Viharagyún is, a „hamun” és a „fényjátékon” is. Ám Cenci leckéjével együtt őrzi mindezeket.

Már a budai hegyekbe vonuló „remeté”-nek Rosenberg előtti önelemzésében – mint hiány – feltűnnek egy lehetséges másik élet új erkölcsének elemei (591), amelyeket mint értékeket az erdővári

Imre küldetéses életében meg is találunk. Ezek: az *alázat*, a *munka*, a *hagyománytisztelet*, egyfajta *sajátos vallásosság*, a *hazafiság*, a *magyarság* és részvét, *szeretet*. – Mindezek az értékek egy neokonzeratív írói szemlélet keretébe illeszkednek, s a regényben egyetlen motívumban öltenek szimbolikus formát: Babits-Imre „ideálja most Széchenyi volt, a Rend és Kultúra szent őrültje.” (629)

A világnézet után, „melynek legkevesebb köze volt a Múlthoz, s legtöbb a logikai Igazsághoz” (405), Imre megtér a hagyományhoz. „Milyen messze volt már Imre Imrustól! Hol maradt az a lázadó világnézet: a szocialista, avantgarde ifjú?” (629) Mikor Rosenberg elküldi neki az amolyan „*Viharagyú-féle*” *Nyugatot*, vegyes érzelmekkel fogadja: először „szinte gyűlölettel lökte tanári fiókjába”, később „újból előkotorta és nézegette: a címe rokonszenves volt neki, hisz ő is Nyugat kultúrájának harcosa! mégis... ő már túl volt ezen [...]” (633) Az ifjú, akinek egykor többek között a fiatalabb Schapringer-fiú nyitotta szemét a Nyugat kultúrájára, pesti bolyongásakor „megvetéssel” gondolt Schapringerék műveltségére, s az erdővári tanár „már másképp képzelte az egészet”. (633) Rosenbergnak írt levelében Bergson tanával akarta igazolni a hipermodern törekvésekkel szemben a „hagyomány fontosságát a Kultúrában”.¹¹³ – Imrének a hagyományokhoz való megtérése azonban nem egyszerűen visszatérés „a Gyökerekhez”, amint a regény első kritikusaiknak egyike, Tóth Aladár írta, s nem is „palinódia”, miképp Halász Gábor vélte.¹¹⁴ Babits a *Halálfi* szereplőinek illúzióival, téveszméivel, ábrándjaival szemben felmutat egy lehetséges valóságot, harmóniát, miután „sorra leplezi le a valóságként mutat-

¹¹³ De nehezen írta, s a befejezést addig-addig „halogatta, míg tárgyaltan lett”. (634) (Nem Imrének változott meg a véleménye a hagyomány szerepéről, hanem inkább Babits látja másképpen a világháború után Bergson bizonyos tanait!)

¹¹⁴ „A büszke lombkorona mély, önmehtagadó alázattal meghajolt: vissza a Gyökerekhez!” (Tóth Aladár: Új magyar szellem és a Halálfi. Jegyzetek Ignótus »Jegyzetek Babits új regényéhez« cikkéről. *Nyugat* 1927/20., 547.); „A könyv második fele palinódia lesz [...]” (Halász Gábor: A regényíró. Babits Mihályról. In uő: *Válogatott írásai*. Bp., Magvető Kiadó, 1977., 708.)

kozó illúziókat”¹¹⁵, hiszen a regény minden szereplője illúzióban él, világuk illuzorikus, kiüresedett. Cenci kivétel: ő ugyanis nem eszmékben, képzelődésekben él, hanem munkában, ami a harmónia ös-állapotának a jelképe.

Imre új életében a képzelet helyett a hasznos, polgári tevékenység, a „munka” áll, annak legnemesebb fajtája: a „nevelés”, amely egyúttal „önnevelés” is. – Már a váltóhamisítás után úgy gondolja, hogy „a kötelesség pontos elvégzése adhat erkölcsi megállást, a polgári hivatás, amit maga választott [...]. Dolgozni, s a többit férfiasan a Sorsra bízni [...]” (534) Ez Cenci leckéjének is lényege: „Te csak arra gondold, hogy hasznos ember lehess!” (619) – Fülünkbe csengenek a Faust lényének halhatatlan részét az égi szférákba vivő angyalok szavai: „ki holtig küzdve fáradoz, / az megváltást remélhet.”¹¹⁶ – Erdőváron Imrét „komoly munka” várja: „a Balkán félvadjainak sápadt gyermekeiből egy modern kultúrállam polgárait nevelni.” (627) Imre, a tanár „a zord Barbárságban” (628) a kulturális evolúció szolgálatában áll.

Ebben az életben nincs helye a szellem istenkísértő gögjének.¹¹⁷ A hagyományhoz való – magasabb rendű – megtéréshez tartozik Imre megváltozott viszonya a valláshoz. „Eleinte papnak nézik” (626)

¹¹⁵ Kiss Gy. Csaba: A családtörténet értelme (Babits Mihály: *Halálfiái* – Maria Dąbrowska: *Éjjelek és nappalok*). *ItK* 1985/3., 351.

¹¹⁶ GOETHE 1964: 402.

¹¹⁷ Lásd az 1917-ben keletkezett *Bénára mint a megfagyott tag* c. vers számvetését:

„Bénára mint a megfagyott tag
s keményre verte zúzmarás
gőg a szívünket, rossz varázs:
most megalázatosítottak.

Ajjaj, de hitetlen daloltunk!
Daloltuk a rossz éneket,
a *minden-mindegy*-rímeket:
ideje most már mást dalolnunk!”

a tanárt, aki „pontos ellenőrzője a diákok templomba járásának”.¹¹⁸ Alkalmazkodás vagy meggyőződés? Keveset árul el erről az író. Néhány motívum segít az eligazodásban. Új életének tartalma nem a dogmatikus vallásosság, hanem valami elmozdulás a Gondviselés sejtelmétől a Gondviselésben való hit felé. Ilyen irányúak voltak a sorsfordulóján átélt misztikus élményei. S ezt még csak megerősítik a narrátor közlései az erdővári tanárról, aki édesanyja betegségének hírére Gádorosra utazva „hitetlen imákat morzsol a vonatban”, s „mihelyt Imre őszintébben próbált magába nézni és fölfedezte, hogy igazában hisz valami Gondviselésben: rögtön tudta azt is, hogy semmi imádság nem segíthet – hogy evvel a csodálatos Gondviseléssel, evvel a hajszálfinom Örökigazsággal ellenkeznék, ha viszontláthatná anyját.” (639) – Az édesanyja halálos ágyához érkező Imre – Dodó magatartásának apropóján – „Hit és Tudás, az ős ellenségek” viszonyáról, jövőjéről elmélkedik: „[...] csakugyan kibékülnek [...]? Oh, ha a Tudás megfogná és megszorítaná a Hit kezét [...]” (641) Itt, ahol utolsóként tűnik fel Imre alakja, bár a kereső embert villantja eléink a regény, de olyan embert, aki megérezte „az Igazság [...] kényszerítő erejét”, „a Kényszerítő Kegyelem” erejét – abban az értelemben, ahogyan azt Babits Ágostonról szóló tanulmányában olvashatjuk.¹¹⁹

A hagyománytiszteletnek része hazafisága, amely messze van a „Döme bácsi-féle hazafiságtól”, „nemcsak Bánffy Dezső s Bartha Miklós, de az igazat megvallva Kossuth Lajos sem lelkesítette.” (629) Imre felfogása a Szekfű idézte Széchenyi-gondolatot („Emberi műveltséggé magasztosult magyarság” Sz45) visszhangozza: „A Magyarság ügye egy volt a Kultúra ügyével” (627); „nem tudta elválasztani a Kultúrát a Magyarságtól” (628).

Imre életében (összhangban a szekfűi koncepcióval) elsősorban a hétköznapi polgári erények szerepe hangsúlyozódik, alakját azon-

¹¹⁸ Az ismert kézirat (PIM V. 534/574) tanúsága szerint Imre eredetileg egy cisztercita gimnázium tanára volt.

¹¹⁹ Babits Mihály: *Ágoston*. In: BM-Tan 1978: 2/492–493.

ban az író kiemeli a mindennapiságból: „Imre a rend híve, a Komoly Munkáé [...]. Titokban azért költő [...]” (626)

Az elbeszélő értékítéletét jelzi, hogy a korábbi fejezetekben a főhős cselekedeteit gyakran kísérő ironikus felhang az *Epilogban* elmarad. A havasok alá került férfi élete már más, mint az isten- és hagyománytagadó élet, de más, mint a családé, melynek jellemzői az „unalom”, a „lelki szegénység”, a szellemtelen, látszólag szeretettelen élet. Imre élete nem „tenger”-lét, nem a csábító, a „vibráló fényjáték” (618), a „túl erős fény” (633) világa, de nem is a hamu alatti öntudatlan „parázs”-lét, hanem: mindkettővel gazdagodó, de mindkettőt meghaladó lét. Nem öntudatlan ösztönlét, mint Nellié, nem apja és Rosenberg felvilágosult észtisztelete, racionális józan-sága, még kevésbé Hintáss erkölcsi nihilizmusa, hanem (az ösztönök helyét megismerő, az ész szerepét tudó ember) a küldetéses ember magasabb rendűnek tartott erkölcsi léte: lét a „csúcsok” közelében.

Az erdővári tanár nem mindennapi létét sokféleképpen jelzi a regény. Imre erdővári életében lakásról, szobáról, házról, otthonról nem esik szó. Otthontalansága mégis más, mint a „halálszagú” sóti házban vagy a rossz szagú pesti albérletekben. – Közelebb és egyszerre távolabb is van a Cenci házának világrendjében elfoglalt helyétől, ahol a ház „csillagnéző” szobájában lakott, s a kertben, a szőlőben „a csillagok alatt” járt. (364, 622)

A motívumok, a korábban megismertek újabb változatai (csúcs, a torony; gyertya, bárka, sugár) a magasabb rendű létezés, „a szellemi és zárkózott életmód” (630), a küldetéses élet, illetve a megváltást ígérő penitencia jelképei. Imre a „gyémánt csúcsok” (632) közelében „torony”-ban (632) világító gyertya, „a művelődés gyertyája” (628). Ezek a motívumok egyúttal kifejezik a főhős „fájdalmas magányát” is.

3. Az „ördögregény” motívumszerkezete

Dolgozatunk előző fejezetében bemutattuk azokat a motívumokat, amelyek végigkísérik Imruska-Imrus-Imre életútját, szellemi fejlődését. Az újabb fejezetben megkíséreljük a *Halálfi*ai legfőbb motí-

vumaiból megszerkeszthető motívumháló rekonstruálását, mert úgy gondoljuk, hogy a regény eme motívumszerkezete hordozza a regény legmélyebb, tehát eszmei-erkölcsfilozófiai jelentésrétegét.

Már említettük, hogy mind Nelli, mind Imrus „regénye” a megkísértés, bűnbeesés, bűnhődés történetének változata. E tekintetben érintkezik a mű a középkori moralitásokkal is. Ezekben a Pokol és a Menny erői harcolnak az ember lelkéért. Dosztojevszkij belső drámaként jeleníti meg a konfliktust: az ember lelke az Ördög és az Isten harctere. A babitsi mű – legmélyebb rétege – az embernek a Ros-szal folytatott küzdelmét mutatja a világban, amelyben a Rossz jelen van, diadalmaskodik, a Jó „rejtőzködik”. A modern világban Isten létét is kétségessé teszi („Isten meghalt”) szellemi göggyében „az Ember, e gyenge akarnok”, aki az ördög és az Isten „ürült hivatalát” viszi.¹²⁰ Hiányzik ebből az emberi világból a Szeretet, a teljesség, a Lélek egysége (533).

Érthető, hogy a *Halálfi* szereplői – nem véletlenül Cenci kivételével – elégedetlenek; s mert családi életük, létük, személyiségük, lelkük csonka, elvágyódnak, keresnek valamit, nem is mindig tudják, hogy mit. Ennek az elvágyódásnak ősi szimbóluma a „szomjúság”, amely a regény igen sűrűn emlegetett szava. A szomjúság tárgya sokféle. A keresés, a vágy alanya: „a lélek”.

A morálfilozófiai, ismeretelméleti értelemben vett keresésnek a metaforája az „utazás”. Az utazás mint valóságos kalandozás és lelki-szellemi keresést jelképező cselekvés ősi és modern toposz. A motívum mind eszmei, mind művészi szempontból az egyetemesség irányába tágitja a *Halálfi* világát; metaforikus szinten összekapcsolja és szimbolikus jelentéssel gazdagítja Nelli és Imrus történetét. – Az utazás motívumkörébe tartozik az utas-, utazó-, illetve a tenger-, a hajómotívum.

Mind a térbeli-fizikai, mind a szellemi utazásra elsősorban az „ördögi” szereplő, Hintáss Gyula ösztönzi a főhősöket, s így ő lesz a cselekmény demiurgosza. Alakja – mint minden szereplőé – a regényvilágnak nemcsak a történelmi-szociologikus szintjén értelmezhető,

¹²⁰ Babits Mihály: *Az Isten és ördög...*

de a legelvontabb jelentésszinten is. (A mű legmélyebb jelentés-struktúrájában a szereplők általános emberi, illetve morálfilozófiai szimbolizációk. Ezen a szinten is érintkezik a *Halálffiai* a moralitásokkal¹²¹ és a modern ördögregényekkel.) Az „ördögi” szereplő és bizonyos fausti elemek okán a Faust-téma sajátos parafrázisának tekinthető *Halálffiai* a modern XX. századi „ördögregény”-ekkel rokonítható, de azoknál korábbi, és benne a mitikus szint nem olyan nyilvánvaló, illetve az ördögi figura kisszerűbb és ironikusan bemutatott. S mint azokban, Babits regényében is „az apokaliptikusnak nevezhető szellemi helyzet” tükröződik, annak egy (a Balassa elemezte regényekéhez képest) korábbi „állapota”.

A regény kozmoszában a kereső, elvágyódó lélekre gyakorolt „ördögi” vonzerő mellett megtalálható az ellentétes, a pozitív transzcendens erő jelképe¹²² is; nem erőszakos, nem szavakkal kápráztat el, nem csábít; „mindent lát”, megért, hallgat és sugárzik; olykor rejtőzködik; a kereső ember azonban – az ördög erőteljesebb, látványosabb, látszólag ígéretesebb vonzásában – nem látja meg. Ennek az isteni erőnek, a „Fény”-nek a jelzése a „csillag”, a „gyertyafény”, a „sugár”; máskor a (bot, a hegy, a szőlő attribútumokkal felruházott) mitikus alakká formált Cenci.

A regény legfőbb motívumkörei (a „lélek”, a „szomjúság”; az „utazás”, a „tenger”, a „hajó”; az „ördög”; a „csillag”, a „fény”) együtt legteljesebben Imruska történetében vannak jelen. – Talán jelzik, hogy

¹²¹ Gyakran él az író a moralításokra jellemző nagybetűs allegóriákkal is – persze ezek más eredetűek is lehetnek (Meredith). Ebből a szempontból jellemző például az *Ópium éj* („a „Sátán éje volt ez”) 4. része, amelyben a következő megsemmélyesítéseket találjuk: Kincs, Kígyó, Kicsiségek Pokla, Okosság, Megszokás, Bor, Teljesülés, Kaland, Félelem, Haza, Szerelem, Lap, Kiváncsiság, Rábeszélés, Várakozás, Csönd, Élet. (83.) Az elbeszélő maga is „az ördög bohózata”-ként említi az alakuló történetet, Nelliét. (14.) A moralításokra jellemző általánosítások eszközeiként értelmezhető a regényalakok rájátszása valamely mitológiai vagy irodalmi típusra. Megemlíthetjük ezenkívül például az *Epilogban* a Dantéra emlékeztető állapotmetaforákat: a bivalybika, „a csúf, sanda állat” mint az erőszak allegóriája, és a kis cukrászlány: a „párduc”.

¹²² Ebből a szempontból a *Halálffiai* közelebb áll a Bulgakov-regényhez.

ő az igazi főszereplő, az ő életútja azonban csak a Nelliével ellentétezően kap jelentést. Anya és fia, Nelli és Imrus sorsának, életútjának – hangsúlyozott – párhuzamossága és ellentétessége jelképes érvényű. A regény néhány kritikusától eltérően úgy véljük, hogy a két történet a mű legmélyebb jelentésszintjében szerves egységet alkot.

3.1. „Óh [...] oly szomj van a lelkekben”

A mű két fontos, mondhatnánk kulcsfogalma, a lélek és a szomj összetartozik.

A lélek. A sokszor visszatérő „lélek” több szereplővel kapcsolatban és több szinten fordul elő. Egyéni szinten többek között Miskára, Nellire, de leginkább Imrusra vonatkoztatva találkozunk vele. Nellinek Hintáss közelében „zavart lett egyszerre a lelke”. (46) Az ő „gyenge” lelkét, Miskának pedig „szenvetűs lelkét” (185) emlegeti az elbeszélő.

Imruska életútját végigkíséri a „lélek”-motívum. Születését Homérosz hasonlatával így adja tudtunkra az író: „[...] mint lombokra lombok az erdőn [...] tört utat egy síró lélek a Végtelenből [...] Nelli testének eleven kapuján.” (21) Növekedésével-fejlődésével párhuzamosan sorjáznak a „lélek” életkorra utaló jelzős formái (137, 168, 254, 292, 298, 387, 398). Idővel gyakoribb lesz a lelki-szellemi tartalmat jelölő jelzővel ellátott kifejezés: mint például „a szenzációéhes kis lélek” (261), a „fiatal lélek éhsége” (398), a „szomjas lélek” (545). A hamleti kérdéssel vívódó kisdíák lelkének „kifejezhetetlen kavargása”-ról olvasunk (330), majd a pályaválasztás előtt álló ifjúról tudjuk meg, hogy „lelke szomjazott” a tanári pálya kínálta feladatra (359); a Noémin aratott győzelem után pedig „lelke tele volt büszkeséggel”. (379) Első autodaféjához az az előreutaló kommentár kerül, hogy a „fiatal lélek örökös főnix”. (387) A Pestre érkező, magát magányosnak érző fiú „szomjas lelke tájékozatlanul lihegett” (391); a kávéházban, ifjú barátai és Hintáss Gyula, a szabad gondolkodás vonzásában „lelke különös mámort érzett”. (428) Bár „lelke legmé-

lyén” (431) nem nagyon bízott Hintássban, mégis haladt az általa mutatott úton, s így hamarosan „lelke komplikált felelősségérzések terheit viselte”. (505) Sorsának tragikus fordulóján Imrus érzését az elbeszélő „a túlvilágra jutott lélek érzése”-hez hasonlítja. (576)

A serdülő Imruska magatartására reflektálva az elbeszélő a lélek „komplikált titkai”-t emlegeti. (267) Az emberi lélekről általában leginkább Hintáss szónokol: kiismerhetetlenségéről, „különös mélységei”-ről (91), „csodálatos rejtélyei”-ről. (263) Hintáss lelkéről viszont csak abban az összefüggésben esik szó, hogy éppen mivé „stilizálja” a lelkét (156), illetve lelki vetkőzésekor éppen melyik fátylat veti le. Az ő fátyoltáncával kapcsolatban is elmélkedik az elbeszélő az ember belső világának bonyolultságáról: „ki látta valaha meztelen bőrét a Léleknek? s ki mondja meg, melyik az utolsó fátyla?” (515)

Szó van a „magyar lélek”-ről, pontosabban a család reprezentálta magyar lélekről is (211–212, 463–464). A lélek fogalmával összefüggésben felvetődnek a legáltalánosabb világnézeti kérdések is. Például mikor az elbeszélő a „lélekteleenné vált liberális Magyarország”-on (405) a különféle eszmék zürzavarában, az egységes világnézetet nélkülöző korban a lélek egységét hiányolja („ki hoz újra egységet a Léleknek?” – 533).

A *szomj*. Imruska „lelkéhez” gyakran társul a „szomj”–„szomjúság”–„szomjazott” kifejezésbokr valamelyik eleme. A szomjúságnak átvitt, metaforikus jelentése ismert. A lelki-szellemi értelemben vett kifejezésnek akkor is emelkedettebb stílusértéke van, ha ma már a használata, mondhatnánk, elég „köznapi”. De az ősi-bibliai kép kisugárzása a szó ünnepélyes konnotációját erősíti. A legszebb példája a 42. zsoltárból ismerős: „Mint a szép híves patakra / Az szarvas kívánczik, / lelkem úgy óhajt Uramra, / És hozzá fohászkodik, / Tehozzád, én Istenem, / Szomjúhozik én lelkem, / [...]” Az *Újszövetségből* pedig Jézus szavai: „Ha valaki szomjazik, jöjjön hozzám és igyék.” (Jn 7, 37) – A babitsi életműből is jól ismert a platóni-ágostoni szomjúságérzet, „örökös vágy” az isteni Igazság felé, az Igazság szenvedélyes szeretete, a filozófiai Erósz. Dante Babits fordította *Commediájában* a lélek vágyának gyakori szinonimája a „szomj”.

A „vágy” és annak metaforikus változata a „szomjúság”, a „szomj” a *Halálfi*ban is sűrűn előforduló fogalmak. Az nem meglepő, sőt igen sokatmondó, hogy Cenci nénihez nem társul a fogalom egyik változata sem, annál inkább a többi főbb szereplőhöz! Feltűnően elkülönülni látszik azonban a „vágy” és a „szomjúság” használati köre. A „vágy” és a „szomj” megkülönböztetése finom distinkciót teremt az említett szereplők vágyának tartalma, minősége, szenvedélyessége között.

Cenci néni leányaihoz, Kováts Lacihoz, Hintáss Gyulához meg a feleségéhez, Erzsikehez leginkább a „vágy” szó kapcsolódik. Legtöbbjük esetében a szűkösnek érzett gádorosi-sóti életből való kiemelkedés vágya inkább csak érzés, félénk, bizonytalan gondolat, kivéve Hintást, aki – másokat is csábító módon – szavakba is önti elvágyódását.

A „szomjúság”-motívum Miska, Imrus és az egyetemi ifjak vágyának magasabb (együttal sokkal bonyolultabb és ellentmondásosabb) lelki-szellemi tartalmát jelöli. Leggyakrabban Imruskéval kapcsolatban hangzik el. Nem véletlenül, hiszen ő a legtudatosabb, Németh G. Béla szavaival: „*az eszméleti s a lelki individuáció nélkülözhetetlenségének és kikerülhetetlenségének tudatáig*” jutott szereplő.¹²³ A fogalom először apja „kalandos tanítás”-ára (290) vonatkozik: szomjazta „a bíró liberálizmusát”. (289) Később – a Gittától kapott könyvek hatására – általánosabb értelmet nyer: „szomjazott valami újra, valami merészre!” (374). Pesten „az Élet híres szomja” gyötörte (391), a „szellem szomjúsága vitte” (527). S „ugyanaz a szomj, mely Imrusban is égett” (405), kapcsolta össze a fiatalokat, „a szomjas *intellectuel*”-eket (406): „tudásszomj és tettszomj” (545), „kultúrszomj” (504). – Szó van „egy egész nemzedék [...] szomjúságá”-ról; (508) sőt: „egy ország elepedt velejében fölgyűlt fájdalmas szomj”-ról is. (577)

S természetesen kimondatlanul is ott érezzük a regény világában a legmagasabb rendű tárgy iránti legmagasabb rendű szomjúságot is: a „Lélek” szomját az „Abszolútum”-ra (182), az „Örökigazság”-ra (639), a „nagy Jó”-ra (31), a „Fény”-re (618). Ez az ágostoni eredetű motívum „*az a szomj, az a szomjúság, amely a lélekben él,*

¹²³ Németh G. Béla: i. m. 64.

s amely a lélekre sugárzik, s amelynek erejével a lélek fölébe kerekedhet az emberben lakozó gonosznak.”¹²⁴

A vágy, a „szomjúság”-motívum értéktartalma – amint ezt fentebb láttuk – nem állandó, hiszen a vágy tárgyának értékével függ össze. A Nelli vágyai artikulátlanok, mások (Kováts Laci, Hintáss, Imruska) gondolataiban jobban körvonalazódik a vágy tárgya, s szóban is artikulálják: a tenger, Velence, Budapest felé tekintenek.

3.2. „Emporte-moi, wagon! enlève-moi, frégate!...”

Babits regényében utazott Nelli Hintáss-sal, és „utazó volt” (380) Imruska. Útjuk a vidéki otthonból Itáliába, illetve Budapestre vezet, meg vissza. Ténylegesen is, szimbolikusan is. Párhuzamokkal és különbségekkel.

3.2.1. Az „utazás”

A nehezen bejárható út, az akadályokkal tele utazás ősi mitopoétikus elem. A valóságosan vízszintes irányú utazás egy belső, lelki utazásnak a metaforája, amelynek végeztével valamilyen felismeréshez jut a hős vagy valamilyen metamorfózison esik át. (Az alvilágba jutó lélek Kháron ladikjának utasa.) Dante művében is vágtyól a „látás”-ig vezet az utazó útja. (Ilyen felismerések sejlenek a pesti kalandja után anyjához megszégyenülten megtérő Nelli gondolataiban – 249–250.) A középkori irodalomban – mutat rá Lotman – összefüggés van az utazás, az utazás motivációja és a személyiség etikai formálódása között. A földrajzi térben való helyváltoztatás az utazót a kegyelem állapotának magasabb fokára juttatja el.¹²⁵ Hasonló „utat” jár be a *Ha-*

¹²⁴ Németh G. Béla: Világkép és irodalomfölfogás Babits irodalomtörténetében. *Új Írás* 1983/11., 19.

¹²⁵ Lotman, J. M. : A földrajzi tér fogalma az orosz középkori szövegekben. In uő: *Szöveg, modell, típus*. Ford. Bánlaki Viktor. Bp., Gondolat Kiadó, 1973., 347–348.

*lálfi*ai hőse is, akinek lelki metamorfózisát hangsúlyosabbá teszi különös „halála”, amelyből „főnixként” új életre születik.

A regény szövetének fő szála a honnan-hová ellentétes pontjai között feszül. Az egyik póluson a sóti-gádorosi élet, a változatlan-ság, a sokat hangoztatott „Unalom” világa (szimbolikus értékét kiemeli a nagybetűs írás, Vörösmarty versének tudatos allúziója – 463; az olvasó Széchenyi-asszociációja is), jelképesen: a „szárazföldi” lét; vele szemben, a másik póluson a vágyott nagyvilág, a másfajta élet, a lehetőségek, a „szabadság”, jelképesen: a „tenger” világa. A Gádoroson, Sóton maradók „szárazföldi emberek” (23). A sóti és gádorosi „szárazföld”-ről elvágódó utazók célja a veszéllyel is fenyegető „tenger”.

3.2.2. A „tenger”

Az „utazás” – a hozzá tartozó „hajó”-képpel együtt – jól ismert a görög-római irodalomban (Homérosz, Horatius): a „világ tengerén” hányódó hajó a veszélyeztetett állami és egyéni lét metaforája. A romantikus hagyomány, majd a szimbolizmus továbbfejleszti az „élet tengere”, az „élet hajója” metaforákat: értelmeződik az ember és a „tenger” viszonyának antitézise síkján, illetve a szabadságban megtestesülő rokonságuk gondolata nyer benne kifejező formát. A lázadás, az elvágódás, a keresés, a végtelenség, a borzasztóan félelmetes megismerésének, a bizonytalanba való utazásnak a vágya: mindez része a kép jelentésmezejének, asszociatív erőterének.

A regényben a „tenger” kezdetben Nelli kalandjával összefüggésben Velencéhez kapcsolódó konkrét jelentése az „Élet és Szerelem tengere” kifejezésben nyer átvitt értelmet. (384) Mivel Imrus számára a nagybetűs Életet Budapest jelenti, nem véletlen, hogy a tenger Budapest egyik metaforája is: „a modern Bábel kötengere” (384), „a Város tengere” (393). Az Imrus reményét kifejező Ady-idézet („az én jachtomra vár a tenger!”) jelzi Imrus illuzórikus vágyát, amelyet az elbeszélő ironikusan ellenpontosz, s így leszállítja a fiút arról a piedesztálról, ahová karácsonykor képzelte magát: „gyávának érezte ma-

gát a tengerrel szemben” (472).¹²⁶ Nelli később úgy érzi, hogy Pesten bajba jutott fiának élete „a tenger fölött” hányódik (612).

A „tenger” tehát jelenti egyfelől: az igazi tengert, Velencét (melynek csillogását már a történet elején Gyula vetíti az elvágyódók szeme elé, s amiről Imruskának Vivi dada mesél), ahova Gyula magával ragadja az akarattalan Nellit; másfelől: a „kötenger”-t, Budapestet, ahova Gyula és lányai közvetetten csábítják Imruskát, de ahová ő – anyjával ellentétben – saját elhatározásából és (a társadalom megváltoztatására irányuló) küldetéstudattal utazik.

A vizek motívumhálózatának két pólusa („sötét vizek” és „tisza, jó vizek”¹²⁷) közül a tenger – kevés kivételtől eltekintve – a vizek poézisének pozitív asszociációjú típusához tartozik, de Babits regényében nem így jelenik meg, miképp Baudelaire *Moesta et errabunda* című versében sem („Loin du noir océan de l’immonde cité”).

A *Halálfiaiban* a „tenger” a vágyott világ alapmetaforája, de nem egyértelműen pozitív érték, hiszen az ördögi Hintáss élettere. A tenger jelképezi a Hintáss vágyaiban élő korlátlan lehetőségeket; Imrus emelkedettebb vágyaiban a Budapest szimbolizálta Életet, szabadságot¹²⁸, a modern kultúrát. Az útra sodródó Nelli számára azonban a büntetéssel egyenlő bűn, maga a „pokol”; és az utat maga választotta Imrus számára is a bűnbe vivő lét színtere.

¹²⁶ Mikor Imrus a karácsonyi gögös jelenete után visszatér a fővárosba, az elbeszélő úgy mutatja be, mint aki fullasztónak érzi a gádorosiak világát, de sivárnak a magát is. Szabadulni akar: „az én jachtomra vár a tenger!” Ez a büszke Ady-idézet azonban szabad függő beszédben, ironikus szövegkörnyezetben hangzik el, ami ki-jejezi az elbeszélőnek „egy szélhámos szelekótya bőkezősége és zöld ifjak felelőtlen lelkesedései”-ről vallott értékítéletét. (472) – Külön tanulmány témája lehetne az ironia (másutt meg a patetikus hangvétel) szerepének vizsgálata.

¹²⁷ Baróti Dezső: Az Értől az Óceánig (A vizek motívumhálózata Ady költészetében). In uő: *Tegnapok és holnapok árján. Tanulmányok Adyról*. Szerk. Láng József. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, Bp., 1977., 107–137.

¹²⁸ Babits Goethe *A napló (Das Tagebuch)* című költeményének fordításában használja „a szabadság tenger” kifejezést (az eredetiben nem szerepel ez a kép).

3.2.3. A „hajós” – a „hajó”

Az utazók vágya és célja szimbolikusan a „tenger”, az utazó tehát „hajós”, aki „hajó”-n utazik.

Nelli történetében többnyire hasonlatban szerepel a „hajó”: sorsfordulójának színterén, a Csörge-tónál úgy érzi, hogy „az egész világ megingott előtte, mint egyetlen nagy hajó a Semmi tengerén” (113); később „a kis váróterem megingott, mint egy hajó” (146). A hajóképhez társuló „ingott” ige hordozza a jelentést: a szókép Nelli lelkiállapotát, céltanul sodródó életét világítja meg, s azt, hogy elvesztette a szilárd erkölcsi alapot. (A kifejezés visszatér kalandjának végén, mikor gyermekével Pestre, Gyula lakásához érkezik, ahol – gyermekét magához szorítva – úgy nyúl a lakáscsengőhöz, „ahogy az óceán közepén tette volna, egy ingó zátonyon”. 242) A hajó konkrét jelentésben fordul elő, mikor Nelli „pokoli” kalandja Hintáss-sal Velencében folytatódik, s a Lidóra hajón utaznak. A hajó s utazásuk a Lidóra jelképes jelentéssel akkor telítődik, amikor a Lidó, a tenger a bűn, a bűnök világának, a pokolnak szimbóluma lesz: Nelli az illusztrált Dantében látott „Pokol”-hoz hasonlítja. (159)

Imruska életútját végigkíséri az utazás, de hogy szimbolikus utazóról van szó, afelől nem hagy kétséget az író. Eszköztára gazdag: kihasználja az ismert toposzok (az út, a hajó, az utas, utazó) lehetőségeit, felidézi a világirodalom kalandos utazóit (Kolumbus, Gulliver), máskor irodalmi allúziók, idézetek, bibliai képek segítségével teszi a főszereplőt – ahogy meg is mondja – „szimbolikus hős”-sé. (582) Az alig cseperedő gyermekkel kapcsolatban – kijelölve egyúttal a jövőjét is – így figyelmeztet erre: Imruska már „az udvarban játszott, mint hajós, aki a nyílt tengerre vitorláz ki” (27). Később „a kis utas”, amint „keresztülmerészkedett a Kert óceánján”, „új világreszt fedezett fel”. (29) Amikor a fiúcska a Bábi által kipakolt bútorokkal játszott: „az egymásra rakott bútorok halmazából óceánjáró hajó lett már, e világ óceánján, a hova a kis Robinson föltelepedett puskájával [...] kalandos könyvét olvasni”. (258)

Élete azonban – több okból is – „a gyengeségek és a kárhozat útján” haladt. (330) A kisdíák Heine-fordítása (melynek megjelen-

tetése ügyében Döme maga jár közbe a legfiatalabb Schapringernél) egyenesen „új babiloni lépcső”. (332) A frissen érettségizett ifjú – ha csak könyvekből is – kész volt „meghódítani egész Európát”, s Gádorosra utazva Baudelaire versét ismételtette mámorosan: „Emporte-moi, wagon! enlève-moi, frégate!...” (338) Mikor pedig a Noémival való kaland után az önmaga erejére ébredt Imrus hajnalban tele „büszkeséggel” fölment a hegyre: a nagyanyja szőlőjében már „sétáló idegen”, „utazó volt”, aki Cenci keresztjénél messzebb, egészen Budapestig nézett. Hazatérve bejelentette elhatározását: Pestre megy bölcsésznek.

A „modern Bábel kötengerében”, Pesten először Jozsó látta el utasításokkal „a fiatal utast” (382), aki az Élet és Irodalom, a Szabadság vágyott világába úgy jött, „mint egy ismeretlen Hódító”, de ahol egy idő után úgy érzi magát, „mint elepedt vándor egy gúnyos délibáb tavának közepén”. (391)

Az utazó megváltozott érzéseit jelölő ellentmondásos képekhez („Hódító”, „elepedt vándor”) hasonló ellentmondást fedezhetünk fel a hajó-, csónakhasonlatokban, -metaforákban, amelyekkel a váltóhamisítással lejtőre jutott ifjú lázadó helyzetét mutatja az író. Egyrészt a katasztrófa felé sodródó életét nem a tengerrel megküzdő hajóhoz hasonlítja, hanem a „szárazföldről” (23), a „gádorosi világtól [...] eloldott csónak”-hoz, másrészt patetikus hangvétellel valamiféle új életre utal előre, mikor így mutatja be egyszerre a halállal is kacérkodó, de megváltást is váró hősét: „Mint hajós, aki elhagyta a kikötőt: s akinek a halál veszélye az élet kezdetét jelenti.” (575–576)

Láthatjuk, hogy a kép a lelki utazás szimbolikus eszközéből az egyéni lét metaforája lesz. Sőt mindkét utazó, Imrus és Gyula metaforája, például amikor Rosenberg gyanúsna találja Imrus és Gyula egy időben való eltűnését: „Micsoda célok vagy céltalanság köthette össze e két elszállt hajót, ismeretlen útra?” (587)

Mert Nelli és Imrus hajója össze van kötve a Hintásséval, „a kalandos hajós”-éval (23): közvetlenül vagy közvetve ő csábítja a „tenger”-re őket; útjukon ő a legfőbb kísérő. Ám mindkettőjük számára „veszélyes utitárs” a „*moral insanity*” (587), hiszen Hintáss maga az ördög vagy annak „ügyvédje”.

3.3. Az „ördög”

Hintáss ördögi figurája kapcsolatot teremt a regény két része (Nelli és Imrus története) között. Mind Imrus, mind Nelli története a bűn és bűnhődés erővonalai köré rendeződik. A Rosszal való küzdelemben párhuzamosan és ellenpontozva, sok ismétlődő mozzanattal alakul Nelli és Imrus sorsa: poétikai és eszmei-világképi szinten biztosítva a regény egységét.

Hintáss jellemzése – a regény többsíkú jelentésrétegének megfelelően – összetett: jellemzésének eszközei és módjai egyrészt a regény társadalmi-szociológiai-eszmei síkján is értelmezhető figura értéktartalmát fejezik ki, másrészt a regény legmélyebb jelentésdimenziójában, mitikus-misztikus síkján egyenesen ördögi arcát formálják. A két síkot a pénzmotívum köti össze.

Csak röviden utalunk azokra a főbb vonásokra, jellemzési módokra, amelyek Hintáss Gyulát a mű társadalmi-eszmei szintjén jellemzik, de úgy, hogy egyúttal – különböző irodalmi áthallások révén – az ördögi figurát is karakterizálják. Többször vési emlékezetünkbe az író, hogy Hintáss „idegen” (Vö. Bulgakov Wolandjával!); leggyakrabban Nellinek – Gyula, illetve Gyulától született fia iránti – idegenségérzetéről olvasunk. „Gyula [...] mintha más fajtából való lenne!” (23); alig lehetett „valami ellenszenvesebbet és neki idegenebbet elképzelni Gyulánál”. (145) Hintáss gyermeke is az: „valóságos gyűlölettel gondolt” a még meg sem született gyerekekre. (213) Gyula fiában, a „betolakodott idegen”-ben (227) „idegen vért érzett [...], nyugtalan s erőszakosat; s valami idegent érzett a jövőjében is [...]” (251) – (A regény első, a Pesti Naplóban megjelent változatában nem szerepel az „idegen” jelző, s Nelli a gyermek jövőjét is másképp képzei.¹²⁹) – A Gádorosra látogató Gyulát még Zsón is „zavartan”, „mél-tatlankodva” fogadja, s másképp, „mint egyéb idegent”. (201, 203)

¹²⁹ „[...] a legkisebb vendég, [...] aki oly nyugtalan vért hordoz ereiben, micsoda új vízőzön utáni világba fog ő belenőni. Ó talán egy szebb, jobb világ várja őt!” – *Pesti Napló*, 1922. I. 17. In: BM-Hf 2006: 1/812. A regénynek a Pesti Napló-beli változata a kritikai kiadás (BM-Hf 2006) I. kötetében, a *Melléklet*-ben megtalálható.

Hintáss környezetében – ha idegenkedve, ha haraggal mondják is, de – elismerik, hogy „Gyulát nem lehet azzal a mértékkel mérni, mint más embert” (236); nem mindennapi, „tagadhatatlanul zseniális” (318). Imrusban és barátaiban allűrjei irodalmi és filozófiai remiszcenciákat ébresztenek: nietzschei, illetve dosztojevszkiji alaknak látják, (432, 483) s kezdetben csodálattal néznek az „Übermensch”-re, akire „a közönséges morál [...] nem vonatkozik”. (420)

Vele kapcsolatban az elbeszélő és a szereplők is hivatkoznak Szókratészra. A párhuzam lehetőséget ad arra, hogy az író sokféle oldalról világítsa meg alakját: hol relativizáló világszemléletét, hol az ifjakat vezető, felvilágosító szellemi vezető, hol az ifjakat csábító züllött, „ördögi” embert jelzi a motívum. (414, 495, 587)

Hintáss „ügyvéd” volta sem csak a regény elsődleges jelentésszintjén kap funkciót, de része lesz az ördögi motívumkörnek is, egészen az azonosításig: Gyula „mosolygott az *advocatus diaboli* mosolyával”. (479)

A regényvilág teremtett, megalkotott voltára utaló gyakori narrátori közlések egyike már a regény elején kijelöli Hintáss szerepkörét a mű elvont jelentéssíkján: „Minden regénynek titkos szereplője az ördög, s meglehet, hogy mikor Nelli férje karjába fogózva belépett Hintássék kapuján, a másik kezénél ez a titkos szereplő vezette, aki [...] láthatatlan maradt. Az ügyvéd annál láthatóbban sietett elénk.” (15) Hintáss megjelenését kezdettől fogva kíséri az „ördög”-motívum. Nézzünk néhány példát a – Szabó Dezső szerint – unos-untalan mozgósított ördögre! „Az ördög hálója láthatatlan és erős, mint a póké. [...] ezt a hálót Nellinek az ördög az Erzszi ruháiból szövi, melyeket Gyula [...] rendelt meg [...]”. (26). Még a Hintásséknál töltött dél-

Dolgozatunkban a továbbiakban a regény e korai változatára is a kritikai kiadás megfelelő oldalszámával hivatkozunk. – Babits a teljes regényben más szerepet szán Dodónak, akitől már kicsi gyermekként elidegeníti az olvasót. Az elbeszélő mindvégig elhatárolja magát attól a figurától, amivé Dodót formálja; nagyon is fél attól a jövődtől, amit Dodó, az erőszak képviselője jelképez. Az átrajzolt képen hangsúlyossá válik, hogy az író a jövőt, a megváltást más úton képzei. Inkább azon, amin Imre, az erdővári tanár indul el.

utánon Nellit melankolikussá tevő „árnyékok” is „az ördög öccsei”, akik „ő pokoli felsége hálóját teregetik”. (45)

Az „ördög” a regény első fejezetében nemcsak Nelli, de az újszülött Imruska életében is megjelenik: Imruska keresztanyja, Erzsi „el-lentmondott a kis Imruska nevében az ördög incselkedésének, nem is gondolva meg e pillanatban, milyen hatalmas uralkodónak mondott ellen.” (21) Ezek a katolikus keresztelő szertartáshoz tartozó szavak csak később válnak a regény világában jelentéssé. Hamarosan kiderül, hogy Hintáss a láthatatlan ördög látható „ügyvéd”-je, aki a nagyvilág, a nagyvilág kínálta lehetőségek, szabadság felé csábítja az anyát és a fiút.

Témánk szempontjából figyelemre méltó Hintáss „beszédes” neve is, mert nemcsak viselőjének jellemére, de „ördögi” voltára is utal. A szláv kulturális hagyományban ismert ugyanis a hintának, illetve a hintázásnak olyan aspektusa, amely őket a démoni erőkhöz hozza kapcsolatba. A hinta egyik jelentése ugyanis a hagyományos reprezentációban a liminalitás mozzanatát hangsúlyozza, azt tudniillik, hogy a hintázás az egyént a földtől el-, a levegőbe emelve kiszakítja a szokásos társadalmi kontextusából, szimbolikus síkon olyan határhelyzetbe hozza, amelyben lehetséges a személyiség belső átalakulása akár szociális (érettség, házasság), akár biológiai (betegség, halál) téren. Ezt az állapotot pedig rendszerint „tisztátalan erők”-nek, démonikus lényeknek tulajdonítják.¹³⁰

¹³⁰ A démonok, ördögök maguk is kedvelik ezt a tevékenységet, s hintázásra csábítják s halálra izgatják a fiatal lányokat, fiúkat. Egyes vidékeken, hogy elkerüljék a velük való találkozást vagy érintkezést, tiltják például a hintázást éjjel. A XVII. században a keresztény egyház képviselői protestálva az „ördögi szórakozások”, a „pogány magatartás” ellen, protestálnak a hintázás ellen is, mert azt a pogány istenek tiszteletére végzett cselekvésnek gondolják. Ha valaki a hintáról leesik és meghal, az ördög áldozatának tekintik, tehát nem nyer bocsánatot, és nem temetik szent földbe. A „hintázás” tilalmához tartozik például az üres bölcso hintáztatásának, ringatásának vagy a láb asztal alatti hintáztatásának a tilalma. Ez utóbbira az oroszok például azt mondják, hogy „hintázza az ördögöt”, „szórakoztatja az ördögöt”. (Tatjana Agapkina: *Les balançoires slaves: du rite au jeu et au divertissement urbain*. www.recherches_slaves.paris4.sorbonne.fr/Cahier1/Agapkina.htm-49k-) A magyar hagyományban is él ennek a cselekvésnek a tilalma a „ne harangozz az ördögnek”

3.3.1. Az „ördög” megjelenési formái

Hintáss ördögi arcát különböző folklorisztikus, mitológiai, mitopoétikus elemek, illetve a *Faust*-allúziók formálják.

3.3.1.1. Faust-allúziók

A regény előfogalmazványaiból sokszor még hiányoznak azok a mitopoétikus elemek és irodalmi reminiscenciák, amelyekkel az író később egyre tudatosabban jelzi e szereplő „ördögi renomé”-jét (188). A *Viharágyú* 5. részének előfogalmazványában például még ezt olvassuk Imrusról: „mintha egy láthatatlan vádló ellen védte volna Hintáss Gyulát és önmagát is aki Hintással szövetkezett.” (859) A végleges változat már így hangzik: „Imrus szenvedéllyel beszélt, mintha egy láthatatlan vádló ellen védelmezett volna valami Luciferrel kötött szövetséget.” (432)

Hasonlóan a *Faust* Mephistójához, akinek „a szeme tüzet hány”, Gyula „szemei gonosz tűzben fénylenek” (91). Máskor: „szemei ragyogtak, akár az ördög lámpái” (92), „szeme csillogott sötéten” (414). Egy hasonlat egyenesen Luciferrel, a „fényhozó”-val hozza összefüggésbe, aki eredetileg az angyalok fejedelme volt, de letaszított

változatban. – Irodalmi példáink is vannak. Szántó Gábor András hívta fel a figyelmünket a Hintáss neve és az „ördög hintája” kifejezés kapcsolatára, illetve az orosz szimbolista Fjodor Szologub *A sátán hintája* (*Чертовы качели*) című versére. A versből Lothár László fordításában idézünk: „hajtja hintám a sátán, / elfog, majd újra lök. / Szörös keze suhintja, / oda – ide – / oda – ide – / [...] / s az ördög hahotázva / röhög, majd szétreped. / [...] Hintára tett a sátán, /” (*Klasszikus orosz költők*. Vál. E. Fehér Pál és Lator László. Jegyz. Elbert János. Bp., Európa Kiadó, 1966.) – A két fogalom társítása Dobos László regényének tanúsága szerint ma is él a Felvidéken: „Sátáni körben futásom egy pillanatra megszakadt, kizuhantam a hintából...” – mondja a *Hólepedő* című regény hősnője. (Dobos László: *Hólepedő*. Bratislava, Madách Könyv- és Lapkiadó, 1979., 51.) – Arra persze semmiféle adatunk nincs, de nem kizárt, hogy Babits ismerte azt, ami például a délszláv, szerb folklórban vagy a kortárs irodalomban a témára vonatkozóan megtalálható. (Kosztolányi például fordított Szologubot.)

a mennyből: „Gyula szeme csillogott [...], mint két ideesett csillag, két szentjánosbogárka a sárban, – nem közönséges szemek voltak ezek.” (125) „A regényszövegben említett két, sárba hullott »szentjánosbogárkát« azonban nemcsak a »zuhanás« kapcsolja egybe az ördöggé züllés folyamatával, hanem a világító bogarakban gyakran ördögi, *lidércfényt* látó néphiedelem is.”¹³¹ – Velencében, a nászúton Nelli számára Gyula „apokaliptikus társ” (148); az, „ahogy ők jártak a templomban, az az ördög sétája volt”, Nellinek „lidércnyomás”. (149)

3.3.1.2. Állatmotívumok

Jelképesek a Hintáss alakjához kapcsolódó *állatmotívumok*. „A kereszténység korai szakaszában az ördögöt csak állatalakban jelenítették meg: kígyó, [...] sárkány, krokodil, béka, [...] vagy majom képében, ember alakú, szárnyas ördögöket először a bizánci miniatúrafestészetben ábrázoltak [...]”.¹³² Babits a motívumkör több elemét is használja.

Elsőként említjük a gyakran ismétlődő „*kígyó*”-motívumot. A kígyó szimbolikus jelentése sokféle, a keresztény kultúrkörben legjobban ismert az összülőket bűnre csábító s Isten által megátkozott kígyó. (Ter 1,3) *A Jelenések könyve* magával a Sátánnal azonosítja: „a nagy sárkány, ama régi kígyó, a ki neveztetik ördögnek és Sátánnak”. (Jel 12,9)

A kaszinóban, a végzetes „ópium-éjen” Hintáss „a Kígyó szerepét játszotta, aki az első ügyvéd volt a világtörténetben” (83), „szemei mint a rábeszélés gyertyái emelkedtek ki kígyónyakon”. Kis morális-dráma zajlik itt, hiszen „a Sátán éje volt ez” (81), ahol a Sátán-Hintáss szemmel, szóval biztatja Kovács Lacit, a szegény költőt a báró pénzének elfogadására. Hintáss kisebbik lányának, a fiatal Schapringertől kitartott, Imrust rossz útra vivő Noéminek arany karperece „kígyót ábrázolt”. (443) Nelli, mikor meglátta Hintásznak

¹³¹ Bővebben lásd Szántó Gábor András jegyzetét: BM-Hf 2006: 2/473–474.

¹³² Jelképtár 1999: 170.

Imrushoz írott levelét – mint valami rettenetes „istenintelmet”: „felugrott, mint akit kígyó csíp meg”. (458) – Imrust a váltó beváltására biztató Hintáss egyszerre a kígyó és a kígyóbüvész: „Gyula, javíthatatlan kígyóbüvész, mintegy a mutatvány végén, új billegésre fuvo-lázta javíthatatlan kígyófejeit.” (521)

Jellemzi hőstét az író a „szárnyas lény”-, a „szarka”-, a „légy”-motívumokkal is. „Igazi ügyvéd volt, mindenütt ott kellett neki lenni; mint valami lepke, nagy hűhóval röpködött ide-oda a városban” (14); „fantáziája ugrált mindenféle csillogások felé, s szarka-módra ütötte csőrét a körülötte villanó fényekhez: nem megfogni, csak játszani velük...” (67). – A szarkában „a keresztény szimbolika az ördög képét látja, aki tolvaj szarkaként akarja ellopni a hívek lelkét”.¹³³

Imruska „Gyulát szoknyás és röpködő lénynek látta, mint ama boszorkányokat a képes Petőfiben, akikkel János Vitéz verekedett, s akikről általában az ellenséget elképzelte [...]” Döme bácsi légy-csapóval „harcolt” vele. (203) Gyula Budapesten „vakon röpdösve, mindenféle hálókba bonyolódott, mint egy szeles, nagy légy, akarat nélkül [...]” (237) – A „légy” mitopoétikus elem. A zsidó „bibliai hagyomány a legyekhez hasonlítja az asszír vagy egyiptomi hadakat. A keresztény hagyomány átvette ezt a felfogást, s a gonosz, a döghalál és a vezeklést követelő vétkek megtestesülését látta benne [...] gyakran asszociálható megszemélyesített mitológiai lényekkel, amelyek többnyire az alvilág erőit képviselik.”¹³⁴ Hieronymus, a Biblia fordítója és kommentátora (az ördögök fejedelmének tartott) Belzebub nevét „a filiszteusok Ószövetségben említett istenének, Baál-zebúbnak ([...] »a legyek ura«) nevével hozta kapcsolatba.”¹³⁵ (Vö. Golding regényének címével, *A legyek urával*; Goethe

¹³³ Jelképtár 1999: 149.

¹³⁴ Mit. encikl. 1988: 165.

¹³⁵ Hieronymus szerint „ezt az istent Ekrón (Akkaron) városában tisztelték; Izráel királyát, Ahazját (Ahaszját) Jahve megbünteti, amiért az Baál-zebúb jóslatához folyamodik. (2Kir 1,2–3 és 6)”. Mit. encikl. 1988: 2/333.

Faustjában a „der Fliegengott” kifejezéssel, amelyet Jékely Zoltán „Légyisten”-nek¹³⁶, Márton László „Legyek Urá”-nak¹³⁷ fordított.)

Az ördögi erők egész seregét vonultatja fel az író az Ópium-éjen, a „Sátán éjé”-n. Belőlük áll az az ördögi zenekar, amelyik végzete felé kíséri a hazatartó Kováts Lacit, miután a Sátán-Hintáss sikerrel csábította a báró pénzének elfogadására: „nagy macskák és ijedt majmok visítása, [...] és alul valahol valami vastag bőgése egy nagyon szőrös és erős és ügyetlen és szomorú bestiának.” (84) „Ez a szőrös, szomorú és bőgő bestia nem más, mint a dantei Pokol 33. énekének Lucifere, vagyis az a »szőrös csípőjű«, »tömött szőrű szörnyeteg«, aki Babits fordításában »hat szemmel sír örökké, s három állon csöpög le folyton könnye«. Az itt említett macskák egyrészt »boszorkányos«, másrészt ördögi jelképek (gondoljunk csak Bulgakov Behemójtjára) [...]»¹³⁸ A majmok szintén ördögi (az Antikrisztust is „Krisztus majmának” nevezik¹³⁹) meg boszorkányos jelképek is (ott vannak például a Faust boszorkánykonyhájában).

A fent említett legördögibb jelenetből (*Ópium éj*) a „béka”-motívum sem hiányzik.¹⁴⁰ Ez a motívum¹⁴¹ valamilyen összefüggésben a bűnnel (a pénzzel) gyakran kapcsolódik Hintásshoz.

A béka rossz embert, rosszat, rontást, halált is jelent. A keresztény művészetben mint „a démonok megtestesítője, a bűnök attribútuma; szentek megkísértésének ábrázolásain szerepel”.¹⁴² – Ilyen értelemben fordul elő például Babits *Szent Mihály* című versében

¹³⁶ Európa Kiadó, 1964. 53.

¹³⁷ Ikon Kiadó, 1966. 72.

¹³⁸ Szántó Gábor András kéziratban levő dolgozata (*Adatok a Halálfiái szimbolikájához*). A dolgozat elhangzott az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Tanszék Babits Kutatócsoportjának konferenciáján, 2003. dec. 8-án; Uő jegyzete: BM-Hf 2006: 2/462–463.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ Azon különféle ördögi erők, „allegorikus szörnyek” között, amelyek a „Kicsiségek Poklában” vergődő Kováts Lacit Hintáss-Kigyón kívül megkísértik, a „Kincs” elfogadására csábítják, ott van a békálábú „Félelem” is. (83)

¹⁴¹ A békára mint a regényben fontos motívumra Szántó Gábor András hívta fel a figyelmünket. Lásd erről uő. idézett kéziratát (*Adatok a Halálfiái szimbolikájához*).

¹⁴² Jelképtár 1999: 35.

is: „Kinek nevével élek, kardos angyal, / önts hevet belém, kígyóval csatázni, / önts hitet belém, ördöggel vitázni, / önts, megbirkóznom az örök varanggyal.”

A „béka”-motívum (nem függetlenül Hintásstól) megjelenik Nelli bűnbeesésének kezdetén, a Csörge-tói fürdőzésnél. Nelli Hintásst „vizi isten”-ként látja elúszni, de valami gonosz istent sejtetnek a konkrétan és metaforikusan is értelmezhető „beugrott béka” körüli jelenségek, melyek Nelli káprázatában megjelennek: „[...] a hullámok, mint földrengésben ingó kövezet kockái hintáztak, s a beugrott béka környűréje, tágulva, egyre tágulva, lassú ritmusban a végtelenbe nőtt.” (113) (A kép nemcsak Nelli vagy Imruska sorsának baljós előrejelzése, hanem általánosabban, a világ rendjének megrendülését sugallja.) – A motívumnak olyan értelmezése, amely az ördögtől vagy ördögi lénytől való rontást jelképezi, másutt is megtalálható. Nelli karácsonytól húsvétig „a keblén és vánkos alatt” rejtette Gyula Imrusnak címzett levelezőlapját attól félve, hogy fiát „átok és romlás” érné, ha ez a – véletlenül megtalált – papírdarab eltűnne. Ezért őrizte, „mintha egy undok és baljós békát őrzene kényes és gyöngeszíve mellett.” (562) A motívumnak a bűnnel összefüggő jelentését világossá teszi az, hogy az általa összekapcsolt két időpont között Imrus útja az ördögi Hintáss-sal való szövetségtől a bűnig, a váltóhamisításig vezet.

A békamotívum feltűnik már a kis Imruska történetében is. A gyermekre a kertben leselkedő sokféle bizonytalan, kiszámíthatatlan dolgok egyike a béka. (30) Csak látszólag hétköznapi az értelme. A később ismétlődő motívum felől nézve és a szövegkörnyezet emelkedettségét tekintve eszünkbe jut az embernek a Paradicsom(kert)-beli megkísértése is.

A gyermekek erszényjátékát, a „különös kis moralitás”-t leíró jelenet egy-egy hasonlatában is mintha még köznapi jelentésben szerepelne a szó: az erszény előbb a gyalogjáró kövén hevert, mintha „egy béka ülne ott”; később „ugrott egyet, mintha valósággal béka lett volna”. (32–33) A hasonló, a béka szövegen kívüli jelképes jelentése átértelmezi a hasonlítottat is: az erszény a bűnre csábítás jelképe lesz. A regény további részei megerősítik ezt a jelentést, egé-

szen egy későbbi visszautalásig. Amikor Gyula Imrust emlékezteti a gyermekkori játéokra, az elbeszélő maga értelmezi a képet: „ez most a Bűn szimbóluma volt: melyért mindenki lehajlik a sárba, ha nem látják!” (479)

A bűn igazi forrása, amit az erszény metonimikusan kifejez: a pénz.

3.3.2. Az „ördög” vonzásában

3.3.2.1. A pénz

„A pénz Isten szolgálóinak ördög és mérges kígyó” – olvassuk a Szent Ferenc-legenda erszénypéldázataiban¹⁴³, amire egyébként is rájátszik a jelenet. A pénz ördögi (mefisztói, luciferi, wolandi) eszköz.

A regényben hangsúlyos pénztémát a gyerekek erszényjátéka exponálja. A játék kiötlője Hintáss lánya, Gitta, a „kis sátán” (33), akinek „ördögi” apja a felnőttek kapzsi ösztönén alapuló játékot (szemben az azon felháborodó Dömével) érdekesnek találja, hiszen – mint mondja – „mindenki lehajol a talált kincs után” (38), miként ő is.

A pénztéma, -motívum szorosan kötődik Hintáss figurájához – a regénynek mind a társadalmi-szociológiai, mind a szimbolikus jelentéssíkján, s ezáltal össze is köti a kettőt. Ez kapcsolja össze Hintáss és a fiatal tőkés Schapringerek alakját is, akik Nelli és Imrus „csábításának” történetében Hintáss és a leánya közvetítésével – sorsot meghatározóan – kapnak szerepet.¹⁴⁴

Hintáss a pénzről és a pénz nyújtotta másfajta Életről szőtt ábrán-

¹⁴³ „A »talált erszény« motívuma a középkor legendáit összegyűjtő *Legenda aurea*-ban, a Szent Ferencről szóló fejezetben is szerepel. A szent és társa itt egy pénztől dagadó erszényt találnak, amelyet Ferenc nem akar felemelni. Amikor a társa mégis felveszi, az erszényből hatalmas kígyó mászik elő. »A pénz Isten szolgálóinak ördög és mérges kígyó« – vonja le a tanulságot Szent Ferenc.” Szántó Gábor András jegyzete, BM-Hf 2006: 2/440.

¹⁴⁴ Az író a Pesti Napló-beli változathoz képest többek között úgy írta át Hintáss és Nelli velencei tartózkodásának jeleneteit, hogy fellépteti az ifjú Schapringert is, akitől Gyula Nelli terheségére (ez is új!) hivatkozva pénzt kér. (160)

dok táplálója; magát a „megjelent Szabadság”-nak, az „Új Lehetőség”-nek mondja. (103) A Csörge-tói kiránduláson így beszél a „modern szellem” törekvéséről: „Az emberi egyéniség mentül szabadabb, mentül korlátatlanabb kifejtése felé! Az egyéniség érvényesülésére! Élni [...] a magunk életét! Korlát nélkül.” (121) Később hasonlóképp oktatja Imrust és barátait: „kitörni létünk korlátaiból, bármi áron! Vagyis inkább elérni a korlátokat, hol őrt áll a tilos! [...] Óh! a természetben nincs morál!” (478)

3.3.2.2. A bűn

A nagybetűs Élet, a Szabadság feltétele a pénz, ára a bűn. A „Mammon hatalmát” (74) zengő Hintásst már a történet elején olyannak láttatja az író, mint aki „nem nézi az Erkölcс kételyeit” (25), aki előtt az élet sem szent. Az élet erőszakos kioltásának témája mind Nelli, mind Imruska történetében szóba kerül. A Sátordeknál folytatott vita közben Gyula „csillogó szeme hangsúlyozta szavainak gonoszságát: igen, igen, még ölni is szabad!” (25) Itt Miska mond ellent neki. Később Imrus és barátai társaságában Hintáss „a Bűn apostolának szerepében” arról beszél, hogy „bennünk liheg az őszállat: ölelni! ölni! harácsolni!” (478) Most Rosenberg vitázik vele.

De nemcsak szavai, tettei is árulkodóak. Gyulának nincsenek gátlásai a pénzzel és a pénz birtokosaival szemben: szemérmetlenül kér kölcsönt Schapringertől, arcátlanul Dömétől és Miskától; minden erkölcsi aggály nélkül eltűnik hitelezői pénzével; Pesten gondolkodás nélkül veszi ki a pénzt élettársának hirtelen felfedezett pénztárcájából. (482) Olyan apa ő, akinek „a karja kilendült [...] a Schapringer-bankház irányában” (446) pénzért, akár azon az áron is, hogy „eladja a lányát”. (518) – Olyan mecénás, aki félrevezeti az ifjakat, amikor „üzletet” ajánlva megígéri nekik, hogy finanszírozza tervezett folyóiratukat, a Viharágyút. A pénzzel teli erszény ördögi játékanak eszköze: gondoljunk arra, ahogyan Imrustól kicsalja Döme bácsi pénzét. – Felesége, Erzsí már a történet elején „anyagyiikos Néro”-ként (21) mutatja be Nelinek és az olvasónak, elmesélve

Gyula halálos tréfáját, amellyel anyját pénzért zsarolta. Ördögi re-nomóját erősíti az „*Ópium éj*”, mert nevéhez ez az éjszaka a legna-gyobb bünt, a pénzért elkövetett „gyilkosságot” is társítja – titokza-tos ködbe burkolva.

Ha a sokféle jelzés, motívum nem lenne elegendő, hogy felis-merjük a Hintáss-figura tudatosan rajzolt „ördögi” arcát s egy miti-kus jelentéssíkon való mozgását (is), akkor fel kell figyelünk az elbeszélői reflexiókra, a meglehetősen egyértelmű értelmezésekre. Például: „Gyula szimbólumává lett mindannak, ami szokatlan, ren-detlen, bűnös volt az egész ügyben” (484); „Gyula szimbólum volt, valami nem rendesnek, valami különös és szükségszerű lejtőnek a szimbóluma”. (510) – „Pokollá” teszi azok életét, akik vele szövet-keznek, „szerződnek”.¹⁴⁵

3.3.2.3. A „Pokol”

„Ő pokoli felsége”, „az ördög” játéktere a „*pokol*”. A motívum gyak-ran ismétlődik mind Nelli, mind Imruska történetében. Többféle je-lentésben. Eredeti értelmében – mint a túlvilági kárhozat helye – fő-leg a gyermek Imruska lelki vívódásaiban fordul elő.

¹⁴⁵ A *Halálfi* „ördöge”, Hintáss mind Bulgakov, mind Th. Mann ördögétől kü-lönbözik. Mindenekelőtt abban, hogy elsősorban egy reális társadalmi-szociológiai közeg reális szereplője, az elsődleges narratíva mögött alig látszik át az a miszti-kus-mítoszi dimenzió, amelyben a figura szintén értelmezhető. Bizonyos vonatko-zásban közelebb áll a Thomas Mann-i ördöghöz, hiszen róla is elmondható, hogy alakja egy nyugati szellemi állapotból van levezetve, az is, hogy „nagy fecsegő”, „fejtegetésekben megnyilatkozó teoretikus gonosz”, de – vele ellentétben – cselekvő is. Bulgakov Wolandjához hasonlít abban, hogy „a cselekménymechanizmus elindí-tója és démiurgikus démona”, de míg Woland elsősorban „alantasai révén működik”, s inkább „metakommunikációban”, „mimikában nyilvánul meg” (Balassa, 40.), ad-dig Hintáss maga is cselekvő. Neki is vannak ugyan segítői, de értelmezésünkben a lányai (a csábos Noémi, Gitta, „a gonosz kis tanítónő”, aki „különös tudás almáit kínálta” – 173) inkább Hintáss alakváltozatai: a test és a szellem kísértői. (A mimik-rire önmagában is képes Hintáss és leányai rokoníthatók a Mann-regény ördögének alakváltozataival.)

Máskor, a Hintáss bűvkörében erkölcsi lejtőre jutott szereplőkkel kapcsolatban „az evilági” pokolról esik szó. A Gyula udvarlásától megrettent Nelli kikerülhetetlennek érzi a még el sem követett bűnt, a szerelmet büntetésnek, „a szükséges pokolnak” (93) látja; életének fordulója előtt, a Csörge-tói kiránduláson magát büntetlenül is bűnösnek érezve „a Büntetések poklait járta”. (127) Velencében úgy tűnt föl neki „mintha a Pokol pompájában járna” (147) Gyulával, „a pokoli kalauz”-zal. (148)

Imrusnak is pokollá lett hamis látszatokkal csalogató, bűnbe vivő élete, mikor „ezer pokollal dacolva” (332) követte álmait, ördögi ideálját és vezetőjét, Hintásst és ördögi lányait (a szellem és test csábítóit) a váltóig, „a pokoli szerződésig” (496), és társa lett Hintáss leányának a váltóhamisítás bűnében. Üresen és kétségbeesve állt a „Kikerülhetetlen” előtt, „szellemének büszke világa elhalványult az Élet pokolfényében”. (548)

Nellinek Velence, Imrusnak Budapest jelenti majd a poklot. A negatív értéktartalmúvá lett Budapest-tenger kép is asszociálja a pokolképzetet. Van hagyománya is a víz-pokol képzetkapcsolásnak, például a Spies-féle *Faust-népkönyv*ben (1587) vagy a *Jelenések könyvé*ben, ahol a tengerből jő fel az Antikrisztus, a Sátánnal azonosított hétfejű, tízszarvú fenevad. (13/1) Krúdy Gyula a Dante-kiállítás apropóján 1921-ben írt cikkében a bűnök városát, a modern Budapestet a dantei pokolhoz hasonlítja: „[...] itt az alvilágnak mind a kilenc köre, valamennyi gyűrűje [...] látható. Budapesten soha ily nyíltan, titoktalanul nem mutatkoztak a pokol tornácai, mint ebben a korban.”¹⁴⁶

Az „evilági pokol” tehát részben a reális valóságban létezik, mint *A Mester és Margaritában*, részben lelki-szellemi síkon, a szereplők lelkében, mint a *Doktor Faustus*ban, amelyben a pokol helye „a szellem birodalma”, Leverkühn lelkületével fonódik össze.

Az evilági pokol büntetés, szimbóluma annak a másvilági büntetésnek és kárhozatnak is, amely a bűn, az ördöggel kötött szövetség következménye lehet. Ilyen szimbólum a „Sötét Szoba”, amelynek

¹⁴⁶ Krúdy Gyula: A bölcsek bora. *Magyarország* 1921/249., 7.

a Gádorosra visszatérő büntelenül-bűnös Nelli lakója lesz. Értelmezésünk szerint a „Sötét Szoba” Cenci „világrend”-jének Pokla, ahova Nelli, aki nem tudott szeretni, a megváltás reménye nélkül vonul vissza. A Sötét Szobára ítélt Nelli „halálérzés”-sel („nem a halálra-ítéltség érzése, hanem a halottságé”) „ment vissza gádorosi koporsójába, jól tudta, hogy halott”. (249)

3.3.2.4. A halál

A halál a Bibliában tudvalevőleg a bűn következménye. A megkísértett Ádám és Éva a tiltott gyümölcsöt megkóstolva „a halálból évének”, vagy ahogy Szent Pál a rómaiakhoz írott hatodik levele mondja: „a bűn zsoldja a halál”.¹⁴⁷

Erre a kárhozatra int már a regény elején néhány, a kísértő „ördögi” Hintáss környezetében megjelenő, a halálszimbolika elemét képező több – látszólag jelentéktelen – mozzanat, melyekre Szántó Gábor András figyelt fel.¹⁴⁸ A gyerekek erszényjátékáról szólva említettük, hogy a „béka”, amelyhez mindig valami baljós félelem társul, nemcsak a rossz, az ördögi kísértés, de a rontás, sőt a középkori keresztény szimbolikában a halál jelképe is. Így tehát a „különös kis *moralitás*” – a békamotívum jelentésének összetettsége révén – általánosságban exponálja a *Halálfi* (a modern moralitás) témáját: megkísértés(pénz)-bűnbeesés-büntetés-halál.

Már a regény elején kapcsolódik egy-egy halálszimbólum a Hintássék vacsorájára hivatalos Nellihez és a kis Imruskához. A szomszédból Cenci néniért hazaszaladó Nellit elkísérő, gavallér Gyula kertjükön áthaladva a „ciprust” (valójában az ahhoz hasonló jegegyeakácot) meg a tamariszkot mutatja, miközben Itáliáról meg hirtelen ötlettel Nelli megszöktetéséről beszél. (46) A szöveg hasonlata Hintáss jegenyefáját egy közismert temetői fával rokonítja, a ciprus-sal. A tamariszkusz is „jellegzetes temetői növény, mely az élet és

¹⁴⁷ Szántó Gábor András: *Adatok a Halálfi szimbolikájához*. Kézirat.

¹⁴⁸ Uo.

a halál közti átmenetet jelképezi”.¹⁴⁹ – Imruskáért Hintássék „a tarkakendős Irisz”-t küldték, hogy vacsorára hívják. (50) A görög mitológiában „Írisz nem csupán Héra szivárványos hírnöke, hanem a harpüiák nővére – s ebben a minőségében halálistennő is volt [...]”.¹⁵⁰ A „jegénye”-motívum Imruska anya nélküli történetének elején is megtalálható, amikor Cenci (a megtért anyához) Gádorosra kocsin viszi a gyereket. A feltűnően rövid jelenetben ismétlődik a balsejtelmű kép: az utazás elején és az utazás végén is elhaladnak egy-egy jegényesoron¹⁵¹, miközben a kisfiú gondolatai a „halálkamra” körül járnak, a kocsis pedig a mélységbe bukott kispap emlékére állított keresztet mutatja neki.

Hintáss ördögi csábításának két szenvedő alanyához, az anyához és a fiúhoz, szerelmi, illetve szellemi csábításának eszközéhez társuló halálszimbólumok mindkettejük számára baljóslatúak. Azonban világos, hogy a fiú számára az édesanyjától különböző „halál”-t metaforizálnak a képek. (221–222) Az említett utazást követő lefekvés-kor az ágya fölött látott festmény újabb ösztönzést ad a fiúcskának, hogy a hősi önfeláldozás gondolataival foglalkozzék: ő már nem a királyért magát feláldozó vitéz akar lenni, hanem „királynak gondolta magát, de nemes királynak, [...] ő száll szembe a halállal híveiért”. (223–224) – S a még korábbi jelenetben talán a „szivárványos hírnök” mint előreutaló motívum is teljes összetettségében értelmezhető: nemcsak a halál, hanem a szivárvány, a remény szimbólumaként is. (Erre rímel a Cenci feje körüli szivárványglória a történet végén, amikor Imre útját Erdővár felé egyengeti.)

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ A kötetben közölt, a regény két változatát összehasonlító dolgozatunkban bizonyítjuk, hogy Babits utólag „szúrta be” a jegényesor-motívum ismétlését. (292–293. o., l. még: BM-Hf 2006: 2/65.)

3.4. A „Fény”

3.4.1. A „fenn” vonzásának jelképei

A Hintáss alakjához tartozó motívumok egy magasabb, misztikus szinten olyannak mutatják a *Halálfi* világát, melyben az emberi sorsoakat a reális-rationális-akarati tényezőkön túlmutató erők alakítják. (Sokszor említi az elbeszélő a „véletlen” szerepét.) Ezek az erők egyfelől: az ördögi, a rossz erők, amelyek a bűn útjára csábítanak.

Találunk azonban olyan jeleket, motívumokat, amelyek Gyula vonzásában a lejtőn elinduló Nelli és Imrus történetében a másik, az „ördög” lejtős útjával ellentétes irányt „világítják meg”, azt, amelyik a magasba, a lélek, az erkölcs, a szellem magaslatába mutat, amely olyan vonzerőt jelképez, amely éppúgy túl van az emberi akaraton és racionalitáson, mint az ördögé. De a regény misztikus-mitikus jelentésszintjének a másik pólusát felismerni nehezebb, a jelenléte korántsem olyan szembetűnő, mint az „ördögé”. Az ebbe az irányba mutató legfontosabb jel vagy inkább jelkép: a „csillag”. Hasonló szerepet tölt be a „gyertyafény”, a „lámpafény”, a „Szem” és a mitikus alakká nőtt Cenci néni is.

„Az ókori magaskultúrákban a csillagos ég a túlvilág, a csillagok, csillagképek és planéták pedig az istenek, hősök megtestesülései. [...] Egyiptomban az Újbírodalom második felében a csillag hieroglifával írták le az »isten« szót.” Szintén elterjedt képzet szerint a csillagok szemek, világító ablakok. „Egy ószövegségi jóslat (Szám 24,17) a Messiást csillagnak nevezi, ezért a csillag (Dávid csillaga) a zsidók szemében a Messiás jelképe.”¹⁵² A kereszténység a jóslatot, mely szerint „csillag tűnik fel Jákob törzséből...”, Jézus eljövételéről szóló jövődőlésnek tekintette. Az evangéliumi hagyomány szerint a betlehemi csillag Jézus születését jelezte az égen.

Babits szinte minden vonatkozását kiaknázza eme bibliai emblémának. A regényvilág égboltján fel-feltűnő csillagot és a „Szem”-et (isten szeme: a Nap) tehát valami olyan jelnek kell tekintenünk, amely

¹⁵² Jelképtár 1999: 47–48.

a transzcendens dimenzióját jelzi, pontosabban az égi, az isteni világ- és erkölcsi rend meglétét sugározza. S ennek a transzcendens világnak a negatív pólusán ott van a „hullócsillag”, az embert bűnre csábító, az isteni világrendet felborítani akaró Lucifer, a regény kozmoszában az „ideesett csillag”-hoz hasonlított Hintáss.

3.4.1.1. A „nagy Szem”

Nelli történetében nem a csillag, hanem a „Szem”, a „nagy Szem” motívuma jelzi a másfajta értékrendet, az arra való figyelmeztetést, illetve az attól való eltávolodást. Ismétlődik a motívum a családját elhagyó Nelli számára legszégeyenteljesebb és legmegalázóbb helyzetben, amikor a Lidón, a „meztelen Sodomá”-n a fiatal Schapringgerrel találkoznak. (161–161) Sót emlegetése juttatja eszébe bűnét, és ehhez asszociálja „a nagy Szem”-et: „óh! Sót utána jött! mint ahogy Káint követi a nagy Szem az iskolai bibliakönyv rajzán.” (160) Nem bízza az olvasóra az író a megfejtést: a nagy Szem „Isten szeme” vagy maga Isten, akinek a nevét kimondani nem lehet. A regényvilág szimbolikájában ez a kép asszociálja az olvasóban Nelli korábbi sóti világából a „bíró” Miskát, de gádorosi életének meghatározó hatalmasságát, Cenci nénit is. (Már a regény legelején párhuzamot von az elbeszélő Isten szeme: a Nap és Cenci szeme között – 10.) A bűnös Nelli úgy érzi, Miska és Cenci néni szeme, mint Istené, a mindent látó legfőbb bíróa, némán figyeli őt. (A „gyermekkorai vallási borzalmakat” átélő Nellivel a Lidón valami rossz varázslat játszik, amelynek fényében baljós hangulatban egymásra vetül a lemenő „csurom vér” nap és a „csupa vér” „nagy Szem” képe. A konkrét és elvont értelmű kép párhuzamát az is hangsúlyozza, hogy az egyik kép fejezetzáró, a másik fejezetnyitó. – 161)

Az elmondottak is jelzik, hogy Cenci a regény világának misztikus síkján a magasabb dimenzióba tartozik. A hozzá kötődő legfőbb motívumok – a hegy, a szőlő, a bot – krisztusi attribútumok. Környezetének hármasság tagoltsága a keresztény világrend tagoltságát mutatja: van „Sötét szoba”-ja (a megváltatlanul bűnhődő büntelenül-bűnös

Nelli helye), van „hegy”-e (a megváltást ígérő megpróbáltatások helye) és van „csillagnéző szobá”-ja (az Imruska tanulószobája).

3.4.1.2. A „csillag”

A regényben a „csillag”-kép (s a vele – majd látni fogjuk – hasonló jelentéstartalmú lámpa-, gyertyafény) elsősorban Imruska életének fordulóin jelenik meg. Van, amikor a csillag bevilágít „csillagnéző szobá”-jának (469) ablakán, máskor Imrus maga jár a „csillagok alatt” (364). „Csillagos köreit” (351) azonban újra és újra zavarják az ördögi Hintáss és a Hintáss lányok. A lejtőn lefelé haladva egyre messzebb kerül a csillagtól, „el is veszejt” (364) azt, sőt pesti egyetemista, gögösen szabadgondolkodó korában – más „Csillagok” bűvkörében – meg is tagadja. S aztán valamiféle kegyelmi állapotban újra meglátja a fényt, megérzi egy magasabb világ- és erkölcsi rend titokzatos vonzását.

Az érettségi után Gádoroson vakációzó fiú lefekvés előtt a „holdfényes udvarra” nyíló kis diákszobájában órákig sétált föl és alá, és hangosan szavalta kedves verseit. Ennek az önmagában sem nagyon köznapi jelenségnek a leírását emelkedettebb elbeszélői reflexió követi: „Imrus egyedül volt az egész világon, föl a csillagokig, amikkel hangos versekben váltott üzenetet. Bizonylyal az ég polgárai vagyunk, s ha csak kilépünk a szabadba, már számos irányban legközelebbi szomszédunk egy-egy planéta: Imrus planétákkal és elhúnyt költőkkel társalgott éjszaka [...]” (351)¹⁵³

¹⁵³ Az „ég polgárai vagyunk” kifejezéshez hasonlót olvasunk Babits *Örökké ég a felhők mögött* című credójában, ahol a művészetéről állítja a költő: „a kozmosz polgárává avat”. Elképzelhető, hogy diákkori, Kosztolányival közös olvasmányélményre vezethető vissza a kép. Babits akkor Kosztolányi biztatására olvasta Schopenhauert, de a „macskapofájú”-nak nevezett filozófust csak később kedvelte meg. Kosztolányi viszont kezdettől lelkesen beszél róla, 1904-ben például a következőt írta Babitsnak: „[...] az én Schopenhauerem szemében a rejtelmes égbolt csodája tükröződött.” (BML 1890–1906: 103.) Később a *Hajnali részegség* írója a diákkori Schopenhauer-olvasmányélményéről így nyilatkozott: „ő az az író, aki először esz-

A fiú emelkedett világában azonban külső, erőszakos, zavaró erőként jelennek meg a Hintáss lányok. Közülük Noémi „lett a legveszedelmesebb betolakodó ebbe a magányos és csillagos életbe”. (351) Babits különösen hosszan és részletesen írja le Imrus és a kacérul ravasz Noémi gádorosi kalandját, hiszen ez Imrus életében sorsfordulót jelent. A „csillagos éjeinek cellájába” ravaszul betörő erőszakos Noémit a fiú nem tudta könnyen lerázni (352); „úgy érezte, hogy Noémi cinkosává akarja őt tenni”. (356) (A motívum előreutal, hiszen később Pesten ez más módon, de sikerült a lánynak.)

Ezekben a napokban, amikor Imrusnak a pályaválasztásról is döntenie kell, Hintáss másik lánya, a tudós Gitta is szerepet kap életében. Benne szellemi partnert talált; tájékozottsága és szabad szelleme „egészen elkábította”. De megzavarták a „gonosz kis tanítónő”-től (173) kapott könyvek (Chénier, Goethe) és egy új szociológiai folyóirat, amelyben szó volt szocializmusról, Spencerről, s amelybe Schapringer is írt. (370)

3.4.1.2.1. „*Csillagveszejtés*”. Imrus több szempontból is válaszúthoz érkezett. Egyfelől pályát kellett választania, ami a családi hagyomány és annak megtagadása közti választást is jelentette; másfelől választania kellett az érzékek Noémi kínálta és a szellem Gitta kínálta útja között; világnézeti dilemma előtt is állt. Imrus vívódását ebben a sorsfordulót jelentő döntési helyzetben a csillag-motívum különös jelenléte is aláhúzza: ugyanis valahol itt kezdődik a „csillag” elvesztése. A szőlőbe kiránduló, este a „csillaghullásban” gyönyörködő társaságban ott van Imrus és Noémi is, akik a kirándulás után „egy kendő alá bujva” mennek haza a sötét szurdékban. Ezt a romantikus estét minősíti az elbeszélő Imrus számára „csillagveszejtő éjszaká”-nak. (364)¹⁵⁴ Miután hazaérkezett „sokáig járt a kert-

méltetett magamra, először érezte velem, milyen különös dolog élni, mászkálni a földgolyó kérgén, s a világegyetem csillagközi polgárának lenni.” (Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979. 559–560.)

¹⁵⁴ A szerelem mind az anya, mind fia történetében – bár más módon, de – mint a *Doktor Faustus*ban ördögi eszköz (Nellit tekintve Hintáss, Imrust tekintve az

ben a csillagok alatt”, de már nem velük társalgott, a forradalmár André Chénier pogány elégiáit szavalta. A csillagok csak világnézeti dilemmájának egyik pólusát jelképezik, a másikat a Gittától kapott könyvek: „Imrus e napon a kereszténység és pogányság, a zsidó és hellén életnézet dilemmáját döntötte el magában, melyet azidőben Tolsztoj és Nietzsche újból fölvetettek. Imrus a pogány életöröm felé hajlott [...]” (364) – Nem véletlenül Imrus egyik sorsfordulóján fogalmazódik meg ez a dilemma, amelyet a regény – Imrus történetébe kódolt – alapvető világnézeti dilemmájának (Babits dilemmájának¹⁵⁵) tartunk.

Az ifjú valóságos „lelki forradalmon” (369) ment át ezekben a napokban. A felnőttekkel folytatott vitájában a kis tudós megrészegetett a frissen szerzett eszméitől szocializmusról, hazafiságról, militarizmusról. De nemcsak a Gittától kapott folyóiratban olvasottak, hanem a törvénnyel összeütközésébe került családtagok titkának felfedezése is „felszabadították” gondolatait. Érezvén a társadalom bomlását, az erkölcsi talaj repedezését maga körül, hozsannát zengett az új társadalomhoz, s prófétai lelkesedésében ünnepélyesen kijelentette, hogy „ennek a nagy átalakulásnak” fogja szentelni életét. – Hogy mennyire sorsfordulóról van szó, azt kifejezi, hogy Imrus magatar-

ördögien ravasz leány, Noémi bűnre csábító eszköze). A *Halálfi* Imrusának történetében azonban, mint a *Faust*ban, a rossz végső soron a jót szolgálja.

¹⁵⁵ Emlékeztetnénk arra, hogy Babits *Az európai irodalom történetében* Tolsztojról és Nietzschéről szólva szinte ugyanezekkel a szavakkal fogalmaz, mikor ifjúságának személyes élményéről beszél: „Nekünk akkor Európa egész szellemi élete úgy tűnt föl, mint egy hatalmas párbeszéd vagy dilemma a Tolsztoj és Nietzsche szelleme között. Ez voltaképp ugyanaz a két szellem volt, amit Heine mint zsidó és hellén szellemet állított szembe egymással: aki a kereszténységet is zsidó valaminek tekintette. Ha Tolsztoj az evangéliummal kezében üzent hadat a modern világnak: Nietzsche maga volt az Antikrisztus. [...] Mily iszonyú dilemma! A gyárak öntötték az óriás ágyúkat, s a kor oly békésnek, szürkének és unalmasnak látszott. S az emberiség szelleme, mely nagyjaiban élt, a végső, kétségbeesett aszkézis s a minden erkölcs fölé emelkedő ujjongás végletei között hánykolódott. Soha ilyen zűrzavar az erkölcs alapjaiban. Nem csoda, ha az emberek maguk sem tudták, mit hisznek és hogyan éljenek?” (BM-It 1979: 443–444.)

tását az elbeszélő az atya előtt meztelenre vetkőző Szent Ferenc „Sorsdöntő Pillanatá”-val állítja párhuzamba. (370)

A családi vita után a fiú visszavonult diákszobájába, de nem a csillagokhoz, hanem azokhoz a könyvekhez, melyek között „nagygyá és szabaddá magasodott”; „visszatért a Nagy Szellemek és Csillagok vigasztaló társaságába, lelke szinte elröpült a Leigázott Ember lázadó érzésével, maga alatt érezte az egész világot, mint Prometheus a sziklát, melyhez láncolva volt, egy forradalmi vers ütemei kóvályogtak benne”. (373) A „Csillagok” szövegkörnyezete és az eddigőtől eltérő – a „Nagy Szellemek”-hez hasonlóan nagybetűvel írt – formája meg a Zeus ellen lázadó Prométheusszal való párhuzam jelzik, hogy most új, másfajta csillagokról van szó. Megerősíti ezt a hangsúlyozott szomjúságmotívum: „szomjazott valami újra, valami merészrel!” A kép továbbépítése ennek az „új”-nak negatív érték-tartalmát sugallja. Az is beszédes, hogy ezek a gondolatok befüggönyözött ablakok mögött születtek; de Imre, a még bizonytalan lélek, akinek „a belsejében keserű forrongás dúlt”, egyszerre úgy érezte, hogy „eget kell látnia! a csillagokat beeresztenie! s kitárta a hegyi uccára néző ablakokat”. (374) Éreznünk kell a hangsúlyozottan befüggönyözött ablak, illetve az ablaknyitás szimbolikus jelentését. Ez utóbbinak ugyan dramaturgiai funkciója is van, utat nyit a betolakodó Noéminek, de a felkiáltó jellel is kiemelt – az „eget” és „csillagokat” társító – mondatok az új eszményekkel, a „Nagy Szellemek”=„Csillagok”-kal szemben jelzik amazok magasabb rendű értékét.

A vívódás után megszületik az ifjú döntése, amelyhez sajátos módon Noémi erőszakos közbelépése juttatja el. Hidegen, józanul állja és visszautasítja a lány szenvedélyes rohamát: „mit szólt volna Archimedes, ha egy ilyen csitri zavarja csillagos köreit?” (377) Ez a kis epizód a maga erejére ébreszti, s ennek tudatában, daccal és büszkeséggel tele, hajnalban „kisurran” a szőlődombokra, fel a tetőre, a keresztségig, de túlnéz rajta; túlnéz a városkán, „fiatal szeme fölsszabadultan siklott a kékes távolokba [...], amerre Budapest volt és a nagyvilág”. (379) Ekkor érlelődött meg benne, hogy a saját jövőjéről maga dönt, mégpedig a család ellenében: bölcsésznek megy Budapestre.

3.4.1.2.2. A „Csillagok”. Imrus a fővárosban – felejtve igazi, égi csillagait – a másfajta „Csillagok” vonzásában, a „Nagy Szellemek” társaságában kezdetben lelkesen és büszkén érzi magát, elámul a Város csalóka villanyfényeitől és „orkeszter”-étől. De nem sokkal azután, hogy Hintáss „karonfogta”, mint egykor anyját (414), egyre ellentmondásosabban viszonyul mindehhez. A Viharagyú érdekében mégis szövetkezik Hintással, aki „ördögi” módon romlásba viszi (cinkostársa lesz az „ördögi” Noéminak). – A „forrongó, idealista” ifjút „új csillagok” vezetik: „csodálhatjuk-e, ha útjában a csillag felé, zavaros korunk éjjelén át, belegázol a régi erkölcs korhadt túskebokraiba?”, „talán már egy új erkölcs talaján áll” – a fiatal Schapringner védi ezen szavakkal Dömével szemben a váltóhamisítás bűnébe tévedt Imrust. (556–557)

A fiú bűnbe vivő útjának szellemi mélypontjain éppen a csillag, a fény hiánya tűnhet fel az olvasónak. Például Gádoroson, azon az ominózus karácsonyon, amikor a szabadgondolkodó Imrus, a tervezett Viharagyú – Hintáss kinevezte – szerkesztője megbotránkoztatja nézeteivel a családját. Feltűnően kiemeli itt az elbeszélő, hogy ezekben a napokban Imrus nem tartózkodhatott „csillagnéző” szobájában, mert azt egész télen nem fűtötték. (454) – A másik jelenet helyszíne: Pest, Hintáss Gyula szobája. Az itt összegyűlt fiatalok és az általuk nem véletlenül dosztojevskiji alaknak látott Hintáss között militarizmusról, pénzről, az ember sötét ösztöneiről folyik a vita, amelyben Hintáss a legvadabb elméleteit fejti ki („kitörni létünk korlátaiból, bármi áron!”). Hintáss szobája „sötét, hideg és füstös” (477); a sötétséget még ki is emeli Gyula költői kérdése: „Meggyújtsam a lámpát?” (478) Tehát, amikor az ördögi Hintáss közel van, a lámpafény hiányát, a sötétséget hangsúlyozza az író.

Nem a csillag, hanem a lámpa fényének hiányát. De Babits a kettőt – a csillagot és a lámpafényt – hasonló jelentésben használja.

3.4.1.3. A „lámpafény”, a „gyertyafény”

A narrátori elmélkedések már a mű elején intenek a csillag, a lámpafény kitüntetett szerepére: „Az éjszakák közelebb hoznak a Világ

ritmusához, mint a nappalok; a csillagok közelebb vannak hozzánk, mint a Nap; a csillagok leszállnak közénk és életünkbe avatkoznak; a csillagokat csak úgy lehet kizárni, hogyha lámpát gyújtunk; de a lámpa maga is valami csillagféle, s különös hatással van lelkeinkre [...].” (73) Ezek a mondatok figyelmeztetnek arra is, hogy a csillaghoz hasonlóan kell jelentést tulajdonítanunk a lámpa-, a gyertyafénynek, illetve a hiányuknak is.

A lámpafény akkor tűnik fel először jelképes és előreutaló értelemben, amikor a tanulmányait elhanyagoló serdülőben felébred a lelkiismeret: aludni térő apja lámpásának a szobáján végigsöprő fénysávja „úgy hatott rá, mint titkos fáklya, betlehemi csillag!” S elhatározza, hogy „új életet kezd!” „Újjászületik [...] erős akaratral, hogy a csorbát kiköszörülje!” (299)

Az „újjászületés” elhatározását hozó „lámpafény” variációja, a „gyertyafény” – amint arról már szó volt – jóval később kétszer is megismétlődik, amikor a lejtőn legmélyebbre jutott Imrus két egymásnak felelő helyzetben lát gyertyafényt: Pesten, amikor „a tragédia partjára” jutott ifjú – Rosenberg lakásán felébredve – meglátja a péntek esti gyertyafénynél barátját és édesanyját, a vallási hagyományt őrző anya és fia harmonikus kapcsolatát, az egykor „csúf vén nő”-nek látott zsidóasszony most bibliai szépséget sugárzó arcát (598–599); majd Gádoroson (ahova Cenci néni hazamenekítette a tékozló fiút, aki különös sebesülése után „újjászületett”), amikor az asszonyok zivatar idején gyertyát gyújtanak és imádkoznak (623). Az utóbbi képhez Imrus maga asszociálja Rosenbergekénél átélt „látománya”-t. Ezek – miként a gyermekkori élmény is – megrendítően hatnak rá.

Beszédes és előreutaló a zsidó családnál látott jelenet szerzői kommentálása: „Ki mondja meg, minő hatással vannak ránk a látomások? Talán egy kép, amit félálomban láttunk [...] megváltoztatja egész napunkat... egész életünket!” (598) Beszédes, mert ezeket az élményeket a mű összefüggésbe hozza Imrus „újjászületésé”-vel, „ébredésé”-vel, lelki átalakulásával. A két jelenet motivikus összekapcsolása jelzi Imrus lelki átalakulásának irányát is: megsejtését a hagyomány és a transzcendencia, illetve az eddig (sem a család-

ban, sem önmagában) nem ismert „szeretet” erejének. Megsejtését az „igazi Fény”-nek, aminek szimbóluma a gyertyafény.

3.4.1.4. Az igazi „Fény”

A regényszövegben csak egyetlenegyszer – Imrus különös (mondhatjuk mitikus) halálát és újjászületését követő szerzői elmélkedésben – fordul elő a nagybetűvel írt „Fény”. A nagybetűs írás többletjelentést kölcsönöz a szónak, amelynek értelmezését a szöveg és a szó szövegen kívüli gazdag interpretációs mezeje segíti. Elsőként arra figyelünk fel, hogy a szó minden eddigi fényjelenséggel szemben nem valamilyen konkrét fényt jelöl, hanem a legelvontabban utal – mondhatnánk – a jelenség ideájára: „a Fény”-re. Beszédes azonban a szó pozíciója is. Az utolsó fejezet (*Epilog*) elején találkozunk vele, a pesti, illetve a gádorosi gyertyafényes „látományok” között egy olyan szövegegységben, amely utal Imrus „újjászületésére”, s amelyben a mű címében szereplő szót is értelmezi az elbeszélő, s egyúttal összekapcsolja Imre és a gádorosiak életét: „Az élet nem mindig nagyon kíváncsú; kivált a *halálfi*ai közt; s talán nem is csoda, hogy Imrusnak élvemaradni is lesújtó szomorúság volt. [...] A *halálfi*ai is élnek: noha alig érzik életük parázsát, a sűrű hamu alatt... [...] Bizonyos csak az, hogy nem a hamu tetején vonagló szivárványos fényjáték a Parázs igazi élete: az lenn szunnyad, mélyen a hamu alatt! A vibráló fényjáték csak tűnő vágy és kín, az igazi Fény helyett, melynek egykor majd belülről, legmélyről kell kilobbanni!” (618)

Az idézett szövegrészben az értéktelen, értékes és legértékesebb hierarchiáját tapasztaljuk. A hierarchia csúcsára, tehát mindenk fölé emelt „igazi Fény” a regény cselekményének kitüntetett pontján, Imrus életének fordulóján – előreutaló módon – jelzi „új” életének a transzcendencia felé mutató lehetséges lelki-szellemi-etikai irányát.

Az „igazi Fény” jelentését a szöveggörnyezet alapján nem tudjuk pontosan értelmezni. Segítségül hívhatjuk azonban a regény más szöveghelyeit, Babits egyik versét, a világirodalom emberiségkö-

teményeit (amelyekre többféle módon is rájátszik a regény), illetve a keresztény hagyományt. Azt jelenti, amit a regény világában a „nagy Jó” (31), az „Abszolútum” (182), az „Örökigazság” (639)?; amit *A jóság dala* című Babits-vers utolsó előtti strófájában a szintén nagybetűvel írt „Fény”¹⁵⁶?; amit Danténál az „Örök Fény”, a „Legfőbb Jó” (33. ének)?; amit Ágostonnál a „Tiszta Igazság”?; a *Faust*-ban az angyalok által emlegetett, a „szeretet-lángok” kutatta „Fény” (Klarheit)?¹⁵⁷ Isten: az Örök Világosság, Krisztus: a „világ világa”, a Világ Fénye?

Az „igazi Fény”-nek idővel és lassan „belülről, legmélyről kell kilobbanni!” (618) – mondja az elbeszélő. Hogy értsük ezt? Valószínűleg kettősen: jelenti a hierarchiára vonatkoztatva a belső, a rejtett, az értékesebb részt, vagyis értelmezésünkben a hagyományt, de jelenti az emberi belsőt, az emberi lelket-szellemet. (Ez a kettő össze is függ Babitsnál.) Itt is Szent Ágoston szelleme kísért. Babits őt interpretálva írja: „az igazságnak nincs helye és ideje a külső világban, [...] az csak bensőnkben, a lélekben élhető meg [...]”.¹⁵⁸

3.4.2. A „fenn” vonzásában

3.4.2.1. „Ébredés” – „újjászületés”

Imrus lelki megújulásában nem találunk racionálisan végiggondolt erkölcsi vagy világnézeti megfontolásokat, nem is hirtelen megvilágosodásról van szó. De – Ágostonéhoz hasonlóan – misztikus élmények is hozzájárulnak az ő lelki átalakulásához, bár nincs szó határozott megtérésről. Érthető tehát, hogy az Imrus életében bekövetkezett lelki-szellemi változás nem látványos, nem is az ő felis-

¹⁵⁶ „S mi lenne velünk e sötétben, hol lábunk mindig fájva botol, / ha Te nem biztatnál fáklyáddal, hogy Fény is van valahol?”

¹⁵⁷ „Wendet zur Klarheit / Euch, liebende Flammen!”, 11801–11802. sor; GOETHE 1964: 397.

¹⁵⁸ Babits Mihály: *Ágoston*. In: BM-Tan 1978: 1/486.

meréseként fogalmazódik meg, inkább szerzői reflexiókban, de leginkább a motivikus összefüggések retorikája sejteti.

Ebből a szempontból érdemes felfigyelnünk az „igazi Fény”-ről szóló szerzői reflexiót követő „ébredés”-motívumra. Itt a szó átvitt értelemben szerepel, de az olvasó összekapcsolja egy korábbi, valószínű ébredéssel: Imrus Rosenbergnél a lelki megrendüléssel járó különös, gyertyafényes „látomány”-t alvás utáni felébredésekor éli meg. (598) Azonban eme konkrét (patetikusra hangolt) szituációban előforduló szót is átértelmezi a szó elvont jelentésben való visszatérése és kultúrtörténeti kontextusa.

A szó elvont jelentésben olyan ébredésszituációban szerepel, amelyről azt mondhatjuk, hogy Imrus az „életre” ébredt (amikor a majdnem végzetes sebesülése után magához tért). Ebben a helyzetben olvassunk a fiú „igazi ébredésé”-ről, amit „így lehetne röviden kimondani: ébredés az Irodalomból!” (618) Az elbeszélő az életben maradt fiú „igazi” ébredésének a szellemi-lelki megújulást tartja. Egyúttal jelzi a szakítást Imrus korábbi, pesti életével, amely annak idején az „Élet” és az „Irodalom” jegyében indult.

A szituáció és a szövegösszefüggés elvont jelentést kölcsönöz az „ébredés” szónak; az „igazi” jelző pedig még szembe is állítja a konkrét jelentéssel, de egyúttal össze is kapcsolja, s ezáltal azt is jelképes tartalommal tölti meg. Ilyen értelemben Imrusnak Rosenbergnél való „álomba merülése” és „ébredése” – miként a gnosztikus irodalomban és az ortodox írásokban – a „halált” és a „feltámadást” jelképezi.¹⁵⁹

Imrus szellemi „ébredését”, lelki feltámadását a kontextus kapcsolatba hozza a golyó által majdnem végzetesen megsebzett ifjú életben maradásával. – A sebesülés okait és okozóját illetően az elbeszélő (több lehetőséget felvetve) mintha az olvasót szándékosan bizonytalanságban akarná hagyni. Ezért is, meg a kultúrtörténeti kontextus miatt is szimbolikusan érezzük Imrus „halálát” és élve maradását. Egyrészt: emlékeztet az ősi felnőtté avatási szertartásokban

¹⁵⁹ *Apokrifek*. Szerk. Ványó László. Bp., Szent István Társulat, 1988. 366.

a gyermek mimikus halálára és feltámadására.¹⁶⁰ Másrészt: mivel a lehetséges okok között az öngyilkosság is szóba került, értelmezhetjük azon misztikus teológiai felfogás felől is, amelyről a *Doktor Faustus*-ban a következőket olvassuk: a korai protestantizmusban ismert az a feltevés, hogy „az ördöggel cimboráló megmentheti a lelkét, ha testét odaadja”.¹⁶¹ – Többek között ez a misztikus ok is magyarázza, miért nincs helye Imrus új életében az ördögi Hintássnak.¹⁶²

Imrus jelképes halála és feltámadása kifejezi – a műben több előreutalással is jelzett – „újjászületését”, ifjúból felnőtté válását, régi életéből új életre születését, élete lelki-szellemi tartalmainak megváltozását, „morális Újjászületés”-ét (577), amelyet majd az erdővári lét jelképez.

3.4.2.2. „Mater gloriosa”

Szóltunk már arról, hogy Imrus lelki átalakulása, újjászületése nem független Cenci gondviselő kezétől. Cenci néni a *Halálfi* világában hol Gondviselésként, hol „Mater gloriosa”-ként jelenik meg. A fiú sorsfordulóját is szimbolizáló vihar után – egyetlen két és fél soros bekezdésben kiemelve (!) – az író glóriás szentnek mutatja: „Az eget különös, vihar utáni fény borította, a felhők visszahúzódtak, mint vert sereg, s az öregasszony a sáros agyagdülön egy dupla szivárvány glóriájában állt.” (625) Ez a kép mintha egyszerre metaforizálná az ördögi erők (felhők) vert seregként való visszahúzóódását,

¹⁶⁰ G. Thomson: *Aischylos és Athén*. Bp., Gondolat Kiadó, 1958. 99.

¹⁶¹ Adrian Leverkühn (meghiúsult) feltételezett szökési-öngyilkossági kísérletét Zeitblom úgy értelmezi, hogy amögött „a megmenekedés misztikus eszméje is lapanghatott”. (Thomas Mann: *Doktor Faustus*. Ford. Szöllősy Klára. Bp., Magyar Helikon Kiadó, 1969. 666.)

¹⁶² Hasonló irányba mutat Imrus gádorosi „feltámadását” megelőző egy-két budapesti napja, amely sajátos parafrázisa az apokrif iratok őrizte Krisztus-történetnek: a pokolra szállásnak, az ördögi erők megláncolásának. Az apokrif iratok a pokolra szálló Krisztusnak a sátán erői, illetve a halál fölött aratott diadaláról szólnak. (Zsid 2,14.)

illetve a szivárvány sugározta megbocsátást és az új élet reményét. Hiszen ezek bibliai jelképe is a szivárvány, ez az ősi szimbólum, „az ég és a föld, illetve az istenek és az emberek között húzódó híd szimbóluma”.¹⁶³ – Érdemes összevetni ezt a vihart a pandanjával, a korábbi, ugyancsak sorsot előrejelző Csörge-tói zivatarral, amely egykor Nellit az ördögi Hintáss oldalán téves útra röpítette, s amely előzményeként a hullámok közt „vizi isten”-nek látszó, de a vízbe ugró Hintáss figurájához a vést (romlást, halált) jósoló „béka”-motívum kerül.

Imrus történetében Cenci néni az „ewig Weibliche”.¹⁶⁴ Az ifjúnak Rosenberg vergiliusi szerepe után új, magasabb rendű segítségre van szüksége. Miként Dante utazójának, Babits hőséne is, hogy „hazataláljon segítség kell, egy sugár az Istentől.”¹⁶⁵ Az „új küzdelem, új reménység és a végső Fény felé” „csak égi Sugár adhatja [...] az erőt, csak a legnagyobb földi tudás és művészet a segítséget” – írja Babits az *Isteni színjáték*hoz írt bevezetőjében.¹⁶⁶ A Faust lelkét égi magasba emelő angyalok a megváltás feltételeként sem csak a „holtig fáradozást” említik, hanem így folytatják: „Und hat an ihm die Liebe gar / Von oben teilgenommen”.¹⁶⁷ Babits regényében a „Liebe von oben”, „a felülről jövő szeretet” segítségét jelképezi Cenci.

„Szeress! a szeretet úgy nyit kaput!” – hangzik a *Faust*ban az

¹⁶³ Jelképtár 1999: 208.

¹⁶⁴ Noémi negatív parafrázisa Beatricének és Margitnak. A Noémi-Beatrice, a Noémi-Gretchen asszociációt az elbeszélő maga is hangsúlyozza. 1. Akkor, amikor Imrust megbabonázza a lány szépsége, az elbeszélő megjegyzi: Noémi „nem emlékeztetett a méltóságteljes Beatricékre”. (347) 2. Ott, ahol a váltó aláírására veszi rá a leány Imrust, az elbeszélő Gretchent emlegeti. (Mielőtt Imrus a bankba érkezik, Noémi gondolatai előbb a Schapringgerrel látott *Faust*-opera körül járnak, majd eszébe jut egy régi beszélgetése Imrussal, aki elmondta a leánynak a mű „tartalmát”, amiből a „megesett” lányt most csak a Gretchen históriája érdekelt, s akinek esetéről akkor fölényesen nyilatkozott. Most viszont „dühösen ébredt tudtára, hogy most ő is époly naív és tehetetlen, mint akármelyik Gretchen”. 523)

¹⁶⁵ DANTE 1945: 56.

¹⁶⁶ DANTE 1945: 56–57., 63.

¹⁶⁷ *Faust*, 11938–11939. sor; Kálnoky fordításában: „S ha hozzá felsőbb szeretet / hatalma fogta partját”. (GOETHE 1964: 402.)

angyalok karából a megváltásra hívó szó. A „Fényt” kutató „Szeretet-lángok” „szerzik el” „az ördögtől a lelket”, hiszen ez a láng „ördögfeletti”, a „mindenható Szeretet”, „az örök Szeretet” megnyilvánulása, mely „oldja a vétet”, feloldja az ördöggel kötött szövetséget.¹⁶⁸ Ezért nincs helye (a Cenci által az ördögi kísértő karmaiból kimenekített) Imre erdővári életében Hintássnak, az „ördögnek”, aki vel egykor Imrusként szövetekezett.¹⁶⁹

Erdőváron (illetve a regény tervezett folytatásában) mintha a megváltó szerelem gretcheni szerepét az erdővári cukrászlányra osztotta volna Babits. Az *Epilog* előfoglalmazványában Noéminál „igazibb Gretchen”-nek nevezi őt, s a szerelem metafizikai dimenzióját emlegeti.¹⁷⁰

3.4.2.3. Az isteni kegyelem

Imrus megváltódása áldozattal jár: megismerte a poklot, a bűnt, az áldozat tragikumát, megmérettetett. De a tragikum fel is oldódik. Ehhez azonban felsőbb segítség is kell.

Anya és fia története azt a babitsi-ágostoni szemléletet sugallja, hogy az ember nemcsak maga alakítja sorsát. A mű legmélyebb szemléleti rétegében Ágoston felfogását ismerjük fel: a „bűn”-ről, a „Kényszerítő Kegyelem”-ről. (Mivel az ősszüők bűne miatt „bűnben és bűnre születünk”, „saját akaratumknál fogva mindannyian egyfor-

¹⁶⁸ GOETHE 1964: 569., 397., 396., 397., 392., 396., 400., 402., 394. Eredetiben: „Liebe nur Liebende / Führet herein!” (11751–11752. sor); „Wendet zur Klarheit Euch, liebende Flammen” (11801–11802.); „Doch leider hat man jetzt so viele Mittel / Dem Teufel Seelen zu entziehn.” (11614–11615.); „ein überteuflisch Element” (11754.); „die allmächtige Liebe” (11872.); „die ewige Liebe” (11964.); „Sündern vergeben” (11679.)

¹⁶⁹ A világban – a babitsi-ágostoni értelemben – mindig jelen lévő rossz itt más módon jelenítődik meg. Többek között a konkrétan és szimbolikusan is jelzett erőszak képében: a sortűzre, illetve az Imrét megtámadó bivalyra gondolunk.

¹⁷⁰ L. a jelen tanulmány második szöveg-összehasonlítását! (435. o.)

mán érdemetlenek vagyunk” a megigazulásra, az tehát nem saját érdemünk, hanem arra a Kényszerítő Kegyelem választ ki.¹⁷¹⁾

Imrus életútján a „Kényszerítő Kegyelem” különböző megnyilvánulásai és eszközei nem könnyen, de felismerhetők. Így értelmezhetjük például sajátos módon magának az ördögi Hintássnak a szerepét (aki rosszat akarva is a jót szolgálja),¹⁷² a Cenciét („Liebe von oben”), Imrus jelképes halálának körülményeit, illetve misztikus élményeit. Mert „nem is lennénk képesek a Jóra” – idézi Babits Ágostont –, „ha az Igazság mintegy előnkbe nem jönne, s világosságával nem kényszerítene megigazulásra”.¹⁷³ Ennek a „világosság”-nak a jelképes megnyilvánulása az Imrust (penitenciájának időszakában) megindító „gyertyafény”, amely – a már említett két (egymásnak felelő) jelenetben – valamiféle kegyelmi állapotnak a jele: a belső megvilágosodásnak, az Igazság („amelyet Istennek is nevezünk”¹⁷⁴) sajátos megnyilatkozásának – egy felfokozott lelkiállapotban. Hiszen a „gyertyafény” is, mint a csillag, jelzése ama láthatatlan „igazi Fény”-nek.

3.5. Nelli és Imrus ellentétes sorsa: kárhozat („halál”) – megváltás („újjászületés”)

Nelli és Imrus párhuzamos-ellentétes sorsában az író a Kényszerítő Kegyelem által megigazulásra kiválasztott és ki nem választott embert láttatja.

A regényben többször és több szempontból fedezhetünk fel ha-

¹⁷¹ Babits Mihály: *Ágoston*. In: BM-Tan 1978: I./493.

¹⁷² Levelével ő indította el a „Megoldás lavináját”, rosszat akarva is a jót szolgálta. Vö. „[...] wer bist du denn? / Ein Teil von jener Kraft, / Die stets das Böse will und stets das Gute schafft.” (*Faust*) Jékely Zoltán fordításában: „Kicsoda vagy tehát? / Az erő része, mely / örökké rosszra tör, s örökké jót mivel.” (GOETHE 1964: 53.) De ez a mottója Bulgakov regényének is, hiszen ebből a szempontból az ő Wolandja jobban hasonlít a Goethéjéhez, mint Thomas Mann „ördöge”.

¹⁷³ Babits Mihály: *Ágoston*. In: BM-Tan 1978: I./492–493.

¹⁷⁴ Babits Mihály: *Ágoston*. In: BM-Tan 1978: I./490.

sonlóságot anya és fia külső-belső tulajdonságai, illetve sorsa között. Mindketten érzékeny lelkek, ennek biológiai megnyilvánulása a fejfájásuk (222). A külső-alkati hasonlóságot jelzi két jelenet is: az egyikben Gyula, a másikban Jozsó csodálkozik rá a fiúra, aki-ben az anyja arcát, illetve törékeny vonásait ismerik fel (481, 588). Sorsukban is vannak párhuzamok: mindketten a „tengerre” csábulnak, mindkettőjük az ördögi Hintással szövetkezik, a bűn után pedig „tékozló fiuként” térnek Gádorosra, Cenci nénihez, s mindkettőjük életében van autodafé.

A párhuzamosságok azonban csak kiemelik sorsuk különbözőségét. Az önállótlan Nelli sodródik az életben. Inkább érzései, sejtései vannak. Imrus, anyjával ellentétben, apjához hasonlóan intellektuális, vívódó lélek. Miskát, a liberális bírót (amiként a regény íróját is) efféle súlyos kérdések gyötrik: „Megbűnhődik-e a rossz?”, s a „még zavarbaejtőbb kérdés: rossz-e a rossz?” (180); mit ér az ő bibliája, az „Észjog” ott, „hol a világ nincs ész szerint berendezve?” (186) Mégis: „nem tagadhatta meg a Józan Ész, s a Lélekbe Írott Törvényeket”. „Óh Abszolutum, Rend és Igazság, miért vágyik rád az emberi kebel? Bár ítélnének minden dolgainkról ily tisztán, világosan a Lélekbe Írott Törvények [...]” (182)

A gyermek Imruskával már a regény első fejezete kapcsolatba hozza a mű – itt előrejelzésként megjelenő – alapgondolatát, kérdését: „Megértette, hogy az élet küzdelem valami nagy Jóért, amit folytonosan veszély fenyeget [...]”. És hogy mi az a nagy Cél, amiért ezekkel küzdeni érdemes: azt a felnőttek bizonyára tudják, és Imruska is meg fogja tudni, mire nagy lesz.” (31) A „nagy Jóért” való harc nemcsak a nemzetet fenyegető ellenség elleni harcot jelenti, hanem az ember, az egyes ember által keresett „Jó”-t, „Cél”-t fenyegető, nehezen felismerhető, irracionális erővel, a Rossz erőivel vívott küzdelmet is. A Cél is, a küzdelem kimenetele is bizonytalan („mintha”, „talán” 32). Hogy nemcsak politikai, hanem etikai, filozófiai, transzcendens vonatkozásokról is szó van, jelzi a „Jó” megemelt formája. De egészen egyértelmű lesz, amikor a gyermek képzeletében az ellenségről alkotott képek („rettenetes, szoknyás, szárnyas lényeknek” képzelte – 31) Gyula alakjához kapcsolódnak (Imruska Gyulát is

„szoknyás és röpködő lénynek” látja – 203). Nem véletlenül, hiszen Gyula, Nelli és Imrus kísértője, a regény szimbolikájában maga a Rossz.

Nellinek is, Imrusnak is meg kell küzdenie a Gyula szimbolizálta rejtélyes erővel, a bűnre csábító ellenséges szellemmel, saját gyengeségeikkel, illúzióikkal. Mindketten megismerik a bűnt, a szégyent s az alázatot. (Nelli szégyene már Velencében kezdődött, s folytatódott Pesten, Gádoroson, a második pesti útján; Imrus Gádoroson fogalmazza meg, hogy szégyelli magát. – 617) Vezeklőként térnek meg a gádorosi otthonba, ahol Cenci néni a bűnös lányát és bűnös unokáját szemrehányás nélkül fogadja.

Más-más úton, de mindketten eljutottak „a végső megismerésig”. Nelli nem intellektuálisan viszonyul az életéhez, de finom lelkével megsejti sorsa lényegét: „Az élet bűn és vezeklés egyszerre” (145) – ágostoni-babitsi értelemben.¹⁷⁵ Hősnőjének kalandos életszakaszát a következő reflexióval rekeszti be az író: „Minden emberi lélek nagy dolog, és nagy küzdelem, míg, hiábavaló lázadozásait abbahagyva, eljut a végső megismerésig, hogy egyedül van és egyedül is marad. [...] Belefáradt a küzdelembe? Óh, nem, csak megismerte annak teljes céltalanságát, megismerte a maga gyengeségét, megismerte az életet, megismerte a maga kis esze szerint az Istent, az Őriást, aki-nek kezei közt vergődik és kapálózik ez az egész világ, minden kicsi állat egyedül; és hiába keresi egymást, mert senki sincs közel, senkihez sem lehet eljutni, mindenkinél közelebb van a rettenetes Kéz, a rettenetes Isten.” (247)¹⁷⁶

A fiú útja tudatos lázadásokon, bűnökön, küzdelmeken, tapasztalatokon át vezet valamiféle megvilágosodáshoz. Gyermekkorától fogva küszködik világnézeti kérdésekkel: élet-halál rejtélyén, „a kereszténység és a pogányság, a zsidó és hellén életnézet” dilemmáján

¹⁷⁵ Babits így értelmezi Ágostont: „Erkölcsei és fizikai rossznak titkos viszonyban kell tehát állani: ez a viszony a bűn és büntetés harmóniája. Sőt erkölcsi és fizikai rossz kell hogy egy és ugyanazon legyen, bűn és büntetés csak két oldala egy és ugyanazon dolognak. A bűnös akarat nyugalanság és kín: cselekvés és szenvedés, bűn és bűnhődés egyszerre.” (BM-Tan 1978: 2/491.)

¹⁷⁶ Vö. az *Isten kezében* című „keresztény makámá”-val!

töpreng; egyetemista korában különböző „hitvallások”, világnézetek hívéül szegődik. Szellemi útkeresésében, a végső megismerésért folytatott küzdelmében vannak olyan fordulatok, ahol tudatosan választ, s olyanok, ahol a véletlen kap szerepet, ahol sorsszerűnek látszik mindaz, ami bekövetkezik. – Imrus a szellemi értelemben vett „kereső” ember, akit a megismerésvágy hajt, aki az Igazságra „szomjazik”. A lázadó, a társadalmat megváltoztatni, az életet kiélni akaró s ezért az ördöggel is szövetező fausti ember.¹⁷⁷

Imrus az értelem, a „Tudomány” révén „akar eljutni a végső Megértéshez”. (545) A regény épp azt sugallja, hogy ez nem elégséges út (felfigyelhetünk itt a „megértés” és „megismerés” közötti finom distinkcióra). Mind Nelli, mind Imrus sorsának alakulása azt mutatja, hogy az ember minden tudás ellenére is valami rajta kívül fekvő erő függvénye, sorsa kiszámíthatatlan. Ezt hangsúlyozza egyrészt: a fentebb idézett – Nellinek a végzetbe való beletörődését kommentáló – elbeszélői reflexió és az azt megvilágító példázat a „rettentes Kéz”-ről; másrészt – a más sorsra ítélt – Imrus történetéhez fűzött rövid kommentár egy másfajta példázattal: „Ám a Gondviselés macska módra játszik életünkkel, s az utolsó pillanatban mindig egérutat hagy.” (625)

A Gádorosra megtérő anya és ugyanoda visszakerülő fiának útja ugyanis különböző irányt vesz. A passzív, akarattalan, a szeretetre nem képes Nellire a „halál”, a „Sötét Szoba”, a kárhozat vár. Imrus sorsa más. Életútját végigkísérik olyan motívumok, melyek kiválasztottságát jelzik: „csillag jegyezte homlokát”¹⁷⁸ (546); küldetése van („Ki végzi el Imrus feladatát? hacsak ő maga nem születik még egyszer” – 578). – Önismeret, szenvedés, megváltó áldozat árán – a bűntelenül is bűnös ember – újjászületik.

Hogy hazataláljon, nem elég a tudás, „égi Sugár”, „égi Erő”¹⁷⁹ kell,

¹⁷⁷ Lásd Babits rövid jellemzését Faustról: BM-It 1979: 344.

¹⁷⁸ A homlokon fénylő csillag ősi jelkép. Az istenek, a szentek, az Isten által kiválasztottak attribútuma. – Thomas Mann hőse, Adrian Leverkühn is különbözik „a derék, sőt kitűnő középszer”-től: „Láthatatlan bélyeg viselője, aki sohasem tér le a szellem és a keresés útjáról [...]” (*I. m.* 169.)

¹⁷⁹ DANTE 1945: 57.

meg az „Igazságra”, a „Jóra” „szomjúhozó” lélek. Hiszen (ahogy Babits Ágostont interpretálja) a lélekben lakozó „szomj az igazság, a lényeg, az eszme iránt”, illetve az Eszméből (a „Világlélek”-ből) a „lélekre sugárzó vonzás, az *illuminatio veritatis* segedelve” teheti képessé az embert, hogy megküzdjön a gonosszal.¹⁸⁰

A modern ember elől azonban többnyire elrejtőzik az isteni kegyelem, illetve az élet káoszában eltömődnek „lelke forrásai”. Amikor a „megismerésért” folyó küzdelmében Imrus szomját az istentagadó gőgös eszmék csillapítják, ironikus szövegkörnyezetben jelenik meg a „szomjúság”-fogalom, jelezve, hogy nem a lélek szomjúsága volt ez, hiszen, ahogy Gádoroson felismeri, „az Élmény [...] eltömté lelke forrásait”. (603) Az erdővári tanár, aki elsősorban nem a „logikai Igazság”, hanem az annál erősebb „Bölcsesség” szellemében (627) irányítja tevékenységét, már „lelkéből” szeretné táplálni az „éhes lelkeket”, s oltani „szűz szomjukat” (628), s nem külsődleges neveléssel, mint liberális apja.

Sorsának válságos fordulóján néhány alkalommal mintha Imrus – szeretetet korábban nem ismerő – lelkének legmélyebb rétegeit érintette volna meg az *illuminatio veritatis*, s valamiféle megvilágosodásélmény részese lehetett.

Sorsa rajta is múlik, nemcsak az isteni kegyelmen. Imre, aki anyjával szemben aktív, gondolkodó, cselekvő, megismerésre törekvő ember, megváltatik, mert mint a Faust lelkét megmentő angyalok mondják: „Wer immer strebend sich bemüht / Den können wir erlösen.”¹⁸¹

Az anya számára nincs megváltás, nincs új élet. A fiú újjászületik, megváltódik új életre. Ezt a különbséget Babits egy hangsúlyos párhuzammal is aláhúzza a regény szövegében. Ahol az író a Nelli Gádoroson végződő velencei-pesti kalandját véglegesen lezárja, ezt olvassuk: Nelli, aki nem maradt „nyugodtan” gádorosi koporsójában,

¹⁸⁰ Németh G. Béla: Világkép és irodalomfölfogás Babits irodalomtörténetében. *Új Írás* 1983/11. 19.

¹⁸¹ Kálnoky László fordításában: „Ki holtig küzdve fáradoz / az megváltást remélhet.” (GOETHE 1964: 402.)

a „halottak között”, „most hogy ment vissza gádorosi koporsójába, jól tudta, hogy halott, s halottak közé megy.” (249) – Ahol pedig Imrus ugyancsak Gádoroson befejeződik pesti kalandját Babits be-rekeszti, arról ír, hogy „Imrus útra készült; noha nem Párizsba vagy Velencébe, sőt csak Budapestre sem ezúttal: mégis egy új életbe, vagy legalább – ami körülbelül mindegy – egy új halálba, másik koporsóba. A halálfiai közt a halál is életet jelent.” (625) (Kiemelés tőlünk.)

Az erdővári tanár új életét egy újabb feltámadásmotívum is alá-húzza: „Imre megint élni kezdett, [...], mintegy első halál után, pillangólélekkel, [...], és milyen messze minden eddigi Imrusoktól!” (632) A pillangó ugyanis ősi lélek- és feltámadásjelkép.¹⁸²

Röviden így summázhatjuk tehát anya (Nelli) és fű (Imrus) sor-sának különbségét: kárhozat („halál”): gádorosi Sötét Szoba – meg-váltás („újászületés”): Erdővár.

3.6. Az erdővári lét, az erkölcsi magaslat jelképei: a „csúcs”, a „torony”, a „bárka”, a „gyertya”

Megváltást a keresőnek sem a „lelki szegénység”-ben élő család, sem a pesti élet illúziói nem adhattak. Ismét elhagyja Gádorost, de most „az utazó” nem a „tenger”, hanem a „csúcsok” felé tart – nem egészen saját akaratából. „Mennyi erjedés, küzdés s lelki züllés” (483) után jutott el – a már Pesten elkezdett, Gádoroson folytatódó penitencia után – a megváltást ígérő penitencia helyére, a havasok alá. Imre, aki pesti bujdosklása idején csúcsokat keresett, eljutott a csúcsok közelébe. S ő, aki akkor nem tudott feloldódni a természetben, most testvéri közelségben érezte a csúcsokat (627); s „a csúcsok barátja” (629) lett.

Az ifjú Imrusból felnőtté vált Imre életének új színtere, *Erdővár*, a „kétezer méter magas világ” (627) jelkép: a lélek megváltást ígérő Purgatóriuma (Erdővár éppúgy keletre esik a Budapest-Pokoltól,

¹⁸² BM-Hf 2006: 2/605

mint Danténál a Purgatórium hegye a Pokoltól), ahonnan már látni a „gyémánt csúcsokat” (632); illetve Imre újabb léthelyzetének, szellemi-lelki-erkölcsi magaslatának jelképe. Kifejezi a forradalmi „Viharagyú”-t író, a hagyományt, a vallást tagadó, a szeretetet nem ismerő, lázadó racionalistából a hagyomány mellett érvelő, valamiféle Gondviselésben hívő (639), a Munka és az Alázat leckéjét megtanuló, a szeretetet is ismerő emberré vált Imre erkölcsi magaslatát.

A szellemi magaslatnak a jelképe: a „torony”. („Imre toronyban élt a világ végén” – 632.) Emlékezzünk rá, hogy az ifjú pesti életének jellemzéséhez is használja az író ezt a metaforát, amelyet fentebb értelmeztünk, hozzátéve, hogy az *Epilogban* kissé módosul vagy inkább tágul a jelentése. – A „torony”-nak a kultúrtörténetben ismert, sokféle jelentéséből a regénynek ezen a pontján a következőket halljuk ki: „a bűnnek ellenálló erőd”, „összekötő kapocs ég és föld között”.¹⁸³ Leginkább azonban Babitsot magát kell segítségül hívni a kép értelmezéséhez, azt, ahogyan ő beszél az *Írástudóhoz* illő magatartásról: „mozdulatlan áll, és híven mutatja az irányt”, akkor is, amikor az „Ész és Erkölcs tehetetlensége ejt kétségbe a vak Ösztönökkel szemben”.¹⁸⁴ (A Babits szemléletéről árulkodó, egymás mellé kerülő három fogalom hierarchiája – amint erre később rámutatunk – a regény eszmeiségének is az alapja.)

A magát Ovidiushoz hasonlóan száműzöttnek érző fiatalember ugyanis „küldetést hordozott”. Megvalósulni látszott Imruska kamaszkori vágya: „Ő magasabbra vágyott: [...] a Kultúra papja lenni [...] bizonylyal szent és dicső küldetés. Imrus pedagóg hajlamokat érzett [...]”. (358) A küldetésstudattal élő, kiválasztott ifjú hosszú kerülő után jutott el kamaszkori céljához, megjárta a poklot, a tapasztalatszerzés, az önmegismerés útját, míg végül – a Gondviselés kiszámíthatatlan játékából is, az isteni kegyelem segítségével – rátalált küldetésére.

Imre alakjának bibliai-dantei-fausti allúziókkal, emblémákkal szimbolikusra formált jellegét erősíti a tanítószerep. A küldetéses szerep-

¹⁸³ Jelképtár 1999: 223.

¹⁸⁴ BM-Tan 1978: 2/234.

hez, Imre tanári tevékenységéhez kapcsolódnak és a magasabb erkölcsiségnak egy-egy mozzanatát jelzik a régi motívumok új változatai, melyek az *Újszövetségből* is ismerősek: a „bárka”, a „gyertya”. – Erdőváron „Imre, mint tanár kicsi osztálya bárkáján próbálgatta a Bölcsesség kormányrúdját [...]” (627) A „bárka” mitológéma: Jézus prédikált bárkában ülve (Mt 13,1–3; Mk 4,1–2; Lk 5,1–3), s akkor játszódtott le a csodálatos halászat (Lk 5,4–9).¹⁸⁵ A „gyertya”-motívum átértelmeződik az *Epilogban*. Az Imrust egykor megvilágosító élményt szimbolizáló „gyertya”-kép most Imre, a tanár metaforája: ő „a művelődés gyertyája” (628). – Az ifjú, „papos” (626) kinézetű tanár olyan kultúra gyertyáit gyűjtögette, amely nem volt független a hagyománytól, a vallásos tradíció értékeitől. – A gyertya több jelentést hordoz: elsődlegesen utal Imre hivatására, pontosabban a küldetésére, de jelzi a küldetéses ember magányát is; a túl erős fénnel szemben gyengébb, lassúbb lobogása azt is sugallhatja, hogy a tanár Imre a revolúcióval szemben az evolúció híve. Kifejezi Imre életének a vallásos, metafizikai hagyomány irányába való elmozdulását, illetve egyáltalán a hagyományokhoz való visszatérését.

A „gyertya” is a Krisztus-emblémakör része. A keresztény szimbolikában a gyertya „Krisztus jelképe”, „a Logosznak, a Világ Fényének szimbóluma”.¹⁸⁶ Ezen ősi keresztény szimbolika jelentése: „világ világa”, „Krisztus világossága”. A gyertyafény szimbóluma annak a világosságnak, amelyet a Megváltó Krisztus hozott a világba. A húsvéti gyertyák a Megváltót szimbolizálják. – A gyertyakép kettős jelentése a regényben megengedi Imre alakjának mint megváltásra szoruló megváltónak (Salvator salvandus) az értelmezését is.¹⁸⁷ A „világosságot” kereső, a megváltandó ember maga lesz a világosság hozója, a megváltó.

¹⁸⁵ Jelképtár 1999: 83.

¹⁸⁶ Jelképtár 1999: 77.

¹⁸⁷ Lásd Babits *Isten gyertyája* című versét!

3.6.1. Imre „*imitatio Christi*”

Az erdővári Imrének – a Jézus-történetben előforduló képek (bárka, gyertya, bárány) kisugárzása révén – megemelt alakja mondhatnánk: „*imitatio Christi*”. Sorsának ilyen értelmű szimbolikus elmélyítését a regény előző fejezeteiben megtalálható számos előreutalás, kép, motívum, mozzanat szolgálja. Többször említődik a szövegben mint „király” (224, 373, 577–578), máskor mint „ifjú megváltó” (401), „próféta” (370), „kultúrvértanu” (578). Elsősorban azonban a hűsvétajt játszó pesti „pokoljárása”, passiója, gádorosi „halála”, újjászületése, illetve az áldozatszerep játszik rá a Krisztus-történetre.

De a mélyre zuhanást, szenvedést, áldozatot is többszörös előrejelzés előzi meg. Például az édesanyjának karácsonyra ajándékozott Pietà-kép. Még korábban a gyermek életének egy élménye: a kispap emlékének állított kereszt. Ez a látszólag epizodikus kép csak később, illetve a mű egészében kap szimbolikus jelentést. Imruskát Nelli hazajövelete után nagyanyja Gádorosra viszi – akkor is tavasz volt, „hűvös, különös tavasz”. (220) Az út elején és végén (a halált szimbolizáló) jegenyesor között vezetett az útjuk, Imrus a halálra (a „halálgépre”, a „halálkamrára”) gondolt, s mikor a kocsis a hegyek között vezető ösvényen haladt, a kocsis megszólalt, s amit mondott, „az is tűnődés anyaga lett: Látja az ifiúr azt a fehér keresztet, fenn a fehér kövön?” Elbeszélői közlés a többi: „Mélység nézett onnan alá s a keresztet egy kispap emlékére állították, aki hajdan lebukott a mélységbe. Imruska már érezte az esés nagy szelét, a szikla közelségét; már olyan volt, mintha ő maga is bukna.” (221) (Gondoljuk meg a kép értelmezéséhez, hogy Imrus alakjához még hányszor kapcsolódik a papképzet: a „kultúra papja” akar lenni – 359; az erdővári tanárban van „valami papos” – 626.) Imrusnak is le kell szállnia az élet mélységeibe, hogy felemelkedhessen. – A kereszt a passiótörténetre és a megváltásra utal. Imrus, aki egykor a gádorosi szőlődomb keresztjénél fordít hátat a vallásos hagyománynak, a családnak, budapesti pokoljárásakor a „Konstantin keresztjé”-nek megváltó jelére vár, de hiába. (576)

A gádorosi „feltámadását” megelőző néhány budapesti napja sa-

játos parafrázisa a Krisztus-történetnek, az apokrif iratok őrizte pokolra szállásnak, az ördögi erők megláncolásának. A büntetlenül is bünnös Imrus „hegyre vonulása” (a Júdás-Rosenberg általi elárultatása előtt!) párhuzamba állítható „a gonoszok közé számláltatott” (Lk 22,37.) Krisztusnak – elárultatása, keresztre feszítése és megváltó halála előtti – cselekedetével: az Olajfák-hegyére vonul, s magányosan imádkozik. A húsvéthagyomány szerint a keresztre feszítés apokaliptikus jeleinei a gonosz uralmát is jelzik; majd a pokolra szálló Krisztusnak a sátán erői, illetve a halál fölött aratott diadaláról szólnak az apokrif iratok. Halála által megsemmisíti az ördögöt (Zsid 2,14). Imrus, a „király” a „túlvilágra jutott lélek érzésével” (576) az „apokaliptikus” (576) egek látványától menekülve alászáll „az Élet pokolfényébe” (548), ahol „az első tornác” a kivilágított kávéház (577), a legmélyebb pontja: a prostituált ágya, amelyben Imrus önmagát „vértől csepegő kezekkel” mint „kéjgyilkos”-t látta (590).

Babits regényében is kísérlet történik a krisztusi és a fausti toposz egyesítésére. Műve ezen archetípusok felidézésével a modern mitikus regények sorába tartozik.¹⁸⁸ – Imrus lelkében – sajátos módon – az antikrisztusi és krisztusi erők küzdenek. A *Halálfi*ai főhőse alakjával kapcsolatban is beszélhetünk arról, hogy az író rájátszik „a Faust–Antikrisztus–Krisztus összefüggésre” is, mint Th. Mann a *Doktor Faustus*ban.¹⁸⁹ De míg Adrianban az antikrisztusi, a *Halálfi*ai Imrusában a krisztusi vonások a dominánsabbak. Mindez meghatározza a két regény világképének különbségét, amelynek háttérében a hasonlóságában is eltérő történelmi-szellemi léthelyzet található.

A pokoli bűnök legteljesebb megismerése egyben a tőlük való megszabadulás, az ördögi erők fölött aratott győzelem kezdete is, amely – Cenci beavatkozása révén – a gádorosi fordulathoz („halál”-hoz és

¹⁸⁸ Balassa Péter: i. m. 38. Balassa Péter az „ördög-regény” nyugati és keleti típusáról szól. Alaposabb összehasonlító elemzés és bizonyítás nélkül megkockáztatom, hogy Babits regényének – mely szintén válságállapotból nő ki, s melyben a művészet, világnézet, társadalom nagy kérdései kapcsolódnak össze – mindkettővel vannak érintkezési pontjai.

¹⁸⁹ Balassa: i. m. 38.

„feltámadás”-hoz) vezet (amikor már „vert sereg”-ről lehet beszélni, ha jelképesen értelmezzük a tájleírást – 625).

Imrus bűnös is, meg ártatlan is, és áldozat lesz – a gonosz erők (Hintáss, Noémi, Dodó) áldozata. A gádorosi jelenet, amelyben Imrus Dodó fegyverétől megsebesül, többértelmű: végsőkéig viszi a (már az autodafé-jelenet által is szimbolizált) szakítást régi életével, s jelzi az új életre való megváltását; de kifejezi azt is, hogy a küldetéses megváltó áldozata lehet a világban eluralkodó erőszaknak.

A cselekményt végigkíséri az erőszakot jelképező motívum: a „puska”. Döme 48-as (!) puskáját, amelyet a gyermek Imruska hamar eldobott, Dodó ragadta meg. A kissé erőszakos, semmi tekintélyt nem tisztelő (még Cencit sem!) fiú, a „kis Kain” (608), Hintáss és Nelli fia („több legenda szerint a Sátán testi kapcsolatban állt Évával, s az utóbbi tőle szülte Kaint”¹⁹⁰) kezében az egykori játék Imrus számára veszélyes fegyver lesz.¹⁹¹

A puska-motívummal rokon az *Epilogban* az Imrét megkergető „sötét bivalybika”. (638) A bika ambivalens jelképi tartalmából Babilis a negatívát használja ki: a bika ugyanis az elszabadult, féktelen alvilági rossz, a pusztítás, a halál jelképe is. Az antihumánus, a meg nem szelídített „pogányság” jelképében (a vad bikák számos legendában „a Krisztus szolgálatába kényszerített pogányságot személyesít meg”¹⁹²) mint eljövendő tragédiák oka kísért a regény lapjain az „ifjú Intelligenciát” fenyegető, halálos veszedelmet jelentő erőszak. – A „kiszámíthatatlan jövődők” egyéb szimbolikus „vészjele”-i (636) is feltűnnek itt: a fenyegető, sötétlila csúcsok, a földrengés (637), az emberi erőszak, a véres sortűz (636). Mindezek – „a Bárány ellen viaskodó” „fenevad”-dal együtt a *Jelenések könyvének* (17, 44) apokaliptikus képeit idézik.

Az áldozattá lett küldetéses embert és megváltó áldozatát szimbo-

¹⁹⁰ Mit. encikl. 1988: 2/374.

¹⁹¹ Dodónak az alakját a Pesti Napló-beli változathoz képest elidegenítő módon ábrázolja az író. Idegennek érzi Nelli, Imrus, az elbeszélő, az olvasó.

¹⁹² *A keresztény művészet lexikona*. Szerk. Jutta Seiber, a Herder Verlag lexikon-szerkesztőségének közreműködésével. Ford. Harmathné Szilágyi Anikó. Bp., Corvina, 1986. 54.

lizálja a „bárány”-motívum. A bárány Krisztus-szimbólum („Agnus Dei, qui tollis peccata mundi”); illetve az apostolokat is jelképezi („úgy küldelek titeket, mint bárányokat a farkasok közé” – mondta Jézus az apostoloknak – Mt 1,10; 16.) Bár az *Epilogban* a szellemi harcok és az erőszakos emberi-politikai történések közepette „eltévedt” (635), „tanácstalan” (637) „bárány”-ról esik (ismételten) szó¹⁹³, mégis úgy érezzük, hogy a motívum minden eredeti jelentése benne sűrűsödik, s jelképezi Imrust-Imrét: nemcsak a kereső embert, de a küldetéssel bíró apostolt, illetve megváltót, ki ártatlan áldozat, s ismét azzá lehet.

3.7. A „szeretet” – a „sugár”

Még egy fontos motívum tartozik az erdővári Imre alakjához, pontosabban kapcsolataihoz: a „fény”-motívumnak egy újabb változata: a „sugár”. A „sugár”-t az Imre új életének etikai tartalmát kifejező szeretet jelképeként értelmezzük, s egyúttal a metafizikai értelemben vett szerelem-szeretet szimbólumának tartjuk.

A szeretetnek az egész műben – s így a mű értelmezésében is – kitüntetett helyét csak aláhúzza az a tény, hogy Imre korábbi életében a szeretet hangsúlyozottan csak mint hiány került szóba. Imrus úgy tapasztalta, hogy mind családja, mind az ő életéből, kapcsolataikból hiányzik a szeretet. Példaként érjük be a Rosenberg előtti önelemzésével: „Maga beszélt egyszer nekem az édesanyjáról: akkor én csodálkozva hallgattam: azon csodálkoztam, hogy valaki őszintén szerethet valakit. A mi familiánkban nem ismerik a szeretetet. Én sem szeretek senkit, még az anyámat se. Nem, még az anyámat se, – ismételte. – Mi az anyámmal egy fölösleges szót sem szólunk egymáshoz soha. De nem szeretek én mást se, senkit: egyetlen emberi érzés nincs énbennem! Az én életem puszta és üres. Talán ha az apám élve marad – minden másképp történt volna! De talán ez is csak...” (592) Tudjuk azonban, hogy az apa már életében elvesztette

¹⁹³ L. a jelen kötet utolsó dolgozatát! (445–446.)

a fia lelkéhez, titkaihoz vezető utat, hiába szerette volna a kezében érezni „a gombolyag végét, mely az ő fia lelkének gombolyagja”, nem találta a szálát. „A serdülő lélek dacosan bezárult [...]” (298) – A felvilágosult Imrus családjában gyűlölködést látott maga körül. De nem csak magyarázatot, mentséget is talált számukra: „[...] nem azért van ez így, mint hogyha rosszak volnának, vagy hiányzana bennük a képesség a szeretetre; de mert csak azt merik szeretni, amit szokás és szabad, [...] összetévesztik a szeretetet a megszokott érdekekkel és kötelességgel; de így egészen megürül és sívárrá válik az élet! és semmit se tesznek, hogy gazdagítsák! el hagyják aszni a lelküket! mindennek az oka az a sívár unalom és lelki szegénység, ami-ben élnek!” (463)

Amikor azonban Rosenbergnek arról beszél, hogy „én sohse tudtam szeretni senkit” (591), mintha már érezné a hiányát. Kezdi észrevenni a feléje irányuló szeretetet. Amikor a pesti életből kiábrándulva, kétségbeesett, de mégis csodát váró hangulatában találkozik a földijeivel, a gádorosi joghallgatókkal, „valami szívet érzett, valami lelket áradni [...]”. Jóságot, szeretetet tapasztal Rosenbergéknél, amikor felébredve az „idegen és családi” szálakból összeszótt „emberi hálót” megpillantja maga körül; majd Gádoroson, Cenci környezetében. (601) Ő azonban ekkor még közömbös vagy dacos, s csak új életében, Erdőváron lesz képes maga is szeretni. „Megváltását” is valami magasabb rendű szeretet hozza el.

Erdőváron a természethez való viszonya is megváltozik: „a havasok testvérekül intettek le rá” (627), ő pedig mintha értené már a természet „lelkét”. (591) A megismerés humánus és kölcsönös kapcsolatot jeleznek. Az ifjú tanár részvétet érez a szegények iránt, különös szeretet fűzi tanítványaihoz. (628) A művelődés „gyertyája” „fényt” áraszt, de feléje is fény sugárzik a tanítványok és a kis cukrászlány szeméből. Idegensége, magánya ellenére olyan lelki kapcsolatnak részese, amelyben képes ő is szeretetet érezni, adni, és „a mosolyok sugárhálójában” (632) ringva érzi, hogy őt is szeretik.

A „szeretet”-motívum szempontjából érdemes összevetni Babits regényét a *Doktor Faustusszal*, illetve *A Mester és Margaritával*. Thomas Mann regényében az ördög egyetlen, de mindent megha-

tározó feltétele: „Tilos szeretned!”, ezzel szemben a Bulgakov-regényben az ördög szerelem- és szeretetpárti.¹⁹⁴ Itt most elégedjünk meg annyival, hogy a *Halálfiái* közelebb áll Thomas Mann regényéhez (a szerelem bűnbe visz), de – a két regény közötti szemléleti különbségből adódóan – attól is erősen különbözik. Adrian számára nincs megváltás, Babits hőse „újjászületik”, ebben pedig egy magasabb rendű (Liebe von oben) szeretetnek, az isteni kegyelemnek is szerepe van. Babits műve e tekintetben nagyobb rokonságot mutat a *Fausttal* (amint ezt fentebb megmutattuk). Sajátosan egyedi jelleget ad azonban a *Halálfiainak*, ahogyan e tekintetben is érvényesül Babits Ágoston-szemlélete (amiről lejjebb lesz szó).

Az erdővári tanár magasabb rendű világában a „szeretet” metaforája a „sugár”, „ami lelket lélekhez köt”. (631) Mit jelképez a léleknek ez az egyszerre a természet, a nő szépség, a másik lélek felé irányuló vonzalma? Ennek értelmezéséhez segítségünkre lehet a regény egy korábbi szöveghelye, az erdővári szerelmi történet kéziratban található szövegváltozata, s segítségül hívhatjuk Ágostont és a költő Babitsot.

Imrus pesti „penitenciája” idején – mikor a Szónyáival való találkozása nem hozta meg a várt „megváltást” – embergyűlölettel a szívében a budai hegyekbe vonulva a természettől remél megváltást; „csúcsok”-at keres, de az alázatot és szeretetet nem ismerő, gőgös ifjú még nem érti a természet „lelkét” (591). – Az elbeszélő Imrus magatartását kommentálva így meditál: „minő szerelem s mily összeolvadás emelhet csúcsokra pillanatokon túl? s minő csúcsok azok, melyeken hosszabban ülhetsz unalom nélkül?” (590)

A regény erre a kérdésre csak sejteti a választ. Valami olyasfélét, ami a kérdésben kimondatlanul is benne rejlik: hogy van másfajta „szerelem”, szenvedély is, mint ami a prostituált vagy Noémi ágyába vonz (elvontabban: bűnbe visz, tehát az ördögtől való), és másfajta csúcsok is, mint az időbeli, evilági.

Az *Epilog* előfogalmazványában található szövegváltozatban mintha egyértelműbben kifejeződne az író ama szándéka, hogy az

¹⁹⁴ Balassa: i. m. 40.

erdővári történetben a szerelem ilyen másfajta, a „pillanaton” túlmutató, „csúcokra” emelő legyen. E változatban azt olvassuk a cukrászleányról, hogy „más és jobb [...] Gretchen volt mint Noémi”. Az írói elmélkedés pedig a szerelemmel kapcsolatban metafizikai dimenziókat emleget.¹⁹⁵

A válasz nagyon hasonlóknak tűnik ahhoz, amit Babits Ágostontól idéz: „Mit szeretek, mikor Téged szeretlek? Testi szépséget? Múlt bájta? Ezt a barátságosan szememben ragyogó fényt? Sokféle hangnak összesímuló, édes zengzetét? Virágok, kenetek, fűszerek illatát? Mannát? Mézet? Ölelésre hívó tagokat? Nem. De mégis valami fényt, hangot, illatot, valami eledelt és ölelést szeretek, mikor Istent szeretem, mert ő fény, hang, illat, eledel és ölelés az én belső világomnak. Ott olyan fény ragyog lelkemre, amelyet semmi hely be nem fogadhat. Van ott hang olyan, hogy idő szárnyán el nem száll; van illat, de azt szellő el nem ragadja; íz, amelyet falánkság meg nem ront, ragaszkodás, amelyet megúnás szét nem tép...”

„A lélek, melynek élete az Időben örök nyugtalanság és küzdelem”, időtlen megnyugvást „csak az időtlen Istenben” találhat, hiszen az érzéki világ képei csak utánzatai az örök világnak.¹⁹⁶ De az evilági érzéki szépségekre, ama öröknek az utánzataira irányuló vonzalom átlényegülhet az örök, (Ágoston szavával) az égi „Igazság”, (a Dantét idéző Babitséval) a „nagy Szeretet” felé vonzó „szerelem”-mé, amit Babits „szent Szerelem”-nek nevez *A jóság dala* című versében:

„Segíts, Szerelem! ezt az egész verset neked énekelem,
mert te vagy a Jóság magva és átoma, szent Szerelem,
ki a testi Szépség fákláját tartod a lélek elé
úgy vezeted a lelki nagy Szeretet felé!

¹⁹⁵ „Mindenesetre furcsa Távoltságok és furcsa közelségek kezdtek nyílni a zord ifjú filozófus e naív szász Gretchen között, melyek közelebb hozhatnak az Élet értelméhez – mert ha van az Élet[nek] értelme, miben lehetne megtalálni másban, mint a távoltságok közelségében? Ez azonban már alighanem metafizika [...]” (922) L. még a jelen kötet utolsó dogozatát! (435–436.)

¹⁹⁶ Babits: *Ágoston*. In: BM-Tan 1978: 1/484.

[...]

S mi lenne velünk e sötétben, hol lábunk mindig fájva botol,
ha Te nem biztatnál fáklyáddal, hogy Fény is van valahol?”

Ó, szabadság Rése, első Ablak, melyen az önzés elhagyja magát
mint egy rabságot! Első Szál, mely a vak falon vájva fogózik át
lélek és lélek közt – hajts, drága Mag: mert belőled nő ki a szent
Gyökér,
mely az emberiséget befonja és pólustól pólusig ér.”

A platóni-ágostoni értelemben vett „szeretet”-„szerelem” – az ördögi és isteni, a Sötétség (halál, a kárhozat) és a Fény (a megváltás) között botló embert a „Fény”, a „Nagy Jó”, a „nagy Szeretet” felé vonzó-mozgató erő¹⁹⁷ – a regény motívumhálózatának a centruma, amely a mű világában rejtekezik, néha releváns helyeken megnyilvánul, de leginkább a hiányával jelzi fontosságát.

Németh G. Béla Babits világképének négy ágostoni eleme közül a másodikról, a metafizikai és erkölcsi jelleműről így ír: „Az egyén érzi, tudja az eszmék realitását és vonzását, kivált az eszmék eszméjének, a lényegnek, az igazságnak, az istenségnek a realitását és vonzását. E realitás tudatában s e vonzás erőterében az Erős minden fajtája istenszeretetté lényegülhet át, pietásként vetülhet vissza minden létezőre s áhítattal ölelhet át minden létezőt. De nem szükség-szerűen, de nem magától értetődően. Mert az Erős hajthat rosszra is, hiszen az emberi természet, melyet eltölt az erős, eleve kettős [...]”¹⁹⁸ Ágoston szerint minden emberben benne rejlik a rossz, a bűn. „Bűnösök és önzők vagyunk mindannyian, s talán minden emberi történetnek ez a tanulsága” – olvassuk a *Halálfiában* is. (618)

¹⁹⁷ Vö. a *Faustból* Pater extaticus énekével: „Ewiger Wonnebrand, / Glühendes Lieband, / Siedender Schmerz der Brust, / Schäumende Gotteslust.” (Kálnoky fordításában: „Örökös üdvű láng, / izzó szerelmi pánt, / tűz, mely szívet gyötör, / habzó istengyönyör.” I. m. 399.) Lásd még Babits himnuszát a „szent Szerelem”-hez: *A jószág dala* 5.

¹⁹⁸ Németh G. Béla: Világkép és irodalomfölfogás Babits irodalomtörténetében. *Új Írás* 1983/11. 18.

Az Erosznak, illetve az emberi természetnek e kettősségét meg a rossztól való megszabadulás útját mutatja Babits ágostoni ihletettségű regénye, Imrus és Nelli sorsszerű története. Gondoljunk arra, hogy az ördögi csábító szemei is „fénylenek” (91), „ragyognak” (92), „csillognak” (414); „mosolygott az *advocatus diaboli* mosolyával” (479). Van tehát ördögtől való szerelem, és van „szent Szerelem”. De nem egyenrangú s nem két, egyformán transzcendens erő vonzásáról van szó.

A Babits interpretálta Ágoston szerint a Rossz „nem valami külön álló lényeg”, minden Erő, a Jó és a Rossz „az Isten teremtménye”, mindennek a végső oka Isten. A rossz oka „nem az Isten cselekvésében, hanem tartózkodásában” rejlik. Az emberi szenvedélyek sem eredendően rosszak, de jó eredetük ellenére hajlanak a rosszra, tehát meg kell őket fékezni; „az Igazság (kegyelem) által a jóra kényszeríthetők”.¹⁹⁹ Ágoston elképzelését a „hogyan”-ról Németh G. Béla így világítja meg: „[...] a minden lélekben ott lakozó szomj az igazság, a lényeg, az eszme iránt – s az Eszméből –, vagy mint itt spinozisztikusan mondhatja Ágostonnal Babits – a *Világlélekből* a minden lélekre rásugárzó vonzás, az *illuminatio veritatis* segedelme képessé tehet minden lelket, hogy megküzdjön a gonosszal. Társak szeretete, tanácsa, tapasztalata segíthet ebben, de a döntést végül is kinek-kinek folytonosan magának kell megejtenie.”²⁰⁰

A regényben az ördögi Hintáss a „földi” világhoz tartozik, nincs benne semmi időtlen (mint például Bulgakov Wolandjában). Hintáss alakjában az emberben levő mindenfajta rossz szenvedély összesűrösödik. Jelen van mindenütt, és a vonzereje nagy. – A „rejtőzködő” nagy Jót, a Fényt viszont nem ismeri fel az ember, csak valamiféle megvilágosodás (*illuminatio*) kivételes pillanataiban érezheti-sejtheti meg az evilági jelenségeken átsugárzó, azokban megnyilvánuló erejét (lásd a regényben a csillag-, a gyertya-, a lámpafény-motívumokat).

A „Fény”-nek „belülről, legmélyről kell kilobbanni” (618) – olvassuk a regényben, amiként Ágoston is tanítja. „Ágoston – írja Né-

¹⁹⁹ Babits: *Ágoston*. In: BM-Tan 1978: 1/484, 490–491.

²⁰⁰ Németh G. Béla: i. m. 244.

meth G. Béla – Babits szerint [...] tudja, hogy mind az egyed, mind a nem tekintetében az igazi lényeg *a belső élet, a belső alakulás*. S ez a belső élet és alakulás sokkal több, mint amit az ész fölfogni képes – ám megelőző intuícióval megsejthető, befelé figyelemmel megragadható, a vallomás elszánásával megrögzíthető belőle sok [...]. Nemcsak s nem elsősorban villanásos, heurisztikus intuíció ez, hanem tapasztalati, érzéki [...]. Szubjektív és egyedi ez a megragadás, de tárgyias valóságú [...].”²⁰¹

Az író regényében mintha maga is egy „belső alakulás”-t rögzített volna a „vallomás elszánásával”. – Azonban mutatis mutandis a *Halálfiakra* is vonatkoztatható, amit Babits Dante művéről ír: „[...] nemcsak Dante sorsáról van itt szó, hanem az Emberi Lélek sorsáról az élet útvesztőjében s örök küzdelemről a Megváltás felé. Rettenetes küzdelem, melynek halottjai is vannak, – s azt jelképezi a Pokol – de diadalmasai is; az emberléleknek ez olthatatlan istenhez-törésében, van a költemény misztikus és metafizikai háttere, s mintegy titkos értelme.”²⁰² A *Halálfiak*ban ennek a küzdelemnek jelképes halottjait és diadalmasait szimbolizálja Nelli és Imrus ilyen értelemben egymást ellenpontosító-értelmező alakja.

*

A regény mély struktúráját alkotó, főleg a keresztény kultúrkörrel érintkező motívumokból szőtt motívumháló vázlatos bemutatásával jelezni kívántuk, hogy van a *Halálfiainak* olyan misztikus síkja, melyben a földi és égi vonatkozásrendszer értéktartalmakat, érték-hierarchiát jelenít meg, s olyan dimenziók meglétét s az emberi létet befolyásoló erejét áramoltatja be a regény kozmoszába, amelyek szóval kimondhatatlanok, miképp azt Babits a *Hadjárata Semmibe* című filozófiai tankölteményében írja: „s az én mesém is végtelenbe megy, / / hisz benne olyan dolgok vágya szólal, / miket nem mondatsz véges számu szóval”.

²⁰¹ Németh G. Béla: i. m. 243–244.

²⁰² DANTE 1945: 60.

4. A „szomjas lélek” – a kereső ember

Nelli és Imrus útja szimbolikus. Jelképezi az „élet erdejében eltévedt ember” útkeresését, a lét útvesztőjében megváltást remélő lélekét, de olyanét, aki a dantei megváltáshittől eltávolodott már. A világban öntudatlanul bolyongó bűnös lélek tévelygése ez, illetve a modern, fausti ember keresése: az intellektuális lázadóé, sőt a Nietzsche-élménnyel is gazdagodott emberé, aki a szellem, de az ösztönök korlátait és határait is meg akarta tapasztalni – Istent kísértő módon.

Imrének, a „szimbolikus hős”-nek – a Nelliével ellenpontosított – életútja egyszerre jelképezi a modern ember belső vívódását, küzdelmét a lelki hazatalálásért, a „lélek egysége”-ért, az Igazság, a „nagy Jó” megtalálásáért, az író egyéni szerepkeresését és a nemzet lehetőségeit.

Amit Dienes Valéria a költő fordításának apropóján Dante *Commediájáról* állított, a *Halálfiaira* (annak megalkotott és rejtett hőisére) is igaz: „A művészetté vált emberi megismerés útjának példázatát láttatta.” A keresőről szól, aki „ha egyszer kérdést tett föl önmagához, be kell járnia lelkének minden zugát, tanulni, tudni, ítélni kell önmagát, hogy válaszolhasson”. „Előbb tudnia kell, hogy azután lásson és szeressen”.²⁰³

Babits „Igazság”-szomja Ágostonéval rokon. Regényét ugyanaz a „drámai szenvedély”, „filozófiai Erősz” mozgatja, mint amelyet Babits Ágostonnak tulajdonít: „az alkuvás és nyugvás nélküli vágy az Igazság felé”. Azt keresi ő is: „hogyan verhet gyökeret, és hajthat ki a lélekben az Igazság isteni növénye?”²⁰⁴

A kereső útja azonban nem egyenes. Dante hőisének útja a „Nagy Kerülőn” vezetett a „Fény”-ig²⁰⁵; a *Faust* menneiei proológusa is arra figyelmeztet, hogy téved az ember, míg halad: „Es irrt der Mensch, solang er strebt.” A *Halálfiái* hőse persze nem igazán dantei-goethei hős: a megváltás, a hazatalálás bizonyosságától messze van. – Az er-

²⁰³ Dienes Valéria: Dante komédiája. *Husadik Század* 1913/1. 359.

²⁰⁴ Babits Mihály: *Ágoston*. In: BM-Tan 1978: 1/475, 477, 480, 486.

²⁰⁵ DANTE 1945: 57.

dővári „szimbolikus hős” csak irányt keres, s a helyesnek vélt irányba mutat. – Gyakran maga is eltévedt bárány, s olykor „a kis bárány tanácstalanabbul állhatott, mint valaha”. (637). – Babits regényéről inkább állíthatjuk azt, amit ő Pascal *Gondolatok* című művéről vallott: „a modern ember kétségbeesett vívódása [...] az igazságáért”.²⁰⁶ S kiegészíthetjük a regény szavaival: az eszmék zűrzavarában, „a szétszakadt [...] Idő”-ben a Lélek egységéért. (533) Ugyanezt kérdezi a költő a *Psychoanalysis Christiana* c. versében: „Ki farag bennünket egésze?” A *Halálfi* is – mint az egész életmű – nem a választ, hanem a keresést mutatja, nem a megváltást, csak az arra való törekvést.

A modern, hitetlen hívő ember szemléletétől távol áll a megváltás feltétlen hite, számára csak a keresés marad. Babits sem juttatja el hőst a megváltásig; de Babitstól a hit nélküli kétely is távol áll, tehát megadja egyik hősének, Imrusnak a lehetőséget a lelki megújulásra, de nem adja meg Nellinek, mert a megváltás rajta is áll, meg az isteni kegyelmen is.

Ezzel a megszorítással mondhatjuk, hogy a *Halálfi*ainak nemcsak a szerkezetében (ahogy ezt már a dolgozatom elején megmutattam) mutatható ki a Dante művével való rokonság, de a regény szimbólumépületének legmélyebb dimenziójában is a pokol–tisztító tűz–(paradicsom), a megváltás mítoszának dantei sorát követi az író, aki a *Dante* című versében így vall:

„Mert énnekem, jaj, a Pokol is otthon,
s jól ismerem a Tisztulás hegyének
fájó lépcsőit, és az Ég kegyének
csillagos távlatait; [...]”

Legmélyebb szinten a *Halálfi*ai vallomásregény, „benső önéletrajz”²⁰⁷ is, mint a *Confessio*. Nem véletlenül emlegeti a (,vallástalan vallásos-

²⁰⁶ Babits Mihály: *Tanulmányok Pascalról*. In: BM-Tan 1978: 1/133.

²⁰⁷ Babits Ágostont interpretálva írja: „az igazságnak [Isten] nincs helye és ideje a külső világban, [...] az csak bensőnkben, a lélekben élhető meg, mint Krisztus is

ság” regényének mondott) *Halálfiaival* kapcsolatban Szent Ágostont Babits barátja és első kritikusa, Szilasi Vilmos, aki így ír: „Te fölfeded a lélek szövetét”.²⁰⁸

Halász Gábor kifejezésével a *Halálfiai*: „lelkiismeretvizsgálat”. Szerinte: „Babitsban a regény szabadította fel a magáról-beszélés szenvedélyét. Hogy látva lássák, idegen emberekről kezdett szólni. Természetesen nem tények és arcok, a külső valóság újrafelidézéséről volt szó, az egyéniség önmaga titkait faggatta. Szembehelyeződött a világgal, hogy saját lelkiségének mélyébe jusson, rokon- és ellen-szenveit tudatosítsa, a formálásban önarcképét dolgozza ki.”²⁰⁹

Babits regénye „a lélek vetkőzése” – Ágostonnak, „az Intelligentia és Bölcsélet szentjé”-nek szellemében. A motivikus összefüggések „retorikája” mutatja, hogy – Ágoston *Confessiójánál*, Dante *Commediájánál* rejtettebben ugyan, de – ez a mű is a lélek vallomása. Babits regényének világát is a „lélek” „szomja” hatja át, ám csak sejteti a transzcendencia sajátos megnyilatkozását a lélekben, illetve annak misztikus felismerését, valamiféle megvilágosodást. Hiszen

mondja: »Bennetek van a mennyeknek országa«. De akkor csak egy a fontos: az igazság megélése! a külső világ csak mikor ebben gátol, vagy segít. Ezért írt Ágoston önéletrajzt: abból is ily bensőt.” (Babits Mihály: *Ágoston*. In: BM-Tan 1978: 1/486.)

²⁰⁸ BSzL 1979: 112.

²⁰⁹ Halász Gábor: A regényíró. Babits Mihályról. In uő: *Válogatott írásai*. Bp., Magvető Kiadó, 1977. 707., 701.) – Mint hőse, Hintáss, az író maga is ledob néhány fátlyat, hogy közelebb jusson igazi önmagához. A „lelki vetkőzés” a regényben több síkon történik. A mű a maga esztétikai univerzumával nemcsak a tudatosított számvetést és szembenézést tükrözi, de rejtettebb módon is vall az író ki nem mondott, ellentmondásos érzéseiről, amelyek édesanyjához, Adyhoz, Dienes Valériához vagy zsidó „barátai”-hoz (például Szabó Ervinhez) fűzték. – A regény eme kimondhatatlan dimenziójának egyik rétegét fedte fel Csányi László és Nemes Livia, amikor megmutatták, miképp kódolódik az alkotásba Babitsnak édesanyjához való ellentmondásos viszonya.. (CSÁNYI 1990: 175–178.; Nemes Livia: Lélektani ábrázolás Babits regényeiben. In uő: *Alkotó és alkotás*, Bp., T-Twins Kiadó, 1994. 36–70.) Úgy gondoljuk, hogy az említett többi viszonylat regénybeli rejtekezésének feltárása sem lenne tanulság nélkül való.

ettől remélhető új élet, megváltás. Együttal küldetést, feladatot is jelent, miként az apostolok számára.

A platóni-ágostoni értelemben vett Erósz – a Fény, az Örökigazság, a „nagy Szeretet” felé irányuló vágy, szomj („Gotteslust”),²¹⁰ Szeretet (Liebeslust)²¹¹ –, a dantei „legfőbb Jó” megismerésére való törekvés ígérhet megváltást a szeretetet korábban nem ismerő Imrusnak, a küldetést vállaló, de tévúton kereső Imrus-Babitsnak, a hanyatló nemzetnek, a tévelygő, kiutat kereső emberi léleknek – a regényben ugyanis mindenik dimenzióról szó van.

5. Szenvedély–ész–erkölcs Szekfü-féle hierarchiája a Halálfiaiban

Az erdővári tanár új életének értékei, erkölcsi tartalma szimbolikusan kijelölik az egyén és a nemzet megváltásának lehetőségét és irányát – összhangban a széchenyii-szekfüi koncepcióval (alapjában neokonzervatív, reformkonzervatív szellemben). Kifejezi ezt a *Halálfiaiban* szembeűnően kirajzolódó sajátos értékhierarchia, amelyet jelez a három nevelő alakja és a regény kompozíciója is.

5.1. Nevelői (szókratészi) szerepek a regényben

Sátordy Miskát, Hintáss Gyulát és Sátordy Imrét a többi szereplő közül kiemeli és egymással összefüggésbe is hozza a – más-más módon, de – mindhármójukhoz kapcsolódó Szókratész-szerep, illetve a pedagógiai erősz. A feleségének elvesztése után fia nevelésében vigaszt találó Miskát bemutató (*A boldog gyermekkor c.*) fejezetet ilyen elmélkedéssel vezeti be az elbeszélő: „Az ókori pedagógusok szerelmesek voltak, s a pedagógia lényegében van valami a szerelemből, mely élvez s termékenyít.” (252) Később a fiával a kényes

²¹⁰ *Faust*, 11857. sor

²¹¹ *Faust*, 12003. sor

kérdésekről beszélő apával-nevelővel kapcsolatban többször előfordul a „szerelmes” szó. – Hintásshoz negatív jelentéstartalommal kapcsolódik a sokszor emlegetett Szókratész-motívum: a szerepből a megrontó hangsúlyozódik. A pesti egyetemi hallgató, Imrus „szellemi apaság”-át magának vindikáló Gyula gögösen mondja: „Mindig rajongója voltam a fiatalságnak [...]. Úgy érzem, hogy a Jövő hadseregét vezetem. Sokratest vádolták, »*quod corumperet juventutem*« [...]. Ha ez a vád sujt: vállalom.” (414) Később az elbeszélő emlegeti őt Szókratészként többször is: negatívan szól a nevelőről és elveiről, erkölcsi relativizmusáról. (495) Rosenbergtől is azt halljuk, hogy „csöppet sem tiszteli ezt a sokratizmust: hol Gyula a Sokrates.” (587)

Mindkettőjüktől különböző nevelői magatartással és elvekkel jellemzi az elbeszélő a harmadik nevelőt, az erdővári tanárt, Imrét. (Életnek, magatartásának fentebb bemutatott legfőbb értékeit az *Epilogban* már csak jelzésszerűen – deklarálva s nem megjelenítve – ismerhetjük meg.) Az ő tevékenységével kapcsolatban is szó van az erősről, de nem a csábító szerelem, hanem a lelki közösséget hangsúlyozó szeretet formájában: tanítványaiban „szerette a [...] friss erőt, anyagot, szűz szomjat, s amint néha, hirtelen pillantással s a gyermeki bizalom kacérságával, belemosolyogtak az arcába, az ifjú tanáron különös érzés villant át: ami szinte bűnös érzésnek tűnt föl előtte, maga se tudta mért? Óh ha lelkéből, magányos lelkéből, legalább e naiv és éhes lelkeket táplálhatná, ha árva testéhez szoríthatná ez idegen és sovány testeket!” (628) Imre természetesen nem tagadta a rációt, de másfajta „Bölcsesség” az, amelyet „kicsi osztálya bárkáján” állva képviselt. Arany János nyelvét, a lelket nemesítő kultúrát akarta tanítványainak éhes lelkéhez eljuttatni. Idealizmus áradt a szavaiból, s ideálja most „Széchenyi volt, a Rend és Kultúra szent örültje”. (629) Ő „magasabb szempontból nézte a dolgokat”, (629) hiszen költő is volt, ám a költészetről is megváltozott a felfogása: a „Költészet a legmagasabb Rend vágyából születik gondolatok, érzések, és szavak harmóniájában.” (626)

Az „Észjog”-ot Bibliájaként tekintő, de belső kételyekkel gyötört Sátordy liberális nevelésének értékét megkérdőjelezi a regény. (Idővel

már maga az apa: „Mit ér minden külső és művelt nevelés?” – 298.) A szavakkal a szenvedélyeknek hízelgő, az ösztönök szabadságát valló, az erkölcs relativitását hirdető Hintáss szerepét azonban egyenesen bűnösnek, bűnbe vivőnek mutatja Babits. Az eszményit vélhetően az igazi tanár, Imre képviseli.

5.2. Hierarchia a regény kompozíciójában

A három „nevelő” megtestesítette hierarchiát felfedezhetjük a regény kompozíciójában is. A mű első része, Nelli csábításának a története: sem az ész, sem az erkölcs által nem korlátozott ösztönös lét síkján mutatja a szenvedélyek útvesztőit. – A regény második része az ifjak szellemi kalandozásának története. A fiatalok a felvilágosult ész, a szabadgondolkodás katonái, a „Szentlélek lovagrendjének” tagjai – ennek pozitív reprezentánsa Rosenberg. Csakhogy ez a szabadgondolkodás óhatatlanul viszi el Imrust a Hintáss-féle elméletekhez, melyek már sem az észre, sem az erkölcsre nincsenek tekintettel. (Hintáss és Rosenberg egymást kiegészítő és ellenpontoszó figurája egyúttal jelzi a főváros reprezentálta világ ellentmondásos babitsi értékelését.) Nelli és Imrus története egyaránt bűnbe torkollik, mint ahogy Széchenyi-Szekfü tévesnek tartja az elsődlegesen az ösztönök, illetve az értelem által vezetett lépéseket. – A magasabb rendű létet, az erkölcsit jelzi az Imrusból újjászületett Imrének, az erdővári tanárnak, a „csúcsok” közelében lévő küldetéses embernek az élete. (Művészileg azonban kidolgozatlan ez a harmadik része a regénynek.) Erdővári hőseit elhatárolja Babits mind az ösztönöket, szenvedélyeket reprezentáló Hintásstól, Nellitől, de a sokkal pozitívabbnak, etikusabbnak mutatott, ám az ész mindenekelőtt tisztelő Sátordytól és Rosenbergtől is. Imre nem tagadja meg őket, csak éppen már „másképpen” gondolja.

5.3. Szenvedély – ész – erkölcs hierarchiája Szekfű-Széchenyi koncepciójában

A három tanító-nevelő viszonyában, illetve a kompozícióban a szenvedély–ész–erkölcs olyan hierarchiájára ismerünk, amilyennel Szekfű Széchenyi-értelmezésében találkozunk, de amelynek a gyökerei Ágostonig húzódnak.²¹² – A tanár Imre életének tartalma is összhangban van Szekfű koncepciójával.

Szekfű a liberális nemzedékeknek – a Széchenyi megnevezte nemzeti bűnökkel (hiúság, szalmatűz, közrestség, irigység, pártviszály, uralomvágy) magyarázott – hanyatlástörténetét szembesíti az általa rajzolt Széchenyi-képben megtestesülő erkölcsi ideállal.

„A nemzet eszmélkedő korszakát – idézi Szekfű a „Széchenyi-tanítvány” Vajda Jánost – az önismeret vezette be, Berzsenyi és Széchenyi fülünkbe kiálták: magyar, romlásnak indultál, szégyeld magad! – de jött a hanyatlás s vele az új jelszó: magyar ne szégyeld magad, magyar, légy büszke!” S az önáltatás hizlalta az ősi bűnöket. (Sz188)

Babits is, mint Szekfű, elmarasztalja Vörösmarty kifejezésével az „unalmat”, a „lelki szegénység”-et és a gögöt. Berzsenyi intelmei is ismételten elhangzanak a regényben. A Döme elkezdte idézetet – amint erre Fried István rámutatott – a cselekménynek egy távolabbi pontján Imrus folytatja.²¹³ A függetlenségi párti Döme Berzsenyitől az erkölcsi romlást hangsúlyozó sorokat idézi (49), Imrus a romlás következményeiről, a pusztulásról szóló sorokat (464). Imrus szájából akkor hangzik el az idézet, amikor karácsonykor odavágja a családnak: „Halálfiat vagytok”. Fried István szerint az Imrus idézte sorok szerepe, hogy „irodalmilag” előkészítsék és nyomatékosítsák a később nyersen kimondott szavakat.

Úgy gondoljuk azonban, hogy van mélyebb jelentése is az idézetek összekapcsolásának. Az idézetek más kontextusba állítódva más-más funkciót kapnak. Döme a régi erkölcsöt hiányolja, Imrus már új, más távlatból nézve a családot (a „mérgező” „sívár unalmat”,

²¹² BM-Tan 1978: 1/496.

²¹³ FRIED 1987: 46–49.

a kulturálatlanságot, az irigységet látva), a változás szükségét érezve mondja ki ítéletét. Az író mindkét szereplő alakját kissé ironikus szövegkörnyezetbe állítja. Imrust például a prófétai piederstárlól a négyszer elhangzó „*enfant terrible*” minősítés szállítja le. – Mindez mintha azt sugallná, hogy sem az egyik, sem a másik magatartással nem ért egyet az író. A Döme múltba forduló s csak a hibákat látó álláspontja: elégtelen. Az Imrusé: túlzás.

A regényben két helyen elhangzó Berzsenyi idézetre mintha egy harmadik idézet, egy Széchenyitől való válaszolna: „igaza volt Széchenyinek, hogy »először a nemzet kulturális és anyagi jólétét kell kiküzdeni!«” (342) Ezt gondolja már a frissen érettségizett ifjú, aki tanár akar lenni: „a Kultúra papja [...] – a modern műveltségé e »tudomány nélkül való« országban” (359); aki arról ábrándozik, hogy „a nagy átalakulásnak” szenteli életét, s „a Szellem fegyveré”-vel fog harcolni „a létező rossz ellen”. (370) Nem véletlenül ezt az álmod – nagy kerülő után – megvalósítani igyekvő erdővári tanár életében kerül szóba ismét Széchenyi: Imre „ideálja most Széchenyi volt, a Rend és Kultúra szent örültje”. (629) Ez a szöveg nyomatékossá teszi az író azzal, hogy erdővári hősenek gondolkodását mind Kossuth, mind Döme bácsi felfogásától elhatárolja.

Úgy tűnik, az író Babits ideálja is Széchenyi. Széchenyi, aki – ahogy erre Szekfü is rámutat – Berzsenyinél továbbmegy, nemcsak a romlást állapítja meg, és a régi erkölcsöt siratja, hanem a változtatás útját is megjelöli. De nem azon az úton, amin a családjára ítéletet mondó Imrus éppen jár, s amit majd Erdővár felől már maga is másképp lát. Babits – bármennyire is látja a vészjeleket – a jövőt illetően sem osztja Imrus családjára vonatkozó ítéletét, sokkal inkább Széchenyiét, amelyet Szekfü így fogalmaz meg: „De bár kiindulópont és kitűzött cél ég és földként távol van egymástól, Széchenyi lelkében soha egy pillanatra is fel nem merült a kétség, hogy a magyarság fel ne tudna emelkedni a Parlagtól Erényre, a nemzeti bűnöktől az erkölcsi tisztasághoz.” (Sz26)

Tudniillik Széchenyi gyakorlati politikájának két eleme: „a Magyar Parlag – ez a valóság, és a Magyar Erény – ez a posztulátum.” (Sz26)

Széchenyi a jól ismert „nagy parlag”-metaforával jellemzi az ország állapotát. A változtatás azért kellene, mert a „magyarság parlagi, halhatatlan lélekhez méltatlan állapotban van”. A magyar parlagnak munka alá vétele emelheti fel a hazát „önboldogság”-ára, ez pedig elsősorban a „nemzetiség s közértelmesség” erősítése által lehetséges. Szekfü szerint a „nemzetiség itt magyar nemzetiség, tehát magyar talajból való”. A „közértelmességet” pedig így értelmezi: „Széchenyi szójárásában nem a tizennyolcadik század racionalizmusának, sem a francia forradalom és liberalizmus észtiszteletének folyománya, nem is tisztán értelem és ész funkcióira vonatkozik, hanem sokkal bővebb és mélyebb értelmű: az ember egész erkölcsi lényének kiművelését jelenti. Hozzá tartozik természetesen az ész képzése [...], de mindez a közértelmesség fogalmában csak mellékes helyet foglal el. A fő alkotó elemek ott érzelem és erkölcs [...]. A közértelmesség sem pattan [...] elő az ész [...] funkciójából [...], hanem az egész emberi lélekből és annak az ő magas származásához, halhatatlan voltához méltó, tehát erkölcsi működéséből.” (Sz20–21) Szekfü értelmezésében Széchenyi „nem a viszonyokat, nem az alkotmányt, a politikai és gazdasági berendezkedést óhajtá változtatni, tehát nem az objektív, külsőséges, kézzel tapintható magyar világot, hanem a lelkieket, a magyarság egész belső, szubjektív világát. Reformmunkája elsősorban az egyes magyar lelki diszpozícióinak megjavítására s ezáltal az egyedekből kialakuló nemzeti lélek megnemesítésére irányul.” (Sz25) Ahhoz, hogy a magyarság a Nagy Parlagtól, a nemzeti bűnöktől a nemzeti Erényig felemelkedhessen, önismeretre, önfigyelmezésre, nemesedésre van szükség, az említett nemzeti hibák megtagadására. (Sz27) Az „Erény” és erkölcsi tisztaság „a szenvedélyek leigázása és az Ész hatalmának gyarapítása árán valósítható meg”. „A nemzet természettől fogva hajlandó lévén önáltatásra, ábrándok hajszolására, irreális politikára, nevelésére az érzelem és szenvedély [...] alkalmatlanok, minél fogva a józan hideg észnek kell uralkodást engedni fölötte [...]. Az Ész tehát öncél helyett egyszerűen csak eszköz az erkölcsi végcél, az Erény útjában [...]” (Sz28)

Az alapfogalmak tehát a következő hierarchiát mutatják: az erkölcs, az „erény” áll a fő helyen, ennek alárendelve működik az „ész”

kontrollja – a neki alávetett „szenvedélyek” felett. Szekfü minden szenvedélyt megrendszabályozandónak vélt, mert véleménye szerint a szenvedélyek eluralkodása a nemzeti bűnök megerősödéséhez vezet. „Az éssznek az a funkciója, hogy kontrollálja és szabályozza az emberi érzelmeket és szenvedélyeket, azaz meggátolja őket abban, hogy az emberi cselekvésen belül, az emberi lélekben uralomra jussanak [...]. Természetesen az ész akkor, és csak akkor tudja ezt a funkcióját teljesíteni, ha a keresztény erkölcs keretein belül marad, azaz nem a felvilágosodás észtisztelete, nem a francia forradalom és liberalizmus észkultusza esetén, és nem is az öncélú racionalitás összefüggésében értelmes dolog az ész funkciójának elismerése, hanem csupán az erény megvalósításának, az erkölcs gyakorlásának eszközeként. Az ész határait, az ésszerűség korlátait tehát a keresztény erkölcs jelöli ki [...]”²¹⁴

Véleményünk szerint a *Halálfi*ai főszereplőinek életútja, illetve a nevelői figurák – fent bemutatott – rendszere és a regény kompozíciója is a fent említettekhez hasonló módon hangsúlyozza erény–értelem–ösztönök hierarchiáját. És harmóniáját.

Az elbeszélő és az új Imre ideáljaként is felfogható „harmónia”-t az *Epilog* fogalmazványa a „velünk született érzések, vad ösztönök, és racionális eszmék” egymásra hatásaként értelmezi. A regény teljes változatában gazdagabban sorolja az író a harmónia összetevőit képező ellentétpárokat („erkölcs és okosság, illem és bestia, ösztönök és tudás, álmok és lehetőség, értelmetlen tradíciók és racionális eszmék” – 626). A sor elejére és végére helyezve kiemel egy-egy ellentétpárt, amelyeknek egyik tagja mindkét fogalom-párban a „ráció”-t jelzi, a másik eleme újonnan beiktatott más-más fogalom: az „erkölcs”, illetve az „értelmetlen tradíciók”.²¹⁵ A sor elején az erkölcs áll, amely a hagyománnyal, a racionális eszmékkel, a vad ösztönökkel alkot sajátos harmóniát. Valamiféle „új klasszicizmus”-ról (Babits

²¹⁴ B. Bernáth István: Szekfü Gyula „Három nemzedék”-e. *Történelmi Szemle* 1985/2. 326.

²¹⁵ Lásd a jelen kiadványban *A Nelli és az Epilog című fejezetek fogalmazvány-törredékének és végleges szövegének összevetése* című dolgozatot. (420–421.)

Új klasszicizmus felé című tanulmányával egybehangzó gondolatokról) van szó.

6. Az egyéni és a nemzeti megváltás útja: önnevelés és nevelés

Magyarország nemzeti fölemelkedéséhez – idézi Szekfű Széchenyit – magába szállás, a hiúságokról való lemondás és kemény napi munka szükséges. (SZ98) Majd ugyancsak Széchenyit idézve így fejezi be három nemzedék hanyatlástörténetét: „[...] vétkesek s betegek voltunk és vagyunk, s bajainkon kisebb kezdemény nem, csak lelki megtisztulás, belső átalakulás segíthet.” (Sz381) Széchenyi programja: „a lelki kultúra kezdetein állónak egeket verdeső gög”-jén való tülemelkedés (Sz345), „egész lelki életünk reformja”. (Sz380)

Hasonló helyzetértelmezéssel a *Halálfiában* is találkozunk. Az Imrus bűnét Döme előtt mentegető Schapringer a társadalmi erkölcsre vonatkoztatva mondja, hogy „mindannyian hibásak vagyunk”. (556) Általánosabb szinten fogalmaz Babits, mikor így zárja – a lateiner középosztály sorsát kritikusan bemutató – regényét az *Epilogot* megelőzően: „Bűnösök és önzők vagyunk mindannyian, s talán minden emberi történetnek ez a tanulsága.” (618)

Azonban Babits nem írja le Széchenyi-Szekfű fent idézett mondatának második részét, ahol a kiútról, a „lelki megtisztulás”-ról, a „belső átalakulás”-ról van szó. De az *Epilogban* ennek a ki nem mondott gondolatnak a költői megjelenítésével találkozunk: az erdővári tanár, az újjászületett Imre tevékenységében, értékeiben sejteti az író a Széchenyi értelmében vett egyéni és nemzeti megváltás útját.

Mind a regény, mind a történelmi mű írója számára a valláserkölcsi és a nemzeti értékekre támaszkodó értelmiségi, polgár és hazafi az eszmény, amellyel a nemzeti és az egyéni válság megoldásának lehetőségét is kijelölik. Szekfű a keresztény és nemzeti erkölcs értékei közé emelte a munkát. A regényben a legfőbb ideál, Cenci néni tesztíti meg ezt az értéket, s Imrusnak adott „leckéje” is ilyen értelmű,

s a tanár Imre Erdőváron már ebben a szellemben tevékenykedik: „a Rend híve, a Komoly Munkáé.” (626)

Szekfű művében a keresztény valláserkölcsei és a nemzeti értékek „sajátos szimbiózisa” valósul meg: a kereszténység humanizációs értékei a polgári és a nemzeti értékrend részévé váltak, polgári és nemzeti erénnyé »profanizálódtak«, a polgári és nemzeti értékek pedig a vallásos értékek rangjára emelkedtek.²¹⁶ – Ez a szimbiózis lehetővé teszi, hogy Szekfű „a magyarságot a nyugat-európai közös-ség integráns részeként mutassa be, s ugyanakkor a magyarság »fel-emelkedését« azonosíthassa a nyugat-európai (keresztény és polgári humanista) kultúra és civilizáció értékeinek a magyar társadalomba történő beépítésével”.²¹⁷ Lehetővé teszi azt is, hogy a magyar nemzet jobbulásának, európaivá válásának útját úgy képzelje el, mint amibe „a hazai zsidó népesség asszimilációja éppúgy beletartozott, mint a nemzetiségi kérdés méltányos megítélése és a magyarság faji bűneinek leküzdése.”²¹⁸

A nemzeti és az „idegenek” (a zsidóság) szerepe a *Halálfiainak* is fontos kérdésköre, itt azonban a nemzeti sors megváltásával kapcsolatban csupán néhány beszédes motívumra hívnánk fel a figyelmet: az „ugar”- és az „új trágya”-, illetve a „virág”-motívumokra.²¹⁹ Ezek a mű különböző részein előforduló fogalmak kiegészítik egymást.

Először azt a jelenetet idézzük, amelyben Imrust a gádorosi jogászok társaságában a „Magyar Pimodán”-ban látjuk, ahová Várkonyi Béla viszi magával az éjszakában kétségbeesetten bolyongó főhőst. Sorsának fordulóján Imrus ellentmondásosan viszonyul a társasághoz: „Ez a társaság voltaképp az ellenséges hadsereg volt: mindaz, ami ellen Imrus egész kulturális létével küzdeni érezte magát hivatva, a Magyar Ugar! Gúnyolt filozoptersége e jogászbandában büszke tüntetés volt a Kultúra mellett s éppen e jogász-ugar ellen! S mégis Imrus otthon volt közöttük [...]: ez otthonának melegsége volt, a kö-

²¹⁶ B. Bernáth: i. m. 330.

²¹⁷ Uo.

²¹⁸ Uo.

²¹⁹ A „trágya”-motívumot lásd *A sziget nem elég magas* című versben!

vér, trágyás talaj melegsége, mely jól esik a dekadens virágnak is. S ha ugar is, ha rohadás és burjánok anyja: e rohadás nemes, e burjánok dúsabbak mint máshol; s így züllik a magyar, mint aki kincseket dobál az ablakon.” (579–580)

Az emblémáknak, az önmagukban is szimbolikus motívumoknak („magyar Ugar”) s azoknak, amelyek csak a regényben kapnak – épp visszatérő jellegüknél fogva – metaforikus jelentést, koncepcionális szerepük van. A „magyar Ugar” nem annyira Ady ostromozó hangját idézi emlékezetünkbe, mint inkább a kép ősforrását, Széchenyit (aki korábban és később is Imrus eszményképe volt és lesz, akinek az alakja – nem véletlenül – csak Imrus budapesti világában szorult háttérbe). – Az idézett összetett képsor egyszerre fejezi ki a gádorosi világ – Ady versére is rezonáló – kritikáját és azt a felfogást, amit a „parázs”-motívum is jelez, hogy ez a világ megműveletlenül, kibányászatlanul hagyott értékeket is őriz. A pusztulástól, a rohadástól, az ugarléttől a „művelés”, az „új trágya” mentheti meg, akkor is, ha ez „idegen”.

Általános tanulságként fogalmazza meg ugyanezt az Emma és Jolán néma, könnyes létösszegző párbeszédét követő narratív közlés: „[...] virág nem nyilhat az ősi földön, ha új trágya nem éri. A trágya szennyes és idegen, s a kényes föld irtózik is tőle, de a virág eleped nélküle – a virág csupa szomj [...]...” (610) A képek a két világ kölcsönhatásának szükségességét sugallják.

Szekfü idézi Széchenyi ama figyelmeztetését, hogy a nemzetnek „ábrándokra, önáltatásra, a magafajtajának túlbecsülésére” való hajlamából „következik az idegen meg nem értése”. (Sz48) A magyar „nemzetiséget” (értsd: nemzetet) „ő még nem tartá szilárd, megállapodott képződménynek, csak fészlő virágnak, ifjú, növekvésben levő egyéniségnek”. (Sz49) Véleménye szerint a „nemzetiség” akkor nő ki a gyermeki létből, ha „már magába vette az egyetemes emberi művelődés elemeit s azokat specifikus nemzeti színezetűvé alakította”. Az ő szemében a magyar „nemzetiség” az „emberi műveltségge magasztosult magyarság”, mert „az egyetemes emberi műveltség – leg-tökéletesebb fokán – nem egyéb, mint erkölcs, az Erénynek megvalósítása a földi életben.” (Sz45)

Babits a Széchenyi-Szekfű elképzeléséhez közel álló módon fogalmazott 1919-ben írt ön-, illetve a nemzethez szóló vallomásában: „ami a nemzetet nemzetté teszi: az a lelkekben van. [...] Az egész múlt, jelenig gazdagodva, úgy amint lelkünkben felgyülemlett.” A nemzet „a *lelki* múltat, a lelki ősokeket” képviseli.²²⁰ Másutt ezt írja: „És ki bízzon a Szó erejében, a szellem csákányának nemes és lassú munkájában, hogyha nem a költő? Ki hirdesse [...], hogy nem a nyers, romboló erőszak, hanem csak ez a nemes, lassú munka viheti tovább, újra, a világot? [...] Én csak a nemzettel törődöm, mely a lelkében van [...]”.²²¹

Széchenyi-Szekfű szerint mivel a „nemzetiség belső, lelki tulajdon [...] külső eszközök nem terjeszthetik”. (Sz47) Ebből a szempontból figyelemre méltó, amit a magyar nyelv erőszakos terjesztéséről mond: a nyelvet külső, mechanikus módszerekkel el lehet sajátítani, de „a nemzetiséghez mechanikai úton lehetetlen közeljutni, lévén az belsőleges, lelki dolog, a lélek változatlan alapszöveve.” (Sz45)

Érdemes ezzel a véleménnyel összehasonlítani az erdővári Imrének az idegen ajkú tanítványai neveléséről vallott – tanártársaitól eltérő – felfogását: „ő a nemzetiséget nem a politikai kiáltozásokban, hanem a Kultúrában látta; s különben meg volt győződve, hogy erőszakkal nem megyünk semmire, s a leggyanúsabb román tanulót kényszeríteni, hogy a *Szózatot* szavalja, époly rövidlátó eljárás, mint azé a »kollégáé«, aki a kis fenevadaknak megtiltotta, hogy egymásközt románul beszéljenek: holott nem is tudtak még máshogyan!” (629) Imre küldetését nem a nacionális politika feladatául fogta fel, számára a „Magyarság ügye egy volt a Kultúra ügyével” (627), „nem tudta elválasztani a Kultúrát a Magyarságtól”. (628)

Imre vállalt szerepe, munkája, a nevelés összhangban van azzal a funkcióval, amelyet Szekfű a magyar nemzet megváltásában az értelmiségnek szánt. Szekfű szerint a nemzeti felemelkedés megvalósításához az értelmiség a keresztény erkölcs által „megnemesített”

²²⁰ Babits: *Magyar költő kilencszáztizenkilencben. Vita és vallomás*. In: BM-Tan 1978: 1/647–648.

²²¹ Babits: i. m. 1/664.

nemzetihez való viszonyulása, illetve a nevelői feladat vállalása révén járulhat hozzá. Erre az útra azonban maga is a „megigazulás”, az önnevelés által léphet.²²² – A *Halálfiak*ban Imrus-Imre életútja az önismeret, az önnevelés és nevelés fontosságát jelképezi, (Miska külsődleges nevelésével szemben) a lelki művelődés magasabb rendűségét, mint ahogy Széchenyi-Szekfű is ezt tekinti a „halhatatlan lélek”-hez méltóvá válás feltételének.

A bűnös egyéni és a bűnös nemzeti sors tehát ugyanazon morál-filozófiai alapról kölcsönösen értelmezhető. Ezért is alkothat a regényben egységet a társadalmi regény, a családtörténet és a fejlődés-, illetve nevelődési regény. Meg azért is, mert a babitsi program (hasonlóan a Szekfűéhez meg a *Tündérkert*et író Móriczéhoz) az értelmiség legjobbjainak egyéni, lelki nevelődésétől és nemzetnevelő munkájától várja azt a morális átalakulást, amely a nemzet jövőjének záloga lehet. A morális átalakulás tartalma is hasonló: neokonzervatív (az értékörzésen alapuló), nemzeti és „vallásos” szellemiséggel párosuló hasznos munkálkodás.

A *Halálfiak* írója azért is érezhette magához közel a *Három nemzetek* felfogását, mert annak bizonyos gyökerei ágostoni eredetűek. Babits szemléletében, művészetében pedig már a világháború, illetve a Dantéval és Ágostonnal való foglalkozása hatására olyan változások érlelődtek, melyek fogékonnyá tehették Széchenyi-Szekfű koncepciójára. A változásról tanúskodik Babits 1917-ben írt *Ágoston* c. esszéje, erről beszélnek a háború alatt keletkezett, illetve a *Nyugalanság völgyének* önvizsgáló, gyónó versei. A *Halálfiak* Babits „lelki átalakulásának” abba a folyamatába illeszkedik, amelyről Rónay György beszél *Babits hite* című tanulmányában. Ebben a költő *Éji út* című versével kapcsolatban írja: „Azon a hosszú »éji úton«, amely a háborúval kezdődött, Babits világában nemcsak a *másik* jelent meg, az »akit szeretünk«, és vele az addig zárt világon, »bűvös körön« egy (mostantól fogva egyre tágulóbb) rés a *többiek*, az emberek, embertársak felé; hanem menthetetlenül kérdésessé vált a problémák *intellektuális* megoldásának érvénye, s egyáltalán intellektuális meg-

²²² B. Bernáth: i. m. 331.

oldhatósága is.”²²³ Ez azonban nem jelenti az értelem tagadását, különösen nem „az antiintellektuális rendszerek és az antiintellektuális élet: a Háború korában”. Ezért van „szükségünk” – mondja Babits – „az Intelligencia Szentjére”, Ágostonra.²²⁴

Az ész és „az észnél magasabb Valami” sajátos dialektikáját fogalmazza meg a költő a (regényével való intenzív foglalkozással egy időben született) *Sziget és tenger* bevezető hitvallásában: „hiszek az észben, hogy ameddig ér, hűséges szolgálója annak a Valaminek, amit el nem ér...” Örökkék ég a felhők mögött (Vallomás helyett hitvallás)

²²³ Rónay György: Babits hite. In uő: *Hit és humanizmus*, Ecclesia, é. n., 408–409.

²²⁴ BM-Tan 1978: 1/497.

II. BEPILLANTÁS AZ ALKOTÓMUNKÁBA

1. Az írói koncepció módosulása, a szöveg átalakulása (A Halálfiainak című regény két változatának összehasonlítása)

A *Hagyatékek*ban található néhány dokumentum tanúsága és az író legelső nyilatkozatai szerint Babits nagyobb távlatú művet tervezett, mint amilyen a regény első változataként – a Pesti Naplóban (PN), 1921. október 2. és 1922. január 17. között, 66 folytatásban – nyilvánosságra került (Hf_{PN}). Érthető tehát, hogy elkészült művével az író sem volt elégedett. Röviddel az utolsó rész közlése után, 1922 februárjában már az átdolgozás szükségességéről írt barátjának, Szilasi Vilmosnak.²²⁵

A hosszú ideig és elég gyötrelmesen készülő, 1927-ben megjelent teljes regény (Hf₁) nemcsak újabb fejezetekkel gazdagodott, hanem benne az első változat is lényegesen átalakult. Amikor Babits komolyabban kezdett foglalkozni az első változat át- és továbbbírásával, maga fogalmazta meg Szini Gyulának: „ez a téma kiszélesedett, megnőtt bennem...” (Színházi Élet 1924/34.).

A Hf_{PN} és a Hf₁ egymásnak megfelelő részei között a legszembe-tűnőbb a mennyiségi különbség. Ezt Téglás János, aki a regény első, folytatásokban létező változatát 251 oldalnyi terjedelemben minikönyvben kiadta, a következőképpen érzékelteti: „Ha az 1927-es kiadás szövege alapján közöltük volna a regény első részét, kötetünk 136 oldallal lett volna vastagabb.”²²⁶

²²⁵ BSZL 1979: 54

²²⁶ BM-Hf 1981: 265–266. A *Halálfiainak* a Pesti Naplóban 66 folytatásban közölt első változatát (Hf_{PN}) Téglás János szerkesztésében és szöveggondozásával, illetve az ő és Gál István utószavával a Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola adta ki. A könyvárusi forgalomba nem került könyvecske érdekessége, hogy a későbbi szövegváltozást tipográfiailag is jelzi – bár nem elég differenciáltan (egyformán dőlt

Mielőtt rátérnénk a két változat lényegesebb strukturális és tartalmi különbségeinek számbavételére, az alábbi táblázatban összehasonlítjuk a Hf_{PN} -ben, a Hf_I -ben, a szövegkritikai kiadásban (Hf_k)²²⁷ meg a PN megfelelő lapkivágataiból összefűzött könyvecskéhez (Hf_{PNa})²²⁸ készült – kéziratban található – tartalomjegyzékben szereplő fejezetcímeket, az egyes fejezeten belüli részek számát és a fejezetek oldalszámát (Hf_I esetében az eredeti kiadás lapszámát, a Hf_{PN} és a Hf_k esetében a szövegkritikai kiadás lapszámát közöljük).

A Hf_{PNa} említett tartalomjegyzéke magában foglalja a római számokkal jelölt fejezetszámokat, a (pont nélküli, utólagos betoldásnak tűnő) fejezetcímeket, valamint röviden jelzi a fejezetek történetéseit, s magadja a fejezetek kezdetének oldalszámát. (OSZK Fond III/1603/1) A Hf_{PN} -ben az író a fejezetszámokat (kapitális) betűvel írta ki, a fejezetek címe és sorszáma után csak a negyedik fejezettől tett pontot; a Hf_I -ben következetesen pontot tett (de a Hf_I tartalomjegyzékének címeiben nincs pont, s ugyanitt az „*Ópium éj*.” cím helyett „*Ópium-éj*” olvasható).

<u>a Hf_{PNa} tartalomjegyzéke</u> OSZK Fond III/1603/1.	<u>Hf_{PN} a kisregény folytatá- sokban a Pesti Nap- lóban 1921–1922.</u>	<u>Hf_I a teljes változat első kiadása 1927.</u>	<u>Hf_k az 1938-as kiadá- son alapuló kriti- kai kiadás 2006.</u>
Évek I.	ELSŐ FEJEZET Évek	Évek.	Évek.
Előélet. Pletyka. Imruska.	1–12. rész	1–12. rész	1–12. rész
7.	649–674. 1–9. folytatás	1–30. o.	1–32. o.

betűvel jelöli az 1927-es kiadásban kihagyott, átfogalmazott, illetve máshová helyezett részeket).

²²⁷ BM- Hf 2006. A Hf -nek az 1938-as Athenaeum-kiadáson alapuló szövegkritikai kiadása (Hf_k).

²²⁸ A Hf_{PN} -nek a Pesti Napló lapkivágataiból könyvformára összefűzött változatát az OSZK Kézirattára őrzi (Quart. Hung. 3242)

Napok II.	MÁSODIK FEJEZET Napok	Napok.	Napok.
Hintásséknál. Lekvárfőzés.	1–6. r.	<i>Egyik nap.</i> 1–6. r.	<i>Egyik nap.</i> 1–6. r.
	7. r.	<i>Másik nap.</i> 7–8. r.	<i>Másik nap.</i> 7–9. r.
	8. r.	9. r. [*]	
53.	675–709. 9–22. folyt.	31–71. o.	32–68. o.
Folytatás III.	HARMADIK FE- JEZET Folytatás	Ópium éj.	Ópium éj.
Casinoi dáridó. Gyula szerelemvallása. Gyanu. Csörgetői muri. Vonat história.	1–3. r.	1–4. r.	1–4. r.
		71–89. o.	69–85. o.
		Gyilkosság és Szerelem.	Gyilkosság és Szerelem.
	3., 5., 10., 7. r. [*]	1–5. r.	1–5. r.
		89–113. o.	85–107. o.
		A vonat letér a sínről.	A vonat letér a sínről.
	8–12. r.	1–7. r.	1–7. r.
103.	710–773. 22–50. folyt.	113–143. o.	107–135. o.
Ismét hónapok telnek el IV.	NEGYEDIK FEJEZET Ismét hónapok telnek el...	A rettenetes nászút.	A rettenetes nászút.
Miska a perronon s hazajön. Nelli elmegy Gyulával. Velenec. Az ítélet. Erzsi és Gita. 199.	1., 2., 4., 5. r. [*] 774–785. 50–55. folyt.	1–3., 5–12. [*] 143–178. o.	1–11. r. [*] 135–167. o.
		Miska. [majdnem teljesen új]	Miska.

		1–15. r. 178–222. o.	1–15. r. 167–207. o.
S évek suhannak el V.	ÖTÖDIK FEJE- ZET S évek suhan- nak el...	A gádorosi danai- dák. [jelentős rész- ben új]	A gádorosi danaidák.
Imruska. Elviszik. Cenci néni élete. Nelli a sötét szobában. Imrust visszaviszik. Szöllő Nellivel. Gyula levelei. Nelli Pestre megy. Az ide- gen szobában. 221.	1–7., 7.. rész [*] 785–811. 55–66. folyt.	1–11., 13–17., 17. r. [*]	1–18. r. [*]
<u>Eszkendők utolja</u> VI.	<u>HATODIK FEJE- ZET. Eszkendők utolja.</u>		
Nelli visszajön. 263.	811–813. 66. folyt.	222–270.	208–252. o.

A táblázat mutatja a fejezetrészek sorszámozásának változását, illetve a hibáit is, amelyeket teljes egészében csak a kritikai kiadás korrigált. Ezeket a helyeket [*]-gal jelöltük, s az alábbiakban néhány magyarázatot fűzünk hozzájuk.

Látható, hogy a Hf_1 kettéválasztja a Hf_{PN} *Napok* című fejezetének 7. részét (a 8. fejezetrész „Nellike repült a konyhába [...]” mondattal kezdődik), így a PN-beli 8. részből a Hf_1 -ben 9. lesz.

A PN-beli szöveg számozásában több tévedést találunk. (A Hf_{PN} szövegét a kritikai kiadás már korrigált formában közli.) A harmadik, *Folytatás* című fejezetben eredetileg nincs „4.” számmal jelölt rész. (A 4. szövegrész kezdetét a kritikai kiadás a „Hajnaltól végre megjött az eső” mondatban határozta meg.) Ugyanezen fejezetből hiányzik a „6.”-kal jelölt rész, az „5.” után a 34. folytatásban a „10.” szám olvasható, s ezt követi a „7.”. (A kritikai kiadás értelemszerűen a „10.”-et „6.”-ra javította.) – A negyedik fejezetben (*Ismét hónapok telnek el...*)

a „2.” rész után a „4.” következik. Ezt a hibát Babits életében minden kiadás megőrizte. – Az ötödik fejezetben (*S évek suhannak el...*), a 65. folytatásban ismétlődik a „7.” szám (a kritikai kiadás a másodikat „8.”-ra javította).

A Hf_{PN} téves számozásának némely hibája megismétlődik a Hf_I-ben. Ezért nincs *A rettenetes nászút* című fejezetben „4.” sorszám. – *A gádorosi danaidák* című – erősen átírt, kiegészített – fejezetben két helyen is történt tévedés: a „12.” fejezetszám hiányzik, a „11.”-et a „13.” követi; a 17. szám pedig kétszer szerepel.

Mielőtt a fejezetenkénti összehasonlítást elkezdenénk, megemlítünk néhány a művek egészére vonatkozó helyesírási, illetve ténybeli különbséget.²²⁹ A Hf_{PN}-ben az író Gitá-t, a Hf_I-ben Gittá-t ír. A Sátoridy nevet Hf_{PN}-ben Babits i-vel írja, a Hf_I-ben a legtöbb helyen az y-os forma szerepel, de kezdetben előfordul az i-s változat is. A Hf_I-ben van más következetlenség is. A Hf_{PN}-ben Nelli testvére még Ilonka névre hallgat, a Hf_I-ben Jolán. A gádorosi orvos neve a Hf_I első részében (*A gádorosi danaidák* 6., 10.; *Óh vidám kamaszkor!* 7.) Hardits, a második részében (*Óh vidám kamaszkor!* 13., *Gyula újból...* 5., *Családi idill*, *Nelli* 2., 17.) Tardits. (Lásd a kritikai kiadást!) Egyszer „Sót és Vidéke” a helyi lap címe, legtöbbször „Sótvidéki Közlöny”. Ezen eltérések egyrésze tévedésből adódott, másrésze tudatos lehetett, hiszen – amint ezt a későbbi elemzésben látni fogjuk – funkcionális különbségeket takarnak.

A Hf_{PN} és a Hf_I elemző összehasonlításával érdemben mind ez ideig csak Sipos Lajos foglalkozott. Véleménye szerint a PN-beli változat „jóval több, mint egyszerű variáns”. A szerző számba veszi a különbségeket, melyek „egyformán vonatkoznak a történet egészére, a cselekményre, néhány jelenet szerkesztésére, a regényhősök egyéniségére, a mű stílusára és a műfaji jellegzetességekre”.²³⁰ Kismonográfiájában Rába György is a teljes változathoz viszonyítva jellemzi „a balul sikerült házasságtörés történetét”-t: „bár az író már

²²⁹ A teljes nyelvi elemzést lásd: T. Somogyi Magda: *A regény szövegének változatai*. BM-Hf 2006: 2/256–365.

²³⁰ SIPOS 1979: 63.

nemzedékek sorsára tekint ki, az alakok köre kicsiny, hősei nem egyforma erővel egyénítettek, s a főszereplők rajza sem távlatos: a mű jóval rövidebb, és panorámája szűkös. Az álmodozó Nelli megzápult életbe fúló ballépésének egyedüli ellenpontja az első változatban még kemény egyéniségnek ábrázolt Döme hűséges negyvennyolcassága, továbbá Cenci már itt törhetetlen alakja. Az első változatban szegényes a motiváció, és a szerkezet finomítatlan.”²³¹

A jelen munkában az összehasonlítás szempontjából fontosnak ítélt szövegek egymás mellé állításával vetjük össze a két változatot.²³² Idézzük a *Hagyatékek*ban található fogalmazványtöredékeket, szövegvariánsokat is. A táblázatba rendezett szövegekhez²³³ fűzött

²³¹ RÁBA 1983: 232–233.

²³² Ha a teljes regényre általában hivatkozunk a Hf rövidítést használjuk.

²³³ A Hf_{PN}-ből és a Hf_k-ből vett szövegidézetek a kritikai kiadás 1. kötetéből valók. Az ehhez képest a Hf_i-ben eltérő szó-, szövegváltozatokat [*]-ben jelezzük, de a helyesírási eltérésekre nem térünk ki. Feltüntetjük mind a Hf_i, mind a kritikai kiadás idézett szöveghelyeinek oldalszámát. A Hf_{PN}-ből és a Hf_k-ből idézett szövegekhez rendelt oldalszámok a kritikai kiadás 1. kötetére vonatkoznak.

A kézirat-töredékek szinoptikus szövegét közöljük a következő (a kritikai kiadásban használt) jelölésekkel:

– <> Áthúzott, de olvasható vagy kikövetkeztethető részek a törölt szöveg, a szerző által áthúzott szavak eredeti helyen történő meghagyásával; a törölt szöveg e két jel közé kerül.

– <.....> Áthúzott vagy törölt, olvashatatlan szöveg.

– <<>> Az áthúzáson belül is áthúzott, de olvasható vagy kikövetkeztethető rész.

– <<.....>> Az áthúzáson belül is áthúzott, olvashatatlan szöveg.

– |: |:| Beszúrt, beékel szöveg.

– |:|: |:| A beszúrt szövegen belüli újabb beékelés.

– [] Hiányzó, de kikövetkeztethető és pótol szövegelem.

– [!] Nyelvi szempontból aggályos, de pontosan visszaadott szöveg.

– [?] Bizonytalan olvasat.

– [.....] Olvashatatlan szövegrész.

– [...] Babits jelölése a kihagyott szövegre (mindig négy pont).

– [...]]: A kéziratban olyan általunk kihagyott hosszú szövegrész, amely mindkét változatban egyforma, vagy csak az egyikben található, de rekonstruálható.

Az összehasonlítás szemléletesebbé tétele érdekében a következő jelzéseket használjuk:

– Hf_{PN}: A PN-beli változat.

elemző-értelmező megjegyzéseink csak néhány lényegesnek tartott mozzanatra vonatkoznak, de talán így is bepillantathatunk az írói alkotómunka folyamatába.

*

Az első, az *Évek* című fejezeten alig változtatott az író. Néhány apróbb stíláriis finomításon túl kiküszöbölt egy tévedést (Cencinek, a vizsgáival adós, de nagy nótás-, vadászként ismert fiát a 7. rész egy párbeszédében Jóskának nevezi Döme, de ugyanez a fiú a 9. fejezetben, ahol a haláláról van szó, már Imre néven említetik); a 6. részben, az „ők testvérek lesznek!” után betoldott egy rövid – de vélhetően fontosnak ítélt – magyarázatot: „Tudod, hogy rokonok? Rokonok a Döme bácsi révén: sógorságban vagyunk. Két kislányom is van:”. Babits jegyzetei között megtalálható mind a javításra, mind a betoldásra vonatkozó utalás. Valószínű, hogy a Hf₁ első részének a kéziratára,

– Hf₁: Az első, az 1927-es teljes változat.

– Hf_k: A szövegkritikai változat.

– Hf_{PNa}: A Hf_{PN}-nek az OSZK-ban található, a PN lapkivágataiból összeállított könyvformára kötött változata, amelyben nincsenek meg a folytatásszámok (OSZK Quart. Hung. 3242).

– [...]: A regényben olyan általunk kihagyott hosszú szövegrész, amely mindkét változatban egyforma, vagy csak az egyikben található, de rekonstruálható.

– bkd.: Bekezdés.

A kiemelések jelei:

– egy adott szövegrész a Hf_{PN}-ben előfordul, a teljes formából kimarad: egy vonal (a Hf_{PN} szövegében)

– egy adott szövegrész a Hf_{PN}-ben nem található meg, tehát a teljes formában új: két vonal (a teljes regény szövegében)

– a teljes formában a Hf_{PN} egy adott szövegrésze helyett annak variációja van: **vastag** betűvel szedve (mindkét helyen)

– a Hf_{PN}-ből a teljes formájú változat más helyére áthelyezett szövegrész: **pontok** (a régi helyen)

– a teljes formájú változat adott helyére áthelyezett szövegrész: **szaggatott vonal** (az új helyen).

Gyakran élünk azzal a megoldással, hogy az eredetileg folyamatosan írt szövegrészt az összehasonlítás kedvéért széthúzzuk.

A kéziratban aláhúzottakat – Babits szándéka szerint – dőlt betűvel szedjük.

illetve egy gépirat másodpéldányára vonatkoznak a „Pótlandó a másodpéldányban, Beszurandó, Javítandó” címszók alatt található emlékeztetők: „Józsi és Imre neve az I. fejezetben (‘Évek’); „Beszurni hogy Erzsi és Nelli Döme bácsi révén rokonok.” (OSZK Fond III/1603/22 V)

A második fejezetnek is megmarad az eredeti címe (*Napok*), de az új változatban a fejezetet szerkezetileg feltűnő módon két részre tagolják az időrendre utaló alcímek (*Egyik nap, Másik nap*), a részek számozása azonban folyamatos marad. Az idő nagy léptékű múlását (évek) követően a rövid időintervallumok (napok) alatt történő eseményekről részletező, lassított felvételt kapunk. Ez időszak látszólag nem hoz fordulatot sem a történések menetében, sem a szereplők életében, sőt az író ezt a mozdulatlanságot még tovább erősíti az alfejezetek végére újonnan beiktatott párhuzamos képekkel.

Az alábbi két táblázat mutatja a 6., illetve a 9. rész végéhez illesztett szöveget, valamint feltünteti azokat a ceruzával írt kéziratos feljegyzéseket is, amelyek a betoldáshoz készültek.

Hf _{PN} <i>Második fejezet.</i> <i>Napok. 6.</i> (17. folyt.) Hf _k 698. [...] „Laci kissé szédül; szivar ég szájában, (amihez nem volt hozzászokva; Hintáss tukmálta rá).”	Kéziratos kiegészítés: BMKL 1366 OSZK Fond III/1603 [Babits utólag – valószínűleg a kéziratba való beírás után – az egész oldalt egyetlen hosszanti vonallal áthúzta] „<85. legvégén: Késő volt, de még senki sem akart hazamenni: valamennyien nagy gyerekek voltak, akik még nem játszottak eleget. Mi történt ezen a délután? Sóton sohasse történik semmi: e föld egyet fordult, és mi<<.>>ndannyian öregebbek voltak egy nappal.>”	Hf _k <i>Napok.</i> <i>Egyik nap. 6.</i> Hf ₁ 56.; Hf _k 55. [...] „Laci kissé szédül; szivar ég szájában, (amihez nem volt hozzászokva; Hintáss tukmálta rá). Késő volt, de még senki sem akart hazamenni; valamennyien nagy gyerekek voltak, akik még nem játszottak eleget. Mi történt ezen a délutánon? Sóton sohasse történik semmi: a föld egyet fordult és mindannyian öregebbek voltak egy nappal.”
[hiányzik]		

A kézirathalmazban olyan szövegvariációra is bukkantunk, amely a *Másik nap* (9. rész) végére – a megelőző részek átírásával összefüggésben – tervezett betoldáshoz készült. A kiegészítésekhez rendelt oldaszámok itt is megfelelnek a PN-beli lapkivágatokból összeállított könyvecske (Hf_{PNa}) oldalszámainak.

Hf_{PN}
Második fejezet.

Napok. 8.

(22. folyt.) Hf_k 709.

Hf_{PN}
[...]

„– Nekem csak lányom van! – S Gitta hallgatag szemei féltékeny okossággal nézték a jelenetet.”

Kiegészítés-variációk
OSZK Fond III/1602/

„<Nelli azonban tűkön ült mert uzsonnát akart adni Imruskának. De Gyula csak beszélt. Most a Pénzről beszélt: [...] s ha egyszer rákezdte, nem volt vége-hossza. És Imruska még nem kapott uzsonnát! És már megvolt vacsoraidő is. A nap....> <101 vége Késő volt, a nap, mint egy megtarthatatlan súly, csúszott le lassan a közel szőlőhegyek mögé... A föld egyet fordult, s mindannyian öregebbek voltak egy nappal.>”

Hf_k

Napok.

Másik nap. 9.

Hf₁ 70–71.; Hf_k 68.

[...]

„– Nekem csak lányom van! – S Gitta hallgatag szemei féltékeny okossággal nézték a jelenetet. Állva folyt ez, Gyula pillanatonként indulóban; de beszéde újból és újból fölfakadt, mint különös forrás... Nelli azonban türelmetlen volt, hogy uzsonnát adjon Imruskának. Hisz már megvolt vacsoraidő is! A nap, mint egy megtarthatatlan súly, csúszott le lassan a közel szőlőhegyek mögött. Már megint este volt... A föld egyet fordult és mindnyájan öregebbek voltak egy nappal.”

A betoldások párhuzamosságot teremtenek a két alfejezet között, s – az új alcímekkel együtt – azt sugallják, hogy egyik nap olyan, mint a másik.

Ezzel a hatással szemben kelt feszültséget a következő fejezet szintén megváltoztatott címe: „*Ópium éj*” a „*Folytatás*” helyett. Mert ettől kezdve nem is úgy folytatódik az élet, mint eddig. Látszólag ugyan – az ország, a család életének mozdulatlanságát exponáló

első, második fejezet után még rövidebb intervallumra, egy éjszákára szűkített időközben – szintén nem történik semmi különös. Csak a fejezetvég Lacira vonatkozó előreutalása („tűnik el szemeink elől”) jelzi azt, amiről utólag, a következő fejezetben (*Gyilkosság és Szerelem*) olvashatunk, azt a hirtelen és váratlanul bekövetkezett eseményt, amely valami izgalmat hoz ebbe a mozdulatlan világba. Érthető tehát, hogy ezen fejezeteknek a szövegében, az egyes részletek elrendezésében a Hf_{PN} -hez képest a Hf_I -változatban jelentős módosulások vannak.

A *Napok* fejezet első részében csupán a kisebb, stiláris változtatások szaporodnak, a második felétől kezdve azonban már olyan kiegészítéseket, illetve elhagyásokat is találunk, amelyek az első változat koncepcionális módosulásához járulnak hozzá.

Átrajzolódnak a figurák. Az ország sorsán kesergő Döme alakja egyre finomabb elmozdulásokban elveszti a Hf_{PN} -ben meglevő igen tiszteletreméltó jellegét.

Ezt mutatja az alábbi táblázat, melynek középső részében idézzük a Hf_{PN} *Napok* c. fejezetének 5. és 6. részéhez készült korrekciókat, betoldásokat tartalmazó, a Hf_{PNa} oldalszámaira utaló kéziratrendeléseket is. (A szokásos módon hosszában kettéhajtott papíron levő szöveget az író felülről lefelé áthúzta – ami általában jelzi, hogy az adott műveletet elvégezte.)

Hf_{PN}
Második fejezet. Napok. 5.
 (14–15–16. folyt.)
 Hf_k 690–693.
 A fogalmazványt lásd:
 (BM-Hf 2006:
 1/822–825.)
„Döme bácsi kiállt a kertajtóba s nézte a felhőket. Ahogy naponta százszor is megtette. Unatkozott. Hűs, vastag-falu szoba mélyében ült

BMKL 1366
 OSZK Fond III/1603
 [Javítások, betoldások
 a Hf_{PN} szövegéhez,
 ceruzairással]

Hf_k
Napok. Egyik nap. 5.
 Hf_I 47–50.
 Hf_k 47–50.

„Ez volt pedig a Szerelem kora Magyarországon, a frázissá vált és Jókaiból tanult szerelemé: mert ugyan mi érdekes lehetett volna egyéb az életben? Döme bácsi, más idők tanuja, túl már a szerelmen, csak unalmat talált sötét

folyton, félhomályban,
egy régi kanapén, s
negyvennyolcas ujság
apróbetűs lepedőjének
sűrű hasábjain lankadt
két vén szeme. S ki-ki-
lépett egyre, – mint öreg
admirális a parancsnoki
hidra – s megállt tenyerét
fektetve a szegény Stan-
citól himzett házisapka
alá, – s nézte a felhőket.
Különös bodorodások
látszottak az égen, vala-
mi hirtelen, sárga söté-
tedés; másfelől vékony
ezüstsálak usztak el a
halvány délutáni holdnál.
Az öreg Döme a napot
kereste, tenyerének ró-
zszaszin ernyője alatt,
ugy állva ott, még daliás
háttal, mint hajdan ifjú
katona korában, a Per-
czel Móric táborában.
Csakhogy most mindjárt
könnybe folyt a szeme,
s fekete ókulárét kere-
sett elő egy hosszukás
tokból.

(15)

– **Estére megjön**
– jósolta az esőt. S fe-
jét csóválva ment vissza
szobájába. – Bolondok!
– korholta magában még
mindig a furcsa társasá-
got: nagyokat, kicsiket,
pezsgőt és játékot, az
egész világot! [...] kísér-

[A kiegészítés a fejezet
elejére feltehetően már
korábban betoldott,
„Ez volt pedig a Szere-
lem kora” kezdetű rész-
hez készült!]

„<75. betoldáshoz:
különb kor tanuja, |:
tétlen és;| dohogva ül-
dögélt elsötétített zsalui
mögött; unta magát és
kikiállt az udvarajtóba:

szobájában. Ama más
idők, – melyeket a történe-
lem nagy időknék is mond
– nagyobb szórakozásokat
ismertek; de eszméik unt
ereklyékké váltak, mint
régí fegyverek, melyekre
többé semmi szükség; hisz
minden rendben: haza és
szabadság! Mi adhatott
még mámort e Szilárdság
között? Döme fia, Ákos s
Cenci fia, Imre, levonták
a konzekvenciát. De ez
romantikus konzekvencia
volt: önállóbb lelkeké s
dúsabb erszényeké. Má-
soknak csak paródia jutott
a mámorból: Salamontól
hozott butéliák s regé-
nyekből másolt holdvilá-
gos elragadtatások. Döme
azonban, különb kor
tanuja tétlen és dohogva
üldögélt elsötétített zsalui
mögött s ki-kijött folyton
az udvarajtóba, akármí-
lyen okból.

– Estére megjön! – jó-
solta az esőt;

**Délután egyre az esőt
jósolta:**
– **Ma estére megjön.**
– (De az eső nem jött.)

tet-pillangó, mely a lila
szédületbe repül!

Döme bácsi benyitott
szobájába. Szétszálltak a
kisértet-pillangók. [...] az
elpusztíthatatlan kék és
lila foltok.

Döme bácsi a nádszék
felé nyult, hol a boros-
üveg és pohara várták
domborulataikhoz idomult
tenyerét. Az alkohol
tündére szelid nemtő volt.

Döme bácsinak: nem
csábító démon, ki szen-
vedélybe és nyomorba
vezet – óh, a világot
sem! csak hűvös eny-
heség a nyári napokra.

Vizzel itta a bort. De
most váratlan könnyűség
érezte izmaival, hogy
az üveg üres, s vén szíve
megőrült: néhány percre
megint volt új teendője.

Fölkelt, s vállára fektet-
te nagy plaidjét (mert a
pincébe készült); majd
gyertyát keresett. Vén
ezüsttartóba dugta be a
gyertyát, melyre még
szegény Stanci horgolt
vastag pamutkráglit, s
meggyújtotta. **Egy perc,
s öreg, de még kemény**
léptei a hátsó udvar tégláin
kopogtak, a gyerm-
tya vörösen pislogott a
világos **napban**, nagy
kulcsok, sötét üveg és
szürke bádogtölcsérek

majd megint üldögélt,
<<henyén>> henyén
nyulkálva vén kanapéjára
ról a nádszék <<fe>>....
tenyerét, mignem, mint
imént is, – váratlan
üres; s ez nagyobb exped-
íció alkalmá volt.

Fölkelt... stb. 77.>”

Most pedig, hogy ült az
őreg kanapén, és időnként
a nádszék felé nyúlt, hol
a borosüveg és pohara
várták domborulataikhoz
idomult tenyerét; egy-
szerre váratlan könnyűség
érezte izmaival, hogy az
üveg üres: ami, pláne így
vacsora felé már, nagyobb
expedíció alkalmá volt.

Fölkelt s vállára fektet-
te nagy plaidjét (mert a
pincébe készült), majd
gyertyát keresett. Vén
ezüsttartóba dugta be a
gyertyát, melyre még a
felesége, szegény Stanci
horgolt vastag pamutkrágl-
lit, s meggyújtotta. **Ke-
mény, vén** léptei a hátsó
udvar tégláin kopogtak, a
gyertya vörösen pislogott
még világos **égből**, nagy
kulcsok, sötét üveg s szür-
ke bádogtölcsér voltak a
plaid alatt. Bort hozni: ezt

buttak a plaid alatt. Bort
hozni: ezt oly kevésbé
bizta volna másra, mint
költő rímeit.

Óh, az édes, dohos, hűs,
nyári pinceszag!
És még a bor sikos ízével
torkában (mert fölszaladt
egy korty a lopóból) látta
az öregúr a tréfás alkonyi
jelenetet: donna s cice-
rone, bolond bajusz és
gyenge, csiklandós nyak,
dramatis Personae, s
Cenci néni hangja és a
holdvilág, zárójel közt,
az instrukciókban; – ba-
nális némajáték!

– Ez a svihák Gyula! –
csóválta ősz fejét Döme
bácsi, féltőbb szeretettel
szorítva hóna alá a tele
üveget. Mit látott és mit
nem? – Hugomasszony
gavallérja! – mondta, és:
– Haszontalanok! – **sze-
gény Ákos jutott eszé-
be, a fia. Nagy kópé volt
az is, került is pénzébe!**
Apai zsörtölődések el-
hunyt szellemei támadtak
föl **az öreg urban**. Ez az
egész világ tékozló, paj-
kos és meggondolatlan
gyerekekből állott.

oly kevésbé bizta volna
másra, mint költő rímeit.

Óh, az édes, dohos, hűs
nyári pinceszag!
És még a bor síkos ízével
torkában (mert fölszaladt
egy korty a lopóból) látta
az öregúr a tréfás alko-
nyoi jelenetet: donna s
cicerone, bolond bajusz
és gyenge, csiklandós
nyak, *dramatis personae*,
s Cenci néni hangja és a
holdvilág, zárójel közt, az
instrukciókban; banális
némajáték! hazug hold és
henye Szerelem!

– Ez a svihák Gyula!
– csóválta ősz fejét Döme
bácsi, féltőbb szeretettel
szorítva hóna alá a tele
üveget. Mit látott és mit
nem? – Hugomasszony
gavallérja! – mondta, és: –
Haszontalanok! – **szegény
Ákos is előtte volt újra,
az örök kísértet, a té-
kozló fiú, aki ballerínák
után szaladt tőle Bécsbe.**
– Ezek a mai gyerekek!
– Apai zsörtölődések
meggyült szellemei törtek
föl **az öregúr lelkében**.
Ez az egész világ tékozló,
pajkos és meggondolatlan
gyerekekből állott.

Húgomasszony itt hagyja a házat egész délutánra; nem cseng át finom hangja az árvácskák fölött, nem jelenik meg sugár alakja az udvar végében... Miska pedig a 67-es ujságot olvassa, bölcs férj s megfontolt politikus; de más volt a bölcsesség **az ő idejében!** Nem lesz ebből az országból már semmi.

Döme bácsi visszaért a szobájába. Gondosan letette az üveget az asztalra, megtörölte és töltött magának. Aztán leült megint kinyújtott lábbal a kanapéra, **és az ujságot vette a kezébe.** De nem derítette föl honfiúi szívét, amit ott olvasott. – Semmi sem lesz ebből az országból, – dörögte. – Minden kiváló embere **behódol a hatalomnak.**

És egy másik aggyastyánra gondolt, aki valahol a messze Torinóban talán épp oly elhagyatottan ül szobájában, mint ő. Nincs ebben a nemzedékben szabadságszeretet! Mulatnak, építkeznek, vasutakat csinálnak és közben ünneplik a császárkirályt! Már bele-

Húgomasszony itthagya a házat egész délutánra; nem cseng át finom hangja az árvácskák fölött, nem jelenik meg sugár alakja az udvar végében... Miska pedig a 67-es ujságot olvassa, bölcs férj s megfontolt politikus: de más volt a bölcsesség **ama más időkben!** Nem lesz ebből az országból már semmi. Nelli közben ment már vissza Gyulával Gyuláékhoz, [...] Nelli pedig nem tudott törődni semmivel.

Döme **már** visszaért szobájába. Gondosan letette az üveget az asztalra, megtörölgette, és töltött magának. Aztán leült megint kinyújtott lábbal a kanapéra **és elővette a maga ujságját, egy nagy függetlenségi lepedőt.** De nem derítette föl honfiúi szívét, amit ott olvasott. – Semmi sem lesz ebből az országból, – dörögte. – Minden kiváló embere **odaadja magát a hatalomnak.**

„<78 (Első bekezdés elmarad)”

[A megjegyzés a Hf_{PNa}-ban a 78. oldalon levő első bekezdés szövegére vonatkozik!]

születtek a rabságba s
nem is érzik!

Összedugta kezét és be-
hunyta szemeit. Haragos
álmok környezték öreg
lelkét, mikor egy édesen
csengő nevetés a másik
szobából fölriasztotta.
Hopp, a kis Imrus ott
volt a szomszédban! Ott
maradt valahogy; Nelli
ugyan magával akar-
ta vinni őt is, de Gyula
ellene volt annak, hogy a
játékot megzavarják:

– Hiszen az én lányaim
is itt vannak. Majd értük
küldjük a cselédet.

Igy a kis Imrus itt maradt

– csöndesen babrálva,

kis tudós a muzeumban

– igy gondolta Döme.

Mert mindenféle csoda-
dolgok voltak a Döme
bácsi belső szobájában,
amikkel el lehetett ját-
szani: egy egész nagy
pipagyűjtemény, fából
faragott láncok, amiket
szabadsághősök készi-
tettek a tömlőben, egy
lapos vadászpohár és
szarukürt, különböző
tréfás markolatu sétatál-
cák, nagyszerű agancsok
és egy kagyló, amiben a
tenger zúgása hallatszott.

De mi okozhatta a várat-
lan nevetést?

„összedugta.... Haragos
hullámok környezték
öreg lelkét, mikor egy-
szerre egész más hullám
csapott feléje, – mint |:
egy:| <<....>>fürges csó-
nak ezüstszálya <<.>>
zord tengeren – csengő
gyermeknevetés a szom-
széd szobából. Imruska
még kora délután bekér-
edett oda mint máskor
is gyakran, –

mert mindenféle
csodadolgok

----- hallatszott.

Egész délutánokat ült
itt a fiúcska, csöndesen
babrálva, mint kis tudós
a muzeumban.

Összedugta kezét és be-
hunyta szemeit. Haragos
hullámok környezték öreg
lelkét, mikor egyszerre
egy egész más hullám
csapott feléje, – mint fürges
csónak ezüstszálya zord
tengerhabokon, – csengő
nevetés, gyereknevetés a
szomszéd szobából. Im-
ruska még kora délután
bekéredett oda, – mint
máskor is gyakran, –

mert mindenféle csoda-
dolgok voltak a Döme
bácsi belső szobájában,
amikkel el lehetett ját-
szani: egy egész nagy
pipagyűjtemény, fából
faragott láncok, amiket
szabadsághősök készit-
tek a tömlőben, egy lapos
vadászpohár és szarukürt,
különböző tréfás marko-
latú sétatálcák, nagyszerű
agancsok és egy kagyló,
amiben a tenger zúgása
hallatszott. Egész dél-
utánokat ült itt a fiúcska,
csöndesen babrálva, mint
kis tudós a muzeumban.
De illik-e csöndes tudós-

De illik-é tudóshoz e kacagó interferencia, zavarva öreg barátja hullámain? Döme benyitott, s Imruskát különös helyzetben találta: majdnem kifordulva az ablakon.

Döme a délutáni játékra gondolt és benyitott.

Imruska az ablaknál térdepelt s éppen kicsapta a zsalt, [az eredetiben sajtóhiba: zsarut] nevető kis kém és hálás publikum, ki tudja, hányadik felvonására az Erszény Komédiájának. Szélesen kihajolva az ablakon, nézte valamely önkénytelen Aktor dicstelen távozását, s észre sem vette Döme bácsit. – Bombóresz! Levisz az ördög! –

kiáltott az öreg ur, s egyszerre elöntötte lelkét a harag! Ezek a gyerekek itt felnőtt, komoly emberekből üznek tréfát! Tisztelet, tisztesség az idősebbek iránt, ez az első! Aki nem becsül meg mást, magát sem

– Bombóresz! Levisz az ördög! [*]

– Agancsok és kagylók, pipák s láncok helyett a kis tudós az Embert vizsgálta: veszedelmes és frivol tanulmány! Feltérdepelve az ablakdeszkára ép kicsapta a zsalt --- komédiájának. Szélesen kihajolva leste valamely önkénytelen Aktor dicstelen távozását, csakhogy az Aktor ezúttal ép Juli néni volt (s nem mozdult a színről): konzekvenciákkal terhes véletlenség! Tisztes öreg néni s kacagó és vásott gyermekek: Elizeus medvéit idézte a szcéna, s Döme bácsi már uszította is a medvéket, melyek ugyanis majd kitörtek már lelke vén ketrecéből. Fogatlan és jámbor <<med>> mackók különben, inkább a dörmögő fajtából: mert <<pajkos>>

hoz e kacagó interferencia, zavarva öreg barátja hullámain? Döme benyitott s Imruskát különös helyzetben találta: majdnem kifordulva az ablakon.

– Bombóresz! Levisz az ördög!

– Döme feledte már-már a tiszteletlen játékot, mely künn az uccán

folyt, s most agg dühe hasonतालanságának új példája meredt elébe. []**

Agancsok és kagylók, pipák s láncok helyett a kis tudós az Embert vizsgálta: veszedelmes és frivol tanulmány! Térdestül a deszkán, ép kicsapta a zsalt, nevető kis kém és hálás publikum, ki tudja, hányadik felvonására az Erszény komédiájának. S féltessel már maga is a színen: leste valamely önkénytelen Aktor dicstelen távozását: bár az Aktor ezúttal nem mozdult, lévén ép a híres Juli néni: következményekkel terhes véletlenség! Tisztes öreg néni és vihogó, vásott gyerekkórus: Elizeus medvéit idézte a szcéna, s Döme bácsi már uszította is a medvéket, melyek úgy is majd kitörtek lelke vén ketrecéből. Fogatlan és

tudja majd megbecsülni.
A hazának komoly polgárookra van szüksége.
– Hol az a légycsapó?

vásott kacagás, s tiszteletlen játék nem illik magyarhoz: a hazának komoly -----

(16)

S mint **Agamemnon** hajdan a szónoki bottal a kezében, úgy állt Döme bácsi a légycsapóval, [...]

Hopp! Zsón, a sárga vizsla, meghallva gazdájának hangos beszédét, berontott a második szobából s körül-körül lihegett, nyelvelt, csahogott. A kis Imrus pedig, akinek az öreg ur dohogása épp oly értelmetlen volt, mint a kutyáé, fontos érdeklődéssel bámult mindkettőjük izgalmára, mint egy különös természeti tűneményre.”

S mint Nestor -----bottal, úgy állt>”

jámbor mackók különben, még inkább a dörmögő fajtából: komolyságot szögezve a vihogók ellen, mert vásott, durva csíny nem illik magyarhoz:
a hazának komoly polgárookra van szüksége.
– Hol az a légycsapó?

S mint **Nestor** hajdan a szónoki bottal, úgy állt Döme bácsi a légycsapóval, [...]

Hopp! Zsón, a sárga vizsla, ugrott föl a hangos beszédre alvó vackáról, lihegve, szökdösve, csahogva. S a kisfiú, régi hallgatójuk, törpe Démos két nagy rétor között, egyformán nem értve szavai-
kat, fontos érdeklődéssel bámult mindkettejük izgalmára, mint egy különös természeti tűneményre.”

A *-gal jelölt szövegvariációhoz képest későbbi betoldás a Hf₁-ben olvasható, [**]-gal jelzett rész: „Döme feledte már-már a tiszteletlen játékot, mely künn az uccán folyt, s most agg dühe haszontalanságának új példája meredt elébe.” A kéziratföredékek között tudniillik (egy Pótlandó a másodpéldányban, „Beszurandó”, „Javitandó” felírásokat tartalmazó fölión a beszúrandók között) találunk egy erre vonatkozó emlékeztető feljegyzést: „Emlékezés arra hogy Döme már egyszer összeszidta a gyerekeket az erszényjátékért. 49/50”. (OSZK Fond III/1603/22V) A táblázatban idézett kézirat szöveg nem tartalmazza ezt a mondatot. Ennek az lehet a magyarázata, hogy Döme

visszaemlékezése a gyerekek játékára a Hf_{PN} olyan szövegegységében szerepel, amelyet az író a Hf_{PN} átdolgozásakor kihagyott. Később azonban rájöhettek, hogy e visszaemlékezés nélkül követkeetlen maradt volna az új, a Hf_I megfelelő része, s ezért – figyelemztetve erre önmagát – utólag szúrhatta be azt.

A *Napok* c. fejezet 5. részében a Döme alakjában bekövetkezett változtatások közül csak néhány jellemző mozzanatot emelünk ki. Döme már nem a hősi időkre emlékeztető daliás férfi, csupán „régí idők tanúja”, s eszméi is „unt ereklékké váltak”. A Hf_{PN} -ben az adott rész elején úgy áll „daliás háttal, mint hajdan ifju katona korában, a Perczel Mór táborában”. Megveti a Hintáss-féle felelőtlenséget, nem tetszik neki Nelli magatartása, haragszik a kiegyezései állam emberére, Miskára, zsörtölődik halott fia önpusztító élete miatt; és a régi időkre gondol, a feleségére, az asszonyi hűségre, „és egy másik aggastyánra [...], aki valahol a messze Torinoban talán épp olyan elhagyatottan ül szobájában, mint ő”. A daliásan álló emberrel szemben a Hf_I -ben „tétlen és dohogva üldögélő” öregembert látunk, aki „túl már a szerelmen, csak unalmat talált”. Nem emlegeti már vele kapcsolatban az író Perczel táborát, és magányát sem hasonlítja a torinói aggastyánéhoz. S hogy mennyire tudatos a portré átrajzolása, mutatja a rész befejezése, ahol is az író megváltoztatja a mitológiai hasonlatot is: az egykori hősi alkatot kissé lefokozza (?) az Agamemnon-Nestor csere. Igaz, a cserének más okai is lehetnek. Az Agamemnon párhuzamot tudniillik az újonnan írt *Miska* című fejezetben majd más viszonylatra használja Babits: „Döme bácsi mint Agamemnon hajdan, vezérkedett volna Helénáért, s szívből lesajnálta szegény Menelaost.” (*Miska*. 4.)

Dömének új arcvonásait s eszményeinek megváltozott megítélését a regény újabb fejezetei is megerősítik. A *Miska* c. fejezet első, a Hf_{PN} -hez képest új szövegében ezt olvassuk: „A történelemből mesekönyv lett; hősi mesék iskolásgyerekek számára; s a hősök mesés lények, mint az óriások. Az ellenzék szónokolt még; Döme bácsi, nagy idők tanúja, emlékezett, s március idusán ünnepet tartottunk; de a kivénült félisteneket inkább színházakban szerettük, páholynyitogatóknak, vagy múzeumokban, teremőröknek; más szükségünk aligha volt rájuk.” (167–168) A kézirásos fogalmazvány nem tartalmazza a „ki-

vénült” jelzőt (OSZK Fond III/1603/1–2.). Döme bácsi szónoklatait, „délbábos honfi szólam”-ait már az anya nélkül maradt Imruska is „némi fölénnyel” hallgatta. Az egyre magányosabb, a légycsapóval hadonászó öregember néha már-már nevetségessé válik: mintha csak a pincéből felhozott, egyre sűrűbben cserélődő borospalack érdekelné igazán; indulata is mintha csak az eltűnt fiatal, szép asszony miatt törne ki: hol szemrehányásokkal illetve a gyáva „Menelaos”-t, a férjet, hol a csábító, a „tolvaj” ellen tartva „filippikákat”. (*Miska*. 4., 6.)

Mindezek ellenére sem mondhatjuk azonban, hogy Döme nevetségessé lenne a Hf₁-ben. A légycsapót az író egyszer Nestor szónoki botjához (*Napok*. *Egyik nap*. 5.), máskor kardhoz hasonlítja (*Miska* 15.). Nestorhoz hasonlóan Döme nemcsak öreg, de bölcs is: szónoki szavai vagy csak gondolatai (?) aggodalommal teli intő figyelmeztetések. A Hf_{PN}-hez képest megváltozott szöveg emelkedettebb (már csak a Berzsenyi-allúzió miatt is):

Hf_{PN}

Második fejezet. Napok. 5.
(16. folyt.) Hf_k 693.

„S mint **Agamemnon** hajdan a szónoki bottal a kezében, úgy állt Döme bácsi a légycsapóval, komoly, hazafias szónoklatot tartva az öt esztendő kis Imruskának; mert leigázott ország gyermekének **kora gyermekségben** kell megtanulni a haza szent nevét, **s mindent csak a hazára gondolva cselekedni**; Magyarország pedig leigázott ország. De mit látunk itt s a legjobb magyar vérű familiákban? **Itt esztelenül tékoznának, szerelmeskednek, pezsgőznek és még a gyermekek is a pénzzel játszanak; kíválságaink pedig behódolnak az idegen hatalomnak!** Nem lesz ebből az országból semmi! [...]”

Hf_k

Napok. *Egyik nap*. 5.
Hf₁ 50.; Hf_k 49–50.
[...]

„S mint **Nestor** hajdan a szónoki bottal, úgy állt Döme bácsi a légycsapóval, szavainak honfizáporát ismét a pöttön fiúra zúdítva; mert leigázott ország gyermekének **legzsengőbb években** kell megtanulnia a haza szent nevét **s e szent névhez illő komolysággal élni**: Magyarország pedig leigázott ország. De ám minden a példaadástól függ; és minden ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs... Az öreg lélek fájdalommal telt el, **csak pezsgőt, tékozlást, holdvilágos udvarlásokat s megalkuvó bölcseséget látva e szerencsétlen földön, melyet legjobb fiai maguk adtak az idegen hatalom kezébe.** A haza lelki ismerete kialszik... [...]”

Később is láthatjuk az öreg Döme bölcsességét, például amikor hazaparancsolja Nellit, vagy megértve Imruska költői ambícióit, leküzdve ellenérzését, elviszi őt az ifjú Schapringherhez, a szerkesztőhöz.

Döme eget kémlelése, időjósításai sem csupán egy öregember unaloműző tevékenységei. A Hf_I-ben egy újabb időjósítást is a szájába adott Babits: a Csörge-tói kirándulás előtt elhangzó „Vihar lesz” baljós előreutalás a természeti és a családi viharra.

Abban a Hf_I-be beiktatott új szövegegységben, amelyben Gyula sóti látogatásáról van szó, a Döme kezében levő légycsapó jelentése is bővül. Gyula érkezésére „Döme [...] megjelent, kezében a légycsapóval, mellyel eddig csak képzeletbeli Gyulákat szokott csapkodni”. (*Miska*. 14.) Imruska szemével pedig így láttatja: „Döme bácsi nyilván harcolt vele [Gyulával], s úgy emelte a légycsapót, mint valami kardot.” (*Miska*. 15.) A légycsapó jelentése akkor lesz teljes, ha hozzátesszük, hogy Hintáss „ördögi renoméjá”-t (*Miska*. 10.) többek között a „légy” mitopoétikus elemmel is erősíti az író. Figuráját már a Hf_{PN}-ben „egy szeles nagy légy”-hez hasonlítja. (*S évek suhannak el...* 6.)²³⁴

Gyula, ha „tréfásan” válaszol is a Döme fogadtatására, mégis csak hátrál a légycsapó elől, valamelyes tisztelettel az öreg iránt. Döme alakját a teljes regény új *Miska* című fejezetének 6. részében még egy másik nézőpontból is tiszteletreméltónak mutatja az író: „Döme ősz fejét köztisztelet vette körül; s különben is: sóti fiskálisok nesztora volt ő, minden tekintetre méltó.” Érthető, hogy az Ügyvédi Kamarának a Gyula ellen hozott kemény ítéletét meghatározta Döme szigorú állásfoglalása is. Most is Berzsenyit citálta. – A „tisztta erkölcs”-öt számonkérő Berzsenyi-idézetek megjelenése a regény új, teljes változatában összefügg a jelentésstruktúra gazdagodásával. A Berzsenyi-allúziók is megerősítik az erkölcs pozícióját a regény mélyebb jelentésszintjében – a Szekfü *Három nemzedékével* egybehangzóan – megjelenő szenvedély-ész-erkölcs hierarchiájában, amelyet különösen az *Epilog* emel ki.²³⁵

²³⁴ L. a motívum értelmezését a jelen kötet első dolgozatában! (135–136.)

²³⁵ L. a jelen kötet első dolgozatát! (182–186.)

A *Napok* fentebb idézett részében egy árnyalattal, de előreutaló jelleggel módosul Imruska portréja is: a felfedező, kíváncsi, kísérletező „kis tudóst” festi elénk, aki nem véletlenül maradt Döme lakásának múzeumában, mint a Hf_{PN} -ben, hanem, mint máskor is, maga kéredzkedett oda. Erre az alapra építkezve a továbbiakban Babits újabb és újabb motívumokkal, mozzanatokkal bővíti, árnyalja – életkorának megfelelően vagy éppen nem megfelelően –, „növeli” a regény hőségé előlépett Imruska alakját. A Csörge-tói kirándulásra készülő kis Imruskát is ebben a szellemben rajzolja elénk egy – a *Gyilkosság és Szerelem* c. fejezet végére – újonnan betoldott részben:

„Imruska repesett az Élet felé, melyet ezúttal a messze nádak közt hánykódó víz képviselt számára: nem vidáman, inkább félelmesen s mégis kíváncsan, mint minden ismeretlen. Sötétzöld színeket képzel, s a »bogaraskönyvet« kérte, egy csonka s már megviselt német népszerű természetrajzi albumot, melynek ezerszer átlapozott lapjairól bogarak, csigák, hernyók, pillék, halak színes képei másztak betűktől még szűz szeméibe: csupa létező lények, miket még nem ismert s aminek gondolata is valami kéjes borzadással töltötte meg kis lelkét.” (107)

Később az anya nélkül maradt kisgyermeknek már a szavakhoz való viszonyáról hallunk (az ugyancsak újonnan írt *Miska* c. fejezet 2. részében): a szavak a „legfrissebb emeleiteit téglázták ennek az épülő léleknek, noha máris büszkén, mert Imruska fáradhatatlan építő volt”. Szavai szinte „csodamódra gyűltek” Döme szólamaiból, Vivi dada meséiből, apja tanításaiból, „s már a fekete betűk is kezdtek szavakat jelenteni”.

Imruska új arcának a megformálásában határozott tudatosságot fedezhetünk fel ezen a ponton is, ha összevetjük a Hf_{PN} *S évek suhannak el...* 1. részében bemutatott képet a *Miska* fejezet 2. részében ábrázolttal. Az előzőben szürkesség és „Unalom” vette körül a „magára maradt” Imruskát, s maga is „unatkozott”. Az elbeszélő felteszi a kérdést: „Unottan született ez a kis új ember? [...] Nem élt benne az isteni Kíváncsiság [...]?” S válasza: „Mindez nagyon is megvolt Imruskában, de elalélt, mint a kiehézt gyermek; [...]” (786–787) A regény teljes változatában más körülmények között, más gyerme-

ket látunk. „Nelli elhagyott fiacskája nem maradt barátok és oktatók nélkül; s minthogy esze mohó volt [...] untig eléggé elfoglalta őt a világ csodáinak felfedezése, melyek közé nem utolsó sorban a Be-tűk csodája tartozott.” (170)

Imruskát a szavakba nem önthető gondolatok, emlékek, érzések, olyan rejtélyek is izgatták, amiket „talán a *nagyok* tudnak és titkol-nak”. (170) Ezért ment félve és büntudattal ugyan, de „kíváncozva” Hintássékhoz, „ahol mindig hallott különös dolgokról [...]”. (170–171)

És itt felfigyelhetünk arra, hogy nemcsak Imruskának, de apjának, Miskának is új arca kezd körvonalazódni. A Hf_{PN}-beli változatban Miska küldi az unatkozó gyereket Erzsikehez. A teljes regényben Imruska „kívánczik” Hintássékhoz, Miskáról pedig azt olvassuk, hogy „nem nagyon örült ezeknek a látogatásoknak”. (171) Miska, az apa is új arcot kap tehát, amiről később szólunk.

A rövid párbeszéd, amelyben Miska az unatkozó gyerekeknek azt mondja, hogy „Eridj át Hintássékhoz!”, a teljes műbe is átkerül, de a cselekmény későbbi pontján (*A boldog gyermekkor* 2. részébe), egészen más helyre és más szituációba. Imruska mindkét változatban magányos volt, ez személyiségének később is meghatározó jegye maradt. A teljes változatban az iskolás Imruska, akiből apja „valóságos kis tudóst nevelt”, s aki a Dömének tartott felolvasásait „folytonos kérdésekkel” szakította meg (*Miska*, 12.), unatkozott is. De itt nem az a gyermek unatkozott, akiben még szunnyadt, föl sem ébredt a kíváncsiság, hanem az, aki „már fölélte magában azt a kis törmelékét, ami a világból eddig hozzájutott”, s akkor unatkozott, amikor apja, aki már latinra is tanította, nem ért rá vele foglalkozni. S ebben a helyzetben kapta válaszul apjától: „Mért nem mégy át Hintássékhoz?” (256) (A felszólító forma helyett álló kérdő forma is finoman sejteti Miska – több forrásból eredő – bizonytalanságát, aminek az elemzése nem lehet itt feladatunk.)

A gyermek Hintáss Gittának a jellemzésében is felfedezhetünk egy árnyalatnyi elmozdulást afelé a figura felé, akinek az író a nagyregényében láttatni akarja: ebben Gitta, az ördögi Hintáss ördögi lánya Imruska szellemi csábítója. A Hf_{PN}-ben ez áll: „Gita [...] fölkapta apja tudóskodását.” (*Napok*, 8.). A végleges változatban maga jele-

nik meg kis tudósként: „Gitta, apró tudós ő maga is, megkérdezte:” (*Napok. Másik nap.*, 9.) Igaz, a Hf_{PN}-ben is szó van Gittának a Csörge-tói vihart megelőző „sokat tudó, ördögi kacagás”-áról (755), s ez természetesen bekerül az 1927-es változatba is (*A vonat letér a sínről*, 4, 117), amelynek a *Miska* című majdnem egészen új fejezetében azonban élesedik a lány ördögi és tudós karaktere, és kiegészül egy harmadik vonással, a tanítóéval: „Gitta született kis tanítónő volt, gonosz kis tanítónő [...] Gitta már lélektani experimentumokat csinált; ahogyan talán a kis ördögök játszhatnak. Kellott neki, akit formáljon [...] különös Éva volt ő, s különös tudás almáit kínálta.” (*Miska*, 3, 173)

Az első változathoz képest a Hf_I *Napok* című fejezetében két motívum erősödik: a szerelem- és a pénzmotívum.

Az 5. rész elejét az író megtoldja egybekezdésnyi magyarázó szerzői kommentárral: „Ez volt pedig a Szerelem kora Magyarországon, [...] s regényekből másolt holdvilágos elragadtatások.” (47) Ezen általános háttér előtt fejlődik Nelli és Hintáss házasságtörésbe torkolló története.

Nelli alakja is változik a Hf_I-ben. Sipos Lajos a következőket írja erről: „Babits őt [Nellit tudniillik] a kiteljesedett regényben sokkal aktívabbnak, céltudatosabbnak, modernebbnek, egyéniségéhez képest »romlottabbnak« mutatja be. Sátordyné, aki passzivitásban, az élet elviselésében Timár Virgil rokona (erre a tényre utal az, hogy róluk szólva a kisregényben is, itt is leggyakrabban a csiga-élet szimbóluma tűnik föl) – 1921-ben még csak sodródik az eseményekkel, még lelke mélyén sem próbálja meg azokat irányítani, nem próbál élethelyzetéből kitörni. 1927-ben más a helyzet. Babits az asszony-nak izgalomra, kalandra, eseményre, saját életre várását, a szerelem-re való vágyakozását sokkal inkább előtérbe állítja: egyrészt Nelliről szólva többször emlegeti a szerelmes regényeket, mint a kor ideálját, a házasságtörést mint a menekvés egyik formáját, másrészt azt is sejteti, hogy Sátordyné talán maga is szívesen eljátszaná Maupassant valamelyik feleség-főhősének sorsát – szelídebb és középszerűbb formában [...]” (SIPOS 1979:70.) – Ha kissé túlzásnak érezzük is Sipos Lajos véleményét, mely szerint a Hf_I Nellije „sokkal” ak-

tívabb, céltudatosabb, kalandra vágyó jellem, az vitathatatlan, hogy „az asszony jellemét úgy alakítja az író, hogy abban adva legyen egy szerelmi kaland lehetősége is”, s erre a Kovács Laci históriája kínálkozik jó alkalomnak.

Az alábbi szöveg-összehasonlítás bemutatja a *Napok* c. fejezetben megfigyelhető változást. Idézzük a kézírathalmazban található idevonatkozó, oldalszámhoz rendelt kiegészítést, emlékeztetőt is (oldalszámait a Hf_{PN} megfelelő oldalaira utalnak).

Hf_{PN}
Második fejezet. Napok. 6.
(16. folyt.) Hf_k 695.

„[...] Miska [...] kedvetlenül nézett Hintássnéra, **akin éppen olyan ruha volt, mint a feleségén;** az anyósa délutáni szavaira gondolt. [...]”

Hf_{PN}
Második fejezet.
Napok. 7.[8.]
(20. folyt.) Hf_k 704.

„– Téged szeret! – mondta [...]”
– A nagy kék szemek lázasan tapadtak Nelli ruháira.
– Csak a ruhát szereti már rajtam, mert a tiedhez hasonlít. Az este is, amint elmentetek... – A lekvár gőze nedvesen gyöngyözött le a lángbaborult arcon, a fetisizmus egy különös esetére gondolt.

Kiegészítés:
OSZK Fond III/1603

„<82.
Hintássnéra: a ruháját nézte, |:mely olyan volt mint feleségéé:|, s anyósa délutáni ... >”

Emlékeztető
feljegyzés:
OSZK Fond
III/1602 V

„94 szerelmi fetisizmus”

Hf_k
Napok. Egyik nap. 6.
Hf_I 52.; Hf_k 51.

„[...] Miska [...] kedvetlenül nézett Hintássnéra, **aki mintha a felesége ruháját vette volna föl;** az anyósa délutáni szavaira gondolt. [...]”

Hf_k
Napok. Másik nap. 8.
Hf_I 62–63.; Hf_k 61.

[...]”
„– Téged szeret! – mondta [...]”
– A nagy kék szemek lázasan tapadtak Nelli ruháira.
– Csak a ruhát szereti már rajtam, mert a tiedhez hasonlít. Az este is, amint elmentetek... – A lekvár gőze nedvesen gyöngyözött le a lángbaborult arcon, a szerelmi fetisizmus egy különös esetére

Óh, Gyula magas kedvben
volt az este!

– Gyula bolond... De Erzsí,
te képzeled csak... ne gyö-
törd magadat!

A végén mindig visszajön
tehozzád!

– Én azért jó barátod ma-
radok, Nelli... [...]”

gondolt. Óh, Gyula magas
kedvben volt az este!

– Gyula bolond... De Erzsí,
te képzeled csak... ne gyö-
törd magadat!

A végén mindig visszajön
tehozzád!

Erzsí szomorúan rázta a
fejét és könnyel teltek a
szemei.

– Én azért jó barátod ma-
radok, Nelli... [...]”

Árnyalatnyi csak a változtatás a 6. részben, ahol Miska Hintássnéra néz, „aki mintha a felesége ruháját vette volna föl”, de ez készíti elő a 8. részben a „fetisizmus” kiegészítését a „szerelmi” jelzővel. Ugyanarra az oldalra (94.) egy újabb rész betoldását is tervezi az író. (OSZK Fond III/1602 V) Ennek, a „94.” oldalszámhoz rendelt kiegészítésnek az eleje változatlan formában kerül be a végleges szövegbe. Úgyannyira, hogy az itt szereplő „Sót és Vidéke” is megmarad a Hf_I-ben ezen a helyen, noha a Hf_{PN}-ben is (*Folytatás* 3.), a Hf_I más helyein is (előbb a *Napok* 2; utóbb a *Gyilkosság és Szerelem* 1., *Miska* 9., 15., *Élet és irodalom* 4., *Viharágyú!* 2.) a „Sótvidéki Közlöny” szerepel. Valószínűleg, a feljegyzés készítésekor Babits rosszul emlékezett a Hf_{PN}-ben már szóba került újság nevére.

Hf_{PN}
Második fejezet.
Napok.7.[8.]
(20. folyt.) Hf_k 705.

Feljegyzés
OSZK
Fond III/1602 V

Hf_k
Napok.
Másik nap. 8.
Hf_I 63; Hf_k 62.

„– Szeretted Miskát? – kér-
dezte Erzsike.

„<94 – Szeretted
Miskát? – kérdezte
Erzsike. Kissé rossz
lelkiismeret felelt
a kérdésre, mert
Nellinek eszébe ju-
tott, hogy ma egész
délelőtt elő akarta

„– Szeretted Miskát? – kér-
dezte Erzsike.

Kissé rossz lelkiismeret
felelt a kérdésre, mert
Nellinek eszébe jutott,
hogy ma egész délelőtt elő
akarta keresni a Sótvidéki
Közlönyt.

	keresni a Sót és Vidékét a Kováts [...], melyekről tegnap az a gyanúja támadt, hogy őhöz szólnak. De Miska az ura, és ezek mind csak idegen férfiak	[*A Hf _I -ben ezen a helyen – mint a kéziratos kiegészítésben – a „Sót és Vidékét” áll.] <u>a Kováts Laci multkori verseiért, melyekről tegnap az a gyanúja támadt, hogy őhöz szólnak; de hát ez csak nem bűn?</u>
– Persze, hogy szeretem... De regényes lettél egyszerre!... Ilyesmíről nem szokás beszélni...” [...]	– Persze hogy szeretem... De regényes lettél egyszerre!... <<hogym lehet >> Ilyesmíről nem szokás beszélni...>”	– Persze, hogy szeretem... De regényes lettél egyszerre!... Ilyesmíről nem szokás beszélni...” [...]

A táblázatban bemutatott betoldás a későbbi történetekben, Kováts Laci halála után nyer igazán értelmet.

Mindkét változatban szerepel, hogy a meggyilkolt Kováts Laci verseit Nelli kivágja az újságból s imakönyvébe teszi. „Nelli valami különös kegyeletet érzett a szegény Laci iránt; délelőtt levette a konyhaszekrényről a Sótvidéki Közlöny egyik régibb számát, amely rojtosra vágott szélekkel a polcot diszította s amelyben véletlenül Laci egy verse volt: kivágta a verset s betette az imakönyvébe.” (*Folytatás* 4.; 728.) A Hf_{PN}-ben ennél több nincs. Az 1921-s változat Sátordynéja még általános sajnálatot érzett Kováts Laci fiatalon elpusztult élete miatt. „Az, hogy a meggyilkolt költő egyik versét kivágta és imakönyvébe tette, még nem lépte túl az almanachos-bidermeieres együttérzésből, részvétből, megdöbbenésből táplálkozó sajnálatot” – véli Sipos Lajos.

A teljes regényben azonban az az összefüggéslánc, amelybe Nelli említett cselekedete illeszkedik, azt sugallja, hogy – elvileg – talán Kováts Laci és Sátordyné között is kialakulhatott volna valamilyen regényes kapcsolat. A versek imakönyvbé tételét egy megelőző, a fenti táblázatban bemutatott részlet készíti elő, az, amelyben a lekvárfőzéskor Erzsi – „Szereted Miskát?” – kérdésére nem Nelli válasza következik, hanem Nelli lelkiállapotát mutatja be a narráció: rossz

lelkiismeretét amiatt, hogy délelőtt a Sót és Vidékében meg akarta keresni Kováts Laci verseit, melyekről gyanította, hogy őhöz szólnak (*Napok*. 8.) – Az imakönyves jelenetet pedig egy újabb fejezetben (*Gyilkosság és Szerelem*. 1.), Kováts Laci meggyilkolása után helyezte el az író, és közvetlenül előtte és utána kiegészítette. Nelli Erzsitől tudta meg, hogy a meggyilkolt Kováts Laci asztalán szerelmes verseket találtak, s ekkor, mivel magát hihette a versek hősnőjének, kivágta az újságból a verseket, s imakönyvébe tette. Ehhez a közléshez az új változatban az elbeszélő még egy kiegészítést is fűzött: „ahogy a szerelmesek szokták”. Ennek a beszúrásnak a hírértékét az író csökkenteni igyekezett azzal a hosszabb utólagos szerzői kommentárral, amelyben Nelli vonzalmát Kováts Laci iránt úgy tüntette fel, mint az olvasott regényekhez való igazodást.²³⁶

Hf_{PN}

Harmadik fejezet. Folytatás. 4.
(29. folyt.) Hf_k 727.

„(29)

[...]

– És azt hiszed, ő nem lenne képes rá!
– De, bolond, hisz ott voltak a cigányok is!”

Hf_k

Gyilkosság és Szerelem. 1.
Hf₁ 91–92.; Hf_k 87–89.

„[...]

– És azt hiszed, ő nem lenne képes rá?! – De, bolond, hisz ott voltak a cigányok is!

S még visszafutva, amint ép hazaindult, újságotla a következőket:

– Képzeld, versek voltak az asztalán...

Szerelmes versek... S ő az ágyában fe-

küdt, egészen felöltözve... Mert későn

jöttek haza, s ő csak úgy lefeküdt...

ahogy elnyomta az álmom... Álmában

vágta el az illető a nyakát...

Nelli aznap későn rakott tüzet; vala-

mi különös kegyelmet érzett a sze-

gény Laci iránt; levette a konyha-

szekrényről a *Sótvidéki Közlöny* [*]1

egyik régebbi számát, amely rojtos-

ra vágott szélekkel a polcot díszítet-

²³⁶ SIPOS 1979: 70.

(31. folyt., 731. o.) „[...]

Szerelem, gyilkosság: csupa olyan dolog, amikről a regényekben **szokott olvasni; de minden valahogy egészen másképp és sokkal bonyolultabban történik, mint a regényekben. Itt egy gyilkosság volt. Nelli talán elájult volna, ha a legtávolabbról is hiheti, hogy Gyulának valami köze lehet ehhez a gyilkossághoz; bizonyos, hogy erre gondolni sem lehetett és ő sem gondolt. De vágyai, borzongásai, félelmei, hitei különösen összekeveredtek: szürkéségre, eseménytelen létre nevelkedve, az események csak zavart jelenthettek számára. Ezért akaratlanul is könyvek remniszcenciái után igazodott volna. De oly kevés könyvet olvasott életében és amit olvasott, az mind nagyon is naiv regény volt. [...]**” (731)

te, s amelyben véletlenül Laci egy verse volt: kivágta a verset s betette az imakönyvébe, mint ahogy a szerelmesek szokták.”

[*A Hf₁-ben itt már a „Sótvédéki Közlöny” szerepel, de nem dőlt betűvel szedve.]

[Ide a PN-beli fejezettrész egy későbbi helyéről (31. folyt., 731. o), már a Gyula megérkezése utáni jelenethez kapcsolt szerzői kommentár variációját hozza előre az író.]

„Szerelem, gyilkosság: csupa olyan dolog, amikről a regényekben **lehetett olvasni; de milyen egészen másképp és sokkal bonyolultabban volt itt minden, mint a regényekben! Először is: kinek a képe volt Nelli előtt? Nem a szegény Lacié, hanem Gyuláé; ez a kép félelmet keltett benne, s Laci iránti kegyeletében volt valami ijedt büntudat. Pedig hát: mi köze volt neki az egészhez? és mi köze volt neki Gyulához? és mi köze Gyulának az egészhez? És mégis: ime két férfi, szerelmes versek, forró pillantások, egy csók, a vetélytársnő elkeseredése és egy gyilkosság, ahol a vér tán a versekre csurog! Nelli megborzosgott. Vágyai, félelmei, hitei különösen összekeveredtek: szürkéségre, eseménytelen létre nevelkedve, az események csak zavart jelenthettek számára. Mintha most kezdődnék az Élet, amiről a regények beszélnek... [*] Regények emlékei után igazodott volna: de oly keveset olvasott életében! és azok is oly naiv könyvek voltak!** [**] Néhány francia házasságtörési s angol bűnügyi história képviselte

az »élet rejtelseit«. A magas irodalmi ideál a házasságtörés volt nálunk akkoriban. És ez úgy hangzott, mint a gyilkosság.

[...]

mit beszélnek a városban az új hír alkalmából?”

[*a H_{f1}-ben: „beszélnek; s regények”]

[** a H_{f1}-ben: „voltak! néhány”]

H_{f_{PN}}

Harmadik fejezet. Folytatás. 4.

(29. folyt.) H_k 727–728.

H_k

Gyilkosság és Szerelem. 2.

H_{f1} 93–94.; H_k 89–90.

„(29)

A városban [...] kiélni a hasonlókban.

„A városban [...] kiélni a hasonlókban.

A kés, mely a nagyreményű ifjú életének fonálát elvágta, még néhány órával az előtt ott hevert, stílusos négyszögű fatálon, a kaszinó vendéglőjének úri asztalán. Nem ült-e körötte az egész társaság, Sót mulató *creme-je*? [H_{f1}-ben nem kurzívval szedett] A pletyka kéjelegve festette így őket: a kés körül... az új hír fényében sötét föltevések hernyói mozzantak.

Mindenki tagadta, [...]

[...]

– A cigányok? És ha nem a cigányok voltak?

– Az eset komplikáltabb, mint gondolnátok.

– Á! a cigányok nem is tudtak az egésztől. [...] csak viszketés...

Miska nem volt hajlamos e viszketésre, [...] mit hallott? **Nelli valami különös kegyeletet érzett a szegény. Laci íránt; délelőtt levetette a konyhaszekrényről a Sótvidéki Közlöny egyik régebbi számát, amely rojtosra.**

Mindenki tagadta, [...]

[...]

– A cigányok? És ha nem a cigányok voltak?

– Az eset komplikáltabb, mint gondolnátok.

– Hogy fértek a cigányok a késhez?

– Á! A cigányok nem is tudtak az egésztől.

[...] csak viszketés ...

Miska nem volt hajlamos e viszketésre, [...] mit hallott? Ez a kíváncsiság kissé feltűnő is volt, mert Nelli más-

yágott, szélekkel a polcot díszítette,
s amelyben véletlenül Laci egy ver-
se volt; kívágtá a verset s betette az
imádkönyvébe. Miska tulajdonképp
[...]"

kor nem sokat törődött ujságokkal;
arca új vonást nyert.

Miska tulajdonkép [...]"

Táblázatunk befejező részében, amelyet azért idéztünk, hogy az ima-könyves jelenet áthelyezését megmutassuk, más irányú összefüg-gésbe illeszkedő új elemet is láthatunk: a „kés”-t, a vendéglőit. De a „kés” nem azért lesz érdekes, mert ez volt a gyilkos szerszám, hanem épp amiatt, hogy a vendéglőben kinek kerülhetett leginkább keze ügyébe. Ezért fontos az egy mondatnyi betoldásban megfogal-mazódó kétely: – „Hogy fértek a cigányok a késhez?”

Ezen a ponton tudniillik lényeges változást tapasztalunk az ese-ményekben. A Hf_{PN} -ben és a Hf_I -ben is kezdetben gyanús lehetett min-denki, aki a vendéglőben jelen volt, s főleg Hintásst lengi be sokáig a gyanú árnyéka. Ám a bíróság által elítélt bűnös személye a két változatban nem ugyanaz: a Hf_{PN} -ben egy cigány, a Hf_I -ben a pincér (aki talán könnyebben hozzáférhetett a késhez).

Mielőtt a pincérrel összefüggő – a mű jelentésvilágának dimenzi-óit kitágító – új történetelemekről beszélünk, vissza kell térni a *Napok* című fejezethez, hogy bemutassuk, miképp erősödik meg benne a pénzmotívum.

*

A pénz-motívumháló Hintással összefüggésben szövődik. Babits a Hf_{PN} *Folytatás* fejezetének 2. részéből a Hf *Napok* fejezet utolsó, 9. részébe előrehozott egy hosszú szövegegységet. Ezzel jobban elő-készíti a későbbi titokzatos fejleményeket. Magának Hintásznak a szá-jába adja a pénzről szóló előadását, amelyről a Hf_{PN} -ben a narrátor mint a Hintáss-sal kapcsolatos pletykáról beszél. Az új változatban Hintáss Gyula – a Csörge-tói kirándulás tervezgetése közben, az „ópium éj” előtt – a pénzről s a hozzákapcsolódó bűnről, a pén-zen megszerezhető lehetőségekről (utazás, szerelem, „vonatjeggyel megszerezhető kaland”) szónokol Miskának. – Az átvett részt azon-ban Babits ki is egészítette: az elejére illesztett egy hosszabb beve-

zetőt, a végét (egyúttal az egész fejezet végét) pedig egy-egy előre-utaló mozzanattal bővítette.

Először megmutatjuk azokat a Hf_{PN} *Napok* fejezetének 8. [9.] részéhez készült kiegészítéseket, amelyek a kéziratos feljegyzések között találhatók egy olyan fólión, amelyen több – egy-egy oldalszámhoz és végszóhoz rendelt – szöveg van. A számok (90, 94, 100, 101), a végszavak utalásai a PN-beli lapkivágatokból összeállított könyvecske (Hf_{PNa}) megfelelő oldalaira vonatkoznak. (OSZK Fond III/1602). Az író először többnyire megadja az alapszövegbeli (Hf_{PNa}) helyet (oldalszámot, majd ezen szöveg utolsó szavait: például „100 nélkületek.”), s ezt követi a kiegészítés. A kiegészítéseknek a főszövegbe való illesztése után húzhatta át az egész lapot.

Az alábbi táblázat első oszlopa mutatja a Hf_{PN} megfelelő részét (*Második fejezet Napok* 8.); a második oszlop az ehhez készült kiegészítéseket; a harmadik a Hf_1 , illetve a kritikai kiadás megfelelő fejezetének (*Napok. Másik nap.* 9.) szövegét. (Az összehasonlítást segítő jelek az első és harmadik oszlop szövegére vonatkoznak.)

Hf_{PN}
Második fejezet.

Napok. 8.

(21. folyt.) Hf_k 709.

OSZK Fond III/1602

Hf_k

Napok. Másik nap. 9. Hf_1

68.; Hf_k 66.

„[...] Egyszerűen unnók magunkat nélkületek. – S közben nyelvészeti megjegyzést tett: – **Igy. Nem unnánk, hanem unnók. Éppen most beszéltünk erről Gombos Cirill tudós professzorral.** – S közben megسيمogatta az éhes Imruska haját. A Hintáss-gyerekek is előkerültek már, anyjukat keresve s Gita, akinek sajtósága képessége volt a szemeivel hallgatni, nagy,

„<100 nélkületek.
– Így mondta: *unnók* (ahelyett hogy: *unnánk*); s mindjárt hozzá <<.>> fűzte Gombos Cirill tudós cisztercita |:helybeli tanár:| tekintélyét: mert a névnapi *lunchön* nyelvtisztaságról |:is:| vitatkoztak. S átérvén már a Hintás gyerekek <<is>>, anyjukat keresve, Gita apró

„[...] Egyszerűen unnók magunkat nélkületek. – **Így mondta: unnók (ahelyett, hogy: unnánk); s mindgyárt hozzáfűzte Gombos Cirill cisztercita tanár tekintélyét, aki Sót nyelvésze volt: a névnapi lunch-ön nyelvtisztaságról vitatkoztak. S átérvén már a Hintáss-gyerekek, szökevény anyjukat keresni, Gitta, apró tudós ő maga is, megkérdezte:**

érelklódó szemeivel, föl-
kaptá apja tudóskodását:

– Papa, igaz, hogy
a kettőspontot azelőtt úgy
hitták: popont?”

tudós <<már>> ő
maga is, megkérdezte
<<őket>>:

– Igaz, hogy a kettős-
pontot azelőtt úgy
hívták hogy: popont?
– Imruska éhes volt,
Nelli türelmetlen,
<<és Juli néni is,
rettegett és kikerülhe-
tetlen fül, betoppant
ujra, táplálni tegnapi
(s régi) véleményét e
furcsa háztájrról; Gyu-
la azonban fáradha-
tatlan interpellált:
– Ugye jöttök hol-
nap>> Gyula azon-
ban az újságot tépte
föl, kivévén a postás
kezeiből: *A budget*
tárgyalása.

Tudni kell pedig hogy
Gy. kedves [?] témája
a Pénz volt. Miskát
nem érdekelte ez:
az ő életében a Pénz
nem játszott szere-
pet. ---- ---- – -elég!
Dehogy, dehogy elég
(reklamálta Gyula)
a Pénz ----- vége-
hossza.<<Ezt a témát
költötte föl benne>>
a Budget bizon-
nyal arra való szó
volt hogy fölköltse e
témát; lévén a Pénz
az Ország életében
épuig *nervus rerum*

– Igaz, hogy a kettős-
pontot azelőtt úgy **hívták,**
hogy: *popont?* – Imruska
éhes volt, Nelli türelmet-
len, Gyula
azonban az újságot tépte
föl, kikapván [*] a postás
kezeiből:
A budget tárgyalása.

[*a Hf₁-ben „kikapván”
helyett: „kivéven”]

A parlament minden ma-
gyarnak szívében fekiúdt.
Tudni kell pedig, hogy
Gyula szívesen beszélt a
Pénzről: Miskát nem ér-
dekelte ez, az ő életében
a Pénz nem játszott sze-
repet. Becsületes munka,
tisztességes, biztos meg-
élhetés: elég! Dehogy,
dehogy elég! (reklamálta
Gyula.) A Pénz dicsőség!
A Pénz hatalom! Panegiri-
szének, ha egyszer rákezd-
te, nem volt vége-hossza.
Budget bizonylyal arra
való szó volt, hogy fölsza-
kassza ezt a zsilipet; lévén

mint akár Gyuláéban; s Gyula ezuttal sokak véleménye szerint elárulta magát [utólag ezt a mondatot átnyilazza a következő utánra] A szavak különös szint nyertek a későbbi események világításában.>”

a Pénz az ország életében ép úgy *nervus rerum*, mint akár Gyuláéban. A szavak különös szint nyertek a későbbi események világításában; s Gyula ezuttal sokak véleménye szerint elárulta magát: lírikus próféta.” [...]

Hf₁ *Napok*. 9. 69–70.

Hf_k *Ua*. 67.

„<rabnak érezte magát és lelke lihegett akármely <<...>>az egynapos kirándulásért is a szabadba, a szabad természetbe! Óh kinn lenni, kívül>”

„[...] rabnak érezte magát és lelke lihegett akár még az egynapos kirándulásért is, a szabadba, a szabad „természetbe”! [*] Ami csak a pénzzel, fuvardíjjal, vonatjeggyel megszerezhető kalandot jelentette: szökést a szürkéből. Óh, kinn lenni, kívül e nyomorult Sóton, [...]”
[*Hf₁-ben: „természetbe! ami”]

Hf_{PN}

Második fejezet.

Napok. 8. [9]

(21. folyt.) Hf_k 708.

„Gyula fáradhatatlan interpellált:
– Hát nem megyünk holnap?
– Hova?
– A Csörgetóra.

„<a szagát érzem. Ugy-e megyünk holnap, kedves Miskám? [...] Miska meglepve emelte föl homloka redőit:>
hát vasárnap

Hf_k

Napok. 9.

Hf₁ 70.; Hf_k 68.

„[...] szagát érzem... Vagy a lovak jó istállóillatát... Úgy-e megyünk holnap, kedves Miskám? – Miska meglepve emelte föl homloka redőit:
– Hova?

- Holnap nem. – Miska válasza spártai volt.
 – Akkor hát vasárnap. A kocsit megrendelem. [...]"
- Ha Nelli akarja ...
 – Vasárnap. A kocsit..."
- A Csörgetőra.
 – Holnap nem. – Miska válasza spártai volt.
 – Akkor hát vasárnap.
 – Ha Nelli akarja...
 = Vasárnap. A kocsit megrendelem. [...]"

Az alábbi táblázatban azt mutatjuk meg, hogyan alakult át a fejezetek struktúrája, amikor az egyes szövegegységek egyik helyről a másikra kerültek. Látni fogjuk például, hogy a Hf_{PN} *Folytatás* c. fejezetének 2. részéből előrébb hozta az író Hintáss szónoklatát a pénzről.

Hf _{PN}	Hf _k	Hf _{PN}	Hf _k
<i>Második fejezet.</i>	<i>Napok. 9.</i>	<i>Harmadik fejezet</i>	<i>Ópium éj. 2. első fele</i>
<i>Napok. 8.[9]</i>	Hf ₁ 66–71.	<i>Folytatás 2. első fele; (24–25. folyt.)</i>	Hf ₁ 76–77.
(21–22. folyt.)	Hf _k 65–68.	Hf _k 714–717.	Hf _k 73–75.
Hf _k 708–709.			
„– Egy elveszett asszony kerestetik! [...] Miskát öregek hálója környezte:	„– Egy elveszett asszony kerestetik! [...] Miskát öregek hálója környékezte:	„Az éjszakák közelebb hoznak a Világ ritmusához, [...]	„Az éjszakák közelebb hoznak a Világ ritmusához, [...]
[...] Figyelj csak Miskám: holnap csinálunk egy kirándulást. Figyelj csak: [...]	[...] Figyelj csak Miskám: holnap csinálunk egy kirándulást. Figyelj ide: [*] [...]	Homály fedi [...]. A sőtí pletyka sok mindenről [...] a regényírók el szoktak hanyagolni , [...]	Homály fedi [...]. A sőtí pletyka sok mindenről [...] a regényírók ignorálni szoktak, [...]
Kimegyünk a Csörgetőhoz... <u>Hajnalban indulunk: egy nap a természetben!</u> Nem elég az ujságban agitálni...	Kimegyünk a Csörgetőhoz... <u>Egésznapos kirándulás: oda kocsin és vissza vonaton.</u> Nem elég az ujságban agitálni ... [...]	Az első pont: Gyula. [...] A pletyka mégis sokat tudott arról, hogy Gyula ez este, [...] Sátordiéknál hosszú előadást tartott a Pénzről; [...] – <u>amiben különben megint nem</u>	Az első pont: Gyula. [...] A pletyka mégis sokat tudott arról, hogy Gyula az este, [...] Sátordyéknál hosszú előadást tartott a Pénzről; [...] – <u>mint Erzsi Juli néninek jelentősen ellúdbó-</u>

[*a Hf1-ben: az „ide” helyett: „csak”]

volt semmi feltűnő, **mert** ez kedvenc beszéd tárgya volt máskor is.

rözte – noha ebben sem volt semmi feltűnő, hisz ez kedvenc beszéd tárgya volt máskor is.

Sóti detektívek mégis ezen a vonalon nyomoztak s Gyulának egyetlen perce sem maradt ismeretlen, persze csak addig a pontig, amíg a kaszinói est emlékei fölto-
lulnak, – mert attól kezdve minden ismeretlen.

[...] Egyszerűen unnók magunkat nélkületek. – S közben nyelvészeti megjegyzést tett: – Így. Nem unnánk, hanem unnók. Éppen most beszéltünk erről Gombos Cirill tudós professzorral. – S közben meg-
simogatta az éhes. Imruska haját.

A Hintáss-gyerekek is előke-
rültek már, anyju-
kat keresve s Gita,
akinek sajtósága
képessége volt a
szemeivel hallgat-
ni, nagy, érdeklődő
szemeivel, fölkapta
apja tudóskodását:
– Papa, igaz, hogy
a kettőspontot
azelőtt úgy hitták:
popont?

[...] Egyszerűen unnók magunkat nélkületek. – **Így mondta: unnók** (ahelyett, hogy: **unnánk**); s min-
gyárt hozzáfűzte Gombos Cirill cisztercita tanár tekintélyét, aki Sót nyelvésze volt: a névnapi lunch-
ön nyelv-
tisztaságról vitat-
koztak. S át-
érkezvén már a Hintáss-gyerekek, szökevény anyju-
kat keresni, Gitta, apró tudós ő maga is, megkérdezte:
– Igaz, hogy a kettőspontot azelőtt úgy hívták, hogy: popont?

[HIÁNYZIK]

– Imruska éhes volt. Nelli türelmetlen. Gyula

azonban az ujságot
 tépte föl, ki-
 kapván a postás
 kezéből: A budget
 tárgyalása. A parla-
 ment minden ma-
 gyarnak szívé-
 nek feküdt. Tudni kell
 pedig, hogy Gyula
 szívesen beszélt
 a Pénzről: Miskát
 nem érdekelte ez,
 az ő életében a
 Pénz nem játszott
 szerepet. Becsü-
 letes munka, tisz-
 tességes, biztos
 megélhetés: elég!
 Dehogy, dehogy
 elég! (reklamál-
 ta Gyula.) A Pénz
 dicsőség! A Pénz
 hatalom! Panegi-
 rizsének, ha egy-
 szer rákezdte, nem
 volt vége-hossza.
 Budget bizonynal
 arra való szó volt,
 hogy fölszakassza
 ezt a zsilipet; lévén
 a Pénz az ország
 életében ép úgy
nervus rerum, mint
 akár Gyuláéban.
 A szavak különös
 színt nyertek a ké-
 söbbi események
 világításában: s
 Gyula ezúttal so-
 kak véleménye sze-

rint elárulta magát:
lírikus próféta.

[

HIÁNYZIK]

[HIÁNYZIK]

- Te azt hiszed.	- Te azt hiszed.
- mondotta Miskának - hogy az Állam	- mondotta Miskának, és nem most.
[...]	először - hogy az Állam [...]
az Állam szekere	Államod szekere
[...]	[...]
Nagy úr a Pénz, barátom!	Nagy ur a pénz, barátom!
(Künn zúgott az [...]) Miska és a hozzá	(Künn zúgott az [...]) Miska és a hozzája hasonlók.
[*a Hf ₁ -ben: hozzája] hasonlók [...]	[...]
- Ha sok pénzem volna [...]	- Ha sok pénzem volna [...]
A pénz föloldaná a rejtett szerelmeket.	A pénz föloldaná a rejtett szerelmeket.
Ha pénzem volna, [...]	ha pénzem volna, [...]
Szegény ember kutya...	Szegény ember kutya...
És hasonlókat mondott. [...]	És hasonlókat mondott. [...]
rabnak érezte magát	rabnak érezte magát

[HIÁNYZIK]

[HIÁNYZIK]

és lelke lihegett akár még az egynapos kirándulásért is, a szabadba, a szabad »természetbe«!	és előre örült a vasárnapi kirándulásnak, amikor szabadnak fogja magát érezni, a szabad természetben! kívül ebből a nyomorult Sótból, igen, a kocsi pompás szelében, vagy a vonat pamlagos robogásában:
<u>Ami csak a pénz-zel, fuvardíjjal, vonat-jeggyl megszerezhető kalandot je-</u>	
<u>lentette: szökést</u>	

a szürkéből. **Óh,**
künn lenni, kívül
e nyomorult Sóton,
 igen, a kocsi pom-
 pás szelében, vagy
 a vonat pamlagos
 robogásában.

– Örül a szívem, ha – Örül a szívem, ha
 a lokomotív sze- a lokomotív szes-
 nes szagát érzem... szagát érzem.

Gyula fáradhatat-
 lan interpellált:

– **Hát nem me-
 gyünk holnap?**

Vagy a lovak jó is-
 tállóillatát... Úgy-e
 megyünk holnap,
 kedves Miskám?

(25. folyt.)

– Miska meglepve
emelte föl homloka
redőit:

– Hova?
 – A Csörgetóra.
 – Holnap nem.
 – Miska válasza
 spártai volt.
 – Akkor hát
 vásárnap.

– Hova?
 – A Csörgetóra.
 – Holnap nem.
 – Miska válasza
 spártai volt.
 – Akkor hát
 vásárnap.

– Ha Nelli akarja...

A kocsit megrende-
 lem. Vissza vona-
 ton jövünk. Az *ar-
 ransőrt* vállalom.
 Vasárnap. Jobb is,
 [...] mert nekem
 nincs fiam!

– Vasárnap. A ko-
 csit megrendelem.
 Vissza vonaton
 jövünk. Az *arran-
 zsőrt* vállalom.
 Vasárnap. Jobb is,
 [...] mert nekem
 nincs fiam!

Sátordiéktől nem
 ment egyenesen a
 kaszinóba, [...] voltak-e tervei, ha-
 tározott célja?
 [...] Itt a ködfüggöny
 leereszkedik, és
 most már azt kel-
 lene elmondani,
 hogy mi történt a
 kaszinó vendéglő-
 jében ez éjjel.
 [...]”

Sátordyéktől nem
 ment egyenesen a
 kaszinóba, [...] Voltak-e tervei, ha-
 tározott célja ?
 [...] Itt a ködfüggöny
 leereszkedik, és
 most már azt kel-
 lene elmondani,
 hogy mi történt a
 kaszinó vendéglő-
 jében ez éjjel.
 [...]”

(22)

S csakugyan szim-
 bolikusán, [...] S Gita hallga-
 tag szemei félté-
 keny okossággal
 nézték a jelenetet.”

S csakugyan szim-
 bolikusán, [...] S Gitta hall-
 gatag szemei fél-
 tékeny okossággal
 nézték a jelenetet.

Állva folyt ez,
Gyula pillanaton-
ként indulóban:
de beszéde újból
és újból fölfakadt,
mint különös for-
rás... Nelli azonban
türelmetlen volt,
hogyzsonnát
adjon Imruskának
Hisz már megvolt
vacsoraidő is!
A nap, mint egy
megtarthatatlan
súly, csúszott le
lassan a közel sző-
lőhegyek mögött.
Már megint este
volt... A föld egyet
fordult és mind-
nyájan öregebbek
voltak egy nappal.”

Babits az éjszakai mulatozás eseménysorába olyan új jeleneteket iktatott (Hf₁, *Ópium éj*, 2–3.), amelyeknek szereplője a pincér (ha néha szótlan is, de az arca, szeme beszédes). A regény cselekményének későbbi pontjain is feltűnik közvetve vagy közvetlenül, s nemcsak dramaturgiai szerepet kap, hanem a hozzá kapcsolódó dialógusok, narratív szövegrészek gazdagítják a regény új változatának világát. A pincér alakja kitágítja a regény társadalmi dimenzióját, behoz valamit a szociális feszültségből, históriája felvillantja a társadalmi helyzet igazságtalanságait és fonákságát, s alkalmat ad az írónak Miska, a bíró alakjának árnyaltabb bemutatására is.

Az alábbi táblázatban csak a nagyobb változtatásokat jelezzük.

Hf_{PN}

Harmadik fejezet. Folytatás. 2.
(24–25. folyt.) Hf_k 714–718.

„Az éjszakák [...]

[...]

Az első pont. Gyula. [...]; zengte a Mammon hatalmát és képletesen leborult előtte – amiben különben megint nem volt semmi feltűnő, mert ez kedvenc beszéd tárgya volt máskor is.

– Te azt hiszed, – mondotta Miskának. [...]

[...]

[...] Szegény ember kutya...

[...] szőcs szagát érzem.

Sátordiéktől nem ment [...]

[...]

a kaszinó vendéglőjében ez éjjel.

Mint indus teaházak [...]

[...] **mert ő volt tegnap vacsorán**

Hintásséknál – [...]

[...] garas nélkül marad.

– Mi-it? öcsém! – rivallt rá [...]

lépcsőin.

[...]”

Hf_k

Ópium éj. 2.

Hf₁ 76–81.; Hf_k 73–78.

„Az éjszakák [...]

[...]

Az első pont: Gyula. [...]; zengte a Mammon hatalmát és képletesen leborult előtte, – mint Erzsi Juli né-
nnek jelentősen ellúdbőrizte – noha
ebben sem volt semmi feltűnő, hisz ez
kedvenc beszéd tárgya volt máskor is.
Sóti detektívek mégis ezen a vonalon
nyomoztak s Gyulának egyetlen perce
sem maradt ismeretlen, persze csak
addig a pontig, amíg a kaszinói est
emlékei föltolulnak, – mert attól kezd-
ve minden ismeretlen.

Sátordyéktől nem ment [...]

[...]

a kaszinó vendéglőjében ez éjjel.

Mint indus teaházak [...]

[...] **mert tegnap ő volt vendég**

Hintásséknál – [...]

[...] garas nélkül marad.

[**Ide iktatódik be egy hosszabb új
szövegegység: Hf₁ 77–81;

Hf_k 75–78.]

Tellik az erszényből, [...] Ti talán
tudjátok?

– Mi-it? öcsém! – rivallt rá [...]

lépcsőin.”

Az új szöveg elejére a kéziratos feljegyzésekben is rábukkantunk, s az alábbi táblázatból látható, hogy ez még nem azonos annak végleges formájával.

Kéziratos kiegészítés
OSZK Fond III/1602

„<– Tellik az erszényből, – hunyorított Gyula.

– Micsoda erszényből?

– Hát nem tudjátok? Laci barátunk tegnap egy erszényt lelt az utcán.

– Tyhú! – rikoltotta Gőzsy Pepi.

– Erre iszunk! – és agya tábláján, melyről a bor szivacsa sok <<mindenféle>> zavaros számokat letörölt, szinte kiujultak az eltűnt számok halvány szellemei. Ezek a számok adósságokat jelentettek: mert azok közé a Catilinák közé tartozott, akiknek egyetlen reményük a *novae tabulae*; legfőbb ideje lett volna neki is egy erszényt találni.>”

Hf_k *Ópium* éj. 2.

Hf₁ 78.; Hf_k 75–76.

„[...]

Tellik az Erszényből, – hunyorított Gyula.

– Micsoda erszényből?

– Hát nem tudjátok? Laci barátunk tegnap egy erszényt lelt az uccán.

Tyhú! – rikoltotta Gőzsy Pepi. – Erre

iszunk! – s agya tábláján, hol zavaros számokat törölgetett a Bor szivacsa, fölrémlettek az elhalványult számok szellemei. Ezek a számok adósságokat jelentettek: mert azokhoz a patricius-sarkakhoz tartozott, kiknek egyetlen reményük a *novae tabulae*; legfőbb ideje lett volna neki is egy erszényt találni! – Erre iszunk! [...]

Idézzük tovább az *Ópium* éj c. fejezet 2. részébe újonnan bekitatott, a pincért felléptető jelenetet:

„– Tyhú! [...] – Erre iszunk! – [...] – Erre iszunk!

És már nyúlt a pohárért, [...]

[...] – Úgy kell annak, aki elvesztette! igaz-e? Hátha valami zsidó volt, igaz-e? – Gőzsy Pepinek volt már dolga zsidók erszényével.

– Zsidó is époly derék ember lehet, Pepikém, – kezdte Gyula okosan és elvből, ügyvéd és szerkesztő s mindig liberális. [...]

– Igazad van, pajtás, csak egy a baj! [...] Az a baj, hogy a zsidó nem tud bánni a pénzzel! Láttál te már zsidót rendesen, tisztességesen, magyar ember módjára mulatni? [...] Pepiben már az ópiumláz égett: nemzetének privilégiuma. – Zsidó nem tud mulatni, igaz-e?

Az utolsó kérdés a pincérhez szólt, aki jött már, készséges szakértő, a Laci drága literével.

– Igenis kérem, – lép színre most a pincér alakja, nyápicán s vihogva: – de nem sajnálják a borraivalót; – és újra vihogott.

– Mi-it, öcsém? – riadt Gőzsy Pepi, mint egy ausztráliai csodára.

– Te új legény vagy itt! Mi a neved?

– Józsi.

– Tudod-e, ki vagyok én? Akit úgy hívnak, hogy Józsi, az ne komázzon Gözsy Pepivel! Hol tanultad az impertinenciát? Honnan jöttél?

– Pestről.

– Zsupon lóduasz vissza! Szolgabíróval toloncoltatlak el! Eredj a zsidókhoz borraavalóért! Rót úr! – Rót már jött s hebegett, kövér sváb – nem zsidó – ő a pincért csak ép ma vette föl, próbaidőre s már küldi is szélnek; tetszik tudni, rossz fajzat, pesti fajzat; pedig megbecsülhetné magát, mert öt gyereke van. [...] De Gyula józan volt s Laci még távol az ópium-pipáktól.

– Sohse búsulj, pajtás! – [...] – Zsidó lányt veszünk el és – nem kell többet erszényt találni! – folytatta huncutul, oly témát pendítve, mely azon években államférfiak témája volt. De Laci tiltakozott a nemzetmentés ilyen módja ellen: ő liberális [...]

– Úgy van, barátom – kezdte Gyula.

[...]

Sajnos, költők vagyunk s ideáljaink: haza, szabadság, bor, lány, nem kufár pénz. – [...] – Pénz kéne, pajtás, éppen nekünk kéne! *Mi* tudnók használni! [...] Ez volna valami, nem mint Wintersberg Gida, kártyára és cigánynak dobálni örökölt százezreit! – Hogy zsidó nem tudja, mit kell a pénzzel csinálni, Pepikém? Ti talán tudjátok?

– Mi-it? öcsém! – rivallt rá Gözsy Pepi [...] lépcsőin.” (Hf₁ 79–81.; Hf_k 76–78)

A Hf_{PN}-ből ezt követően átvett részek kiegészülnek a pincérrel kapcsolatos közlésekkel. Íme:

Hf_{PN}
Harmadik fejezet. Folytatás. 2.
(25., 26. folyt.) Hf_k 718–720.

Hf_k
Ópium éj 2., 3.
Hf₁ 79–81.; Hf_k 76–78.

„– Mi-it? öcsém! – rivallt rá Gözsy Pepi s ebben a pillanatban egyszerre mintha csak a díszletet változtatták volna – [...] előkerülnek az ópiumpipák... Wintersberg báró és mások álltak a terrász lépcsőin.

„– Mi-it? öcsém! – rivallt rá Gözsy Pepi s ebben a pillanatban egyszerre mintha csak a díszletet változtatták volna – [...] előkerülnek az ópiumpipák... Wintersberg báró és mások álltak a terrász lépcsőin.”

[Nem kezdődik új rész. A fejezet
részekre tagolása nem egyezik a
Hf₁-ével.]

Heroszi és romantikus gözőkbe ful a
többi.

[...]

[...]

(26)

[...]

– Hát jó, nem! Hanem akkor, pincér,
vigyen el mindent, ami az asztalon van
s majd én rendelek újat az uraknak.

Először is sampányert! Előre! És
cigányt!

A cigány már ott is volt, s a báró, örök
gavallér, fölkapta a poharát: [...]

[...] bankó hullt a fekete tenyérbe.
Kékhas, ropogós csoda, bujt, lángolt,
sistergett.

Lacinak csillogott a szeme, lüktettek
a halántékai.

– Ezzel a pénzzel...

[...]”

[A következő bekezdés részben
változott.]

[Itt új, a 3. rész kezdődik.
Hf₁ 81–84., Hf_k 78–80.]

„3.

Heroszi és romantikus gözőkbe fül
a többi.

[...]

[...]

– Hát jó, nem! Hanem akkor, pincér,
vigyen el mindent, ami az asztalon van
s majd én rendelek újat az uraknak.

– Nem hallottad? Lódulj! – rezzentett
rá a kábult pincérre. Az elgázolt sor-
socska megvonaglott; kétségbeesés és
ámulás közt: *anima vilis*. – Először is
sampányert! Előre! És cigányt!

A cigány már ott is volt, s a báró, örök
gavallér, fölkapta poharát: [...]

[...] bankó hullt a fekete tenyérbe.
Kékhas, ropogós csoda, bujt, lángolt,
sistergett.

A gázolt sors (elcsapott pincér, öt
gyermek éhével) szédülve pislantott.
Lacinak csillogott a szeme, lüktettek
a halántékai.

– Ezzel a pénzzel...

[...]”

[A következő bekezdés részben
különbözik.]

Szinte minden fejezetben összekapcsolódik Hintáss és a pénz. Még
nagyobb hangsúlyt kap ez a Hf újonnan beiktatott részeiben, nem-
csak az eddig bemutatottakban, hanem a következőkben is.

Az *Ópium éj* idézett jelenetei jól mutatták, hogy a pénzmotívum
még egy új „szereplőt” von be a motívumhálózatba, a zsidót. Újak
azok a részek is, amelyek a pénz és a zsidók viszonyát érintik: hol

a Gözsy Pepik úri megvetésének, hol a praktikusabb szemléletű Gyula irigységenek tárgyaként.

A teljesebb regény társadalmi dimenziói éppen ezen a területen szélesednek ki legerőteljesebben, s ez már a Hf_{PN} átdolgozásában megnyilvánul. Az új jelenetek sorában igen fontos, terjedelmes rész, amely a cselekmény többirányú bonyolódását is magával hozta: a Nellivel Velencébe szökött Gyula és a fiatal Schapringer találkozása.

Nelli és Hintáss – a vonat eltévesztésével kezdődő – történetének az eleje még mindkét változatban – kevés eltéréstől eltekintve – azonos: a Hf_{PN}-ben a *Folytatás* c. fejezet utolsó, 12. részében, a Hf-ban *A vonat letér a sínről* c. fejezet 7. részében.

A következő fejezetben (Hf_{PN}: *Negyedik fejezet. Ismét hónapok telnek el...*; Hf: *A rettenetes nászút*) már sok és lényeges eltéréssel találkozunk. Szembetűnő a terjedelmi különbség is: a Hf_{PN} adott fejezetében négy rész van (1–5. -ig számozódik, mert kimaradt a 3. szám!); a Hf-ében tizenkettő. A fejezet eleje Miskát és gyermekét mutatja, akik a Csörge-tói fürdőzést követően Nelli nélkül térnek haza. A legtöbb fejezetrész pedig Nelli és Hintáss velencei kalandját meséli.

A Hf_{PN} *Ismét hónapok telnek el...* c. fejezetének első része (amelyben Miskát és Imruskát látjuk a peronon, majd este otthon) még csupán egy-két stilisztikai módosítással kerül a Hf-be, ez alkotja *A rettenetes nászút*. 1. részét. Ezzel szemben szinte teljesen új az említett fejezet 2. része – csupán az elején találunk néhány átvett, de erősen megváltoztatott sort.

Hf_{PN}
Negyedik fejezet.
Ismét hónapok telnek el... 2.
(51. folyt.) Hf_k 775–776.

Hf_k
A rettenetes nászút. 2.
Hf_i 145–149.
Hf_k 137–140.

„»Felfüggeszteni az ítéletet« [...] Éjszakája összefogott ököl s beharapott ajkak éjjele volt; reggel a Pontosság és Munka

„Miska reggel a hivatalba ment, de tíz óra tájban hazaszökött, hogy lás-

istenéhez fordult; de tíz óra tájban hazaszökött a hivatalból, hogy lássa, megjött-e a felesége? Útjában a levél-

sa, megjött-e a felesége. **Utközben a sürgönykihordóval találkozott.** Miskának alkalma volt ekkor **egy különös sürgönyön bámulni s egyszersmind férfiui nyugodtságának is próbáját adni.**

„Sátordi bíró, Sót. Ne aggódj, szerencsésen utazunk, levélben mindent megmagyarázok. Gyula.”

– Mit jelent ez? – kérdezte magában. Ebben a pillanatban egyetlen törekvése **arra irányult,** hogy méltóságát megőrizze. Borravalót adott a kihordónak, mint rendesen, mintha a világon a legközömbösebb sürgönyt kapta volna, és aztán elindult, de nem haza, hanem a Hintássék háza felé.

hordóval találkozott, aki sürgönyt is hordott, azaz sorsokat és villámokat: mert Sóton kis ügyekért nem röpködtek sürgönyök. Miskának alkalma volt ekkor **modern idők lakonizmusát csodálni (mely a telegrammé) s döntő próbáját adni egyszersmind lelke megfeszített lakonizmusának.**

– Ne aggódj, – szólt a sürgöny, – szerencsésen utazunk, levél megy, – s az aláírás, javíthatatlan bolondossággal, franciául vallott Gyulára: Zsül.

– Mit jelent ez? – Hieroglifeken ámulni nem látszott célravezetőnek, s ebben a pillanatban Miska egyetlen törekvése **odairányult,** hogy úri méltóságát megőrizze. Borravalót adott a kihordónak, mint rendesen, mintha a világon a legközömbösebb sürgönyt kapta volna, s aztán még egyszer fölnyitotta a csodálatos papirost, konstatálva a feladóállomást, mely tagadhatatlanul útközi táviratra vallott. Mit lehetett tenni? Miska visszament a hivatalba, s hazajövet délben kitérő választ adott a Döme bácsi kérdésére, aki a csendő hangot és sugár alakot reklamáta, mint szigorú gazda, ha reggelre kelve kertjéből a legszebb gyümölcszem hiányzik.

– Anyjához mehetett [...] tartana az élet. Miska [...] egy lelkiismereti problémán tűnődött: [...], hogy érte menjen. Erzsi jött elébe [...] gazember az apjuk. Gitta [...] iránt. Imruska [...]. Már föltehetjük a téli ablakot.

3.

Mi történt Nelli és Gyula közt? [...]

Mi történt Nelli és Gyula közt? [...]

A Hf_{PN}-ben az író röviden, tárgyilagosan közöl néhány tényt, majd berekeszti az eseményeket ott, ahol a hivatalból hazatérő Miska Gyula sürgönyével a kezében Hintássék háza felé indul, és ezután a cselekmény menete visszakanyarodik Nelli és Gyula történetéhez.

A Hf-ban *A rettenetes nászút*. 2. fejezetrészének elejére az író beiktat egy elmélkedést („»Felfüggeszteni az ítéletet«: ha olyan könnyű volna! [...] reggel a Pontosság és Munka istenéhez fordult;”). Ezt követően a Hf_{PN} első néhány sorának a variációját ismerjük föl: „[...] de tíz óra tájban hazaszökött [...] sürgönyt kapta volna”. Az eseményeket mondja el kisebb stílusbeli változtatásokkal, kissé poétikusabbra hangszerelve. Bolondosan nagyzolóra stilizálja Gyula levelét. Lassú, részletező felvételt készít Miskáról. Megfontoltnak mutatja, mikor nem megy rögtön Erzsikehez, hanem vissza a hivatalba; sőt Erzsikevel kapcsolatban „lelkiismereti problémán” tűnődik („Miska látatlanba [...] bizonytalanságban?” – 138.). A következő új bekezdésekben a „csengő hangot és sugár alakot” reklamáló Dömére vetül egy fénycsóva („Anyjához mehetett [...] tartana az élet.” – 138.), majd a férj nélkül maradt Erzsike és leányaira („Erzsi jött elébe [...] az egész históriát.” – 138–140.), Imruskára, a zongorán árválkodó Dictionnaire-re, „az Erzsike pirostáblás regényei”-re s a gazdasszony nélkül maradt háztartásra.

S csak a *A rettenetes nászút*. 3. részében találkozunk ismét Nelli és Gyulával, s ettől kezdve a fejezet végéig, a 11. részig róluk van szó. A fejezetrészt elejére kerül a Hf_{PN} *Ismét hónapok telnek el...* fejezetének szinte teljes 2. részét kitevő, „Mi történt Nelli és Gyula közt?” kérdéssel kezdődő szövegtest. A Hf ugyanezen fejezetrészt építi tovább a Hf_{PN} *Negyedik fejezet*.-ének (*Ismét hónapok telnek el...*) 3. része. A két változat között kevés az eltérés. Új elem, hogy a nagyhajmási váróteremben a „szökevényeket” felfedező „sóti ismerős” nem marad arc nélküli, benne Csontváry doktorra ismer Nelli. (143) Számára most már nincs visszaút. Ezt még ugyanebben a részben két rövid betoldással is megerősíti az író.

Egészen új *A rettenetes nászút*. című fejezet rövid 4. része (a Hf_I-ben – mint már említettük – tévesen 5. szerepel), amely néhány sorban Hintásséknak a fiumei gyorsra való átszállásáról tudósít. A Hf_{PN} *Ismét hónapok telnek el...* c. fejezetének 4. részét (Hf_{PN} 781–783.) az

új változatban az író a „Majd muzeumokon mentek át [...]” kezdetű sornál kettéválasztja: s így jön létre a *A rettenetes nászút.* a 5. és 6. (a Hf-ban 6. és 7.!) fejezetrésze.

A Hf 5. része még a Hf_{PN} 4. részével azonos módon kezdődik („És ismét hónapok teltek el...”), de az író a Hf_{PN}-hez képest több bekezdésnyi új szöveggel megtoldotta. Ezekben Nelli emlékeztetének „kaleidoszkópján” újabb részletek tűnnek fel: a velencei szálló, a másnapi séták helyei, a Merceria és a Szent Márk tér. (147–148) A „Majd múzeumokon [...]” kezdetű mondat az új, a 6. fejezetrészt nyitja.

Az alábbi táblázatban megmutatjuk azokat a kéziratrövedékeket, illetve helyüket a regényben, amelyek a regény ezen részeihez készült kiegészítéseket tartalmazzák.

Hf _{PN}	Kiegészítés	Hf _k
<i>Negyedik fejezet.</i>	BMKL 1376:	<i>A rettenetes nászút.</i> 5., 6.
<i>Ismét hónapok telnek</i>	OSZK Fond III/1603/	Hf _i 6. [5.], 7. [6.];
<i>el... 4.</i>	[három azonos mére-	157–159.
(53–54. folyt.)	tű, jegyzet-	Hf _k 146–148.
Hf _k 781–784.	tömbből kiszakított	
	lap egyikén (a szélein	
	szakadt, a lap alján	
	bekarikázott talán	
	kézirattári 124-es	
	szám)]:,,[]	
„És ismét hónapok teltek el...		„És ismét hónapok teltek el...
Az idő nem megy visszafel-		Az idő nem megy vissza-
lé [...] mintha a		felé [...] mintha a Pokol
Pokol pompájában járna...		pompájában járna... Vagy
		mintha elrablott hercegnő
		volna,
		[...] a velencei szálló [...]
		a Mercerián [...] a Szent
		Márk-téren [...]
	megtörtént hogy ma-	S megtörtént, hogy ma-
	gyar [.....] csendül-	gyar szót hallott csendülni
	ni ilyenkor [.....]	ilyenkor, s összerezszent te-
	tetőtől talpig, mint a	tötől talpig, mint a rettenetes
	rettenetes valóságnak	valóságnak egy érinté-

egy érintésére az álmok közt; oda se nézett, menekülve karolt Gyulába:
– Menjünk tovább!

sére az álmok közt; oda se nézett, ahonnan a hang jött, menekülve karolt Gyulába:
– Menjünk tovább!”

A rettenetes nászut 6.

Hf_i 7. [6], 157–160.

Hf_k 148–150.

Majd muzeumokon mentek át
[...]
Majd templomokat jártak,
[...]
(54)
Ő a templomban [...] semmi se igaz az egészből.
De máskor meg félt az ébredéstől [...]

égő, szűrő szemek.

Gyula nem kapott fizetést elsején, mint Miska. [...] akit erőszakosan elszakítottak gyermekétől...

7.
...Majd múzeumokon -

--- szűrő szemek.
Micsoda élet volt ez! Ha házigondokról, harisnyák stoppolásáról lett volna szó, ha a vendéglőben ki kellett volna számítani a legolcsóbb ebédet: talán könnyebben belehelyezkedett volna... [...] oly valószínűtlenül ment minden, ment a pénz, minden lépés fantasztikus borralalóba került – és miből?”

6.[7]
„...Majd múzeumokon mentek át [...] Majd templomokat jártak,

[...] Ő a templomban [...] semmi se igaz az egészből. Máskor viszont [Hf_i: De máskor meg] félt az ébredéstől [...]

égő, szűrő szemek. Micsoda élet volt ez! Ha házigondokról, harisnyák stoppolásáról lett volna szó, ha a vendéglőben ki kellett volna számítani a legolcsóbb ebédet: talán könnyebben belehelyezkedett volna... De itt... oly valószínűtlenül ment minden, ment a pénz, minden lépés fantasztikus borralalóba került – és miből?

Gyula nem kapott fizetést elsején, mint Miska. [...] akit erőszakosan elszakítottak gyermekétől...

5. [4]
Hírek Sótról... [...]”

7.
Hírek Sótról... [...]”

A következő fejezetrészeknek (a Hf_{PN} *Ismét hónapok telnek el...* 4.[5]; a Hf_I *A rettenetes nászút.* 7. [8.]) az eleje még megegyezik a két változatban. Ettől kezdve azonban lényeges eltérések vannak. A Hf_{PN}-ben még egy fél oldal terjedelemben rövid összefoglalót találunk a sóti eseményekről: Kováts Laci gyilkosát, egy cigányt Miska tanácsa halálra ítélte; Miska, Erzsí válópert indított; Erzsí új szerepet talált: tanult, a cisztercita tanárok jártak hozzá; Gitta „figyelt”. Ez a rész ebben a formában nem került át az új változatba, a mozzanatait azonban későbbi, újabb fejezetekben és sokkal részletesebben ismerjük fel.

A Hf-ban az adott fejezet 7. [8.] részében – a Hf_{PN}-nel megegyező részek után („Hírek Sótról... [...] ameddig a pénze ért.”) – hosszú, új betoldás következik. A helyszín: Velence. A téma: Gyula költekezése a bizonytalan eredetű és egyre zsugorodó forrásból, nagyhangú deklamációi; Nelli terhessége; Gyula ideges távozása és Nelli magánya a hotelszobában.

Hf_{PN}
Negyedik fejezet.
Ismét hónapok el... 5.
 (54–55. folyt.) Hf_k 784–785.
 „Hírek Sótról...
 [...] ameddig a pénze ért.
Sóton azóta sokszorozódtak az események
 [...] (55)
 [...] Gita nézte...”

Hf_k
A rettenetes nászút. 7.
 Hf_I 8. 160–165.; Hf_k 150–155.
 „Hírek Sótról...
 [...] ameddig a pénze ért.
De már mint a mesebeli herceg
 [...] S Gyula csak nem jött, nem jött.
8.”

A Hf-ban több új fejezetrészben (a 8. [9.], a 9. [10.], a 10. [11.], 11. [12.]) részletezi az író Nelli és Hintáss velencei tartózkodásának körülményeit. A *Hagyaték*ban található két feljegyzéssor azt mutatja, hogy Babits nagyon megtervezte a velencei, illetve az azt követő események bővítését.

Először bemutatjuk azt a négysornyi (három szereplőhöz kapcsolódó) feljegyzést, amely a Hf_{PN} *Negyedik fejezetének* tervezett kiegészítését,

szítéséhez készülhetett. (OSZK Fond III/1603) A középső két sorban olvasható megjegyzés a cselekmény távolabbi, Imruskához kötődő eseményeit érinti: „Dat Justinianus honores (Imruska pályaválasztásához)”; „Gimnáziumi évek”. De az első [„Magyar világ Velencében (korjellemzés) IV.”] és a negyedik sorban [„Miska visszaküldi Gyula lapját IV.”] előforduló „IV.” a Hf_{PN} *Negyedik fejezetét* jelöli, az *Ismét hónapok telnek el...* címűt, s az ebbe a fejezetbe illő kiegészítés témáját jelzi a két római számot megelőző megjegyzés. Ezek a Hf_{PN}-ben nem szereplő mozzanatok a Hf₁-ben már fellelhetők. Igaz, ezt egyértelműen csak az utóbb említettől állíthatjuk, hiszen róla az új, a *Miska* c. fejezetben olvasunk. Az előbbivel kapcsolatban azért vagyunk óvatosak, mert „a magyar világ”, meg „a korjellemzés” értelmezése sem elég világos. Mégis azt gondoljuk, hogy ez a feljegyzés Nelli és Hintáss velencei tartózkodásának részletesebb bemutatását célozta. Esetleg konkrétan arra vonatkozhatott, amit a 8. [9.] rész elején olvasunk, hogy tudniillik Gyula „összeakadt valami társasággal, akiket Pestről ismert; [...] Vidám férfiak s kissé különös nők voltak”; s Gyula egyre többször töltötte velük az estét – költséges vacsorákon Nelli nélkül. (155.)

A másik feljegyzéssor egy olyan fölión olvasható, amelynek verzőján Pintér Ferenc *Lefeküdt a város – a város felkel* c. versének kefelevonatából egy részlet található. (OSZK Fond III/1603) Az alkotó előkészítő munkájának egyik módszerét is jelzi ez a cselekményvázlat, amelynek az alapján kidolgozott új szöveg a Hf-ban *A rettenetes nászút* c. fejezet 8. [9.]-11. [12.]-ig tartó részeit alkotja. A csupán egy-egy emlékeztető mozzanattal jelzett eseménysor magja az a jelenet, amelyben Nelli és Gyula Velencében találkozik „a zsidóval”, akitől Gyula pénzt kér. Természetesen a – Hf_{PN} szövegvilágát lényegesen módosító – találkozás előzményeit (a pénz fogy, a gyerek) és következményeit (Nelli elhatározza, hogy hazamegy) is tartalmazza a terv. Az előbbieket a teljes szöveg fölött, a papírlap bal, illetve jobb sarkában különíti el a szerző, aki az egész szöveget, valószínűleg, mikor az egyes részeket megírta, áthúzta.

Az alábbi táblázatban bemutatjuk, miképp realizálódnak a terv egyes pontjai a kész műben.

OSZK Fond III/1603

[Hat fölió egyikén; a jobb felső sarokban 132-es (talán kéziratári) sorszám; verzóján: nyomtatott részletek Pintér Ferenc *Lefeküdt a város...* című verséből.]

„<Pénz fogy

Gyerek

Gyula büszkesége

Célzás a gyilkosságra

Találkozás a zsidóval

Hf_k

A rettenetes nászút. 7–11.

Hf₁ 8.[7.]-12.[11.], 160–178.

Hf_k 7–11., 151–167.

„De már mint a mesebeli herceg [...] a bűvös számárbórt, [...] napról-napra fogyni láthatta erejét, amint új meg új százlírást váltott föl [...] bankár a csődnek.”

Hf₁ 8. [7.], 160–161.; Hf_k 7., 151.

„[...] újabban gyakran szédült és émelygett. Gyula [...] tapasztalt férfjek módjára interpretálta a Nelli rosszullétét.”

Hf₁ 8.[7.], 162.; Hf_k 7., 152.

„– Fiunk lesz! [...] Ezt megünnepeljük!”

Hf₁ 8.[7.], 162.; Hf_k 7., 152.

„S már a Fiúról álmodozott [...] tudjon asszonyt ölni és asszonyért ölni; ölni és ölelni; véres kezekkel fehér vállakat simogatni!”

Hf₁ 8.[7.], 163.; Hf_k 7., 153.

„Nem isten rendelte-e a szeretők útjába [Hf₁: útjaiba] a Pénzt, a Zsidó zsebében, [...]

– Ne szaladjon hát, kedves Schapringger úr, [...]

így mutatják magukat?”

Hf₁ 9.[8.], 167–169.; Hf_k 8., 157–159.

„– Apropos, Csörgető! Mi ujság Sóton, Schapringger úr? [...]

– És Schapringger bácsi? [...]

A nap már lement, csurom vér.”

Pénzt kér a zsidótól Nelli előtt

Hf₁ 10.[9.], 169–171.; Hf_k 9.,
159–161.

„– Ne fusson hát, kedves Schapring-
er úr! [...] Ne fusson hát, kedves Schap-
ringer úr! Úgy fut, mintha pumpolni
akarnám! [...]

– Hát, kedves Schapring-er úr, talán
csakugyan pumpolni akarom. Nem
tenne meg nekem egy szívességet?
[...] Bankár úr! Ön finanszírozni fogja
a vállalkozást. [...] Pénz kell, gyorsan
és sok! [...] Mit gondol Schapring-
er úr...?”

Hf₁ 11.[10.], 172–173; Hf_k 10.,
162–163.

Zsidó két<.>elyei

„– Bocsásson meg ügyvéd úr, ha
őszinte leszek. Igaz, hogy apámnak
van bizonyos érdekeltsége a Sóti
Hitelbanknál. De ő sem mindenható.
S ebben a különös időpontban, ilyen
körülmények között ... [...]

– Úgy tudom, az ügyvéd úr ellen
bizonyos ügyek tétettek folyamatba.
[...] bizonyos pénzekekről van szó; [...]
Amíg ezek tisztázva nincsenek...”

Hf₁ 11.[10.], 173–174.; Hf_k 10., 163.

Szembeszállok a vádakkal!

„– Íme – [...] egy asszony könnyei ki-
áltanak Önhöz, [...]. Hintáss Gyulának
nincs oka félnie. Büszkén, emelt fővel
nézek szembe a vádakkal! Jöjjenek az
aljasok és irigyek, pozdorjává sujtom
nevetséges állításaikat. [...]

Schapring-er úr gavallér s nem fog egy
asszony könnyeinek ellenállni. „

Hf₁ 12.[11.], 175.; Hf_k 11., 164–165.

Zsidó Nellire való tekintettel ad

„Schapringner valóban gavallér volt
s Gyula nemsokára büszke pénzzel
fizette a ceppet, [...]”
Hf₁ 12.[11.], 175.; Hf_k 11., 165.

Nelli <.....>elkeseredése

„De ebben a pillanatban Nelli szégye-
nének és megaláztatásának mértéke
betellett. [...] meztelenségre egyfor-
mán. [...]”
Nelli azonban lázadásra készült.
[...] Mindent inkább, mint ezt...
Anyjához...”
Hf₁ 12.[11.], 174–175.; Hf_k 11.,
164–165.

De: gyerek!

„[...] egy babonás gondolat munkált
benne; [...] Imruska beteg lett, talán
meg is halt...”
Hf₁ 12.[11.], 175.; Hf_k 11., 165.

Nelli elhatározása

„Így született meg Nelliben az első
gondolat: hogy hazatér. Nem rajta
múlt, ha ez a gondolat nem mindjárt
valósult meg. [...]”
Hf₁ 12.[11.], 175–177.; Hf_k 11.,
165–167.

Hazamennek

„*Miska írt!* [...]”

Miska levele (?)>”

Hf₁ 12.[11.], 177.; Hf_k 11., 166–167.

A rettenetes nászút című fejezet néhány új részéhez (9.[8.]–10.[9.]) is találhatók kéziratörvedékek: 3 kézirat és 1 gépirat (OSZK Fond III/1603/20, 21, 22, 23). Három fólión Babits által adott oldalszám-jelölés is olvasható.

Ezek közül a 169-es számmal jelölt fólión (fóliószáma: 20.) hárombekezdésnyi kézzel írt szöveg látható. Ezek a Nelli érzéseit megvilágító sorok – kevés változtatással – kerültek a Hf₁-be, *A rettenetes nászút* 9. [8.] részébe, a 166. oldalra (Hf_k 156.). Ugyancsak ebben

a részben (a 167–168., illetve a 158. oldalakon) ismerjük fel kissé változott formában a számozatlan, kézirásos, Hintáss és Schapringer párbeszédének kezdetét javításokkal tartalmazó fogalmazvány szövegét (fóliószáma: 21.). A 22-es fóliószámú gépiraton a párbeszéd további részeit olvashatjuk. (Ez sem változtatás nélkül kerül a Hf₁ ugyanazon fejezetének 10. [9.] részébe, a 169–171. oldalakra; Hf_k 159–161.) A Babits által 172.-ként számozott gépiratnak az elejére, illetve végére illik egy-egy – oldalszámutalással és végszóval ellátott – szövegegység, amely a 23. számú fólión található. Közülük a „172. rajzán.” számhoz-végszóhoz rendelt kiegészítés a gépirat elejére, a „170. s világlátottságról.” számhoz-végszóhoz tartozó töredék pedig a gépirat végéhez illeszthető. Az előbbi a Hf *A rettenetes nászút* fejezetének 9. részében változatlan marad, az utóbbi szövege a végső változatban módosul. – A két kiegészítés összetartozik: mindkettőben Nellinek Hintáss és Schapringer beszélgetése kiváltotta – Velencéből Sótig, Imruskáig röppenő – gondolataiba világít az elbeszélő, s mindkettő tartalmazza „a nagy Szem” ismételt motívumát. Ez a motívum a kéziratos feljegyzésben másodszor az utolsó mondatban fordul elő, a kész regényben azonban már az új, a 11. [10.] részt nyitja.

Az említett betoldások azonban nem illeszthetők be közvetlenül, hiatusok nélkül a gépiratba, ott a végszókat tartalmazó mondatok sem szerepelnek (ez a gépirat tehát közvetlen fogalmazvány vagy egy kézirásos fogalmazványnak a géppel írt tisztázata lehetett). A végszavak hiánya egyértelművé teszi, hogy a kiegészítések nem ehhez a gépirathoz készültek, hanem ennek egy – sem terjedelemben, sem tartalomban nem sokban különböző – változatához. Ez utóbbi része lehetett a Hf_{PN}-t átdolgozó Hf₁ (nem ismert!) összefüggő kéziratának, amelyben már megvolt Gyulának és Schapringernek – a Hf_{PN}-ből hiányzó – beszélgetése. A feltételezést az is valószínűsíti, hogy az oldalszámutalások igen közel állnak a Hf₁ megfelelő oldalszámaihoz (165–172).

Ezen dokumentumok alapján jól megvilágíthatjuk Babits munkamódszerét: hat munkafázist különíthetünk el. Az elsőt mutatja a Hf_{PN}-hez kézírással készült két kiegészítés (a 20, 21. fólión); a má-

sodikat a 172. oldalszámmal ellátott gépirat (a 22. fólión). Ennek a gépiratnak újabb – nem ismert, de kikövetkeztethető – változata (ami maga a kézirat lehet) jelenti a harmadikat; ebbe a feltételezett gépiratba valószínűleg pontosan, de az ismert, 22. fóliószámúba csak hiátusokkal illeszkedő, a 23. fólión található szövegegységek a negyediket. S mivel ezen kiegészítések közül a 172. lapszámra utalónak a szövege a Hf₁-ben tovább változott – egy ötödik fázist is számolhatunk. S ha mindehhez a sor elejére hozzátesszük a velencei nászúthoz készült bővítés – fentebb ismertetett – tervét: egy hatodik munkafázist kapunk.

Alábbi példánk azt is mutatja, hogyan változik az alkotó műhelyében a Hf_{PN} regényvilága koncepcionálisan, illetve miképp mélyül a gazdagodó motívumok révén is poétizálódó szövegnek a jelentése.²³⁷

Fogalmazvány

OSZK Fond III/1603/20; kézírás

eredeti oldalszámjelölés: 169

BM-Hf 2006: 1/830–833.

Hf_k 830.

Hf_k

A rettenetes nászút.

Hf₁ 9.[8.], 165–166.; Hf_k 8., 155–156.

„169

Nevetése szétgurult a sugaras laguna hullámain; csöpp *vaporetto* zsufolt fedélzetén ültek; [...] bizonytalansága; szeretett volna visszafordulni; óh, itt minden lépés pénzbe kerül! Minden krajcár amit Gyula költött riasztotta mint <véres és> bűnös és véres siklusok fogyása; (melyek ebül jöttek, ebül fogynak); s Cenci néni anyai erkölce dorgált föl lelkében: Ti lidőz-tok, mikor nem telik a <hotelkonto> szobakontóra?

„Nagyon későn jött meg [...]

[...] jó, ha a Lidóig kijutunk!

– Nevetett.

Nevetése szétgurult a sugaras laguna hullámain; csöpp *vaporetto* zsufolt fedélzetén ültek; [...] bizonytalansága, neki rémekkel teli sötétség volt; szeretett volna visszafordulni: óh, itt minden lépés pénzbe kerül! Minden krajcár, amit Gyula költött, riasztotta, mint bűnös és véres siklusok fogyása, (melyek ebül jöttek, ebül fogynak); s Cenci néni anyai erkölce dorgált föl lelkében: Ti lidőztok, mikor nem telik a szobakontóra?!

²³⁷ A regény motívumrendszeréről lásd a jelen kötet első dolgozatát!

Nelli nem élvezte a gyönyörű napot, a **szerte** táncoló sugarakat, a halász-vitorlák piros deltáit, a sima zöld víz olajos márványzatát, sem a kirándulók vidám és soknyelvű csiripelését maga körül. **Leleke tele volt aggodalommal és sötétséggel.**

Gyula kacagása úgy süttött bele ebbe a sötétségbe, hogy fájt.”

Fogalmazvány
OSZK Fond III/1603/21. kézírás
Hf_k 830–831.

„– Ne szaladjon hát, kedves Schapringer ur, – kiáltott rá Gyula – Van e nagyobb öröm <..> idegenben mint honfitárssal találkozni? Vagy a szép Venezia szerelmese, mint a Kalypsóé, feledi Ithakát?

– Ezúttal nincs közöm Kalypsóhoz – mosolygott Schapringer, Nelli <nagy> [:uj:] bámulatára megértve a klasszikus célzást, amit ő nem értett. – <Szegény haj[szolt] üzletember vagyok; jelenleg az üzlet szökevénye; egyenest a Lidóra jöttem, pi[he]nni> Gondolhat az ilyen hajszolt üzletember Kalypsóra? Üdülök hogy megint [dolgoz]hassak; <.> egyenest itt szálltam meg a Lidón, tudni sem akarva Kalypsó[ról.]

<– No de azért bejár, úgy látom – nevetett rá Gyula, meg-meglá[togatni] Veneziát.

– Két hét óta most először <<mentem be>> hajóztam be, most is csak mert valami dolgom volt.>

Nelli nem élvezte a gyönyörű napot, a **messze** táncoló sugarakat, a halász-vitorlák piros deltáit, a sima zöld víz olajos márványzatát, sem a kirándulók vidám és soknyelvű csiripelését maga körül. **E fényfátyol mögött csak még iszonyúbb volt a rémekkel teli sötétség.**

S Gyula kacagása úgy süttött át e sötétségbe, hogy fájt.”

A rettenetes nászút.
Hf_i 9.[8.], 166–169.; Hf_k 8., 157–159.

„– Pazarlás?! [...] mint földieket szokás.

– Ne szaladjon hát, kedves Schapringer úr, – kiáltott rá Gyula. – Van e nagyobb öröm idegenben, mint honfitárssal találkozni? Vagy a szép Venezia szerelmese, mint a Kalypsóé, feledi Ithakát?

– Ezúttal nincs közöm Kalypsóhoz – mosolygott Schapringer, Nelli új bámulatára megértve a klasszikus célzást, amit ő nem értett. – Gondolhat egy hajszolt üzletember Kalypsóra?

Üdülök, hogy megint dolgozhassak; egyenest itt szálltam meg a Lidón, tudni sem akarva Kalypsó[ról.]

Gyula pártját fogta Kalypsónak: de Schapringer blazirtat játszott e hölgy bájaival szemben: ő már betelt! [!] velük.

– Két hét óta most először hajóztam be, most is csak mert valami dolgom volt.

– De mégse hiszem el hogy éppen Schapringer ur, aki oly fogékony minden művészi dolog iránt, ne tudná élvezni Velence szépségeit.

– Istenem! – vélte Schapringer – Velencét kissé lejárattuk; nem én mondom, <hanem> az öcsém mondja aki tényleg foglalkozik művészettel; **nekem sajnos erre kevés idő<m> jutott. Velencén már valahogy túl vagyunk**; a modern szem kevésbé, édeskés látványokat kíván, – Nagysád először jár **Venéziában**? – fordult hirtelen Nellihez.”

OSZK Fond III/1603/22

gépirás

eredeti oldalszámjelölés: 172

Hf_k 831.

„zaklassák röptünket, – s tüntetőleg nyult Nelli keze felé. – Meghagyja-e címét a pillangó amikor új párjával szárnyra kél?

– Ezt irigylem, – mosolygott Schapringer. – Milyen szegény rabszolgák vagyunk emellett mi üzletemberek! Próbáljam én pár napig meg nem hagyni címetem! Már ma <...> Wien-nel beszéltem telefonon: és este még Sóttal kell beszélnem. <És Schapringer?> Ez az én pihenésem.”

Gyula pártját fogta Kalypsónak: de Schapringer blazirtat játszott e hölgy bájaival szemben, mint aki már betelt.

– Két hét óta most először hajóztam be, most is csak mert valami dolgom volt.

– De mégse hiszem el, hogy éppen Schapringer úr, aki oly fogékony minden művészi dolog iránt, ne tudná élvezni Velence szépségeit.

– Istenem! – vont vállat Schapringer – van még modern ember, aki nem únja Velencét? A mi szemünk már kevésbé édeskés látványokat kíván. Nem én mondom ezt, az öcsém mondja, aki tényleg foglalkozik művészettel: **az én időm, sajnos, kevés erre.** Nagysád először jár **Velencében**?

– fordult hirtelen Nellihez. [...]

[...] így mutatják magukat?”

10. [9]

Hf_k

A rettenetes nászút.

Hf_l 10.[9], 169–171.; Hf_k 9., 159–161.

„– Apropos, Csörgető! [...] zaklassák röptünket, – s tüntetőleg nyúlt a Nelli keze felé. – Meghagyja-e címét a pillangó, amikor új párjával szárnyra kél?

– Ezt irigylem, – mosolygott Schapringer, míg Nelli rémülten kapta el kezét, s úgy érezte, hogy mindenki reánéz. – Milyen szegény rabszolgák vagyunk emellett mi, üzletemberek! Próbáljam én pár napig meg nem hagyni címetem! Már ma Wiennel beszéltem telefonon: és este még Sóttal kell beszélnem. Ez az én pihenésem.

[Kiegészítés

a végszóból következtethetően: a 22. főlíorszámu gépirat szövegének újabb változatához; talán magához a kézírathoz?]

OSZK Fond III/1603/23; kézírás

Hf_k 832.

„172./ rajzán. Ez a nagy szem |:némára:| <meg>meresztette <öt>; noha az ő ajkán is kérdések lihegtek, amiket nem tudott, nem mert kimondani. Mi ujság Sótón? Sótól a Nagy Szem maradt, <néma> nagy néma szem! Sóttal beszélni? Nelli vére is megfagyott a gondolatra: ha <> Sót megszólalna s híreket mondana! Nelliben lihegtek a kérdések, bénán, hangtalanul, gyáván; míg mellettük, a szomszéd asztalnál, egy kis fi<>u játszott; akkora majdnem mint Imruska... Ám Gyula folytatta”

A gépirat (OSZK Fond III/1603/22;

Babits számozása: 172) további

szövege

Hf_k 831–832.

„– És Schapringert bácsi?

– Óh, az apám már öreg ember: ő, kérem, jól érzi magát a boltban, reprezentálja otthon a céget, a jobb vevőket személyesen szolgálja ki, ezt el nem engedi: de a modern üzleti horizontokhoz semmi érzéke. Ott volna még az öcsém: hanem az poétának született, csak a művészettel akar foglal-

Óh! Sóttal beszélni! Nelli körül

fölszakadt a távolság; óh! Sót utána jött! mint ahogy Káint követi a nagy Szem az iskolai biblia-könyv

rajzán. Ez a nagy Szem némává meresztette; noha az ő ajkán is kérdések lihegtek, amiket nem tudott, nem mert kimondani. Mi ujság Sótón? Sótól a Nagy Szem maradt, nagy néma Szem! Sóttal beszélni? Nelli vére is megfagyott a gondolatra: ha Sót megszólalna s híreket mondana! Nelliben lihegtek a kérdések, bénán, hangtalanul, gyáván; míg mellettük, a szomszéd asztalnál egy kis fiú játszott; akkora majdnem, mint Imruska... Ám Gyula folytatta a társalgást, bizalmas tónusban, ahogy Miska sohse beszélt volna Schapringert-fajtákkal, noha mindig megbecsülte őket, mert »a zsidó is csak olyan ember, mint más, s gyakran még derekabb s szorgalmasabb«.

– És Schapringert bácsi?

– Óh! az apám! – Manó úr elnéző mosollyal tárgyalta az apját: ő már öreg ember, jól érzi magát a boltban, reprezentálja otthon a céget, a jobb vevőket személyesen szolgálja ki, ezt el nem engedi: de a modern üzleti horizontokhoz semmi érzéke.

kozni és igaza van, mert tehetséges. Hogy is mondja az evangélium? »Ő a jobbik részt választotta, mely el nem vétetik tőle<.>« De valakinek csak fel kell áldoznia magát az üzletért is. Én vagyok az a szerencsétlen – aki semmi másra se jó, tette hozzá valami finom öngúnnal.

– No de – mosolygott Gyula – a Pénz istene megjutalmazza az ő szolgálát.
– Még azt se?! – jelezte Schapringer gesztusa; és Gyula ditirambust hangolt a Gazdagság dicséretére. A gazdag ember <.> az igazi szabad ember: akinek senkise parancsol: ma Ostendében van, holnap a Rivierán, ha akarja: sem a mesterség nem <tarthat> köti helyhez, sem a fizetetlen hotelszám<k>la.

– Ne higgye ügyvéd ur, – **vitatta Schapringer**. – **Az üzletember, men-nél gazdagabb, annál inkább a pénz rabszolgája.** Jártam Ostendében és ismerem a Rivierát: de semmit sem élvezhettem kedvemre s nyugodtan: futnom kellett: az <ü>Üzlet parancsolt. Képzelje: üzleti utban végig-szaladni Itáliát: micsoda kinszen-vedés! Továbbbrohanni a legnagyobb szépségek mellett! **S mikor az ember pár napra valahol megpihenhet, <akkor> igazán nincs kedve más-ra mint pihenni:** leheverni ebben a pompás homokban, aminél puhább, selymesebb, finomabb homok nincs **se Ostendében, se a Rivierán, sem a spanyol [fü]rdőkben: tapasztalatból**

– Ott volna még az öcsém: hanem az poétának született, csak a művészetekkel törődik, és igaza van, mert tehetséges. Hogy is mondja az Evangélium? »ő a jobbik részt választotta, mely el nem vétetik«. De valakinek csak fel kell áldoznia magát az üzle-tért is. Én vagyok ez a szerencsétlen – akiért nem kár, – tette hozzá tréfás öngúnnal.

– No de, – mosolygott Gyula – a Pénz istene megjutalmazza az ő szolgálát.
– Még azt se?! – jelezte Schapringer gesztusa; és Gyula ditirambust han-golt a Gazdagság dicséretére. Óh, igazi szabadság, akinek senki sem pa-rancsol! ma Ostendében van, holnap a Rivierán, ha akarja: sem a mesterség nem köti helyhez, sem a fizetetlen hotelszámla.

– Ne higgye, ügyvéd úr! – **Schap-ringer nem érezte magát szabad embernek: ő a Pénz szegény rab-szolgája volt!** – Itt ülök a legnagyobb szépségek közelében: nem Velence! hanem Siena, Assisi! nem ez az üres renaissance-pompa, hanem ájtatos praerafaelita szépségek, amik vallá-sos elmerülést kívánnának! s én úgy mentem rajtuk át, mint egy hajszolt Tantalus! üzleti ügyben jártam Itáli-át! s ha két napom akad, eszembe se jut már művészet, elmerülés! csak ledőlök az első homokra! Ostende! Riviera! Trouville! mindegy már! Cameriere! Fehérbajszú pincér hajolt fölébe s dallamos olasz szók, látszólagos fo-

beszélék, mert valamennyit láttam. Nagy[sá]dék meddig maradnak itt? – kérdezte köteles érdeklődéssel Nelli[től]. – Nagysád kissé sápadt színben van: jót fog tenni ...”

Kiegészítés egy nem ismert gépirathoz (kézirathoz?). [Talán ahhoz, amelyik a 22. főlőszámú gépirat újabb változatát is magában foglalja.]
OSZK Fond III/1603/23 kézírás
Hf_k 833.

„170./ s világlátottságról. Óh... »ott-hon« a Dictionnaire hevert a zongorán, s Miska könyvei a padláson!... De itt... mekkora műveltség... képtárak... »vallásos elmerülés«... <(s a szomszéd asztalnál... akkora mint Imruska... kis angyal... Tizián... Vallásos elmerülés!)> Nelli szemei szétszaladtak az asztalok közt <...>s megakadtak a kisfiún aki akkora volt mint Imruska... s szép mint egy festett angyal... Rafael... Tizian... »Vallásos elmerülés«! **Micsoda zsidó ez a <m>Manó ur,** aki vallásos elmerülésről beszé<.>II[!] **s aztán fölhívja telefonon Sótót...** Nelli szétnézett, s remegve húzódott össze, meztelenül, kis **háztalan csiga...** A nap már lement, **véresen.** A nagy Szem csupa vér volt,”

lyékonyssággal fakadtak föl a zsidó és boltosi ajkakon. Nelli úgy hallgatta, mint valami természetellenes csodát. Ostende! Riviera! Trouville! Miska, sőt Gyula, legmerészebb fantáziájában, nem álmodott ilyen nyelvtudásról s világlátottságról. [...]”

Hf *A rettenetes nászút.*

Hf₁ 10.[9.], 171–174.; Hf_k 9., 161–164.

„[...] s világlátottságról. Óh... »ott-hon« a Dictionnaire hevert a zongorán, s Miska könyvei a padláson!... És itt... mekkora műveltség... képtárak... vallásos elmerülés... Nelli szemei szétszaladtak az asztalok közt s megakadtak a kisfiún, aki akkora volt mint Imruska... s szép mint egy festett angyal... Raffael... Tizián... »Vallásos elmerülés«! **Pedig Schapringér úr zsidó... s ebben is volt valami fantasztikus...** ahogy a zsidó vallásos elmerülésről beszélt... az Nelliben gyermekkorai vallási borzalmakat idézett... Hisz valóságos varázslat volt: Manó úr; a boltoslegény, aki megszólal olaszul és Sóttal akar beszélni Velen-céből! Itt minden rossz varázs... Nelli szétnézett s remegve húzódott össze, meztelenül, kis **háztát-vesztett csiga...** A nap már lement, **csurom vér.**

10. [Hf₁ 11.]

A nagy Szem csupa vér volt, [...] nem lehet a feleségem, addig...”

A Schapringer fiúk nélkül a Hf_{PN} -változat világa lényegesen szegényebb, mint a teljes regényé. A szegény pincér és az úrgazdag kapitalista Schapringerrek alakjai révén bekapcsolt miliővel a regény társadalmi környezete szélesedett, az úgynevezett történelmi középosztály mellett feltűntek azok a társadalmi tényezők, amelyek a XIX. század végén egyre inkább meghatározták az ország sorsát.

A fiatal Schapringerrel való találkozáson kívül, illetve azzal összefüggésben a Nelliék velencei kalandját részletező, új mozzanatok, történések közül emeljünk ki néhányat. 1. A Hf_{PN} -ben az olvasó Nelli terhességéről csak a Gádorosra való visszatérése után értesül, a Hf_1 -ben viszont az asszony már Velencében, az említett találkozás előtt észreveszi, hogy gyereket vár. Gyula, aki már minden pénzt elverte, az ő állapotára hivatkozik, amikor nemcsak egy nagyobb hitel felvételéhez kéri Manó úr közbenjárását a sótiaknál, hanem szerelmi „vállalkozás”-ának „finanszíroz”-ására azonnal pénzt kunyerál tőle. 2. Kezdetben a Schapringer bácsi fia azért is vonakodik Gyula kérését teljesíteni, mert – s erről is itt és most hall először az olvasó – „az ügyvéd úr ellen bizonyos ügyek tétettek folyamatba. [...] bizonyos pénzekről van szó”. 3. A magát megszégyenültnek és megálázottnak érző Sátordynében ekkor – tehát már Velencében – megszületik a gondolat, hogy otthagyja Hintásst, és hazatér anyjához. 4. A „kétségbeesett és rettenetes kaland”-nak tűnő utazáshoz pénzre lenne szüksége. Először anyjára gondol: egyedül maradva leveleket fogalmaz anyjának, amelyeket aztán rendre eléget; majd „az *autodafé* füstjében”, a „násszoba rózsás tapétái között” megszületik a „selymes hazugság terve”: Gyulától kér pénzt „valami selymekre”. Itt néhány olyan képre ismerünk, amelyeket ismétlésük (itt és a regény távolabbi pontján) beszédes motívummá fejleszt. Egy részük Nelliék (a tapéta és a selyem) egy későbbi elhatározásához és utazásához kapcsolódik: a pesti kalandhoz. Nelli Velencéből Hintáss elöl Gádorosra, majd Gádorosról Hintásshoz, Pestre akar menekülni. A velencei hotelszoba és a Kánya utcára emlékeztető pesti lakószoba egyaránt nyomasztja és taszítja, ellenérzését és belső gyötrelmeit, a várakozás kínját fejezi ki az, ahogyan a tapéták mintái káprázó

szeme előtt félelmetes látvánnyá lesznek. Egymásra rímel a mindkét helyen többszörös ismétléssel hangsúlyozott „selyem”-motívum meg a „selymes hazugság” (a „selyem”-mel kapcsolatban Velencében Nelli készült hazudni Gyulának, Pesten pedig Nelli döbben rá arra, hogy a selyemkeszkenőről Gyula hazudott neki). (154, 166; 244–245) Ezek a motívumok Nelli életének olyan pontjaihoz kapcsolódnak, amikor önelhatározásából fordítani szeretne a sorsán. Azonban egyik esetben sem sikerül a terve. Velencében még a cselekedetig sem jut el. – Nelli „*autodafé*”-jának kurziválással is aláhúzott idegen szóval való jelölése önmagán túl azért is figyelemreméltó, mert ugyanezen kifejezéssel illeti az író Nelli fiának, Imrusnak hasonló cselekedeteit. Ezáltal, mint oly sokszor a regényben, párhuzamot von Nelli és Imruska sorsa között, de mint mindig, most is ellentétes előjellel: Imruska ugyanis a múltjával akar szakítani, mikor az ahhoz tartozó papírjait dobja a tűzbe, Nelli azonban a jövőre vonatkozó terveit (menekülési szándékát) megfogalmazó leveleit semmisíti meg. Imruska „főnix”-ként elégeti magát, hogy „újraszülésen” (384), mindkét „*autodafé*”-ja (384, 603) ténylegesen sorsfordulós helyzethez kötődik, míg Nellié nem.

A velencei eseményeket kiegészítő – fentebb bemutatott – tervezet utolsó két cselekménymozzanata alapján arra következtethetünk, hogy Hintássék eredetileg elutazásuk (Pestre) után kapták volna meg Miskának a válás kimondásáról tudósító levelét. A Hf_I végleges szövege másképp alakult: Nellinek a hazautazásra vonatkozó bizonytalan tervét keresztülhúzza Miskának a Velencébe megérkező levele. Ezek után – a fejezet végén szabad függő beszédből értesülünk róla – Gyula tudja a kötelességét, „s a legközelebbi hajóval indulnak! Fiumében rögtön megesküsznek!”

A fent említett velencei történések az új változatban önmagukban is motiválják Nelli hazaköltözési szándékát, ami a Hf_{PN}-ben kevésbé látszik indokoltnak. Az író a motivációt a következő, új fejezetben (*Miska*) még meg is erősíti azzal, hogy a bizonytalan, félénk és pénztelen Nelli az elhatározástól csak a Döme bácsi határozott közbelépésére jut el a kényszerű cselekvésig: a Hintáss sóti látogatása után (szintén új eseménysor!) Döme Pestre táviratot küld unoka-

húgának, amelyben hazaparancsolja, s az utazás költségeire pénzt is küld neki.

*

A Hf-ban a Nelli hazatérését bemutató fejezetek előtt az író egy egész, új fejezetet szán az „özvegyen” maradt apa és a bíró bemutatásának, akikre a Hf_{PN}-ben csak néhány szót vesztegetett. Nemcsak az események szaporodnak Miska körül, de miután régi szerepei új dimenzióba kerülnek, személyisége új jegyekkel gazdagodik, jelleme mélyül. Ezáltal lesz a Hf – ahogyan Babits 1927 áprilisában nyilatkozta egy interjúban – „a liberális magyar bíró regénye” is.²³⁸

Erre a fejezetre is igaz az a megállapítás, amit Sipos Lajos az előbb bemutatott, *A rettenetes nászút* cíművel kapcsolatban tesz: „A regényben itt pontosan az figyelhető meg, ami a *Timár Virgil fiában* is tapasztalható volt: a hősök életrendjében megvalósuló változás előtt és után a külső világról a belsőre vetül nagyobb fény, az események leírásának a helyére a hősök meditációja kerül”. A Hf_{PN}-ben még sem ennek, sem annak nincs nyoma, hogy az írói kommentár lépten-nyomon megszakítja a leírást és a belső monológot, a teljes regényben tehát Babits „már intellektualizálta a történetet”.²³⁹

Ezt látjuk például a Miska és környezetének életét részletező új fejezet (*Miska*) első részében is, abban a szerzői kommentárban, amely az egyedi esetet (az előző rész végén Nellinek „a piroskötésű házasságtörési regények” paródiájaként értelmezett kalandját) a különös és az általános szintjére emeli – összekapcsolva a múltat, a történelmet és a jövőt.

Miska Imruskáétól elválaszthatatlan története a 2. fejezet részben kezdődik, amelyet az író a „levendula”-képpel kapcsol össze úgy, hogy közben az általánosról ismét az egyedi szintre vált.

A Hf *Miska* című fejezete első részének a fogalmazványát megtaláljuk a *Hagyatékban* (BMKL 1365; OSZK Fond III/1603/1–2.). (A két fólió azon a nagyon különböző 124 fólió közül való, amelye-

²³⁸ BM-Itt 1997: 195.

²³⁹ SIPOS 1979: 67.

ket a regény fejezeteinek sorrendjében fólíószámoltak. Az említett lapokat azonban tévesen látták el az 1–2. számmal, mert azok nem az *Évek* c. fejezetbe tartoznak.)

OSZK Fond III/1603/1–2.

Hf_k 834–835.

A két fólíó rektóján és verzóján (egy kétrét hajtott vonalas lap két-két hasbjában) eredeti számozás 1–4.

Hf_k

Miska. 1–2.

Hf₁ 178–179.; Hf_k 167–168.

„1.

1/

Abban az időben alig írtak másról a francia írók [...] ekkívül? Elértük [...] volt ez; **ahol** <a legkisebb házasságtörés> **válni** háborút **jelentene**; s ki gondol háborúra [...] ünnepet tartottunk, de a |:kivénült:| félisteneket [...] a házasságok

2/

cívódtak; de kit érdekel <háza> prózai házasságok cívódása? A cívódás hozzátartozott a háztartás rendjéhez, mely öröknek látszott; [...] Rend volt mindenütt és Unalom; <csak az Egyén sorsában tartott még némi játszóteret a Rendetlenség pajkos istene; hála annak a testvéristennek, akinek a neve Szerelem. (Képzeld olyan <r>Rendet, melyet ez meg nem bont!) Bizonynal> |:csak az Egyén sorsában lehetett még kalandot a Fantázia; hála a Szerelem pajkos istenének. Róla az a hír hogy minden rendet meg<...>bont. S bizonynal:| a Szerelem rendbontó hatalmát [...] Nagyvárosi írók, a fürgébbje, érezték ezt; s mondom, a házasságtörés volt

„1.

Abban az időben alig írtak másról a francia írók, [...] ekkívül? Elértük [...] volt ez: **hol** a **házasságtörés** háborút **jelent**; s ki gondol háborúra [...] ünnepet tartottunk; de a kivénült félisteneket [...] a házasságok

cívódtak; de kit érdekel prózai házasságok cívódása? A cívódás hozzátartozott a háztartás Rendjéhez (mely öröknek látszott); [...] Rend volt, biztonság, unalom; csak a Szerelem pajkos istenétől lehetett még kalandot remélni; aki, mint mondják, minden rendet áttör. S bizonynal a Szerelem rendbontó hatalmát [...]. Nagyvárosi írók, a fürgébbje érezték ezt; így lett fantáziájukban és általa a házasságtörés központ és ideál. Vézna kis

akkor a legmodernebb ideál. Vézna kis

3/

<ideál különben; m>
ideál különben; [[...]] e mozdulatlan-
ságban is; de ki <nézne le a föld mé-
lyébe?> gondolna avval ami a földben
van? A magyar Pató Pál bizonynal
nem: majd kibújjik, |:ami akar:|, mind-
<é>ig elég jókor! Ki is bújt; s addig is
nőttek a gyerekek, s míg a nagy Una-
lom |:se<>lejtes:| ideáljai és frázisai
elkapták a gyenge sorsokat (köztük
<a szegény> |:az ártatlan:| Nelliét is):
addig ez unott sorsok üledékén kü-
lönös új kis lelkek forrtak már, mint
édességek levendulaágán forr az ecet.

ideál különben; [...] e mozdulatlanság-
ban; de ki gondolna avval, ami a föld-
ben van? A magyar Pató Pál bizonynal
nem: majd kibújjik, ami akar, mindig
elég jókor! Ki is bújt; s addig is nőttek
a gyerekek, s míg a felszínen a Véz-
na Ideál mérgezte a gyöngye lelkeket
s el-elkapott egy-egy gyöngye sorsot
(köztük az ártatlan Nelliét is): addig
ez unott sorsok üledékén különös új
kis lelkek forrtak már, mint édeségek
levendulaágán forr az ecet.

4/

2.

Levendula volt elég a Nelli sifonjai-
ban; amiket most Miska nyitogatott,
<összekerességtől kulcsokkal> kétség-
beesetten találgatva a kulcsokat”

2.

Levendula volt elég a Nelli sifonjai-
ban; amiket most Miska nyitogatott,
kétségbeesetten találgatva a kulcs-
okat; míg Imruska [...]”

Látható, hogy Babits már a fogalmazvány írásakor kisebb korrek-
ciókat hajtott végre (szócseréket, betoldásokat és a mitologizálás
egyszerűsítését), de a végleges változat készítésekor újabb varián-
sokat is teremtett.

A Hf_{PN} nagyon szűkszavú bemutatásához képest a teljes regény-
ben nemcsak sokoldalúbb lesz apa-fiú kapcsolata, de a minősége is
változik.

A Hf_{PN} *S évek suhannak el...* c. ötödik fejezete először a „magára
maradt” Imruskára összpontosít: Babi gondoskodik róla, s „egyet-
len társa” Döme bácsi. Az „unatkozó” gyereket Miska Hintássékhoz
küldi, de ő maga a tétovázó, félénk fiúcskát „semmivel sem bátorí-
totta föl”. Az álmaival és homályos, titokzatos emlékeivel gyötrődő
zsenge léleknek nem jelent támaszt az édesapja, akiről csak annyit

tudunk meg, hogy délelőtt „hivatalba ment és délután kaszinóba”. Ez a fejezetrész a Hf_I-be az adott formában nem is került át. – A következő fejezetrészekben pedig már a gádorosi világról és Nelliről mesél az elbeszélő. Ez utóbbi szövegegység a Hf-ban új fejezetbe került (*A gádorosi danaidák*), és sokat változott.

A Hf-ban a nagy távlatok után a fejezet 2. része Miskáról és Imruskáról mutat közelképet. A képen: a felesége sifonjait nyitogató apa és az „anyiszagot” szimatoló gyerek. Együtt. Ez a képkivágás már önmagában az ellenkezőjét láttatja annak, amilyennek Miska és kisfia kapcsolata a Hf_{PN}-ben megjelent. Az ezt követő narráció is mintha tudatosan hangsúlyozná az apának a Hf_{PN}-hez képest új, elmentéses vonásait. Ott a férji szerepét vesztt Miska napjait a hivatal és a kaszinó tette ki, Imruskát rábízta Bábira és Dömére. Itt egy egészen más embert ismerünk meg: a „férjből apává lett” Miskát, aki „igaz bölcsként keresett vigaszt a megmaradtban”. Miska „délelőtteit rideg munkának áldozta s gyakran a délutánt is”, még estére is vitt haza aktát. „De ami órája maradt, az Imruskáé volt: hosszú séták a sóti hegyeken, api meleg kezébe fogózva; [...]” S a szabad függő beszédben mondott írói kommentárban a *Timár Virgil fia* c. regény írója azonosul újabb hősével: „S nem okosabb-e férfiúi szeretetünk kincsét a fejlődő fiú lelkére költeni, kit még kényünk formálhat, acélként, mint a gyöngé és megbízhatatlan Asszonyra?” (169)

A házban az eltávozott asszonyról és anyáról szó nem esik, a titkos „Emléknek, akiről beszélni sem lehet”, az „Illat”-a azonban ott „kísértett”. Ezek a titkok borzongatták Imruskát, s borzongásai nem oldódtak, hanem erősödtek a Hintásséknál tett látogatásokon, ahová – amint már említettük – Miska nem szívesen engedte a fiát. Ha engedte, Erzsí miatt tette, nem akarta megbántani. – A fejezet 3. része Erzsit mutatja. Hintáss elhagyott asszonya „majd gyászruhát öltve mint egy özvegy, majd kacéran, bosszúálló nőként” viselkedik, zavarba hozva Miskát; „új játékot és szerepet” is talált: önálló kenyérkeresővé akar lenni, tehát tanul, a ciszterci tanárok járnak a házába. – Majdnem hasonló terjedelemben van szó Gittáról, „aki ismerte a felnőtté titkát”, „lélektani experimentumokat csinált”, játszott, mint a „kis ördögök”. A regény új változatában tehát egyre élesebb

kontúrokkal rajzolódik ki az „ördögi” Hintáss lányának „ördögi” arca, s új szerepet is kap, a nevelőét: Imrus „tanítványa lett” a „gonosz kis tanítónő”-nek.

A 4. rész Dömére és Erzsire összpontosít. Döme dühösen utasítja el Erzsit, amikor az – a kliensei pénzével el nem számoló – Hintáss rendezetlen adósságaival fordul hozzá: „Egy krajcárt sem a gazemberért!” Ezt Erzsi elfogadja, de a lányaira gondolva Döme „íróasztalának titkos fiókja felé” tekinget, és feladja büszkeségét. Az 5., rövid részben Döme a szőlőbe látogat Imruskával, akivel „már-már beszélni sem tudott”. Ebben a részben jelenik meg a vadászholmik között a puska (és a tör, s hozzá asszociálódik Imruska fantáziájában a halál, a Kováts Laci bácsi halálát okozó kés). A motívum visszavisszatérően beszédesen kíséri Imruska további történetét.

A 6. részben Gyula szelleme kísért. A sótiak fantáziájában alakja „félelmes arányokat öltött”. Borzsák tiszteletes Kováts Lacit temető beszéde, a szökevényeket látó Csontváry doktor fecsegése idővel csak erősítette „a sóti nyelvek és ajkak vitustáncá”-t, melyben Gyula „fekete hőssé nőtt”. Miskát Nelli miatt bosszantotta a szóbeszéd, s ugyancsak Nelli miatt (de a „Familia” becsületére hivatkozva) Dömével ellentétben megtagadta „a Bosszú szellemét”, s Dömét is „inkább engedékenységre igyekezett bírni”. Hogy mire mentek egymással, azt itt még nem tudjuk meg, de ez előreutaló mozzanat: előkészíti a két férfi későbbi, a Gyula látogatását és kérését követő – de csak sejtetett – hasonló reakcióját.

A 7. résztől kezdve az utolsó rész (12.) kivételével Miskáról szól a „mese”, de közben – nem is mindig a háttérben – ott kísért Nelli és Hintáss alakja. Miskáról, akinek megrendült a biztonságérzete, aki úgy érzi, „valami nincs rendben a világgal körül”. Belső nyugtalanságán nem segítettek a padlásról lehozott könyvek (7. rész), hiszen „mit ér ott az Észjog, hol a világ nincs ész szerint rendezve”.

Nyugtalanságát részben motiválja a Kováts Laci gyilkosának tartott pincér története. Az őszi szabadsága idején is minden nap hivatalba siető Miskának egy reggel a vízhordó rabok közt feltűnt egy „nyápic emberke”, akiben később felismerte a gyilkosnak tartott pincért. A törvény és a jogrend védője, az igazságba vetett hitével,

magabiztosan oktatta ki a szerencsétlen, magára valló ötgyerekos apát; de mégis rossz lelkiismerettel, mert éreznie kellett „a Pénz és a Munka” fordított viszonyát, fel kellett ismernie, hogy a gyilkos is áldozat. (8. rész) Szociális és lélektani (mélylélektani) mélységeket kap itt a regényvilág.

A tanácselnökké kinevezett Miska, akinek büntetőtanácsa kapta meg a Kováts Laci-féle gyilkosság ügyét, „emberileg bizonyosnak” vélte a pincér bűnösségét, az ítéletet igazságosnak, mégis felkavarta lelki nyugalma a vádlott váratlan tagadása és zokogó görcsös vonaglása a tárgyaláson. S nemcsak azért, mert ez volt az első halálos ítélete. „A furdalások mélyebbről jöttek: hol a bíró mögött az ember ült [...]”, s a bíró kezét a tudat alatti mélységből, alig sejtett, láthatatlan erők irányították, melyek szerint az „Asszony híre vért kívánt”. Miska azonban nemcsak magában érezte ezt a láthatatlan erőt, hanem a gyengeségének áldozatul eső másik emberben is: a vádlottban és Nelliben. Gyötrő kérdései belső monológban szólalnak meg: „S ama pincér vajjon gyilkosnak született? Ki tudhatja, micsoda bűnök szunnyadnak benne, amiket az első alkalom kiválthat? S kinek lehet joga ítélni másokon?” (10–11. rész) Miskának, bár „az Ítélet embere s kemény férfi” maradt, „a lelke nem volt a régi biztos lélek”. Érthető, hogy „jogász érdeklődése is különös irányba terelődött”: Lombroso teóriája érdekelte („Születik-e a bűnös? vagy a társadalom teszi azzá, ami? s van-e jogunk egyáltalán bűnösnek tekinteni?”). Nem véletlen, hogy a bíró titokban azt remélte, ítéletét a felsőbb fórum megváltoztatja. (12. rész)

A regény új változata tehát Miskának, a bírónak Kováts Laci gyilkosának bűnösségével kapcsolatos (s Nelli sorsától sem független) vívódását hosszan, elemző módon mutatja, szemben azzal a rövid tudósítással, amely a Hf_{PN}-ben az ítéletről található (784).

Miska életébe azonban időről időre a messze távolból „beleszól” Gyula és Nelli általa ismeretlen vagy ismert története, s motiválja cselekedeteit. Az író időben párhuzamos eseményeket mesél el egymás után. Az olvasó már ismeri a „szökevények” történetét, sőt már arról is értesült, hogy a válópörök lefolytak, s Miska „már a diszpenzációt is kijárta az elillant párnak”, akiről ő azt sem tudja, merre

vannak. Azt viszont az olvasó is most tudja meg, hogy Erzsi nem könnyen, csak – a titkos fiókra gondolva – mintegy Döme bácsi „parancsára” egyezett bele a válásba. A házasságok fölbontásáról a hír meg is jelent a Sótvidéki Közlönyben, amelyet újabban a fiatal Schapringer adott ki. (Amint egy a *Hagyatékban* található feljegyzés mutatja, az író utólag szúrta be, hogy Miska kezdetben visszaküldte Gyula egykori lapját. OSZK Fond III/ 1603) A „férfi-becsületben” bízó Miska azt remélte, hogy Hintáss talán keresi, olvassa a lapot, s tudja a kötelességét. Miska ugyanis most is a „hűtlen asszony lovagja” volt, s „bíró szíve” nem tűrhette, hogy Nelli bármiben is „törvényen kívül álljon”. Gyula azonban nem adott életjelt magukról, de megjött Velencéből Schapringer Manó telefonüzenete. Ezek után már volt hová küldeni a válópörrel szóló iratokat. Minderről a 9. részben olvasunk.

A 12. részben van szó arról, hogy Miska lelkének másfajta fájdalomtól gyógyuló sebeit „két esemény szakította föl”. Az egyik: „alig pár napra rá, hogy Miska pecsétetes levele elment az Ádria híres városába”, megjött a válasz: értesítés Nelli és Gyula fiumei házasságkötéséről. A másik: „az ügyvédi kamara kitűzött gyűlése volt, mely Gyulát kétségkívül diszkvalifikálni fogja.” (A befejezett tényről majd jóval később rövid narrátori közlésből értesülünk.)

A fejezet következő két részében (13–14.) az elbeszélő váratlan eseményről, Gyula sóti látogatásáról, Miska és Gyula vitájáról, majd Gyula és Döme bácsi találkozásáról számol be. Gyula fellengzős szavakkal és hamisan írja le Nelli helyzetét, felelőtlenül fogadkozik, ígéretet, valójában pénzt akar kicsikarni Miskától és az őt egyből el, illetve kiutasító Dömétől.

A kéziratok között Miska és Gyula dialógusából találunk két töredéket, amelyek közül az első változatnak a keletkezési idejét nem tudjuk hozzávetőlegesen sem megállapítani; a második változat feltételezésünk szerint igen korán, valószínűleg 1923-ban keletkezett. Ehhez egészen közel áll a végleges változat, de nem teljesen azonos vele.

OSZK Fond III/1603/24

OSZK Fond
III/2286/98 V[Rektón: BM „Egy új
költő” címmel Szabó
Lőrinc „Föld, erdő, Is-
ten” c. verskötetéről ír.]Hf_k

Miska. 14.

Hf_i 212–213. Hf_k 199.

„Igen! mindennel ami egy királynőt megillet, <becéztem> elláttam eddig is: a <legjo> legelőkelőbb hotelek, barátom <>, Royal Danieli! gondola és fiakker (sohasem tram és vaporetto), és első osztály a vasuton – pezsgők ... nem lehetett kívánsága. Elvégre ez hozzátartozik és az ember nem néz ilyenkor a pénzre. A szépség kötelez. Lehet-e jobb célja az aranyak minthogy a gyémánt foglalat legyen? És ha csak magamról lenne szó, nem félnék nyomortól, becstelenségtől sem; csak hogy az ő nyakát igaz gyöngyökkel kerítsem. De nem rólam van szó, hanem róla. Igen, barátom, felelős vagyok vele szemben, s kötelességem nem lenni könnyelműnek. Épen azért fordulok most hozzád. Bizonyos pénzek<ről van szó>et emlegetnek... – Elköltötted ügyfeleid pénzét? – szaladt föl a Miska szemöldöke. – Pénz nélkül vagyok, barátom! és ez érthető is.”

„<Igen – folytatta, észre sem véve Miska szenvedését – egy királynő nem élhet pazarabban mint-ahogy én kényeztettem őt, barátom! a legelőkelőbb hotelek, Royal Danieli! gondolák, fiakkerok, sohasem tram vagy vaporetto; első osztály a **vasuton**; nem lehetett kívánsága hogy ne teljesüljön. Méltó ő minden királynői fényezésre, s ilyenkor nem lehet az <<ember smucig>> smucig az ember, ugyebár? Az ő szépsége kötelez. Mire jó az arany, ha nem a <<szépség>> gyémánt foglalatául? Nem is teszek magamnak szemrehányást, s ha csak rólam volna szó, a nyomortól s **becstelenségtől sem riadnék vissza,** hogy <<igazgyöngyöt>> gyémántot fűzzek nyaka köré.>>”

„[...] Nem kell aggódnod emiatt. Igen, – folytatta, észre sem véve Miska szenvedését – egy királynő nem élhet pazarabban, mint ahogy én kényeztettem őt, barátom! a legelőkelőbb hotelek, Royal Danieli! gondolák, fiakkerok, sohasem *tram* vagy *vaporetto* – hencegte, némileg túlozva – első osztály a **vonaton**; hálókocsi; nem lehetett kívánsága, hogy ne teljesüljön. Méltó ő minden fényezésre, s ilyenkor nem lehet az ember smucig, ugyebár? Az ő szépsége kötelez. Mire jó az arany, ha nem a gyémánt foglalatául? Nem is teszek magamnak szemrehányást, s ha csak rólam volna szó, **a becstelenséget sem tartanám nagy árnak**, hogy igazgyöngyöt fűzzek nyaka köré. De őt nem vethetem a becstelenségbe! Réá nem szabad árnyéknak esni! Ő tiszta, mint egy angyal, s ezt fentartom az egész világ ellen. [...]”

A 15. részben egyrészt Gyula sóti látogatásának „ténybeli” következményeiről olvasunk (kifizette klienseit és Kováts Laci kötetének nyomdaköltségét), másrészt ezzel párhuzamosan értesülünk a pesti Kánya utcában maradt Nelli helyzetéről, amely egészen más, mint amilyennek Gyula lefestette. (Közben az időrendet megbontva az elbeszélő egy korábbi jelenetet is felvillant: a gyilkos szerepében tetszelgő Gyula megrémíti Nellit a sóti látogatás tervével.) – A Sóton hirtelen szerzett pénz forrását azonban csak sejteti az elbeszélő: Miska is, Döme is – Nellire való tekintettel – küldhetett pénzt a Gyula által megadott sóti címre. Az olvasó okkal gondolhatja, hogy mindketten megkaphatták a küldeményt elismerő kötelezvényt is egy névjegy kíséretében, amelyen a pesti Kánya utcai lakás címe szerepelt. Hiszen csak e cím ismeretében tudhatott Döme Nellinek pénzt küldeni és táviratozni, hogy azonnal utazzon Gádorosra.

A *Miska* fejezet utolsó része arra is példa lehet, miképp építi a szerző az új, a teljesebb regényben a motívumhálózatot, alakítva ezzel a metaforikus regényszerkezetet, mélyítve a regény jelentésvilágát. A 15. rész elején Imruska szemével láttatja az író, hogy milyen hatást tett Gyula Döme bácsira, „api”-ra, a kutyára, Zsónra. („Zsón megrémült tőle, s egészen máshogy fogadta, mint egyéb idegent. Döme bácsi nyilván harcolt vele, s úgy emelte a légycsapót, mint valami kardot. De a legkülönösebb hatása apira volt: aki komor lett és mozdulatlan, mintha el volna varázsolva.” – 203)

Előzőleg azonban az elbeszélő Gyulának Imruskára tett hatását mutatja be: „Gyula mythikus alakját ez a megjelenés formálta, mint Krisztust a feltámadás: Imruska legalább így tartotta őt meg, szélesen lobogó zsakettzárnyaival, melyek szinte valami különös szoknyának látszottak. Minden előbbi emléke eltűnt róla, ez az egy megmaradt. S noha a kis iskoláslélek túl volt már történetelőtti korszakán, az emlékből mégis mithosz lett: Gyulát szoknyás és röpködő lénynek látta, mint ama boszorkányokat a képes Petőfiben, akikkel János Vitéz verekedett, s akikről általában az *ellenséget* elképzelte, mikor Döme bácsi vitézi elbeszéléseit hallgatta, régebben. Gyulában mindenesetre volt valami rejtjel-

mes.” (203) Beilleszkedik ez a jellemzés a Gyula alakját mitizáló motívumhálózatba.

*

A Hf_{PN}-nek *A gádorosi danaidák* című fejezetbe kerülő szövegegyisége (*Ötödik fejezet. S évek suhannak el*, illetve a rövid befejező része, a *Hatodik fejezet. Esztendők utolja*.) igen sok szövegbetoldással, új fejezetrészekkel gazdagodott, ezenkívül az író némely részeket átcsoportosított, másokat átírt.

A gazdagodást mutatja a mennyiségi különbség is. A Hf_{PN}-ben a *S évek suhannak el...* című fejezet nyolc fejezetrészből, az *Esztendők utolja* című egyetlenegyből áll. A Hf-ban *A gádorosi danaidák* című fejezetben tizennyolc, különböző hosszúságú rész található. (A Hf_I-ben a számozásban kimarad a 12., kétszer szerepel a 17., ezért a következőképp fogjuk jelölni: 1–11., 13[12], 14[13], 15[14], 16 [15], 17[16], 17, 18. A kritikai kiadás, illetve már a Hf₄ korrigálta a hibát.)

A Hf_{PN} adott fejezete első részének szövege (amely Imruskát mutatja) csak részben vagy megváltoztatva kerül a Hf különböző részeibe: a *Miska*, illetve a későbbi, *A gádorosi danaidák* és a *A boldog gyermekkor* címűbe.

A „*S évek suhannak el...*” 2. része Cenci néni Sótra érkezéséről szól. Azért jött, hogy Imruskát Gádorosra vigye, ahol „egy halvány asszony várt” rá, az anyja. Az olvasó is itt, e rész végén értesül arról, hogy Nelli, akit Velencében hagytunk el, hazaérkezett. Ezt a részt a regény teljesebb változatában Babits átírta, beszúrt, illetve átcsoportosított szövegegységeket, s Cenci Sótra érkezését, illetve Imruska gádorosi tartózkodását *A gádorosi danaidák* 7., 8. részébe helyezte. Így lehetősége volt arra is, hogy előbb (az 5., 6. részben) megmutassa Nelli helyzetét, és előkészítse Cenci sóti utazását. A Hf_{PN}-ben ez ugyanis éppannyira kevésbé motivált, mint Nelli hazaérkezése. A szölvél birkózó Cenci „mindent megértve és semmin se csodálkozva” szigorú szótlansággal fogadta Nellit, csak a poggyászára vonatkozóan tett megjegyzést.

A kéziratföredékek között találunk egy idetartozót. Két részből áll: első része egy oldalszámmal ellátott gépirat (a rajta látható ere-

deti oldalszám és Hf₁ lapszáma közel van egymáshoz, a tördelése megegyezik a Hf₁ tördelésével*); a második része a gépirat kézirásos kiegészítése, amelyben egyidejű javítások vannak. Figyelemreméltó, hogy Jolán helyett itt még Ilonka szerepel, mint a Hf_{PN}-ben. Tehát a neveket elég későn cserélhette meg az író. A végleges változatban nemcsak a név változik meg, hanem még további hozzátoldást láthatunk, olyat, amely megerősíti a gépirathoz készült kiegészítés szóképét („a kocsi robogott mint a sors”), hangsúlyozva Nellivel kapcsolatban sokadszor a sorsszerűséget. Ez a rövid kis szövegdarab is jól illusztrálja az alkotó szövegformáló tevékenységét.

(*Helyhiány miatt nem tudjuk visszaadni a gépirat eredeti tördelését.)

OSZK Fond III/1603/25
gépirat kézirásos kiegészítéssel;
eredeti oldalszám: <226>219

„<226>219./

koztak, mely feltűnő módon
hiányzott:

– Tán csak nem jöttél egy szál
ruhában!

S praktikus anyai gond pattogott a
Nelli hallgatására:

– Mit csináljak veled? Mibe
járassalak?

Más kérdések nem ostromolták Nellit.

Ilonka szemei némán tüzeltek a kocsi
belsejéből: alig merte megszólítani
hazatért testvérét.

[kézirásos kiegészítés:] A kocsi robo-
gott mint a sors; s oly rejtelmes volt
mindez Nellinek: honnan <tudták>
sejthették hogy most fog érkezni?
Cenci már másodnap hajtatott a Dö-
métől <megjelölt> jelzett vonathoz;
Nelli nem tudta ezt; csak döbbsent,
ámult és kérdezni nem mert.”

Hf_k
A gádorosi danaidák. 3.
Hf₁ 226.; Hf_k 211.

„[...] fiákker – gördült [...] mint a sors:
Cenci kérdései csak a poggyászra
vonatkoztak, mely feltűnő módon
hiányzott:

– Tán csak nem jöttél egy szál
ruhában?

S praktikus anyai gond pattogott Nelli
hallgatására:

– Mit csináljak veled? Mibe
járassalak?

Más kérdések nem ostromolták Nellit.

Jolán szemei némán tüzeltek a kocsi
belsejéből: alig merte megszólítani
hazatért testvérét. A kocsi robogott
mint a sors; s oly rejtelmes volt mind-
ez Nellinek: honnan sejthették hogy
most fog érkezni? Cenci már másod-
nap hajtatott a Dömétől jelzett vo-
nathoz; Nelli nem tudta ezt: **de nem**
mert kérdezni, mintahogy nem mer-
jük kérdezni a sorsot. [...]”

A teljes változatban, mivel Nelli egy szál ruhában érkezett (3. rész), Cenci Miskának írt, s Miska az általa elküldött holmik közé betette azt a kis ollót, amelyet valamikor Nelli nagyon keresett (4.). „Ez az olló rejtelmes levél volt, melyet Nelli zokogva olvasott, mikor meglátta.” Mióta hazajött, nem esett szó a sótiakról, Imruskáról sem. Most, a síró Nellit letorkoló Cenci említette először: „– Mit risz? – szolt rá Cenci. – Maradtál volna a gyereked mellett! – [...] Aszszonynak ott a helye, a gyereke mellett.” (5.) Ezt követően Nellin üresség és közömbösség lett úrrá, alig mozdult ki anyja házából, a „sötét szobából”, „fogyott, sápadott”, hiába volt a doktor tanácsa (szórakozás, séta), még enni sem akart. Anyja nem ért célt akkor sem, amikor a megszületendő gyermekére hivatkozva fedtte lányát, hiszen benne „valami különös, megmagyarázhatatlan ellenszenv” volt „a meg sem született csöppség iránt”, azt kívánta, hogy „Bár csak meg se születne!” (217) Egy alkalommal pedig Cenci rajtakapta őt a fészerben, amint egy törött ostordarabkát tartott a kezében. Ekkor vitte Cencit anyai ösztöne Sótra Imruskáért. (6.)

Mindebből látható, hogy a teljes regényben az író az első hat részt a gádorosiaknak (Cencinek, Nellinek) szentelte, előrébb hozta azt, amiről a Hf_{PN}-ben csak Imruska Gádorosra érkezése után, a 3. részben olvasunk: Cenci küszködését a szülővel. Mindazt, amit a Hf_{PN}-ben egyetlen fejezetbe (3.) tömörített, a Hf-ban megszakítva, időben is tagolva (Imruska gádorosi tartózkodása előtt és után), több részben (2., 6., 10., 11., 13., 14.) mesélte el.

Az alábbiakban a Hf_{PN} *S évek suhannak el...* fejezetének 3. részét alapul véve mutatjuk meg, hozzá képest miként változott az említett témának a kidolgozása. Az első oszlopban bemutatjuk a Hf_{PN} szövegét, a másodikban jelöljük a változásokat, a betoldásokat, illetve megadjuk azok új helyét a teljes változatban. A könnyebb áttekintés végett jelöljük a bekezdéseket (bkd.).

Hf_{PN}
Ötödik fejezet.
S évek suhannak
el... 3.
 (57. folyt.) Hf_k 791.

3. rész
 1.bkd.

„Az el nem ért cé-
 lok **adnak erőt**
 és **fájdalmat**. Erő
 és fájdalom **talán**
egy-ugyanaz. Azt
hiszem, vége az élet-
 nek, ha minden célt
 elért.

2. bkd.

– Nem halok meg,
 míg adósságom van,
 – mondta Cenci
 néni. A gyermekek
 felnőttek.

Hf_k
A gádorosi danai-
dák. 1.
 Hf₁ 222–223.; Hf_k
 208–209.

1. rész
 1.bkd.

„Az el nem ért célok
fájnak s erőt ad-
nak: erő és fájdalom
tán egy és ugyanaz.
Megállna a világ, ha
minden jól volna;
mint a masina áram
nélkül; fájó elégtel-
lenség a világ árama.
Cenciben feszült ez
az áram, mint bárki-
ben, míg él: vége az
 életnek, ha minden
 célt elért.

2. bkd.

– Nem halok meg,
 míg adósságom van,
 – mondta Cenci
 néni. Évek lüktettek
aggodalmas feszült-
ségben. Egy pilla-
natra sem lehetett
elereszteni a gyeplőt.
 A gyermekek fel-
 nőttek: mindenik
egy-egy terhes cél,
egy lüktetés a nehéz-
ségek láncán, mely
együtt az özvegy éle-
te. Nelli férjhezment,
s az áram átkapcso-
lódott Jóska iránt,
akit Jozsónak becé-
zett Gádoros. Jozsó
igász volt Pesten:

A Hf_{PN}
S évek
suhanak
el...
 3. rész,
 59. folyt.
 23. bkd.
 változata
 (794.)

3. bkd.

4. bkd.

amire »kanász«
rímel a nótában: vi-
haros mesterség. De
a gyeplő Cenci kezé-
ben volt:[...] eleresz-
teti a gyeplőt.
Jolán is megnőtt
már száműzött
hercegnő, aki nem
akart férjhez men-
ni: finom, már kissé
fontyadó, tüskés
féltékenységgel és ér-
zékenységgel; pedig
lett volna kérője.
Cenci nézte, nem
szólt, önző okosság-
gal; kellett a segít-
ség a házában, s már
közeledtek a beteg,
gyenge napok. De
még mindig volt cél,
és feszült az áram.
– Nem halok meg,
míg adósságom
van. – Az oskoláz-
tás sokba került s
az adósság bizony
lassan csökkent. De
íme: a gyerekek fel-
nőttek s a szálló [*]
kitűnő karban volt.
A befektetett pénz
meghozta gyümöl-
csét, a tőkék enge-
delmes és délceg
sort álltak s az egész
hegyen bámulták a
Cenci hadseregét.

2. bkd Cenci lelke most
egy óriás tábla volt,
melyre számok vol-
tak róva: ezen töröl-
getett és számítgatta,
hogy mikor és men-
nyit törölhet? – Nem
halok meg, míg
adósságom van.
3. bkd Inai birták még, fá-
radság nélkül vitték
föl a hegyen. Még
mindig naponta.
Csak feje csüggedt
le, a föld felé, mely-
nek lelkét adta.”
- Hf_{PN}
Ua.
3. részé-
ből, a
80–84. sor
változata
(793.)
5. bkd Inai birták még, fá-
radság nélkül vitték
föl a hegyre. Még
mindig naponta.
Csak feje csüggedt
le, a föld felé, mely-
nek lelkét adta.”
- Hf_k
*A gádorosi danai-
dák. 2.*
Hf_I 224–225.; Hf_k
209–210.
- Hf_{PN}
Ötödik fejezet.
S évek suhannak el...
3. (58. folyt.)
Hf_k 791–792.
- Cenci lelke most
egy óriás tábla volt,
melyre számok
voltak róva: ezen
törölgetett és számít-
gatta, hogy mikor
és mennyit törölhet?
– Nem halok meg,
míg adósságom
van. – A bugyelláris
szíjja megszorult.
[...] Gazda-szeméi
mélyebbre tapadtak:
fonnyadt levél vagy
aszott fürt voltak
izgalmai; elhullt
rőzse s leesett gyü-
mölcs gyültek kö-
tényébe. Az ember
mindig talál vala-
mit, ha végigmegy
a szőlőn s jó gazda
nem megy el úgy,
hogy föl ne szedje.

4. bkd

„(58)

A hegy megváltozott körülötte; csak ő nem változott. A régi, puritán prészázak helyébe modern villák épültek; a tulajdonosok is újak voltak. Cenci emlékek között járt; ez is eladta a szőlőjét, az is. **Az öreg Gőzsy meghalt: mennyi híres muri volt annak idején a tanyájában.** Reggel, ötkor, mikor Cenci ballagott föl a hegyre, még kihangzott a cigány. Most bezzeg csönd van. A prészházban a vincellér lakik; az új gazda hétszámra ki sem néz. Idegen ember, gazdag és zsídó.

2. rész

1. bkd.

„A hegy megváltozott körülötte; csak ő nem változott. Cenci emlékek között járt: hol voltak a régi vidám tanyák? Hol voltak a régi vidám szüretek, nótáikkal, híres mulatságaikkal? A mulatósgazdák elhaltak; kedvetlen utódok vették át elhanyagolt szőlőskertjeiket, se pénzük, sem idejük sokat gondolni rá; hivatalba járnak, vagy pörösködnék a hitelezőkkel. A szőlő csak annyi munkát kapott, amennyi elengedhetetlen muszáj volt; néha még annyit sem; a kivénhedt tőkéket senki sem pótolta; senki sem nézett a munkások után; a lusta vincellér konyhakertet tartott a kopasz pásztákban. Haszon ebből nem volt s a telek is csak azért maradt meg, mert nehéz volt eladni.

5. bkd

A hegy lassankint idegeneké lesz. Cenci nénit nem állítják meg már.

2. bkd.

Lassan mégis cserélődtek a gazdák is. Keresztény ember nem mert szőlőt

mint azelőtt, minden tanya előtt, egy kis beszélgetésre. Nem mondják már mesziről egymásnak, ha föltűnik sovány, töpörödött, bot fölé görbülő alakja:

6. bkd. – Jön a Cenci néni!
 7. bkd. Nem ismerik őt többé névszerint. Csupán a jelenséget ismerik, a különös, régi világból itt maradt, elpusztíthatatlan öreg asszonyt, ki olyan, mint a föld szellemeinek egyike: s könyveket olvasó, csufondáros eszű modern gyerekek a villa rácsai mögül vizsgálva őt, könnyedén elnevezték: – Az ösasszony!”

3. bkd.

venni: de házardabb zsidók vállalkoztak. – A Gőzsyék eladták! – kiáltott a képviselő Cenci nénire, mikor elment a tanyája előtt, mely útba esett neki. – Bár nekem is akadna valami jó vevő! Isten uccse, nem kéretném magam.

4. bkd.

Cenci összeszorította a fogát: úgy kell nektek! A Gőzsyék is tele voltak adósságokkal, mióta meghalt az öreg. Cenci a szegény Józsira gondolt, és a maga adósságaira. Előtte állt a nagy, oszlopos Gőzsy-prészház, mennyi bolond muri színhelye az is! Reggel ötkor, mikor Cenci ballagott föl a hegyre, még kihangzott a cigány. Cenci már özvegy volt s már akkor is így ment: összeszorítva fogát, kezében a bot és a szatyor. Gőzsy Pepi a megyéhez került, s most benn lumpol Sóton: az egész megye Gőzsy Pepije! s lám, rámegy a szőlő! Bez-

zeg csöndes most a
híres pince! A prés-
házban a vincerlér
rámol: az új gazda
nagy újításokat ter-
vez. Idegen ember
gazdag és zsidó.

5. bkd. Cenci emlékek kö-
zött járt, de nem az
emlékekkel törődött:
[...]marad még a
másik.

6. bkd. – Nem halok meg,
míg adósságom van.

7. bkd. Nelli sorsán [...] szö-
kevénye volt.”

[Az adott részletben a Hf₁-ben a „szöllő” helyett mindenütt: a „szőlő”-alak fordul elő.]

A regény teljes változatában, *A gádorosi danaidák* című fejezetben tehát először (az 1–2. részben) Cenci küzdelméről, felfogásáról olvasunk. Nem adja el idegeneknek a szőlőt, s erőfeszítése már-már meghozza gyümölcsét („a nagy kád oldala ez évben magasra várta az évszámot”), s Nelli megérkezése ellenére is bizakodó. S csak Cenci küzdelmének és felfogásának bemutatása után (nagyobbrészt új fejezetrészekben, a 3., 4., 5., 6.-ban) lesz szó részletesen Nelli fogadtatásáról, helyzetéről a „sötét szobában”, lelkiállapotáról, majd (a 7–8–9. részekben) Cenci sóti, illetve Imruska gádorosi látogatásáról. Ez utóbbi részekbe a Hf_{PN} megfelelő helyéről (2. r.) kerülnek át szövegegységek, de gyakran kibővülve, átalakulva.

Mivel a Hf_{PN}-ben egyetlen fejezetben (3.) van szó Cenci küzdelméről, nem hangsúlyozódik, mitől kap az újabb és újabb motivációkat, s miképp kezdi a munkát a fáradhatatlan öregasszony újra meg újra töretlen lendülettel. A regény teljes változatában egymástól távol eső részekben és kibővítve láthatjuk egyrészt Cenci ellenállását a szőlők általános eladási hullámában (1–2.), másrészt a filoxéra

csapását követő új szőlőtelepítését, amikor ismét csak figyelmen kívül hagyja környezetének véleményét. (11., 13[12]., 14[13].)

A Hf_{PN} adott fejezetének 3. részéből a filoxéráról szóló szöveg-egység tehát *A gádorosi danaidák* fejezetének 11. részébe kerül.

Hf_{PN}
Ötödik fejezet.
S évek suhannak
el... 3.
 (58. folyt.) Hf_k
 792–793.

Hf_k
A gádorosi danai-
dák. 11.
 Hf_i 244–246.; Hf_k
 228–229.

3. bkd.
 közepe

„[...] a szőlőben oly
dolgok történtek [...]
az aggodalmas áram
ismét megfeszült,
s a bugyelláris szíjai
megszorultak.
A szőlő új áldozatot
követelt: új és szo-
morú számok lib-
bentek a levegőbe,
s Cencit egyszerre
elhagyta köszvénye;
újra naponta haj-
nalban mászott föl
botjával a hegyre,
melyre alig lehetett
ráismerni.
 [Hf_i: szőlő, szíjjai]

3. rész
 9. bkd. **„A változások pe-**
dig sokasodtak. Az
 1893-as év emléke-
 zetes maradt Gádo-
 roson, mint a nép-
 vándorlás. [...] mely
 rögtön keveredik s
 forrong.

4. bkd. **Mert a hegyen meg-**
sokasodtak a válto-
zások. Az 1893-as
 év emlékezetes
 maradt Gádorson,
 mint a népvándorlás.
 [...] mely rögtön ke-
 veredik s forrong.

10. bkd. A föld öltönyt cserélt, nagy táblák [...] mint a beteg ember.
11. bkd. S az ijedt gazdák [...] vakarta a fejét. A villa új gazdája amerikai vesszőket hozatott. Persze, [...], mint a macska.
12. bkd. – Magunkfajtanak nem való az – mondták a régi gádorosiak. – Mit akar avval a vesszővel? – Inkább eladták a szőlőjüket. Vagy lett krumpliföld. Pénzük se volt. **A földvándorlás kora volt ez**, potom áron potyogtak a szőlők. Tönkrement emberek jajgattak. Kaputos embernek már alig volt nagyobb szőlője. [...] – Mit akar avval a vesszővel? Micsoda bor lesz abból?
13. bkd. – Sohse ad az olyan bort, mint a régi! – mondta a képviselő Cenci néninek, aki megállt előtte az utpartján, teleszedett köténnyel, **mert a**.
5. bkd. A föld öltönyt cserélt, nagy táblák [...] mint a beteg ember.
6. bkd. S az ijedt gazdák [...] vakarta a fejét. A Gőzsy-villa új gazdája – mert a régi prэшházból modern villa lett – amerikai vesszőket hozatott. Persze, [...], mint a macska.
7. bkd. – Magunkfajtanak nem való az, – mondták a régi gádorosiak. – Mit akar avval a vesszővel? – Inkább eladták a szőlőjüket. Vagy lett krumpliföld. Pénzük se volt. **A földvándorlás új kora kezdődött**, potom áron potyogtak a szőlők. Tönkrement emberek jajgattak. Kaputos embernek már alig volt nagyobb szőlője. [...] – Mit akar avval a vesszővel? Micsoda bor lesz abból?
8. bkd. – Sohse ad az olyan bort, mint a régi! – mondta a képviselő Cenci néninek, aki megállt előtte az út partján, teleszedett köténnyel,

**régi volt most is,
s mindig talál az
ember valamit, ha
végigmegy a szőlőn,
gyümölcsöt, rőzsét,
amit érdemes föl-
szedni. Jó gazda,
nem megy el úgy,
hogy föl ne szed-
je,** Cenci nem felelt
semmit, számított.

Ismerte a férfiak
eszét, s nem sokra
tartotta. „Te is csak
olyan férfi vagy!”
– gondolta magában.

Variációja
a Hf ua.
fejeze-
tének 1.
részébe
kerül
(209)

mint szokta, bölcs
gazdaként a szom-
szédokat figyelve a
bajban. Cenci néni
nem felelt semmit,
számított. Ismerte a
férfiak eszét, s nem
sokra tartotta. »Te
is csak olyan férfi
vagy!« – gondolta
magában.

14. bkd. A férfiak mindig
15. bkd. ilyen haszontalan-
16., 17., ságokra gondolnak;
18. hogy „nem olyan bor
lesz, mint a régi”!
Persze, mert maguk
nyakalják a borukat:
nem csoda aztán,
ha nem hoz a szőlő!
Cenci helyzete tra-
gikus volt, de neki
nem volt érzéke a
tragikum iránt: mit
ér siránkozni?
– Nem halok meg,
míg adósságom van.
– gondolta, és most
egyszerre érezte,
hogy nincs még itt
az ideje, meghalni.
Új adósságot kell
még felvenni.
Újra kell kezdeni.

9. bkd. A férfiak mindig
10. bkd. ilyen haszontalan-
11. bkd. ságokra gondolnak,
hogy »nem olyan
bor lesz, mint a
régic! Persze, mert
maguk nyakalják a
borukat: nem csoda
aztán, ha nem hoz a
szőlő! Cenci nem a
jó boron kesergett:
nagyobb gondjai
voltak. A bor megöl-
te férjét, tönkretette
régi gazdagságát:
amit a bor vétett,
azt a szőlőnek kell
megfizetni! Cenci
küzdött a szőlővel,
mint egy élőlényel:
tragikus küzdelem!
Már-már lebirta,
már-már diadal-
al fizette ki utolsó

Nem ijedt meg. Már
újra kezdte párszor.

adósságát: és most
mindent újra kell
kezdeni.
Cenci nem ijedt
meg: már újrakezdte
párszor.
Pénz kell újra: új
adósság, és új erő,
mert »nem halhat
meg, míg adóssága
van«!

19., 20.
bkd. A képviselő még
beszélt.
[...] Neki nem volt
természetében a sok
beszéd. Számított.
S már másnap írt
Sótra, alanyokért.
Zsidókhöz ment,
pénzért. [...]”

12., 13.
bkd. A képviselő még be-
szélt. [*]
[...] *Neki* nem volt
természetében a sok
beszéd. Számított.
S már másnap írt
Sótra, alanyokért.
Zsidókhöz ment,
pénzért. [...]”

[*] A kéziratalmazban van egy fólió, amelyen a Hf *A gádorosi danaidák* fejezetének 11. részébe kerülő fent bemutatott, új szövegváltozat („Cenci nem a jóboron [...] A képviselő még beszélt”) található. (OSZK Fond III/1602/4) Ez a végleges változat szövegétől – a helyesírást leszámítva – egy szóban tér el: „küzdelem” áll az „erő” helyett („Pénz kell újra; új adósság, és új küzdelem; mert [...]”). A Hf₁ nem tartotta meg ennek a feljegyzésnek a helyesírását sem: a rövid u-k helyett hosszút találunk (új-új), s a szöllő helyett szőlő-t; a Hf₃ a „szöllő”-formához tért vissza, s ezt követi a kritikai kiadás.

Hf_{PN}
Ötödik fejezet.
S évek suhannak
el... 3.
 (59. folyt.) Hf_k
 793–794.

Hf_k
A gáadorosi danai-
dák. 11.
 Hf₁ 246.; Hf_k
 229–230.

21. bkd. „(59)

Egy idő óta nagyon
 tudott a zsidókkal
 bánni. [...] alacsony
 ügyeik közt.

14. bkd.

„Egy idő óta nagyon
 tudott a zsidókkal
 bánni. [...] alacsony
 ügyeik közt.

22. bkd.

– Cenci nénitől nem
 féltjük a pénzt! – mo-
 solyogtak. – Cenci
 néni, tetszik tudni, és
 bocsánatot kérünk,
 ért hozzá, mint akár-
 melyik zsidó... – S
 boldogok voltak, a
 snobság egy nemével,
 ha bizalmaskodva
 nénizhették az öreg
 urinőt.

15. bkd.

– Cenci nénitől nem
 féltjük a pénzt! – mo-
 solyogtak. – Cenci
 néni, tetszik tudni, és
 bocsánatot kérünk,
 ért hozzá, mint akár-
 melyik zsidó... – S
 boldogok voltak, a
 snobság egy nemével,
 ha bizalmaskodva
 nénizhették az öreg
 úrinőt.

23. bkd.

Cenci azonban be-
 szította a fogát, [...] evez
 kifelé az Élet szennyes
 tócsájáról! A nagy fia meghalt,
a leányáról különös
hírek jöttek: nem
busult és nem cso-
dálkozott semmin.
Maga az Élet volt ő,
ki mindent megértett
és mindenen tulment:
kegyetlen és cél nél-
kül is céltudatos.
Miért ragaszkodott

16. bkd.

Cenci azonban be-
 szította a fogát [...] evez
 kifelé az Élet szennyes
 tócsájá-
 ról. Urát elvesztette,
vagyona elúszott,
 a nagy fia meghalt,
két lánya, mint két
hajótörött, kapasz-
kodtak fájó térdeibe:
mire várt még? mihez
ragaszkodott oly
makacsul?

oly makacsul a
 földhöz? Miért nem
adta föl a küzdel-
met, mint annyi más,
mint erős férfiak?
Egy fia volt még.
Peszen, híró, ma-
gas állásban, hamar
 avansált, de az alig
 jött haza Gádorosra,
 tiszteletteljes, rövid
 időzésre, vagy tisz-
 teletteljes leveleket
 küldött névnapokon.
Lánya is volt még.
Ilonka, otthon, aki
 nem akart férjhez-
 menni, Száműzött,
 hercegnő, fiúom,
 már kissé fonyvadó,
 tüskés félénkséggel,
 és érzékenységgel:
 pedig lett volna,
 kérője, Čenči néz-
 te, nem szólt, őnzó,
 okossággal; kellett a
 segítség a házban, s,
 már közeledtek ta-
 lán a beteg, gyöngé-
 papok, Čenči kösz-
 yenyés volt, s néha,
 már kocsin ment,
 föl a szőlőbe, Miért
ragaszkodott? Kinek
érdeke volt már eb-
ben a földdarabban?
Ilonka sokszor keser-
 rüen fakadt ki magá-
 ban. Csak fáradtság,
 csak teher.”

Ennek
 a Hf₁-ben
 A gádorosi
 danaidák
 1. részében
 van a variá-
 ciója (208) 16. bkd.

kinek törtéte magát
ezért a
földdarabért? Jolán
 sokszor keserüen
 fakadt ki magában.
 Csak fáradtság, csak
 teher. S ki tudja, nem
vész-e bele megint
az a rengeteg pénz?
 [...]” [*]

A *-gal jelzett végleges szövegnek egy korábbi változatára (ahol még a Jolán helyén az Ilonka neve áll) ismerünk a fent említett fólió (OSZK Fond III/1602/4) másik oldalán: „Urát elvesztette, vagyona elúszott, a nagy fia meghalt, <egyik lánya világ szájára került> két lánya, mint két hajótörött, kapaszkodtak fájó térdeibe: mire várt még? mi<nek>hez ragaszkodott ||:oly makacsul?:|| <Miért> Kinek törte magát ezért a földdarabért? Ilonka sokszor”.

Folytatjuk a Hf_{PN} *S évek suhannak el...* c. fejezete 3. részének idézését onnan, ahol megszakítottuk: – bekezdésen belül, ott, ahol a Hf_I-ben új fejezetrészt nyitott az író.

Hf _{PN} 3. rész	Hf _{PN} <i>Ötödik fejezet.</i> <i>S évek suhannak el...</i> 3. (59. folyt.) Hf _k 794–795.	Hf _{PN} 2. rész 5–6. bkd.	Hf _k	Hf _k <i>A gádorosi danai-dák.</i> 11., 12. Hf _I 11., 13.[12.]; 246., 246–248. Hf _k 230–232.
24. bkd.	„– Inkább eladná mama! – De Cenci kormányformája [...] »ha későn, ha csonkán, ha senkinek«. A vesszők megérkeztek, egész Gádoros és Sót is beszélt már a Cenci néni vállalkozásáról. Néhányan bátorságot kaptak utánozni, de legtöbben nem jósoltak semmi jót.	11. r. vége; 17. bkd.	12. rész 1. bkd.	„[...] rengeteg pénz. – Inkább eladná mama! – De Cenci kormányformája [...]»ha későn, ha csonkán, ha senkinek«. 12. A vesszők megérkeztek, egész Gádoros és Sót is beszélt már a Cenci néni vállalkozásáról. Néhányan bátorságot kaptak utánozni, de legtöbben nem jósoltak semmi jót.

25. bkd. – Bolond ez a Cenci!
– mondta Döme Sótton, [...] a kútnál...
26. bkd. – Bolond ez a Cenci, adósságokba [...] bolond. Miskával is már nem lehet beszélni düh nélkül. tisztára mameluk! Persze, az Állam embere, a feleségét hagyja futni egy szelekótyával, ő meg ül a hivatalban, csak ül, ül, és védi a kormányt, a minisztert, aki megfizeti!
Mi lesz ezzel az országgal?!
2. bkd. – Bolond ez a Cenci!
– mondta Döme Sótton, [...] a kútnál...
3. bkd. – Bolond ez a Cenci, [...] bolond, **mi lesz ezzel az országgal?!**
S kifakadt Miska ellen, aki maga járt el Cenci kommissziójából az amerikai vesszők dolgában.
– Hogy tudtál ilyet tenni? – Döme dühe mögött Erzsi állott, [...] A filoxéra legyőzhetetlen szörnyeteg volt.
Erzsi szavaiban: s Gitta nagyított ábrákat mutatott róla, egy természetrajzi könyvből, ahol csak ugyan rémes szörnyetegnek látszott.
4. bkd. – Bolond ez a Cenci!
– mondta Döme és Erzsi szekondált:
5. bkd. – Örüljön, ha el tudja adni a szülletét, Döme bácsi!
6. bkd. Döme el tudta adni, noha elég olcsón s a pénz a titkos fiókba vándorolt, [...] egy szelekótyával.
7. bkd. – Micsoda férfi vagy te? Erővel kellett volna lefogni

8. bkd. a pénzét; nemhogymég segíteni a bolondságában!
S hogy Miska tiltakozott, mert Cencinek nem kell gyáms becsületes ember híven végzi el a rábizottat: Döme morogva ment vissza szobájába: igazi mameluk beszéd!
27. bkd. – Itt mindenki eladja magát, az a baja ennek az országnak! A tehetséges emberek odaadják magukat eszköznek a Hatalom kezébe!
 Cenci meg amerikaiak ültet: ki látott már ilyet? **Üljön** nyugodtan a hátulján! Mindenki meg van bolondulva!”
9. bkd. – Neked persze könnyű ott a hivatalban! Miattad akár tönkremehet minden! **Mi lesz ezzel az országgal?**
 A Cenci meg amerikaiak ültet: ki hallott már ilyet? **Maradjon** nyugodtan a hátulján! Mindenki meg van bolondulva!
13.”
- Hf_{PN} 3. rész *Ötödik fejezet.*
S évek suhannak el...
 3.(59–60. folyt.)
 Hf_k 795–796.
- Hf_k *A gádorosi danaidák. 7., 8.*
 Hf_i 235–236., 236.
 Hf_k 220.
28. bkd. „Egy és ugyanaz napról-napra. A sóti házban nem volt valami változatos az élet, épp oly kevéssé, mint a gádorosiban. Mig egy ismerős halovány arc fojtott hire kelt
7. rész

megint ez egyhan-
guság fölé, rejtelve-
sen, egy visszatért,
valaki, akit nem
volt lehetséges em-
liteni, de aki itt volt
mégis már közel, az
életben, Gádoro-
son, egy hajótörött
virág a partra vetve!
 Visszatérése, mely
 nem létezett az ajkak
 számára, a lelkekben
 remegett, fájdalma-
 san és mélán izgatva
 őket; és újra fölme-
 rült a Cenci alakja,
 a szigorú, de okos
 Cencié, aki lányát,
 mint egy megszökött
 és visszatért rossz
 gyereket, meglepetés
 nélkül, mintha várta
 volna, fölénytel és
 nem is idegeskedve,
 küldi a „sötét szo-
 bába”: – **csülekedé-**
teit és érzéseit – óh,
hogyné! – épp oly
kevésbé yeszti komo-
lyan, mint egy meg-
yerni való, de nem,
feléltős gyereket!..

29. bkd.

Bolond ez a Cenci!
 – **mondta Döme**
bácsi, aki komo-
lyan vett mindent;
mindenféle apropos
nélkül mondta ezt,
mert hiszen a dolog-

6. bkd.

„A sóti házban **most**
említették először
Nellit – noha nem
most gondoltak
rá először – mióta
megint itt volt, kö-
zel, az életben, Gá-
doroson. Visszatéré-
 se, mely nem létezett
 az ajkak számára, a
 lelkekben remegett,
 fájdalmasan és mé-
 lán izgatva őket;

s **Döme százszor is**
elmondta egy nap
és apropos nélkül
(sőt értelmetlenül,
mert hisz maga küld-
te Nellit anyjához):

ról egyáltalában nem beszéltek. Miska értette mégis, de **nem szolt**; komor volt, de [...] az leánya. Miska ítélkezett: **biró volt.** Semmi ellenvetése sem volt, **mikor Cenci eljött Imruskáért**, de semmi üzenőnivalója sem Nelli számára.

7. bkd.

– Bolond ez a Cenci!
– Miska értette, de **sohase felelt rá**; komor volt, de [...] az leánya. Miska ítélkezett: **mert mégis csak ő volt a Bíró.** Semmi ellenvetése sem volt **a Cenci kívánsága ellen**, de semmi üzenőnivalója sem Nelli számára.

Hf_{PN},
2. rész,
5. bkd.-ből
(789);

Hf_k
8. bkd

Cenci meghallgatta a véleményeket mint egy legfőbb államhatalom, aki meghallgat szótlanságán dönt a maga feje szerint.

Hf_{PN},
3. rész
28.
bkd.
variációja
(795);

Cenci nem moralizált s **nem idegeskedett**, – **hogyanne – megverni való gyerekek cselekedetein: egyszerűen tette amit szükségesnek látott.**

Hf_{PN},
2. rész.
5. bkd.
kis változtatással
(790)

Hf_k
9. bkd.

Csakugyan Imruskáról volt szó: a **részleges amnesztia egy különös tényéről, melyben a kisfiúnak jutott szerep.** Imruska **az udvaron várta sorsát, szofikus rezignációval, mely anyjától örökölt attitűdje volt.**

**az egész ellenséges
világ ellen**

30. bkd.

(60)

S Döme kiállva az
udvarajtóba, most
már Imruskát sem
látta, egyetlen ba-
rátját: barát nélkül
maradt. És tovább
dörmögött Cencire,
aki elvitte a gyere-
ket, ebben a hüvös,
szeles őszi időben,
egy seprűznivaló
anya kedvéért, a
hosszú kocsitúra:

31. – Meghül az a
bkd. gyerek!

4.”

a Hf_{PN} 2. rész
6., 7. bkd.
átvétele
(790)

Hf_k
a 8. rész
eleje:
(220.)
Hf_I:
(236.)

8.

Cenci röviden ki-
adta rendelkezéseit,
s másnap Imruskát
pakolta maga mellé
a Püspök kocsijába.
Döme dohogott, és
mert hüvös, különös
tavasz volt, és nagy
hegyeken kellett
keresztülhajtani, azt
találta ki, hogy:
– Meghül az a
gyerek!
Döme öreg szívében
[...] érzések csatáz-
tak [...], az anya em-
léke [...] a gyermek
távozása [...]”

Babits a Hf_{PN} *S évek suhannak el...* c. fejezetének 2. és 3. részéből (felváltva innen és onnan) vágta össze *A gádorosi danaidák* 7. részének utolsó és a 8. első bekezdéseit, amelyeket néha megváltoztattott, illetve kiegészített. A *Hagyatékb*ban találunk néhány olyan feljegyzést, amely a kiegészítéshez készült. Ezeket az alábbi táblázat második oszlopában mutatjuk be. Az első két-, illetve háromsornyi próbálkozást Babits függőleges vonallal áthúzta, s ez alatt született meg a két bekezdésnyi szinte véglegesnek mondható változat, amelyben a szerző kipontozta a Hf_{PN} változatlanul hagyott helyeit (az eredetileg folyamatos szövegrészt az összehasonlítás kedvéért széthúztuk). Az első oszlopban az eredeti szövegeket közöljük, de az átcsoportosítás rendjében – elválasztva a különböző helyről valókat, megadva az eredeti helyüket a Hf_{PN}-ben; a végleges változatot a harmadik oszlopban hozzuk (az egymást követő négy bekezdést szintén széthúztuk).

Hf _{PN} <i>Ötödik fejezet.</i> <i>S évek suhannak el...</i> 2., 3. (57., 59. folyt.) Hf _k 789–790; 795–796.	Hf _{PN}	OSZK Fond III/1604/26; kézirás	Hf _k <i>A gádorosi danaidák.</i> 7–8. utolsó hat bekezdés Hf _i 235–236. Hf _k 219–221. <u>„[...] Imruska rögtön</u> <u>érezte, hogy róla van</u> <u>szó, az eltűnt világ ma-</u> <u>gának reklamálja.</u>
„Imruska komoly dolgozat sejtett, bá- mult, gondolkozott és meglapult.	2. rész 4. bkd 5. bkd.	„< – Bolond ez a Cen- ci! – mondta a szakál- lába, mint annyiszor (789–790) már	<u>Cenci Miskát hívatta</u> <u>audenciára, [...] Miska</u> véleményeit, Döme dúheit adta elő; de Cenci parancsait. [...] a Férj és a Bíró.
<u>Másnap nagy családi</u> <u>tanács volt [...]</u> Miska véleményeit, Döme dü- heit adta elő, de Cenci parancsait. [...] a Férj és a Bíró.	első fele 57. folyt. (789–790)		
[...] Egy és ugyanaz napról-napra. A sóti házban nem volt vala- mi változatos az élet, [...] <u>Míg egy ismerős</u> <u>halovány</u> <u>arc fojtott hire kelt</u> <u>megint</u> [...] akit nem volt lehetséges említeni, de aki itt volt mégis már közel, az életben, Gá- doroson, <u>egy hajótörött</u> <u>virág a partra vetve!</u> Visszatérése, mely nem létezett az ajkak számára, a lelkekben remegett, fájdalma- san és mélán izgatva őket; <u>és ujra fölmerült</u> <u>a Cenci alakja [...]</u>	3. rész 28. bkd. 59. folyt. (795)	A sóti házban különös hangulat <<volt>> uralkodott, mióta egy halott itt volt megint közel, az életben, Gádoroson.> A sóti házban most em- lítették először Nellit, (<....>noha nem most gondoltak rá először, mióta megint itt volt, közel, az életben, <g>Gádoroson. Vissza- térése ----- ----- izgatva őket;	<u>A sóti házban most</u> <u>említették először</u> <u>Nellit –</u> <u>noha nem most gondol-</u> <u>tak rá először – mióta</u> <u>megint itt volt, közel,</u> az életben, Gádoroson. Visszatérése, mely nem létezett az ajkak számára, a lelkekben remegett, fájdalmasan és mélán izgatva őket;

nem is idegeskedve,
küldi a „sötét szobá-
ba”: „cselekedeteit
és érzéseit – óh hogy-
ne! – épp oly kevéssé.
ygszi komolyan, mint
egy megverni való, de
nem felelős gyerekeit.”

Bolond ez a Cenci!

– mondta Döme bá-
csi, aki komolyan vett
mindent; mindenféle
apropos nélkül mond-
ta ezt, mert hiszen a
dologról egyáltalában
nem beszéltek. Miska
értette mégis, de nem
szólt; komor volt, de
nyugodt, mert az úgy
illik férfihoz; méltá-
nyolta az anya meg-
bocsátását, aki nem
ítélkezhet, még egy
másik anya fölött sem,
ha az leánya. Miska
ítélkezett: **bíró volt.**
Semmi ellenvetése sem
volt, mikor Cenci eljött
Imruskáért, de semmi
üzennivalója sem Nelli
számára. [...]

29. bkd.
(795–

796)

s Döme százszor is
elmondta egy nap,
<minden apropos> és
apropos nélkül:
– Bolond ez a Cen-
ci! – Miska értette, de
<nem szólt> sohase
felelt rá; <méltó> ko-
mor volt, de nyugodt,
---- ha az <leánya> le-
ánya. Miska ítélkezett:
mert mégis <...> csak
ő volt a bíró. Semmi
ellenvetése sem volt a
Cenci kívánsága ellen,
de semmi üzen-nivalója
sem N. számára.

s Döme százszor is
elmondta egy nap és
apropos nélkül: [...]

– Bolond ez a Cenci! –
Miska értette, **de so-**
hase felelt rá; komor
volt, de nyugodt, mert
az úgy illik férfihoz;
méltányolta az anya
megbocsátását, aki
nem ítélkezhet, még
egy másik anya fő-
lött sem, ha az leánya.
Miska ítélkezett: mert
mégis csak ő volt a
Bíró. Semmi ellen-
vetése sem volt a Cenci
kívánsága ellen, de
semmi üzen-nivalója
sem Nelli számára.

Másnap nagy csalá-
di tanács [...] Cenci
meghallgatta
a véleményeket,
mintegy
legfelsőbb államhata-
lom, aki meghallgat
szótalan és aztán

2. rész
5. bkd.
másik
fele;
57. folyt.
(789)

Cenci meghallgatta
---- feje szerint.

Cenci meghallgat-
ta a véleményeket,
mint egy **legfőbb**
államhatalom, aki
meghallgat **szótlan** s
aztán dönt a maga feje
szerint.

dönt a maga feje
szerint.
[...]

[...] és újra fölmerült a 3. rész
Cenci alakja [...] **nem** 28. bkd.
is idegeskedve, küldi a 59. folyt.
„sötét szobába”:-, cse- (795)
lekedeteit és érzéseit.
- óh hogyné!-, épp.
oly kevéssé veszi kő-
molyan, mint egy.
megvégni való, de nem
felelős gyerekeft..

[...] 2. rész
A részleges amnesztia 5. bkd.
valamely különös té- vége.
nyéről volt szó, amely- 57. folyt.
ben Imruskának jutott (790).
szerep. Imruska sejtet-
te, hogy róla beszélnek
és várta sorsát, szinte
sztouikus rezignációval,
mely anyjától öröklött
attitűdje volt az egész
ellenséges világ ellen.

A beszédek meghallga- 6. bkd
tása után Cenci röviden
kiadta rendelkezéseit,
s másnap Imruskát
pakolta maga mellé
a Püspök kocsijába.
Döme dohogott, és 7. bkd
mert hüvös, különös
tavasz volt, és nagy he-
gyeken kellett keresz-

Cenci nem moralizált,
se nem idegeskedett
– hogyné! – megvéni
való gyerekek cseleke-
detei<.>n; egyszerűen
tette amit szükségesnek
látott. Csakugyan”

Cenci nem moralizált
s nem idegeskedett.
- hogyné - megver-
ni való gyerekek cse-
lekedetein: egyszerűen
tette amit szükségesnek
látott.

Csakugyan Imruskáról
volt szó: a részleges
amnesztia egy különös
tényéről, melyben **a**
kisfiúnak jutott szerep.

Imruska az udvaron
várta sorsát, sztoikus
rezignációval, mely
anyjától öröklött at-
titűdje volt az egész
ellenséges világ ellen.

8.
Cenci röviden kiadta
rendelkezéseit, s más-
nap Imruskát **pakkolta**
maga mellé a Püspök
kocsijába.

Döme dohogott, és
mert hüvös, különös
tavasz volt, és nagy he-
gyeken kellett keresz-

tülhajtani, azt találta

ki, hogy:

– Meghül az a gyerek! 8., 9.

Cenci néni alig szólt bkd

valamit [...]” (790)

tülhajtani, azt találta

ki, hogy:

– Meghül az a gyerek!

Döme öreg szívében

[...] érzések [...] az

anya emléke [...] a

gyermek távozása [...]

Nagyanyi alig szólt

valamit [...]”

A regény teljes változatában *A gádorosi danaidák* c. fejezet 1. részében szóba kerülnek a szőlővel küzdő özvegy, Cenci néni gyermekei is. Jolán bemutatása az 1. részben – a névcserét leszámítva – alig változik. Ezzel szemben testvérét, a Hf_{PN}-ben csak a regény utolsó előtti fejezetének 3. részében feltűnő, de név szerint nem említett fiút a Hf_{PN} szövegének átdolgozott részeiben Jozsó néven hosszabban jellemzi az író, hiszen ő később Imruska történetében fontos szerepet kap.

Hf_{PN}

Ötödik fejezet.

S évek suhannak el... 3.,

22. bkd, (59. folyt.), Hf_k 794.

Hf_k

A gádorosi danaidák. 1. rész

2. bkd

Hf_i 222–223. Hf_k 208.

[...]

„Egy fia volt még Pesten, bíró, magas állásban, hamar avansált, de az alig jött haza Gádorosra, tiszteletteljes, rövid időzésre, vagy tiszteletteljes leveleket küldött névnapokon.

[...]

„A gyermekek felnőttek: mindenik egy-egy terhes cél, egy lüktetés a nehézségek láncán, mely együtt az özvegy élete. Nelli férjhezment, s az áram átkapcsolódott Jóska iránt, akit Jozsónak becézett Gádoros. Jozsó jogász volt Pesten; amire »kanász« rimel a nótában: viharos mesterség. [...] a gyeplőt.

Lánya is volt még, Ilonka, otthon, aki nem akart férjhezmenni. Száműzött hercegnő, finom, már kissé fonnyadó, tüskés félénkséggel és érzékenységgel.

Jolán is megnőtt már, száműzött hercegnő, aki nem akart férjhezmenni: finom, már kissé fonnyadó, tüskés félénkséggel és érzékenységgel; pedig

gel: pedig lett volna kérője. Cenci nézte, nem szólt, önző okossággal: kellett a segítség a házban, s már közeledtek talán a beteg, **gyöng**e napok.” [...]

lett volna kérője. Cenci nézte, nem szólt, önző okossággal: kellett a segítség a házban, s már közeledtek a beteg, **gyenge** napok.” [...]

Ilonkáról a Hf_{PN} későbbi részeiben még megtudjuk, hogy „gyűlölte a szőlőt, mely rabságban tartotta gyermekkorá óta valamennyiüket, elvette anyját, s robotra ítélte fiatal napjait; – nem, látni sem akarja a szőlőt, ha nem muszáj!” (Hf_{PN} 5/5, 800.) Anyját a szőlő eladására biztatta. Nellivel szemben szemérmesen tartózkodó volt; s anyja helyett „Ilonka, mint nagynéni, fogadta szenvedélyes gondjaiba a jövevényt és Nelli rábizta [...]”. (Hf_{PN} 5/6., 803.)

A teljes regényben is megmaradtak Jolán bemutatásának ezek az elemei – néha szövegszerűen is, máskor szövegváltozattal, például: „[...] gyűlölte a szőlőt, melynek rabjai voltak mindannyian; mely elvitte a pénzt, robotba fogta anyjukat s örömtelenné tette gyermekkoruk napjait.” (226–227) De Jolán jellemzése új elemekkel is bővült, figurája új szerepeket kapott: ő az, aki a jelenre figyelő Cenci helyett siratta a halottakat (210); aki tűnődött Nelli sorsán (210); aki a többiek helyett is „misére ment”, litániára (214, 216); aki előkészítette Nellit Imruska érkezésére (222); minden ellenszenve ellenére a szőlőbe is kikényszerült, hogy segítsen anyjának, amikor Nelli a gyermek miatt nem mehetett (234). – Cenci néni szőlővel folytatott, mindenki másra tekintet nélküli küzdelmének robotosát és áldozatát, az élet egyszerű, természetes örömeiből is kimaradt vénlányt, a türelmetlen „danaidá”-t így láttatja az író: „Jolán egész élete egy várakozás volt; bál, utazás, szép ruha mindig új kódok ígérete maradt, míg minden titkos és szegényes vágya egyetlen határidőre tolóddott ki: *majd ha kifizettük az adósságot!* Közben az évek teltek, a vidám arc sápadt és fonnyadt már s a vágyak maguk is asztak, soványodtak: de aszottan nem kevésbé szívósak maradtak, megedzve az időtől s könnyek esőjétől. Jolán már alig vágyott bálba, ahol rosszul is érezte volna magát; de szép ruhát kívánt még, amilyen a főispán-kisaszonyoknak van; s egy nagyobb cselédet a kis sváb lány helyett, kevesebb munkát s egy utazást Pestre esetleg, színházba menni és be-

vásárolni. Élezte e vágyakat Nelli megérkezése, aki még Velencében is járt, oly szenvedések árán, melyek óhatatlanul bizonyos fölényt adtak neki a Jolán szemében. A [...] Szöllő, nemhogy hozna valamit, azt is elveszi, amit eddig hozott; s nemhogy szó sincs szép ruháról, pesti útról és nagyobb cselédről, hanem úgy lehet még a kis svábot is el kell bocsátani s új télikabát helyett Cenci egy régi subáját alakítani át. Ki képzelte Tantalust férfinak? A női Tantalusok szomjúsága égőbb: kivált ha nyakukon ama szomorító teher, a három X.” (Hf₁ 249., Hf_k 232–233.)

Hangsúlyos és előremutató módon jelenítődik meg már a Hf_{PN} átdolgozott részeiben a szőlő, a vagyon miatti ellentét, neheztelés a család nő (Jolán, Nelli) és férfi (Jozsó) tagjai között. Jolán az ifjúságát áldozta fel azért, ami a fiútestvér öröksége lesz. És Cenci néni ezt így tartotta természetesnek: „A szőlő Jozsóé lesz; ő a férfi; de nektek kell törődnötök vele: mert öneki hivatala van, s míg át nem helyezik, csak szüretre jöhet haza. A ház a tiétek. Döme bácsitól is jut nektek valami.” (Hf₁ 232., Hf_k 217.) Jozsó pedig „már pesti jogász korában is féltékenyen őrködött a maga járandóságán, s hogy ház és szőlő minden gyümölcséből megkapja a részét; amit hónapos szobájában hangos diákösszejöveteleken fogyasztott el a kollégákkal”. (Hf₁ 269, Hf_k 251.) A fejezet utolsó képe a testvérek kicsinyes osztozkodását mutatja dióverés idején, Nelli második megtérésekor. (Hf₁ 269–270; Hf_k 251–252.)

*

A gádorosi danaidák című fejezetben legtöbb szó Cenci mellett a Gádorosra megtérő Nelliről esik. S vele kapcsolatban néha Imruskáról. A Hf_{PN}-ben a gádorosiak története a *S évek suhannak el...* című fejezet 2. részében kezdődik: Cenci Sótra utazik, és Imruskával tér vissza.

Tanulságos az utazást is összehasonlítani a két változatban.

Hf_{PN}*Ötödik fejezet.**S évek suhannak el... 2.*(57. folyt.) Hf_k 790–791.

„**Cenci néni** alig szólt valamit a hosszú kocsin. [...]. A kocsis ütemes rázása úgy hatott rá, mint valami trombitahang: föl villanyozva és andalítva egyszerre. Ez tünődésre csábított, mint a Csönd zenéje este az ágyban, elalvás előtt, mint orgonáé a templomban a diákmiséken. Püspök megszólalt olykor, s amit Püspök mondott, az is tünődés anyaga lett.

– Látja az ifiúr azt a fehér keresztet, fenn a fehér kövön? – Mélység nézett onnan alá [...] Imruska kihajolt a korláton s nézte a mélységet.

– Harapni lehet a levegőt – szólt Püspök.
Majd falukon mentek át, s Imruskát különös érzés fogta el, amint betekintett idegen udvarokba, s futva látott ismeretlen életeket, melyek szerteszórva a nagy világban kicsi csoportokban pihegnek és mozognak. Mennyien vannak! Imruska elveszni érezte magát, s aztán az Istenre gondolt, aki mind számontartja. Majd

Hf_k*A gádorosi danaidák. 8.*Hf₁ 236–238.; Hf_k 221–222.

„**Nagyanyi** alig szólt valamit a hosszú kocsin. [...]. A kocsis ütemes rázása úgy hatott rá, mint valami trombitahang: föl villanyozva és andalítva egyszerre. Eleinte síkon mentek s jegenyék vágattak két oldalt szembe velük; Imruska egy különös gépre gondolt, egy »halálgépre«, vagy »halálkamrára«, [...] A gép a gőzfürdő némely készülékeire s kamráira hasonlított, ahova api mostanában magával szokta vinni Imrust. [...] kivált a cirkuszban látott kisfiút és kislányt képzelte el a rémes gép előtt. Közben már a hegyek közé értek, kigyózva emelte őket egyre följebb a fehér út, alattuk egy patak csillogott. Püspök megszólalt olykor s amit Püspök mondott, tünődés anyaga lett.

– Látja az ifiúr azt a fehér keresztet, fenn a fehér kövön? – Mélység nézett onnan alá [...] Imruska kihajolt a korláton s nézte a mélységet.

– Harapni lehet a levegőt – szólt Püspök.
Egy sváb falu kocsmájában ebédelték, nagy, üres, hűvös és dohos szalában, hol Cenci, mint egy bebugyolált mumi, meg sem oldozva vastag keszkenőjét, osztotta a levest a hosszú deszkaasztal végén. S tovább mentek, falukon s falukon át, s Imruskát különös érzés fogta el, amint betekintett idegen udvarokba, s futva látott ismer-

anyjára gondolt, s félni kezdett **attól, hogy találkozik vele**. Emlékeitől kezdett félni, valami rejtelmetes érzett emlékezetének forrásaiban, melyekhez visszatért... Megdöbben, félt, hogy mától kezdve az élete egészen megváltozik.

retlen életeket, melyek szerteszórva a nagy világban kicsi csoportokban pihegnek és mozognak. Majd anyjára gondolt, s félni kezdett **a találkozás-tól, melyhez minden kerékfordulás közelebb és közelebb hozta. Már elfogta a régi gádorosi utazások elmosódó, titkos hangulata: milyen régen nem volt Gádorson! Régi, feledett, csodálatos emlékek lestek rá ott, egy anyiszagú, eltűnt világból**. Emlékeitől kezdett félni, valami rejtelmetes érzett emlékezetének forrásaiban, melyekhez visszatért... Megdöbben, hogy mától kezdve az élete egészen megváltozik.

Alkonyodott. A hegyek lelapultak. Hosszu jegenyesoron mentek most, mint merev örök végérhetetlen sorfala között; majd a városvégi kovács kalapácsának csengése **hallott fel**. Elmentek egy kereszt [...] testéért.

Alkonyodott. A hegyek lelapultak. Hosszú jegenyesoron mentek most újra, mint merev örök végérhetetlen sorfala között, Imruska nem győzte számolni őket, s már azt hitte, örökké tartanak. De most sorompó fekiüdte keresztbe az utat s a városvégi kovács kalapácsának csengése **hallatszott föl**. Elmentek [...] testéért.

Egy halvány asszony várt rá, [...]. Nelli Cenci nénit nézte, mintha tőle akarná **kérdeni**, hogy hány csókot szabad adnia gyermekének? Imruskának a feje fájt, mindjárt lefektették.”

Egy halvány asszony várt rá, [...]. Nelli Cenci nénit nézte, mintha tőle akarná **kérdezni**, hogy hány csókot szabad adnia gyermekének? Ez volna hát az ő régi kisfia? Óh, milyen nagyra nőtt! – Imruskának a feje fájt, mindjárt lefektették. (Anyjától örökölte, hogy minden utazástól megfájdult a feje.)”

Célszerű figyelni egy motívumra. A Hf_{PN}-ben az utazás jelenetében a „jegenyesor” képe egyszer fordul elő (az utazók a hegyek közül kiérve „hosszu jegenyesoron mentek”), a Hf_I-ben kétszer (mielőtt a hegyek közé értek volna, szintén „síkon mentek s jegenyék vágattak két oldalt szembe velük”).

A feljegyzések között található egy – már említett – fölió, amelynek verzőján a „Javítandó” feljegyzések között, a lap alsó jobb sarkában látható egy emlékeztető szám és szó: „229. jegenyesor”. Feltetelezzük, hogy a szám a Hf₁ kéziratának a Hf_{PN}-et átdolgozó részére vonatkozik. (A kifejezés helye Hf₁-ben 236–237. oldalakon található.) Az azonban nem világos, hogy mit kellett pontosan javítania az írónak, illetve az sem biztos, hogy javítandó s nem beszúrando szövegre vonatkozik-e, hiszen e címszó alatt egyébként beszúrásokra is van utalás. Ha az író az újabb „jegenyesor” betoldását már korábban elkészítette, akkor lehetséges, hogy csupán az „újra” szót kellett beszúrnia a kép másodszori előfordulásánál, ugyanis a Hf_{PN}-ből a leírást itt nem vehette át változtatás nélkül, figyelembe kellett vennie, hogy már előbb szerepelt a „jegenyesor”.

Bizonyos, hogy az író számára fontos lehetett a motívum, ha az új változatban ismétléssel nyomatékosította. De az olvasó sem csupán a táj jellemző elemeként tekinti, hanem kutatja a többletjelentését, hiszen már észrevehette, hogy a kép egy motívumsorba illeszkedik. – A mű elején ugyanis kétszer is szóba kerül – baljósan előreutaló, a rosszat, a halált asszociáló holdudvarral – a Hintássék kertjében látható jegenyeakác. Először, amikor arról tudósít az elbeszélő, hogy Hintássék Nelliék szomszédságába költöztek, bemutatja a kertjüket, kímelve a jellegzetesen temetői tamariszkuszt és a jegenyeakácot, ami „árnyat vet” Nelliék kútjára. Együtt jelenik meg mindkettő akkor is, amikor Gyula átkísérve a kertjükön Nellit, rájuk mutat. (46). Itt a kedvelt temetői fához, a ciprushoz hasonlított jegenyeakác („mint egy ciprus hajlongott”) a halált asszociálja²⁴⁰. Amikor Nelliékkal a Csörge-tóra utaznak, Gyulára többek között a „vágató jegenyék” is „fölvillanyozólag” hatnak. (111) – A fent említett szöveghelyen, Cenci és Imruska utazásakor az olvasó értelmező asszociációit az író azzal is irányítja, hogy a motívum jelentéstartományát újonnan betoldott képekkel is gazdagítja: a jegenyesoron utazó Imruska gondolatai egy „halálgép”, egy „halálkamra” meg a cirkuszban látott

²⁴⁰ A két fa jelentéses szerepére Szántó Gábor András hívta fel a figyelmemet. L. a kritikai kiadás *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetét: BM-Hf 2006: 2/436; 448.

gyermekek körül járnak. S természetesen marad a halált asszociáló, eredeti, a Hf_{PN}-ből átvett jelenet is: az útközben látott fehér kereszt, amelynek történetét Püspök, a kocsis meséli el Imruskának. (A halálképzetet társító képek sora tovább is bővül, mikor Imruska lefekvéskor Cenci kanapéjáról megpillantja a *Dezső hősi önfeláldozása királyáért!* című képet; s a korábbról már ismert műnek az értelmére csak most, a címet elolvasni tudó gyermek „borzadt rá”.)

Anya és gyermekének találkozása, ahogyan a fent idézett szövegösszehasonlítás is mutatja, a két változatban az eseménysor más-más helyén van: a Hf_{PN}-ben a fejezet 2. részének végén (791), a Hf-ban az adott fejezet 8. részének végén (222), de a szövegük – kis kiegészítéstől eltekintve – azonos. A kiegészítés: egyrészt a Nelli ki nem mondott gondolatait kifejező két mondat; másrészt az elbeszélőnek zárójelbe tett megjegyzése Imruska örökölt fejfájásáról, amely sajátos módon azonosságot teremt anya és fia között, akik egyébként szavakkal, gesztusokkal egymáshoz közel sem most, sem később nem jutnak. (Ilyenfajta azonosságra utalás a regény más helyein is előfordul.)

A hazatért Nelli helyzetéről a gádorosi házban a Hf_{PN}-ben csak Imruska látogatása után (a 4., 5. részben), a Hf_I-ben Imruska látogatása (9.) előtt is (a 3., 4., 5. részben) olvasunk. Most visszakanyarodunk ezekhez a fejezetrészekhez. A 3.-ban, miután (a fentebb már idézett módon) az író bemutatta, hogyan fogadta Cenci néni a hazatérő lányát, a „Nelli a sötét szobában” helyzetleírás következik, amelyet a Hf_{PN} *S évek suhannak el...* c. ötödik fejezetének 4. részéből vett át az író, de az eredeti szöveget itt-ott megváltoztatta és kibővítette, sőt két – részben új tartalmú – fejezetrésszel (4., 5.) még meg is toldotta.

Hf_{PN}
Ötödik fejezet.
S évek suhannak el...4.
 eleje
 (60. folyt.) Hf_k 796–797.

Hf_k
A gádorosi danaidák. 3.
 Hf₁ 226–227.
 Hf_k 211–212.

- 1–2. bkd. „4.
 „Ide most azt a címet kelle-
 ne fölírni, hogy:
Nelli a sötét szobában
3. bkd. Már gyerekkorában Nelli
 ha vétett valamit, [...] mint-
 ha magával hozta volna
 az élet csálthatatlan tragi-
 kumának valami finom és
 precíz érzését. Nelli komp-
 likáltabb volt a látszatnál
 és öntudatánál.
8. bkd. Már gyerekkorában Nel-
 li, ha vétett valamit, [...] mintha magával hozta volna az élet csálthatatlan tragikumának valami finom és precíz érzését. Nelli komplikáltabb volt a látszatnál és öntudatánál. Az angyalok, kik látják a lelkeket, mint mi a tüzeket, különös színjátékokban gyönyörködhettek, meglobogva a Sors új szelében, s közel az Eredethez, honnan a szeszek jöttek, melyek e tüzet táplálták. A Rácz-család élete évszázadokon át finomította a magyar lélek szenvedő izzását, lelkeket élt át, idegen szellőket, mesterek voltak rég, [...], egy honért busuló úr [...]; míg mindez a sok lélek kiégett, leizzott, **s csak a honfibanat égett,** tompa és már vak tűz; de a régi kultúra mélyéből megmaradtak ezek a különös érzések, különös vágyak és különös félelmek, melyek
- 6–7. bkd. [...] „Ide most azt a címet kelle-
 ne fölírni, hogy:
 NELLI A SÖTÉT
 SZOBÁBAN.
8. bkd. Már gyerekkorában Nel-
 li, ha vétett valamit, [...] mintha magával hozta volna az élet csálthatatlan tragikumának valami finom és precíz érzését. Nelli komplikáltabb volt a látszatnál és öntudatánál. Az angyalok, kik látják a lelkeket, mint mi a tüzeket, különös színjátékokban gyönyörködhettek, meglobogva a Sors új szelében, s közel az Eredethez, honnan a szeszek jöttek, melyek e tüzet táplálták. A Rácz-család élete évszázadokon át finomította a magyar lélek szenvedő izzását, lelkeket élt át, idegen szellőket, mesterek voltak rég, [...], egy sértett, dacoló úr [...]; míg mindez a lélek kiégett, leizzott, **honfibanat alakjában az apáknál,** tompa és már vak tűz; s így szállt át Nellire valami csöndes és lappangó láng, mely

- ott buttak a gyermekkorban, közel az Eredethez, s melyeket ma a Sors szellője Nelliben megint meglobogtatott.
 4. bkd. S bizonyos, hogy Nellinek azon az utolsó dél-utánon, mikor a vicinális megszokott lüktetése vitte vissza anyjához Gádosra, egyedül ülve egy másodosztályu fölkeben, melynek jegyét jóformán utolsó pénzéből váltotta, – s az ablakon már látszot-tak a jólismert dombok az alkony tragikus hátterében – **Nellinek akkor olyan érzése volt,** mint mikor gyerekkorában ment nagy büntudattal egyedül és magától a sötét szobába. De ez mégsem gyermeki érzés volt, s a büntudat sem igazi büntudat. A Sorsnak és az Egvedüllétnek szörnyű érzése volt minden, amit már kislánykorában érzett... a védtelenségé... ...óh! a félelmes egyedül-ségben menni a **Sötét Szoba felé!...** És jól esett tudni [...]”
9. bkd. S már a vicinális elhagyott lüktetése, azon a délután, – s amint a jólismert dombok fültüntek a kupé ablakain, az alkony tragikus hátterében – **Nellit olyan érzéssel hangolta,** mint mikor gyerekkorában ment nagy büntudattal egyedül és magától a sötét szobába. De ez mégsem gyermeki érzés volt, s a büntudat sem igazi büntudat. Már villogtak a komplikált lángok. A sötétség mélyült. Nellinek feje fájt, s ahogy most már a fiakkerban ült, rabnak érezte magát, anyja és testvére mellett is szörnyen egyedül, s kiszolgáltatva valami értelmetlen sorsnak, mely ellenállás nélkül vitte, mint egy pehelyt [Hf.: pelyhet], fölkapva, megcsillogtatva, megforgatva a szemét kö-zött, s lecsapva megint a régi sötétségbe.
 10. bkd. Anyjával aludt [...]”

A fenti szövegösszevetésből többek között azt láthatjuk, hogy az új (poétizáltabb) változatban hangsúlyosabbá válik a Nelli sorsához kapcsolódó két, az eredetiben is meglevő mozzanat: a sorsszerűség és Nellinek öntudatlan, a családból örökölt lelki érzékenysége. Az

erősítés eszközei az ismétlések, illetve az eredeti névszói (tűz) meg a hozzájuk kapcsolódó igei metaforák (izzik, lobog) sorának bővítése (szeszek, láng; villog) és egy komplexebb metaforabokorba helyezése.

Innentől kezdve Hf-ben, még ugyanebben, tehát a 3. fejezetrészen új szövegegységek következnek. Az („Anyjával aludt egy szobában ...” kezdetű) hosszú bekezdés elején a „misztikus Anyák”-hoz hasonlított Cencit látjuk egy villanásra – ez is egy mozzanat a sok közül, amivel Cenci alakját az író a Hf-ben mitikussá formálta. (212) Majd a vele egy szobában nyugovóra tért Nellire vetül fény. Nelli biztonságot érzett Cenci mellett, mégis csendesen zokogott, mert tudta, „rab már örökre!”; „elszorult a szíve: hát ennyi volt az élet?! Ennyi volt az élet! és ennyi volt a szerelem!”, s „egyszerre különös vágyat és bánatot érzett” az elmulasztott lehetőségek után. S visszatért a fejezet rész elején megjelent új motívum: „A komplikált lángok villogtak – melyek csak a sötét szobában gyúlnak ki. És volt egy közöttük, fényesebb és illanóbb, mint a többi, melyről Nelli még most is elfulva és büntudattal kérdezte magától: talán a Szerelem?” Ezt követően Nelli gondolatai a gyermekek körül járnak. Egyrészt Imruskát vágyja maga mellé, hogy „innen küldhetné ki, egy csókkal, a tengerre, mely őt ily szégyennel csapta parthoz”. (A tengermotívum is párhuzamba vonja majd anya és fia sorsát!²⁴¹) Másrészt Nelli gondolataiban megjelenik a másik, a még meg sem született gyermek iránti „valóságos gyűlölet”. (213) A meg sem született csöppség iránti „megmagyarázhatatlan ellenszenv”-éről olvasunk később, a 6. részben is (217).

A megszületett gyermek iránt sem volt Nelli jobb szívvel: „[...] könnyel és szinte rossz érzéssel tekintett erre az új kis Hintássra, mint valami betolakodott idegenre: mint valami gyűlölt embertől meg ejtett és elhagyott anya. Imruskát szerette most a távolból örülden: visszaidézte minden mozdulatát, újra elővette minden kis emlékét, s valóságos ellenszenvre volt ez iránt a kis református iránt, kit helyette kapott. Mert hithagyó házasság gyümölcse; vezekléssel nézett

²⁴¹ L. a jelen kötet első dolgozatát! (126–127.)

ez élő bűnjelre. Mégis maga táplálta, alázatos kötelességérzéssel: de másképp alig látszott törődni vele.” (Kettős aláhúzással jelöltük a Hf_{PN} *S évek suhannak el...* fejezetének 6. részéből átvett részlet ki-egészítését a Hf *A gádorosi danaidák* 11. fejezettrészében. Hf_{PN} 802., Hf_k 227.)

A Hf_{PN}-nek az utolsó előtti fejezete bizonyos szempontból olyan, mint a Hf₁ *Epilogja*, azzal a különbséggel, hogy az itt röviden, sűrítve felvetett témákat az író a regény teljesebb változatában részletezi, kidolgozza, míg a Hf₁ folytatása sosem készült el.

Alább ezt a részletezést próbáljuk bemutatni, miközben tovább-kísérjük Nelli történetét – kiindulva a Hf_{PN} *Ötödik fejezetének* (*S évek suhannak el...*) 4., illetve 5. részeiből.

	Hf _{PN} <i>Ötödik fejezet.</i> <i>S évek suhannak el...</i> 4., (60–61. folyt.) Hf _k 797–798.		Hf _k <i>A gádorosi danaidák.</i> 3., 4., 9. Hf ₁ 225–228., 228–229., 238–241. Hf _k 212–213., 213–215., 222–225.
6. bkd.	<u>„És jól esett tudni, hogy van valaki, akihez mégis, tul e védtelenségen és egyedüliségen, itéletért megy, keménységért és bizalommal, ha félve is; aki erősebb és akinek átadhatja magát, a Sötét Szoba urnője, az anyja, Cenci az. Nem gyermeki érzés volt ez, csak vágy a gyermeki érzés felé: semmi más nem segit, mint gyermek lenni és menni a sötét szobába!</u>	3. rész Hf ₁ 225–228. Hf _k 211–213.	[Ezek a részek – a „a Sötét Szoba urnője” kép kivételével – szövegszerűen nem kerülnek át a Hf ₁ -be. Nelli biztonságérzete anyja mellett szoba kerül, de sokkal nagyobb helyet és hangsúlyt kap (Nellinek a Hf ₁ -ben megjelenő új arcához illően) az elmulasztott lehetőségek siratása (3. r.).]
7. bkd.	És <u>elbuni</u> , nem látni, eldugni a fejét, mint az üldözött madár: hirt sem hallani, nem kérdeni, nem	4. rész 2. bkd [Imruska érkezése	<u>„Óh, kísértetiesen nem változott semmi! [...] Egyetlen félelme: csak vendég ne jöjjön! Elbújni, nem lát-</u>

- tudni! **Cenci zárt ajkai nem beszéltek, és Cenci maga sem kérdezett semmit:** mintha mindent előre tudott volna és természetesennek találna. **Ilonka meg csak a háztartás apró gondjairól beszélt a testvérével. Hogy is tudott volna, hogy is mert volna Ilonka másról is beszélni?**
8. bkd. Sötétség volt ez.
9. bkd. De jóltevő sötétség.
- előtti
részek]
Hf₁
229.
Hf_k
214–215.
- ni, eldugni a fejét, mint üldözött madár: hírt sem hallani, nem kérdeni, nem tudni! Óh hátha Imruska mégis beteg vagy meg is halt! mert nem szóltak róla semmit; és ő nem merete kérdezni. Ez mégis a sötét szoba volt, minden ra-gyogás dacára; és anyja a Sötét Szoba úrnője; néma úrnő, ki mindent előre tudott és természetesennek talált; **zárt ajkai nem kérdeztek és nem mondtak semmit. Jolán pedig – miről tudott volna Jolán beszélni?**
3. bkd. – Eléggé megsült már? Beleböktél a kötőtűvel? – Hogy is mert volna Jolán egyébről kérdezni?
10. bkd. S Nelli azt hihette a sötétségben, hogy **semmi sem változott körülötte**, hogy talán álom volt az egész, hogy soha el sem ment ebből a házból. Miska is álom volt. Gyula is álom volt.
4. bkd. S Nelli azt hihette a sötétségben, hogy csakugyan nem is történt semmi, nem változott semmi: hogy talán csak álom volt az egész, hogy soha el sem ment ebből a házból. Miska is álom volt. Gyula is álom volt.
11. bkd. De Cenci ott volt, s szemei, s szavai a Valóság szigorúságát és keménységét jelentették, a Valóságét, melyben nincs feledés – s még ez is jól esett! Igen, minden úgy volt, ahogyan az Élet szörnyű álma hoz-
5. bkd. De Cenci bizton élt, s nyugodt szeme és parancsoló ajka a Valóság szigorúságát és keménységét jelentették, a Valóságét, melyben nincs feledés, s mely mégis csupa feledés. A Valóság kerekerei forogtak tovább,

ta: és ő most itt van a Sötét Szobában.

mindig új kerékvágást váj-
va maguknak.”

[A rövid 4. fejezet rész következő második felében a „ruhakérdés” megoldódásáról van szó: Miska Cenci néni parancsára elküldi Nelli ruháit az előkerült kisollóval együtt.]

[Imruska
érkezése
után]

9. rész
1. bkd.

Hf_l
238–241.

Hf_k
222–224.

12. bkd.

Néha egy-egy kérdés, néha egy-egy vallomás akart kiszaladni Nelli száján, de visszafojtotta: nem, nem, a sötét szoba maradjon sötét szoba! A sótiakról jóformán semmit sem tudott. **Imruska**, mint egy szemrehányás, jelent meg előtte, s őt sem kérdezte ki. Óh, félt! minden szótól félt és minden tekintettől!

„Jolánka nem is képzelte, milyen irtózatosságot vetít be a Sötét Szobába, mikor, előzetes megbeszélés szerint, még aznap délelőtt előkészítette Nelli Imruska jövetelére. A sótiakról jóformán semmit sem tudott még Nelli: a kérdések bőjtjét tartotta, félig félelemből, félig vezeklésből: a Sötét Szoba maradjon sötét szoba. A sótiesség tompított, zsongított, már a jó hírtől is rettegett, szegény strucc! Gyermek, mint egy szemrehányás, jelent meg egyszerre, s a fénysáv, mely enyhítő sugárnak volt szánya, rettetes nyíl lett... Nelli egész napja izgalom s félelem volt: nem öröm és remény – Mit tegyek?... Mit tegyek?... – kérdezte minduntalan önmagától, néha szinte félhangosan, anélkül, hogy maga is tudta volna, mire és hogyan érte ezt a kérdést?”

2. bkd.

Óh félt! Minden szótól
félt és minden tekintettől!
Félt a saját gyermekének
tekintetétől! Új vezeklés
volt ez számára; mintha
új büntetést mért volna rá
szigorú anyja, Cenci. Szin-
te megkönnyebbült, hogy
éjre el kellett válnia fiától:
aki Cencivel aludt egy
szobában

[...]

Nelli pedig a nagy izga-
lom után különös üresség
érzésével tért ökölharapós
éjszakára a nagy régi ház
egy másik zugában, Jolán
hallgatag társaságában.”

[A következő két (3–4.)
hosszú bekezdés Imruskát
mutatja: gondolatait, érzé-
seit a képről, amelyet este
ágyából látott; illetve a
másnapját, azt, hogy mi-
képp bolyongta be a félig
már feledett helyeket. A 4.
bekezdés második felében
ismét Nellire vetül fény.]

9. rész

„[...]

4. bkd

Nelli rosszul érezte magát,

Hf₁

szédült és nem akart velük

240–241.

menni. [...] A kisfiú alig me-

Hf_k

legedett bele valami bizalma-

224–225.

sabb szóba, már hőkkenve
nézett anyjára, s elhallgatott.

13. bkd. – Az api... – kezdte Imrus.

14. bkd. – Anyi! – mondta Imrus.

5. bkd.

– Api azt mondta... – kezd-
te olykor, elfeledkezve,
valami közömbös témá-

15. bkd. Ez mind csupa kin volt. És szinte örült szegény Nelli,

mikor **fiát már a vasúthoz kellett kísérnie, amint a szomszéd faluig ment**, onnan igérvén **egy** ismerős, hogy maga alkalmatosságán elviszi apjához. Szinte... Szinte jobban akarta volna el sem kísérni, mint szembekerülni a döbbszentő kérdésekkel...

16. bkd. ...üzenjen?

17. bkd. ...lépjen föl ő is az utolsó pillanatban a kocsi lépcsőjére, mint ahogy – óh istenem! – föllépett egyszer egy kocsi lépcsőjére, nem arra, amelyikre kellett volna?...

18. bkd. Mi lenne? Mi lehet még? 7. bkd.

19. bkd. Csak meddő álom volt, [...] 8. bkd.
(61. folyt.) **ígérte... Ilonkára** bizta a gyermeket, s egyedül és egy ritkán járt úton ment vissza a városba, amelynek utcáin talán nem járt hazajövele óta, mióta behuzódott a Sötét Szobába...”

ról lévén szó: s Nelli, mintha villamos ütés érte volna, összerázkódott és megmerevedett.
Ez mind csupa kín volt. És szinte örült szegény Nelli, mikor a husvéti szünidő lejárva, fiát az iskola visszahívta. Mégis: kétségbeesett várakozással nézett a búcsú elé, mintha valaminek addig még kellene történni, valaminek akkor el kellene dölni... **Imruskát** vasúton **kellett a szomszéd faluig kísérni**: onnan igérvén **valami** ismerős, hogy maga alkalmatosságán elviszi apjához. Nelli remegett ettől az utolsó órától; folyton egy ijesztő kérdésre gondolt, amit pedig Imruska a nagy világért sem ejtett volna ki száján: mit üzen Miskának? Üzenjen? Lépjjen föl ő is az utolsó pillanatban a kocsi lépcsőjére, mint ahogy – óh istenem! – föllépett egyszer egy kocsi lépcsőjére, – nem arra, amelyikre kellett volna?...
Mi lenne? Mi lehet még?
Csak meddő álom volt, [...] **ígérte... Jolánra** bizta a gyermeket s egyedül és egy ritkán járt úton tért vissza a városba, amelynek utcáin talán nem járt hazajövele óta, mióta behuzódott a Sötét Szobába...”

Láthattuk, hogy a Hf_{PN}-ben egyetlen fejezetrészbe (*S évek suhannak el...* 4. r.) tömörített szövegegységek hogyan oszlanak meg a Hf *A gádorosi danaidák* c. fejezetének több (a 3., a 4., a 9.) részében, hol szó szerint, hol módosítva, ám többnyire kiegészítve. Mindezzel az író árnyaltabbá teszi a szereplők jellemzését, erősíti Nellinek a regény teljes változatában megjelent újszerű arcát; az első változathoz képest jobban előkészíti Imruska személyiségének, lelkiiségének későbbi bemutatását; s nem utolsósorban újabb képekkel és a régiek ismétlésével, variációjával mélyíti a regény misztikus jelentéssíkját.

Mindkét változat következő fejezetrészeiben folytatódik Nelli helyzetének leírása. A Hf₁-ben *A gádorosi danaidák* 10. részének első fele – a kevés módosítástól, a néhány soros betoldástól, illetve a helyesírási különbségektől eltekintve – megegyezik Hf_{PN} *S évek suhannak el...* 5. fejezetrészének első felével.

Hf _{PN} <i>Ötödik fejezet.</i> <i>S évek suhannak el...</i> 5. (61. folyt.) Hf _k 798–799.		Hf _k <i>A gádorosi danaidák.</i> 10. Hf ₁ 241–242. Hf _k 225–226.	
„5.		„10.	
1. bkd.	Nem járt az utcán, és bujt a vendégek elül.		Csak a szőlőbe járt <u>ki</u>
2. bkd.	Csak a szőlőbe járt. Oda már egyenes hegyi utacska vitt a házuk mögül, s mindjárt szurdikba ért, ahol zöld berbecs és fehér iszalag hajolt ki az évrül -évre magasabb s omlós agyagfalak fölött, mint királykisasszonyok a várfalakon, – s csak a berbecs és iszalag [...] járt ki.	1. bkd.	<u>egyre sűrűbben</u> . Oda már egyenes hegyi utacska vitt a házuk mögül, s mindjárt a szurdikba ért, ahol zöld berbecs és fehér iszalag hajolt ki az évről -évre magasabb s omlós agyagfalak fölött, mint királykisasszonyok a várfalakon s csak a berbecs és iszalag [...] járt ki.
3. bkd.	Ebből kötelességet csinált magának – a Sötét Szoba odáig terjedt ki. Mamának segíteni, ha már a nyakán	2. bkd.	Ebből kötelességet csinált magának – a Sötét Szoba odáig terjedt ki. Mamának segíteni, ha már a nya-

él – Cencit a köszvény
gyötörte, s a napszámosok-
ra ügyelni kell.

Hideg reggeleken ment
ki, mentül korábban, hogy
senkise lássa. Nagy, tapa-
dó **kendőt szorított** finom
vállaihoz, s a keresztutnál
óvatosan kerülte a sár-
tócsákat gyenge cipőivel.
Halovány kezét lehúzta az
ügyetlen kulcsok súlya.

4. bkd. Eltűnődött.

5. bkd. Künn [...] jól tesz.

6. bkd. Nagy sorban húzódtak to-
vább és tovább a kapások,
s Nelli megállt mögöttük
a puha bakháton, süppedő
sarokkal, kendőjét futta a
szél, s cipőjébe belement a
homok. Daloltak, s a naiv
szerelmi ének Nelli lelké-
ben különös szomorúság-
gal visszahangzott.

7. bkd. Délben [...] ingerkedésüket.

8. bkd. Nem szólt hozzájuk.

kán él... A nyár munkája
kezdődött már. Cencit a
köszvény gyötörte, s a nap-
számosokra ügyelni kell.
Cenci hagyta, noha fonto-
sabb dolgot nem bízott rá:
csak amennyit egy gyer-
mekre is rábízhatott volna.
De Tardits [*] is sétákat
rendelt Nellinek, s Nelli
sétált, rendelethől, köteles-
séghől, engedelmes kislány
módjára. Hideg reggeleken
ment ki, mentül korábban,
hogy senkise lássa. Nagy,
tapadó **kendőjét odaszor-
rította** finom vállaihoz, s a
keresztutnál óvatosan ke-
rülte a sártócsákat gyenge
cipőivel. Halovány kezét
lehúzta az ügyetlen kul-
csok súlya.

3. bkd. Künn [...] jól tesz.

4. bkd. Nagy sorban húzódtak to-
vább és tovább a kapások,
s Nelli megállt mögöttük
a puha bakháton, süppedő
sarokkal, kendőjét futta a
szél s cipőjébe belement a
homok. Daloltak s a naiv
szerelmi ének Nelli lelké-
ben különös szomorúság-
gal visszahangzott.

5. bkd. Délben [...] ingerkedésüket.

6. bkd. Nem szólt hozzájuk.

9. bkd.	Lenn messze kitérült a városka, a szél ideverte a harang szavát, a Kálvária keresztje látszott a szürke égen, a kukorica hajladozott, borzongott a szomszéd dombokon.	7. bkd.	Lenn messze kitérült a városka, a szél ideverte a harang szavát, a Kálvária keresztje látszott a szürke égen, <u>lágyszöld, fiatal</u> kukorica hajladozott, borzongott a szomszéd dombokon.
10. bkd.	Nelli egyedül volt.	8. bkd.	Nelli egyedül volt.
11. bkd.	Egyedül az egész világon.”	9. bkd.	Egyedül az egész világon.”

[*A Hf₁-ben itt még Hardits szerepel.]

Innentől kezdve nő a különbség a két változat között. A Hf₁-ben ezen a ponton (a 10. rész 9. bekezdése után) előbb új szöveg illesztődik be (a „Délben a kis sváb cseléd [...] vezeklő, messze a világtól.” szövegrészek közé eső 10., 11. bekezdés), ezt követi – de nem mindig az eredeti sorrendben – a Hf_{PN}-változat további bekezdéseinek variációja. A kisregényből a préház, a kis szobát, a pincét leíró rész (a 12–14. bekezdés), illetve a múltba tekintő, Gyulára gondoló Nellit mutató két egysoros (15–16.) bekezdés kerül át a Hf *A gáadorosi danaidák*. fejezetének 13. részébe.

Az alábbi táblázatban a Hf_{PN} 5. részét véve alapul bemutatjuk a sorrendi és szövegszerű eltéréseket.

	Hf _{PN} <i>Ötödik fejezet.</i> <i>S évek suhannak el... 5.</i> (61. folyt.) Hf _k 799–800.		Hf _k <i>A gáadorosi danaidák. 13.</i> Hf ₁ 14.[13]., 250–251. Hf _k 234–235.
		3. bkd. vége	<u>„A kádcolosszus haszon- talan meredt a homályban, mint egy óriás búbos-ke- mence: de a préház hideg volt és sivár, kicsiny abla- kával, különös szerszámai- val [...] figyelve a vincellér munkáját, s dideregve.</u>
12. bkd.	„S oly sivár volt a sötét, hideg préház, óriás kád- jával, különös szerszámai- val [...] figyelve a vincellér munkáját, s dideregve .		<u>val [...] figyelve a vincellér munkáját, – noha az idén</u>

			<u>nem nagy dolog volt helyet csinálni a termésnek.</u>
		4. bkd	<u>Ez a boszorkánykonyha ette meg a sok pénzt.</u>
		5. bkd	<u>Nelli dideregve vonult</u>
13. bkd.	S a kis szoba, ahol apja meghalt.		a kis szobába, ahol apja meghalt. <u>Majd a pince</u>
14. bkd.	S a pince, <u>hol hosszú csántérokön</u> kövér hordók terpeszkedtek [...] amint elvették a vödört a csap alól... A kiütött dugók [...] a boltozatos falon.		<u>hívta, hosszú</u> kövér hordók terpeszkedtek, [...] amint elvették a vödört a csap alól... <u>Pár akó maradt</u>
			<u>óbor, ki tudja, mikor lesz új ahhoz fogható? S a bort</u>
			<u>gondozni kell folytonosan...</u> A kiütött dugók [...] a boltozatos falon.
15. bkd.	A félig kinyitott ajtón át egy világos négyszög látszott, egy darab az őszből.	6. bkd	A félig kinyitott ajtón át egy világos négyszög látszott, egy darab az őszből.
16. bkd.	Nelli Gyulára gondolt, forgatagos messze élményekre. Lehunyta a szemét.”	7. bkd.	Nelli Gyulára gondolt, forgatagos messze élményekre. Lehunyta a szemét.
		8. bkd.	<u>Otthon gyermeke várta, s egy rideg anya, s elégedetlen testvér, akinek nyakán él gyermekestül... [...] haza kell mennie, gyermekét megszoptatni.”</u>
A Hf _{PN} következő szövegegységei ismét a Hf <i>A gádorosi danaidák</i> . fejezetének 10. részébe kerülnek, de nem az eredeti sorrendben!			
		<u>10. rész</u>	<i>A gádorosi danaidák. 10. Hf₁ 243 Hf_k 227.</i>
17. bkd.	„S este, mikor hazamentek, a völgy teknőjében a borus ég alatt, elül a munkások, vállukra vetve számaikat, föloldódott és	14. [!] bkd.	<u>„Így Nelli egyedül maradt egész nap, s egyedül ment este haza a munkások után, vagy legfeljebb Cenci nénivel, aki egy szót sem</u>

- vidám beszédben, s mögöttük talán tíz lépésre Nelli, szótlan és egyedül, mert mi köze neki mindezekhez?
18. bkd. Egyedül a ráboruló nagy borus ég alatt!
19. bkd. **(Ilonka huga nem jött ki sohasem, gyűlölte a szőlőt, mely rabságban tartotta gyermekkorá óta valamennyiüket, elvette anyját, s robotra ítélte fiatal napjait; – nem, látni sem akarja a szőlőt, ha nem muszáj!)**
20. bkd. S Nelli ment egyedül, mintegy **vezeklésre**.
- 21., az utolsó bkd. Óh, borzasztó sivárságot érzett, [...] vele.”
12. [!] bkd. **„Jolán ki se nézett a szőlőbe, mióta Nelli megérkezett.**
13. bkd. **– Örülök, ha nem látom! – mondta, ha szóbajött. Holott ő több segítségére tudott volna lenni anyjának, mint Nelli. De gyűlölte a szőlőt, melynek rabjai voltak mindannyian; mely elvitte a pénzt, robotba fogta anyjukat s örömetelenné tette gyermekkoruk napjait. Jolán inkább az otthoni háztartást választotta, titkos gondolatokkal, mert Nelli az ő szemében tényleg **vezeklő** volt.”**
15. [!], az utolsó bkd. „Óh, borzasztó sivárságot érzett, [...] vele.”

*

A Hf_{PN} utolsó részeiben Nellinek Gyulához, „az urá”-hoz történő utazásáról (7.), illetve annak előzményeiről (6.) és következményeiről (8. és *Eszendőkh utolja*) olvasunk. A regény teljes változatában több szempontból is motiváltabbnak érzi az olvasó Nelli cseleke-

detét. Ebbe az irányba hat *A gádorosi danaidák* fejezetben látható, szövegbetoldással is társult két strukturális változtatás. Az egyik a Cenci szőlővel folytatott küzdelméhez kapcsolódik: két téma (a szőlők idegen kézre kerülése; a filoxéra és a telepítés) egymástól távol eső helyen fordul elő (1., 2., illetve 11., 12., 13.), közben pedig Nelli hazaérkezéséről, Cenci sóti, Imruska gádorosi látogatásáról van szó. A fejezet elején Cenci már abban reménykedik, hogy az adósságok táblájáról „az utolsót is le lehet törölni”. (210) Ezt a reményt hiúsítja meg a filoxéra. (228) A Hf_{PN}-ben az előbbiről nincs szó. Itt a szőlővel kapcsolatos két témát összesűrítve Nelli és Imruska találkozása után, a 3. részbe iktatja a szerző. Az említett strukturális változtatással összefügg a másik: a második gyerek születését Babits a Hf_{PN}-hez képest a cselekménysor más helyére teszi, úgy, hogy a filoxéra miatti „szomorú szüret”-nek és a gyermek születésének éve egybeesik. (11. rész)

A 13. rész végére tehát motiváltan került az a szövegkiegészítés, amely Nelli helyzetét festi a gádorosi házban: „haszontalan”-nak érzi magát, a „szemrehányások” is éreztetik vele, hogy gyermekével együtt teher a küszködő családban. Így az új változat szövegében egymás mellett van egyrészt a rövid narrátori közlés arról, hogy Nelli Gyulára, a vele átélt „forgatagos” élményekre gondol, másrészt a Nelli helyzetének bemutatása szabad függő beszédben, amely belső gondolataiként is felfogható. Nelli gondolatai a megszületett gyermekkel a háttérben természetes módon járnak Gyula körül. A következő, a 14. rész elején a gyermekének vonásait figyelő Nellivel kapcsolatban megismétli az elbeszélő, hogy: „És sokszor gondolt Gyulára is.” (235)

A Hf_{PN}-változatban is ismétlődik ez a mondat, de függetlenül a gyerektől, tehát kissé indokolatlanul. Nelli terheessége ugyanis csak a következő, a 6. részben, a Gyulával kapcsolatos gondolatainak bemutatása után említődik (801), a gyermek megszületése még később (802), túl a névjegykártya előkerülésén, túl Gyula züllésének elbeszélői közlésén (801–802). Ekkor olvasunk Nelli ellenszenvéről is „a betolakodott idegen” iránt. Emlékeztetünk rá, hogy a Gyula fiának születéséről és Nelli gondolatairól tudósító narrátori szöveg

a Hf_{PN} ötödik fejezetének 6. részéből változtatás nélkül kerül át, de – amint már volt róla szó – a Hf *A gádorosi danaidák* c., erősen kibővített fejezetének 11. részébe, a gádorosi történeteknek egy korábbi pontjára (227).

Ez lényeges, mert később, a büntudatos, sorsát vezeklésnek érző Nelli már másképp viszonyul Gyula gyermekéhez: a „megbélyegzett ember gyermekét [...] szeretni most vezekléséhez tartozott” (235) éppúgy, mint a sóti emlékek elsüllyesztése meg a gádorosi „sötét szoba”.

Nelli büntudatát, büntelen bűnösségét a regény új változata jobban hangsúlyozza, hiszen a teljes regény alapkérdései közé tartozik a bűn-bűnösség, bűnhődés kérdése.²⁴²

Vezekel a sótiakkal, a gádorosiakkal szemben elkövetett bűnei miatt. Büntudatának újabb forrása, hogy a filoxéra csapása miatt újból nehéz anyagi helyzetbe került család „nyakán él”. (13. r.) A teljes regényben a Nelli gyermekének születésével egy időben érkező filoxéracsapás, illetve az új szőlőtelepítés dramaturgiai szerepe megerősödik: a családban a hatásukra kialakult anyagi és érzelmi helyzet befolyásolja Nelli lelkiállapotát, fokozza büntudatát, és motiválja elhatározását, hogy visszatér Gyulához.

De „büntudatot” érez Gyula elhagyása miatt is – főleg mióta a hírek arról szólnak, hogy Gyulát megfosztották ügyvédi diplomájától. A Hf_{PN}-ben csak azt olvassuk, hogy Cenci Gyulát illető kemény szavaira Nelli „végigborzongott mint hogyha valamiképpen ő volna a felelős érte”. Ez a mondat megmarad a Hf_I-ben, de Nelli jellemzése kiegészül a büntudattal. (235–236)

A koncepcionális változással függ össze az is, amit az író elhagy a Hf_{PN}-ből: „[...] – talán több szeretet kellett volna – óh Istenem! több szeretet!... Egyszerre ellenállhatatlan kívánságot érzett a Szeretet felé. Nem, nem tudott tovább megélni nélküle, épp oly kevésbé, mint levegő nélkül!” (801) A Hf-ből kimarad ez a rész, hiszen a teljes változatban Nelli személyiségéhez éppen a szeretetlenség tartozik. (Ezt hiányolja a családból később, a Rosenberggel folytatott beszélgetésében, Imruska is.) Az új változatban a Nelli váratlan cse-

²⁴² L. a jelen kötet első dolgozatát!

lekedetét motiváló tényezők között a szeretet utáni vágy helyét a bűntudat veszi át.

Gyulához sem a szeretetvágy hajtja Nellit, hanem a Gyula miatti bűntudat, s főleg a Gádoroson érzett „kitaszítoottság és kegyelemkenyér” (ez utóbbi új szövegelem a Hf-ban), meg Cencinek szótlanul is beszédes szemei, amelyek azt mondják: „Asszonyinak uránál a helye.” (236) Ilyen körülmények között a vizitkártya sem véletlenül került elő, mint a Hf_{PN}-ben.

Hf_{PN}

Ötödik fejezet.

S évek suhannak el... 6.

(61–62–63. folyt.) Hf_k 800–803.

Hf_k

A gádorosi danaidák. 14., 15

Hf_k 15.[14.], 16.[15]; 251–253; 254.

Hf_k 235–236.; 237.

„6.

„14.

Lassankint el is hagyta ezeket a sé-
tákat egészen, annál inkább, mert a
szomorú szüret közeledvén, Cenci és
Jolán töltöttek megint egész napokat
a szőlőben s Nellinek otthon kellett
maradni a kicsinél. [...] Ebbe a skatu-
lyába Sótót zárta, lemondó vezeklés-
sel. Hol van az ő helye? Csak emellett
a csöppség mellett, aki talán olyan
lesz mint Gyula... És sokszor gondolt
Gyulára is.

És sokszor gondolt Gyulára is.

Istenem, Gyulát tulajdonképpen ő.
hagyta el, – de talán nem volt igaza,
nem volt igaza!

Hisz Gyulát nem lehet ayyal a mér-
téssel mérni, mint más embert,

(62. folyt.)

És Gyula talán mégis szereti őt,

És Gyuláról különös hírek kezd-
tek szállingózni: **hogyan él Gyula
Pesten?**

**Igen, igen, folytonos pénzzavarban
voltak.**

S most Gyulát megfosztották ügyvédi
diplomájától.

Gyuláról különös hírek kezdtek szál-
lingózni. **Mit csinál Gyula azóta?
miből él? micsoda zülléssel küz-
ködik? Nelli csak egyet tudott bizo-
nyosan: hogy megfosztották ügyvédi
diplomájától. Ezt Cenci mondta el,**
az Okosság kemény szavaival:

Ezt Cenci néni mondta el, röviden,

az Okosság kemény szavaival:

– Úgy kell neki... Miért nem vigyázott magára? megmondtam...

Nellinek szörnyű nagy megrázkód-tatás volt ez: végigborzongott, mint hogyha valamiképpen ő volna a felelős érte.

Hiszen Gyula nem rossz ember, csak könnyelmű.

Hiszen talán erősebbnek kellett volna lennie – talán több szeretet kellett volna – óh Istenem! több szeretet!...

Egyszerre ellenállhatatlan kívánságot érzett a Szeretet felé. Nem, nem tudott tovább megélni nélküle, épp oly kevéssé, mint levegő nélkül!

S ezekben a sivár, szomorú napokban még egy szomorú titok lett mind bizonyosabb Nelli előtt: aggódva figyelte teste apró jelenségeit: szédült, émelygett...

Óh istenem!

Elcsüggedt, szeretett volna a vállára borulni valakinek és sirni.

A tél megjött s Nelli a szobában ült, apró holmikat, emlékeket rakosgatott, órákhosszat bámult egy régi szalagra, egy „souvenir”-lapra, Imruska hajfürt-jére, azután...

...egy vizitkártyára...

– Úgy kell neki... Mért nem vigyázott magára? Az ilyen embernek ez a vége!

Nellinek szörnyű nagy megrázkód-tatás volt ez: végigborzongott, mint hogyha ő volna a felelős érte.

S magához szorítva a megbélyegzett ember gyermekét, az egyetlent, akije még maradt a világon, s akit szeretni most vezekléséhez tartozott: úgy gondolt a távoli apára.

Anyja szavai inkább őt érték mint Gyulát.

Hisz Gyulát nem lehet azzal a mértékkel mérni, mint más embert.

S mit hányhat ő szemére Gyulának?

Istenem! **Gyulát is tulajdonképpen ő hagyta el!**

És Gyula talán mégis szerette őt.

Nelli szinte büntudatot érzett Gyulával szemben is. Még a fia nevére sem szeretett gondolni: mert Józsi volt a neve, és nem Gyula, se nem Napoleon, ahogy apja regényes álmaiban elképzelte.

S ki értesítette Gyulát, hogy fia van? Különben, tán meg se találta volna őt a levél. Vajjon ott lakik-e még a Kánya-utcában? Nelli alig hitte, hogy sokáig egy helyben maradjon.

Gyula eltűnt, mintha sohasem lett volna: ki tudja, mily gondokban s zavaros ügyekben tébolyog most a nagy zajos Pestben? De Nelli sokszor nézett titkon e magányos napokban különös gondolatok közt egy elegáns kis kartondarabkára, ami Pestről vala, hogy még a zsebében maradt...

...egy vizitkártyára...

Az ő maga vizitkártyájára, amit Gyula csináltatott csak néhány nappal a „menekülés” előtt; sohasem volt azelőtt Nellinek vizitkártyája. Miskának nem jutott eszébe ilyesmi: s minek is asszonynak vizitkártya? De **Gyula**, **egyszer nagy diádallal hozta haza**, s valahogy akarata ellenére is holmijai között maradt a kis csomag kemény-papiros azzal a névvel, melyet Nelli most oly sokáig s különös gondolatok közt **tudott elnézegetni** s mely csodálatos módon őt magát jelentette:

Dr. Hintáss Gyuláné

Nelli Erzsire gondolt s aztán Gyulára, aki ki tudja, mily gondokban és ügyekben tébolyog most nagy, zajos utcákban... elszédült... sirt...

Óh, az Élet! Miska szigoru szemeinek emléke! mama pattogó hangja, **Ilonka** ideges felelete! a kitaszitottság iszonyu érzése!

Gyula csakugyan zuhlésnek indult s csakugyan különös ügyekben-bajokban kóborgott Pest városában. [...]

Az ő maga vizitkártyájára, amit Gyula csináltatott neki, **nagy diádallal hozta egyszer haza**; sohasem volt azelőtt Nellinek vizitkártyája. Miskának nem jutott eszébe ilyesmi: s minek is asszonynak vizitkártya? De most itt volt a kis keménypapír, a meglepő névvel, melyet Nelli oly különös gondolatok között **nézegetett**, s mely csodálatos módon őt magát jelentette:

dr. Hintáss Gyuláné

Nellinek akaratlanul is Erzsí jutott eszébe a névről, – mily iszonyúan összekuszál mindent az élet! »Asszonynak uránál a helye« – látszotak mondani Cenci szemei, s Nelli Miskára gondolt, holott itt volt ez a kartondarab, mely a Gyula nevével nevezte őt. Mily iszonyúan összekuszál mindent az élet! – S óh jaj, Miska szigorú emléke, mama pattogó hangja, **Jolán** ideges felelete, kitaszitottság és kegyelemkenyér! – De Nelliben még égtek a komplikált tüzek, noha mind több hamu borult rájuk; s az óvatlan szavak lehellete különös villogásokat kígyózott meg a fátyolos parázson.

15.

Gyula csakugyan zuhlésnek indult s csakugyan különös ügyekben-bajokban kóborgott Pest városában. [...]

vakon röpdösve, mindenféle hálókba bonyolódott, mint egy szeles, nagy légy, [...] egy nő hálójába, aki nem volt nagyon előkelő s üzletek hálóiba, melyek elég hazárdaknak, de kevésbé tisztességeseknek bizonyultak.

Multak a hetek s a téli hónapok, halálos csöndben multak Gádoroson.

– Nelli élt és nem élt s a legnagyobb esemény sem volt képes szívét fölmelegíteni – ki szerette és kit szeretett ő? A legnagyobb esemény egy gyermek volt, [...]. Imruskát szerette most [...] ellenszenve volt ez iránt a kis Uj Fiu iránt, akit helyette kapott. Ilonka, mint nagynéni, fogadta szenvedélyes gondjaiba a jövevényt és Nelli rábizta, míg maga, mintha nem anya lenne, hanem gyermek, dacolva ült a Sötét Szobában.

(63. folyt.)

Cenci csak dörmögött, elégedetlenkedett, érzelmi dolgokkal nem foglalkozott. [...]”

kon röpdösve, mindenféle hálókba bonyolódott, mint egy szeles, nagy légy, [...] egy nő hálójába, aki nem volt nagyon előkelő, s üzletek hálóiba, melyek elég hazárdaknak, de kevésbé tisztességeseknek bizonyultak.

De Gádoroson mit tudtak minderről? A Sötét Szobának nem voltak ablakai s Gyula nem adott hírt magáról; [...]”

Természetesen megmarad Nelli utazását motiváló tényezőnek Gyula két (öt jellemzően különböző) levele is. A levelek tartalmát és hangnemtét bemutató narrátori szövegen keveset változtat az író. A stílusis jellegű változtatások mellett tartalmilag új, hogy a Hf-ban Gyula utal a már valószínűleg megszületett fiára, akiről az első változatban nem tudhatott. (Feltehető, hogy a már elkészült, géppel letisztázott átdolgozás után utólag szúrta be az író ezt a kiegészítést. Tudniillik azon a sokat emlegetett kéziratdarabon – amelyen pótlendő-javítandó feljegyzések olvashatók – a „Beszurandó”-k sorában utolsóként a következő emlékeztető mondat olvasható – áthúzva: <Gyula [...] érdeklődik a gyerekért?>). Átírja, illetve kiegészíti viszont Babits a levelekről szóló tudósítást megelőző részeket: bennük Nelli kiszolgáltatottságát jellemzi.

Hf_{PN}*Ötödik fejezet.**S évek suhannak el... 6. r.*(63., 64. folyt.) Hf_k 803–805.

[...]

..(63)

Cenci csak dörmögött, elégedetlenkedett, érzelmi dolgokkal nem foglalkozott.

Imruskáról semmi hire sem volt szégyen Nellinek: Cenci ugyan kapott Miskától rejtelmes leveleket, de sohasem szólt a tartalmukról. Nelli nem kérdezte, mintha tilos lenne.

És megjött a tavasz és még mindig nem változott semmi.

Egyszer azonban [...] napfényre.

A levél Gyulától jött.

Gyuláról nem volt hír már hónapok óta, a címét sem tudták. Most megírta a címét, nagy frázisok kíséretében, melyek egy Micawbernek di-csőségére válhattak... Ezek a frázisok Nelli bocsánatáért esdekeltek, szenvedélyes hangon és magas irodalmi stílusban; majd Gyula terveiről volt szó a levélben, találmányáról, pompás kilátásairól... amerikai ügynökökkel folytatott tárgyalásairól, hallatlan pénzekről, melyek vártak rá.

Hf_k*A gádorosi danaidák. 15.*Hf₁ 16. [15.]; 254–257.Hf_k 237–240.

[...]

„De Gádoroson mit tudtak minderről?

A Sötét Szobának nem voltak ablakai s Gyula nem adott hírt magáról: ha-csak azok a titokzatos levelek, amiket Cenci néhanapján kapott, nem tartalmaztak ilyen híreket. Nelli riadtan nézte az anyja leveleit, amiket a postáslegény – a hegymester fia – mindig a saját kezébe adott át, úgyhogy Nelli még a címzést se láthatta; mert a postáslegényt is bedirigálta Cenci: – Nekem magamnak adod, senki másnak!

Pedig ártatlan levelek voltak, Sótról jöttek az amerikai vesszők ügyében. Nelli azonban valami ismerős betűket pillantva meg egyszer egy borítékon, s izgatva tán a titkolózástól is, homályos várakozásokat fűzött ezekhez a levelekhez; úgy érezte, hogy történni akar valami: de nem történt semmi.

Egyszer azonban [...] napfényre.

A levél Gyulától jött.

Gyula úgy írt, mint az »velesztet és megkerült lovag«: diadalmasan közölte a címét és nagy frázisok kíséretében; ezek a frázisok Nelli bocsánatáért esdekeltek, szenvedélyes hangon és magas irodalmi stílusban; úgy tértek meg hozzá, mint valamely oltárhoz; és kincseket hozva: mert Gyula terveiről is beszélt a levél, találmányáról, pompás kilátásairól... amerikai ügynökökkel folytatott tárgyalásokról, hallatlan pénzekről, me-

»Vétkeztem maga ellen« – írta – » [...] ketté...«

Az aranyhidat [...] Gyula ellen.

– Az ilyen ember haljon éhen! Aki nem tudta megbecsülni a tisztességes foglalkozását, uri társaságát, azt én nem sajnálom!

S Nelli eltűnődött, sarokba állt, mint a megszegyenített gyerek. [...] A **szi-ve** másra vágyik... (mindez azonban, mondom, csak irodalom volt).

Efféle »lúdbörzést« Gyula **olykor nem** tudott magától megtagadni s valószínű, hogy ez a levél nem is más volt, mint tisztára csak »lúdbörzés«.

Néhány nap folyt le megint ezután, a tavasz különös szele bizsergette meg a fázó világot, napja besütött a Sötét Szobába, az udvar földje nedvesen szikkadt édes tavaszi esőktől, a fák kéjesen megrázták magukat, a szőlőtőkék könnyeztek örömlükben, mint minden tavasszal, s otthon izgatott fecskék csapódtak a félszer eresze alá. Nelli egy reggel [...] reggelizni. Cenci kocsit rendelt e napon, mert maga akart kimenni a szőlőbe, s köszvényes lába nem bírta már.

– Hát te mért öltözködtél így ki? [...] [...]

– Elmegyek az uramhoz, – szólt Nelli csöndesen, s magához szorította a babát, mire **Ilonka** ijedten fölsikoltott, a kicsiséget féltve, nem Nellit.

(64. folyt.)

– Hova gondolsz? Erre a hosszú utra, egyedül! [...] [...]

lyek vártak reá és fiára, ki azóta bizton megszületett.

»Vétkeztem maga ellen« – írta → [...] ketté...«

Az aranyhidat [...] Gyula ellen.

– Az ilyen ember haljon éhen! Aki nem tudta megbecsülni a tisztességes foglalkozását, úri társaságát, azt én nem sajnálom! – Legalább a holmid elküldhetné!

S Nelli eltűnődött, sarokba állt, mint a megszegyenített gyerek. [...] A **szív** másra vágyik... (mindez azonban, mondom, csak irodalom volt).

Efféle »lúdbörzést« Gyula **sohasem** tudott magától megtagadni, s valószínű, hogy ez a levél nem is volt más, mint tisztára csak »lúdbörzés«.

Néhány nap folyt le megint ezután, a késő őszt váratlan kiderült, itt volt a híres »venasszonyok nyara«, napja besütött a Sötét Szobába; künn az udvar földje fölsikkadt már az első őszi esők után, virágok helyett lassan a levelek öltöttek piros és sárga színeket, s izgatott fecskék csapódtak a félszer eresze alá. Nelli egy reggel [...] reggelizni. Cenci nem ment ki e nap a szőlőbe, mert nem voltak munkások, s ilyenkor megengedte magának, hogy a lába fájjon.

– Hát te mért öltözködtél így ki? [...] [...]

– Elmegyek az uramhoz, – szólt Nelli csöndesen, s magához szorította a babát, mire **Jolán** ijedten fölsikoltott, a kicsiséget féltve, nem Nellit.

– Hova gondolsz? Erre a hosszú útra, egyedül! [...] [...]

A kérdés önkéntelenül jött és önkéntelenségével megdöbbenette Nellit, Miska szemöldökét látta komoly vízióban, s a menekülés ösztöne kapta meg...

A fecskék vidám ívekben röpködtek odakünn, [...] a Nelli kofferét a vasút felé. [...] Cenci nyugodtan engedte:

– Csak menjen! Majd visszajön!

– Csak menjen! Majd visszajön! – csipogtak a fecskék; és **Ilonka**, a nagynéni, haragosan és szomorúan ment vissza az udvaron, a konyha felé, duzzogva, hogy megfosztották **kedves játékszerétől**:

– Óh Istenem! egyedül megy arra a nagy útra! Sohasem utaznék vasúton egyedül...”

A kérdés önkénytelenül jött és önkénytelenségével megdöbbenette Nellit, Miska szemöldökét látta komoly vízióban, s a menekülés ösztöne kapta meg...

A fecskék bolond ívekben röpködtek odakünn, [...] aNelli kofferét a vasút felé.[...] Cenci nyugodtan engedte:

– Csak menjen! Majd visszajön!

– Csak menjen! Majd visszajön! – csipogtak a fecskék; és **Jolán**, a nagynéni, haragosan és szomorúan ment vissza az udvaron a konyha felé, duzzogva s irigyen, hogy megfosztották a **bitorolt gyermektől**:

– Óh Istenem! Visszamegy ahoz az emberhez! És megint egyedül arra a nagy útra! Sohasem utaznék vasúton egyedül.”

*

Az író korigálja a Hf_{PN} következetlenségét: Nelli a regény új, teljes változatában nem tavasszal, hanem ősszel indul a pesti útra. – Gyula levelei (amelyekről az elbeszélő feltűnően emlegeti, hogy „mindez [...] csak irodalom volt”) talán csábíthatták Nellit, hogy útra keljen, de az úton tovább már a „tehetetlen fásultság vitte”. A valóságra, hogy tudniillik milyen körülmények között is él az „ura”, csak a megadott címre érkezve – a „szennyesevegű ajtó” előtt – döbbsen rá. (16. r.)

Feltűnő módon átrajzolja Babits a Nellit fogadó „különös nő” alakját. A PN-beli változatban magának a Sorsnak a jelképe. Ennek megfejtését az író nem is bízta az olvasóra, ötször használja vele kapcsolatban a kifejezést: Nelli ízlésének visszataszító volt ez a nő, „de az ízlésen túl szörnyű volt [...], mintha a Sorsot látná”; nem „a klasszikus és lenge Sorsot”, hanem „magát a Sors valóságát, piszkosan és piperesen, a Sorsot, aki ismeretlen és mégsem meglepő, közönséges és mégis félelmes [...]”. A „Sorsot jelképező ajak” szavai, bizalmas hangja megdöbbenik Nellit, amiket pedig Gyuláról mond, rémülettel töltik el, és elbátortalanítják. (807)

A regény új változatában egyetlenegyszer sem szerepel a sors-kép; az író sokkal inkább egy ledér, éjszakai pillangó alakját formálja meg (ezt sugallja néhány kifejezés: az ismétlődő „pille”, „a hanyag le-
dértség szimboluma”, a „puderes és frizurás arc”, a szennyes selyem-
harisnya – 243–244). Csúfolódó hangnemben írja le a „tünemény”-t, aki nem ajtót nyit Nellinek, hanem aki a lépcsőházból „föllibegve” – kosarában egy tökkel – jelenik meg Nelli előtt, mint egy: „luftballon, pille, pipacsszirmok, egy megterhelt selyemförgeteg”. Ezek a képek ismétlődnek, megelevenednek a nő gúnyosan alázatos magatartásának a bemutatásában. Amikor a gyerekről beszél, kissé hangot vált, tüntetően nyájas, sőt Nellit sértően bizalmaskodó lesz; de alapjában véve mindvégig gyanakvó marad.

Nelli vele kapcsolatos érzéseiben, magatartásában a Hf_{PN} -hez képest új vonást is találunk. Szerzői közlésben olvassuk: Nelli a „közönséges arcú” nőt ellenszenvesnek találta, „valami társadalmilag alacsonyhat érzett benne, s elfogult lett, mint mindig, ha ilyenekkel kellett beszélnie”. A köztük levő társadalmi ellentétet kiemeli a „selymes hölgy” által tüntetően, erőltetetten és igen gyakran használt „kedves nagysád” megszólítás is.

A „selyempamacs” (sértődöttségében is tüntetően alázatos) viselkedését kissé magyarázza történetének egy figyelemreméltó eleme, ami szintén nincs meg a regény első változatában: idegen akcentussal beszél, s „külföldi nő”-nek mondja magát, aki „másfajta emberekhez” szokott. (Előreutalás lehet ez. A regényben ugyan konkrétan nincs róla szó, de az olvasó azt gyaníthatja, hogy ő lesz „az orosz hercegnő”, akinek a Gyulától született fia: Misi Andrejev.)

A teljes regényben az első változathoz képest (5/7. r.) részletezőbb Nelli megérkezésének, érzéseinek, a környezetnek a leírása, hosszabbak a dialógusok.

Hf_{PN}*Ötödik fejezet.**S évek suhannak el ..., 7.*(64–65. folyt.) Hf_k 806–808.

„7.

Egyedül utazni [...] kincsét s egyedül [...] ahol senki sem vár valakinek, aki még az utcán is alig járt azelőtt egyedül.

De Nelliben csodálatos elszántság volt, s mint valami égő vegyi folyamatot, érezte lelkében ezt az elszántságot lassanként átalakulni, formni, ülepedni, kérgesedni, a keserű szikkadásig...

A nyugtalanság elszántságából a közöny és tehetetlen fásultság elszántsága lett...

Egy lakáscím volt az erszényében, [...] amit az életben tudni, tenni, akar-ni szükséges...

Óh ha elfelejtené! óh ha elvesztené! Az ismeretlen utcák tolongásában, a **szokatlan zörgés**, csörgés, láрма között [...] zavartan.

Szenyesüvegű ajtó előtt állott.

Még [...] ide jött.

– Kit tetszik keresni? – kérdezte egy éles hang, s Nelli egy különös nőt látott, akinek egész lénye valami előér-

Hf_k*A gádorosi danaidák. 16.*Hf₁ 17.[16.]; 258–262.Hf_k 240–244.

„16.

Egyedül utazni [...] kincsét, s egyedül [...] ahol senki nem vár, valakinek, aki még az utcán is alig járt azelőtt egyedül!

De Nellinek minden mindegy volt most, s mint valami égő vegyi folyamatot, érezte lelkében a gyengék elszántságát formni, ülepedni, kérgesedni, a keserű szikkadásig...

A nyugtalanság megmozdította s a közöny és tehetetlen fásultság vitte most már...

Egy lakáscím volt az erszényében, [...] amit az életben tudni, tenni, akar-ni szükséges...

Óh, ha elfelejtené! Óh ha elvesztené! Az ismeretlen utcák tolongásában, a **szörnyű zörgés**, csörgés, láрма között [...] zavartan.

A Kánya-utca jutott eszébe és szíve elszorult; [...] örökre fantázia marad.

Szenyesüvegű ajtó állt előtte.

Még [...] idejött.

A kocsis letette a podgyászt s pénzére várt. Nelli sietve kifizette és elbocsátotta.

Most magához szorítva kicsinyét, – ahogy az óceán közepén tette volna, egy ingó zátonyon – a csengőhöz kapott.

[...] kemény üvegen.

De senki sem felelt s Nelli tétován állt. Gyula biztosan nincs otthon: mit tegyen? Podgyásza nem volt sok, mert

zetes módon visszataszító és aggasztó volt kényes izlésének; de az izlésen túl szörnyű volt ez a nő, mintha a Sorsot látná.

Nem egy nemesvonalú és konvencionális, klasszikus és lenge Sorsot, amilyeneket a festők festenek, hanem magát a Sors valóságát, piszkosan és piperésen, a Sorsot, aki ismeretlen és mégsem meglepő, közönséges és mégis félelmes, puderes és izléstelen öltözetű...

A szeme szurós volt, s úgy fénylett, mint két olajos szög; a fogai sárgák voltak, mint a dohányos férfiaké, és folyton látszottak.

S arca a puder alatt meg volt repedezve, mint a rosszul festett vászon.

– Elment a Gyula, – szólt a különös nő, megdöbbenő bizalmassággal hangjában, amely Nellit naiv rémülettel töltötte meg: találgatta, milyen nő lehet ez, s úgy érezte, mint aki az élet egy ismeretlen titkával áll szemben.

A töröttkockás, piszkosfüggönyös üvegajtó félig nyitva volt, s Nelli egy keskeny konyhába látott be; sohasem képzelte, hogy olyan szűk konyhában főzni lehessen.

A konyha tűzhelye hideg volt, s mindenütt rendetlenség.

semmit, de semmit, ami Miskától vagy Cencitől való, nem hozott magával: hiszen maradt mindene Gyulánál s Gyula írta, hogy úgy őrzi holmiját, mint az ereklyét. De ami a gyereké volt, azt el kellett hozni: pedig a gyerek maga is elég podgyász Nelli karjainak.

A gyermek sírni kezdett, Nelli fáradt volt, szívesen leült volna a pakktáskájára, ha nem restelli a szomszéd lakásokból kivizsgáló idegen szemektől: mikor egyszerre egy tűnemény jelent meg, föllibegve a lépcsőház felől, noha elég súlyos libegés volt, mert piaci kosár terhével jött, mint egy luftballon homokzsákokkal. Különös súlyag, egy nagy tők képében: egyébként luftballon, pille, pipacsszirmok, egy megterhelt selyemfürgeteg – Jézuskám! – affektált a selyemfürgeteg.

[...] a pipacsszirmok hajlongtak: hogyne! parancsára! természetesen! s mindezt idegen akcentussal s különös gesztussal, míg a bizalmatlan bogarak, mint gúnyoros glosszák, villogtak rá ellenszenves ekhót: csak tessék! miattam! bánom is én!

A töröttkockás, piszkosfüggönyös üvegajtó félig nyitva már, Nelli egy lehetetlenül keskeny konyhába látott be, mikor a gyanakvó bogarak egyszerre megint a szemébe másztak:

– Mily ügyben tetszik őt keresni? Mily ügyben? – Magántügyben! – Nelli pillái mögé menekült, de még így is látott egy idegen és aggasztó arcot, egy puderes és frizurás arcot, egy kö-

– Várok, – mondta Nelli.
 – Miattam várhat a hölgy! – mondta a
 Sorsot jelképező ajak. – Miattam akár
 be is mehet és odabenn várhat. Én
 nem bánom. Én nem törődöm vele.
 Menjen be. Én nem félték semmit.
 Várhatja a Gyuláját! Akár estig.

(65)

Elmosolyodott, mire a fogak majdnem
 kiugrottak a szájából. Határozottan
 közönséges nő volt, s **csak az Illúzió**
találhatta szépnak, az Illúzió szeme,
mely elvakul világ forgatagától.

[...]

– Éjjelig? – lihegte Nelli rémülten, és
 oly rekedten, hogy csak a szájamozgá-
 sán lehetett látni, hogy beszél.

– Éjjelig, késő éjszakáig. Ja, neki
 mulatni kell! No, persze, hogy nem
 várhat éjjelig.

[...]

Hát akar várni?

Ne álljon itt a gyerekek...

– Várok, – mondta Nelli.”

zönséges és élesállú arcot, amit **csak**
az Illúzió szemei találhattak szép-
nek, [...]

[...] Nelli valami társadalmilag alacso-
 nyat érzett benne, [...] a selymes hölgy
 segített neki.

– Mennyi idős az édes? [...]

Vizsla beszélgetés indult, melyben
 Nellié a nyúl szerepe volt.

– Nagysád messziről tetszett jönni?

– adták föl a témát a csomagok.

Nelli csak bólintott. A megbántott ki-
 váncsiság gögruhát vett.

– Olyan messziről nem tetszett jönni,
 ahonnan én jöttem Budapestre. Bár
 ide se jöttem volna! [...] Máshoz vol-
 tam én szokva! [...] Én külföldi nő
 vagyok.

[...]

– Úgy? [...] – Csak várja a Gyuláját!

Elvárhatja! Éjjelig! Reggelig! Ilyen

egy jómadár! Miattam! Csak várja!

Óh, a szép nagysága! Ha derogál ve-

lem szóbaállni, csak üljön egyedül!

Nelli nem figyelt a szavakra, azt sem

tudta, hol van, leomlott egy székre

gyerekével. Nelli boldog volt, hogy

egyedül maradhat, egyedül a felfede-

zéssel, amely ebből állott: a külföldi

nő blúza-selyme egészen ugyanaz

volt, mint Nelli egy régi selyemkesz-

kenője, amit még Velencében vásárolt

Gyula! Nelinek idő kellett, hogy e

felfedezés konzekvenciáit levonja.

Kálváriájából még gyötrelmes ne-

gyedórák voltak hátra: amíg az utolsó

megtörés beállott.”

Ezen a látogatáson Nelli nemcsak azzal szembesült, hogy Gyula sza-
 vai a pénzről, a találmányról, amelyekről a levelében írt, csak üres
 fantáziálás, hanem a Nelli ruháinak őrzésére vonatkozó hazugságá-

val is. (Emlékezzünk, hogy Velencében Nelliben merül fel a „selymes hazugság” gondolata.) Az azonban, hogy a „selyempamacs” blúzán ismerte fel a valamikor Gyulától kapott selyemkeszkenő anyagát, Nelli számára többet is elárult. A még nyújtott gyötrelmes várakozás perceiben „az ágyakra meredt” Nelinek fel kellett ismernie, hogy a „helye mindenkép be volt töltve itt; noha kissé züllött s kétértelmű módon”. De erről már a következő (17.) fejezet részben esik szó.

A várakozásról szóló fejezet részt két részletben (három, illetve két oszlopba tördelve) hozzuk. Az elejét három oszlopba rendezzük, mert így a második oszlopban meg tudunk mutatni egy olyan szövegdarabot, amely a kihagyásokból és végszókából következtetve a $H_{f_{PN}}$ -hez készült, de a végleges változatban kicsit még módosult. Kis töredékét őrzi tehát az átdolgozás munkájának.

$H_{f_{PN}}$
Ötödik fejezet. S évek su-
hannak el... 8. [7.]
(65. folyt.) H_{f_k} 808.

OSZK Fond
III/1603/27
két oszlopban
kézírással

H_{f_k}
A gádorosi danaidák. 17.
 H_{f_1} 262. H_{f_k} 245.

„Várni.

**Várni egy idegen
szobában.**

Egy rendetlen szobában.

Megnézni minden tár-
gyat... újra megnézni...
falszínét, bútorokat, ahogy
az ember a maga lakását
talán nem nézi meg soha.
A függöny szakadását,
piszkos foltokat a tapétán.
Kiöntött tinta nyomát az
asztalon.

„Várni.

Nelli megoldó gyötrel-
mei a várás gyötrelmei
voltak; várni egy idegen
és rendetlen szobában;
megnézni minden tárgyat;
újra megnézni; fal színét,
bútorokat, ahogy az ember
a maga lakását talán nem
nézi meg soha. A függöny
szakadását, piszkos folto-
kat a tapétán, kiöntött tinta
nyomát az asztalon.

„-----az asztalon

Várni.
<m>Míg a tapéta
mintái <már> hul-
lám[zani] kezdenek,
összefolynak a szem-

Várni... Míg a tapéta min-
tái hullámozni kezdenek,
összefolynak a szemben
és olyanok lesznek, mint
a selyem. Az a selyem

ben és [olya]nok lesznek mint a selyem...

Az a selyem már

épen<.>ilyen pecsétes és piszkos.

Nelli előtt <már>

csupa piszkos és

gyűrött selymek hullámzottak; s el kellett fordítania a szemét.

Várni.

Azt sem tudni, mire?

azt sem tudni, miért?

Várni, csak azért talán, mert már leült;

mert már mondta

hogy vár.

Hiszen most már ugy sem számít semmi.

Csak ez a türelmetlen apróság maradjon nyugton az ölben.

Várni.

Kinézni —

.....

Isten ments! micsoda élet ez! <Nelli |:

Oh:| szemében még

a> |:Nelli lelkét a

gádorosi szálló-

he<gyek>gy szelid

gömbölyűsége <fátyoloz-

ta.:| Milyen messze

<van> most attól,

milyen messze!

Várni.

Egy könyv feküdt

ott az asztalon, egy

német regény. Uris-

már ép ilyen pecsétes és piszkos...

Várni.

Nelli előtt csupa piszkos és gyűrött selymek hullámzottak; s el kellett fordítania a szemét. A

purgatórium szenvedése

nagyobb tán a pokolénál:

pedig ott az üdvösségre

várnak. Nelli azonban

szinte csak azért várt,

mert már úgy volt, hogy

vár, mert már leült vár-

ni; rá se bír gondolni.

mire vár voltakép? Nel-

liben a végső fáradtság

lihegett; nem számít már

semmi, csak ez a türel-

metlen apróság maradjon

nyugodtan!

Várni.

Kinézni az ablakon, [...]

Főntebb egy emelettel

gyerekek lármáznak a

gangon. Isten ments! mi-

csoda élet ez! Budapest!

Nelli szemét még a gá-

dorosi szőlőhegy szelid

gömbölyűsége fátyolozta.

Milyen messze itt attól,

milyen messze!

Várni.

Egy könyv feküdt ott

az asztalon, egy német

regény. Nelli szórakozot-

tan lapozta föl s borzad-

Várni.

Kinézni az ablakon, [...]

Főntebb egy emelettel gyereket ringatnak a

gangon. Isten ments! Micsoda

élet ez! Nelli elborzad

Budapesttől.

Egy könyvet vesz a ke-

zébe, ami az asztalon

hever.

Egy német regény.

Uristen! **Micsoda** képek
vannak benne!

Várni.

Hát itt lakna Gyula?”

ten! **micsoda** képek
voltak benne!

Hát itt lakna Gyula!
Óh ez a **rendetlen**
szoba bizonyosan rá
vall, s ez a könyv is,
és ez a tintafolt az
asztalon.”

va csapta be: **rettenetes**
képek **voltak** benne! mez-
telen nők! Hát itt lakna
Gyula! Óh, ez a **széthányt**
szoba bizonyosan rávall
s ez a könyv is és ez a
tintafolt az asztalon. A
zsenialitás rendetlensége!
Nelli csak iszonyodott: a
zseninek nőkhöz is van
joga, sok nőhöz! Nelli
erőlködött, hogy ne néz-
zen az ágy felé... behúnyta
a szemét... a piszkos sely-
mek márványoztak a tűnő
sötétben.”

Az író a fejezetrész átdolgozásakor alig hagyott ki valamit. Megőrizte a szöveg eredeti elemeit, témáit. De némelyiket megváltoztatta, módosította. Van olyan szöveghely, ahol csak azért cserélt ki egy kifejezést („gyereket ringatnak a gangon” helyett „gyerekek lármáznak a gangon”), mert az új – környezetfestő elemként – jobban illett a szövegkörnyezetbe.

Több esetben – mint a bemutatott kéziratföredék is példázza – kibővítette Babits a szöveget, elmélyítve ezzel a jellemzést, kitágítva az időt és a teret. Részletesebb például a Gyulára valló könyv leírása. De nem Gyula, hanem Nelli jellemzését szolgálja. Az író Nelli nézőponyjából látta a környezetet. Bemutatja a „selymes nő”-tól, a lakásától, a várostól idegenkedő, csalódott fiatalasszonyt, akinek fátyolos szeme előtt a gádorosi szőlőhegyek szelídsége lebeg.

Nelli belső gyötrelmeinek kifejezésében feltűnnek azok a motívumok, amelyek velencei kétségbeesésének festésekor jelentek meg (a „tapéta” és a „selyem”). Közülük a „tapéta” a PN-beli változatban is előfordult, de az újonnan hozzáfűzött kiegészítés bravúrosan egyszerre érzékelteti Nelli gondolatait, lelki és fizikai állapotát, és az olvasó asszociálja hozzá azt a káprázatot is, amit a velencei hotel-szoba tapétája váltott ki a Hintásstól akkor menekülni akaró Nelli

feldúlt lelkében. – Az eredeti szöveghez képest a teljes regényben új elem viszont a „selyem”. Már az előző részben feltűnt, és gyakran ismétlődött a különös nőhöz, a „selyempamacs”-hoz kapcsolódva. A 17. részben is igen sűrűn előfordul, de nemcsak a „selymes nő” szókapcsolatban, hanem mióta Nelli felfedezte a nőt a saját, valamikor Gyulától kapott selyemkeszkenőjének anyagát, szeme előtt a tapéta mintái összefolytak, s olyanok lettek, mint a selyem, s mindenütt „piszkos és gyűrött selymek hullámozottak”, „márványoztak”.

Meg kell említeni még egy új elemet, mégpedig abban a betoldott szövegegységben, amely a fent bemutatott kézírattöredékben is látható, ám az említett elem ahhoz képest is nővum. A Nelli tekintete előtt hullámozó selymekké összefolyó tapétamintákról esik itt szó. A leírást követő mondat a képpel látszólag nincs összefüggésben. Megszakad a Nelli szemével láttatott környezeti elemek bemutatása is, helyette elbeszélői kommentárt olvasunk: „A purgatórium szenvedése nagyobb tán a pokolénál: pedig ott üdvösségre várnak.” Valójában mind ez, mind a hullámozó selyemnek láttatott tapétáról szóló mondat a végsőkéig elcsigázott Nelli hosszú várakozásának gyötrelmeit fejezi ki – egymást erősítve, de más dimenzióban. A „pokol” és a „purgatórium” a regény misztikus jelentéssíkján értelmezhetők – összefüggésben a bűn és vezeklés motívumával (ami – emlékeztünk rá – szintén új és hangsúlyos elem a Nelli elutazását megelőző fejezetrészekben). Ha Nelli számára a gádorosi „sötét Szoba” a bűnhődés színhelye, maga a pokol, akkor a pokolénál nagyobb „purgatóriumi” szenvedéshez hasonlított várakozása rosszabb a gádorosi létnél.

A Hintássra való várakozás kínját már Velencében megismerte Nelli. Ezt a párhuzamot szimbolikusan jelzik a részben új, ismétlődő motívumok (a tapéta, a selyem), de (Nelli gondolatként is olvasható, szabad függő beszédben írt sorokban) az elbeszélő szövegszerűen is összekapcsolja hösnőjének jelenlegi várakozását a régebbiekkal: a velenceivel meg a Kánya utcaival. (246) Ezt látjuk a 17. fejezet alább idézendő további részében, amelynek bemutatását a két szövegváltozatnak megfelelően két oszlopban folytatjuk.

H_{PN}*Ötödik fejezet.**S évek suhannak el... 8. [7.]*(65–66. folyt.) H_k 809–811.

„Ah! Talán az ő lépése!

Nem. Egy idegen ur halad el az ablak alatt.

**A gyermek fölsir Nelli ölében. Szó-
rakoztottan ringatja, csitítgatja.**

Várni.

Nellinek hosszú, álmatlan éjjelek
jutottak eszébe és számlálni kezdett:
egy, kettő, három, négy...

Husz, huszonegy, huszonkettő...

Óh – számlálni és imádkozni szokott,
régóta álmatlan éjjelein! De imádkozni
– most?! Miatyánk isten, ki vagy a
mennyeiben...A különös nő hangját hallotta ki-
vülről, mint a Sors hangját, mint egy
csufondáros feleletet imájára.Mit mondhat? Minden oly zavaros
volt.**A gyermek újra fölsirt.**– Óh, szegény kicsikém! – Nelli el-
fordult az

ablaktól és kigombolta blúzá.

A fehér mell [...].

Ajak csucsorodott, kis lábak
rugdostak.H_k*A gádorosi danaidák. 17.*H_f 263–266. H_k 246–249.

„Várni.

Ah! Talán a Gyula lépése!

Nem. Egy idegen úr halad el az ablak
alatt.Hogy behámszódik!**A türelmetlen csöppség fölsívít éle-
sen, s Nelli szinte ijedten csitítja.**
mintha attól félne, hogy meghallja
valaki. Óh, elbújni, hogy ne lásson
senki, [...] – Vajjon mikor jön meg
Gyula? [...] órákig ülhet itt, mint vala-
mikor a Kánya uccában! Velencében!

Várni.

Hosszú, álmatlan éjjelek jutottak eszé-
be, és számlálni kezdett: egy, kettő,
három, négy...

Husz, huszonegy, huszonkettő...

Számlálni és imádkozni szokott, régóta
álmatlan éjjelein. De most az a babo-
nás érzése volt, [...] De számai mögött
ott kóválygott a jajveszékítő Miatyánk
Isten.S mintegy csúfondáros válasz arra,
fölhangzott kívülről a selymes nő
hangja. [...] a láрма áthatott,újra megríkatva a Nelli kisfiát.
S ezúttal nem lehet elcsitítani... mind
[...]a gyermek toporzékolt az ölében,
elnyúlt és rángatózott; Nelli elfordult
az ablaktól

és kigombolta blúzá.

A fehér mell [...].

Ajak csucsorodott, kis lábak
rugdostak.

És Nelli megszojtatta fiacskáját, az »idegen jövővényt«.

Ezek a percek voltak-e azok, vagy már előbb történt, a várakozás hosszú és sivár félórája alatt, mellyel szemben esztendők tetszetek félórának, – ekkor esett-e a nagy Változás? – nem tudom.

A drága elixirt [...] Megnyugvás Vize lesz.

Tiszta már és változhatatlan.

(66)

Minden emberi lélek [...] marad. Fogj kezébe [...] életet, megismerte [...] mindenkinél közelebb van a rettenetes Kéz, a rettenetes Isten.

– Nem várok tovább, – mondta Nelli; fölállt és begombolkozott.

Egy pillanatra eltűnődött: miért nem mondta meg ennek az asszonynak, hogy ő a Gyula felesége?

Nem tudta volna megmondani.

S nem tudta volna ezt mondani.

(Aminthogy nem tudta magát soha Hintássnének irni.)

De Nelli most a szoba felé fordulva ült... Nelli szeme már az ágyra meredt... az ágyakra meredt, mert a házasságnak különös paródiája fészkelte ebben az udvari lakásban. Gyula voltakép házasságra született, azaz zsarnoknak született, s nem érezte volna jól magát, ha mámorosan ágyába térvé, egy fáradt nő álmát nem zavarta volna meg. Nelli helye mindenképp be volt töltve itt; noha kissé züllött s kétértelmű módon [...] kötötte.

Ezek a percek voltak-e azok? vagy már előbb történt, a várakozás hosszú és sivár félórája alatt, mellyel szemben esztendők tetszetek félórának?

A drága elixirt [...] Megnyugvás Vize lesz.

Tiszta már és változhatatlan.

Minden emberi lélek [...]marad. Fogj kezébe [...] életet, megismerte [...] mindenkinél közelebb van a rettenetes Kéz, a rettenetes Isten.

– Nem várok tovább. – mondta magában Nelli, mintha azt mondaná: Nem küzködök tovább!

Nelli fölállt és begombolkozott.

Egyszerre úgy érezte: szégyelnie kell magát, hogy eddig is várt! – de már ez is mindegy volt neki, csak kijusson innen.

Óh, más asszony nem így jött volna, félve és alázatosan, eltitkolva még azt is, hogy ki ő és micsoda jogai vannak! Ő szégyelte magát, holott neki büszkének és megvetőnek kellett volna

És most megint itt van, aki volt, és megy haza Gádorosra: a Cenci néni lánya.

Óvatosan fölemelte kezét [...] okoz. Az ajtó csikorgott.

– Nem várok tovább, – mondta Nelli halkan, s amikor a különös nő kíváncsi foga ismét előugrott:

– **Nem hagy üzenetet?** Ne mondjam meg, hogy ki kereste?

– Köszönöm. Semmit! – felelt száraz hangon, s örült, hogy már künn volt a folyosón, s azontúl minden gondolata, minden célja megint egyetlenegyen szóba futott össze, s ez a szó az volt, hogy:
Gádoros.”

lennie! Már ez is mindegy volt. Nem, nem, sohse tudta volna Hintássnének nevezni magát! Most itt van aki volt, és megy haza, vissza, Gádorosra, a Cenci néni lánya.

Nem küzködik tovább.

Megy vissza a sötét szobába.

Óvatosan fölemelte kezét [...] okoz. A ajtó csikorgott.

Nelli magához szorította kicsijét, [...] a konyhában.

Mirevaló [...] kocsin ment volna, de a selymes nő erre a lehetőségre rá se gondolt. Annál inkább faggatta Nellit, nem hagy-e üzenetet? kétszer-háromszor is megkérdezte:

– Ne mondjam meg, hogy ki kereste?

– Nem, köszönöm, semmit! – Nelli szinte kétségbeesetten, [...] népe közt, minden célja, minden gondolata megint egyetlenegyen pontba futott össze, s ennek a pontnak neve volt:

Gádoros.”

Az idézett részben van néhány említésre érdemes változás. Új kép az „ágy” (amelyről már fentebb szoltunk), amely felé Nelli nem akar nézni, de amelyre (amelyekre) végül mégis rá „mered” a szeme.

Nelli mindkét változatban – a várakozás tartamát rövidítendő – magában számol és imádkozik. A kettő mindkét helyen összekapcsolódik, de nem ugyanúgy: mindkét változat érzékelteti, hogy Nelli helyzetével összeegyeztethetetlen az ima, de ott (Hf_{PN}) mégis imádkozik, itt (Hf) „csak a számok mögött kóválygott a jajveszékélő Mi-atyánk Isten”. Nelli babonából nem mert imádkozni, mert valami rettenetességtől félt. (Ellenpontja lehet ennek a teljes regény, Imruska történetének a végén az Erdővárról hazafelé utazó Imruska hitetlen imájáról szóló rész.)

Végül Nelli feladja a küzdelmet, nem vár tovább. Ez természe-

tesen mindkét változatban megvan, sőt az ezt követő allegorizáló (miként keveri az „isteni Vegyész” a „drága elixirt”) szövegrész is, amelyben értelmezi az elbeszélő a jelenetet: a várakozás tortúrája kellett ahhoz, hogy Nelli eljusson a sorsszerű magáramaradottság felismeréséből, elfogadásából származó megnyugvásig. Ezt követően a sorsszerűséget általános szintre emeli a „rettenetes Kéz”-ről való példázat, amelyet Babits a teljes regényben is változatlanul hagyott. Ezzel a képpel önmagában (hogy elmarad mögüle a „különös nőnek” mint Sorsnak a láttatása) mélyebb dimenziót nyer Nelli életének sorsszerűsége.

Mindkét változat utolsó előtti része azzal fejeződik be, hogy Nelli minden gondolata Gádoros. De a mondat közepét megváltoztatta az író. A Hf_{PN}-ben így hangzik: „minden gondolata, minden célja megint egyetlenegy szóba futott össze, s ez a szó az volt, hogy: Gádoros”. A Hf-ban Babits másképpen fogalmazott: „minden célja, minden gondolata megint egyetlen pontba futott össze, s ennek a pontnak neve volt: Gádoros”. Ha elgondoljuk, hogy ez a „pont” a Nelli elutazása előtt hangsúlyozott vezeklés, büntudat, majd a pesti szoba börtönszerű zártságában megélt purgatóriumi szenvedés motívumsorának a végére kerül (s ha még azt is hozzágondoljuk, hogy a név pincegádorra, a pokol tornácára asszociál²⁴³), akkor világos, hogy Gádoros, illetve a „Sötét Szoba” zárt terének szimbolikus jelentéstartalma elmélyül. Már Nelli első hazatérésekor sem csak földrajzi helyként értelmezhető: a biztonságot és a menedéket jelképezi az élet zivatartai, konfliktusai elől menekülőnek. Nelli második hazatérésekor újabb jelentésréteg rakódik rá, amely a Hf_{PN}-hez képest a Hf-ban további mélységet kap: Nelli visszatérése Gádorosra nemcsak a végleges magáramaradottság felismerésének a kifejezése, hanem a regény misztikus jelentéssíkján a Gádoros-pokol azt is sugallja, hogy számára nincs megváltás.²⁴⁴ Mindezt megerősíti a következő fejezettrész is.

Előbb azonban tanulságos beszélni még egy – a fent elemzett részlet első felében megfigyelhető – jelenségről. A Hf_{PN}-változatban

²⁴³ Erre a szómagyarázatra Szántó Gábor András hívta fel a figyelmemet.

²⁴⁴ L. a jelen kötet első dolgozatát!

a Nelli várakozását bemutató részlet olyan, mint egy szabad vers, mint egy expresszionista szabad vers. Nemcsak a nyelve, a stílusa (a változatos mondatalakzatok, indulatszavak, az ismétlődő főnévi igenevek, a hiányos mondatok stb.) miatt, de a tördelése is feltűnően más, mint egy hagyományos prózai szöveg tördelése. A teljes regényben a tördelés jellege megváltozik. Összefügg ez a betoldásokkal, amelyek kiegészítik a Hf_{PN} mondatait. Ez utóbbiak inkább csak jelzik a témát, röviddek, gyakran jelentésbeli és grammatikai összekapcsolás nélkül, montázszerűen egymás mellé vágva legtöbbször új sorba kerülnek. A kiegészítéssel az egysoros mondatok néhány soros bekezdéssé szélesülnek. De míg a Hf_{PN} -ben a különböző hosszúságú mondatok szabálytalan sorokat alkotnak, addig az új változatban a közel egyforma, 4-5 soros bekezdések viszonylag arányosan tagolják a szöveget; s ezt az arányosságot kiemeli, fokozza a bekezdéseket refrénszerűen elválasztó és összekötő – s ebben a változatban is mindig új sorba kerülő – ismétlődő szó: a „Várni.” Így az első változat formája inkább a nyugtalanságot, a várakozás feszültségét erősíti, a teljes változaté szabályosságával a várakozás végtelennek tűnő hosszúságát, időtlenségét, hiábavalóságát. Ezek fényében Nelli hazaérkezése is más – a Gádorosról fentebb mondottakkal egybecsengő – megvilágítást kap.

Gádorosra, ahova Nelli „másodszor s ezúttal bizonynal végleg s utoljára” (249) megtér, az írónak van egy (mindkét változatban ismétléssel nyomatékosított) metaforája: Nelli „ment vissza a koporsóba” (812), illetve „ment vissza gádorosi koporsójába” (249). Észrevehetjük azt is, hogy a teljes változatban a „koporsó”-metafora megerősíti az előtte levő, hosszú első bekezdésben festett kép (a vonaton hazafelé utazó Nelli a „Sötét Szoba felé” halad) szimbolikáját. A Gádoros-koporsó kép megjelenését mindkét változatban megelőzi az a narrátori közlés, hogy a várakozást feladó, hazafelé induló Nelli érzései, gondolatai a halál körül járnak.

Mindez azonban a Hf_{PN} -nek már a következő, egyúttal az utolsó, rövid fejezetében szerepel (*Eszkendők utolja*), a regény teljes változatában pedig *A gádorosi danaidák* című fejezet utolsó, 18. részében. Az előző, a „várakozás” fejezetrészával szemben az utolsót a „halál”

fejezetrészenek mondhatnánk. A téma többszörös erősítést kap. Az elbeszélő azt, amit Nelli szavakba nem tudna önteni, megnevezi: „*halálérzés* volt ez” (a Hf_{PN}-ben a szó még nincs kurzívval szedve). Értelmezi is az elbeszélő. A szó magyarázata – ha szövegkörnyezetével együtt tekintjük – ugyan nem szó szerint ismétlődik meg a regény teljes változatában, de mindkettőben ugyanaz a két fogalom állítódik szembe: „nem a halálraítéltség érzése, hanem a halottságé”. Nem az élőnek a saját – bár minden emberre jellemzően – egy a jövőben bekövetkezendő, a jelennel ellentétes állapotára vonatkozó érzése, hanem az élők jelenbeli állapotára vonatkozó érzése.

„Eddig” megegyezik a két változat. De az olvasóban a műnek ezen a pontján (és a címből adódóan az egész regénnyel kapcsolatban is) felmerülő kérdésére, hogy tudniillik kik a „halálfiak”, mintha nem ugyanazt a választ sugallná a teljesebb regény, mint az első változata.

Nézzük a szöveget!

Hf_{PN}

Hatodik fejezet.

Eszteendő utolja.

(66. folyt.) Hf_k 811–813.

A gádorosi danaidák. 18.

Hf₁ 267.

Hf_k 249–252.

„Mik voltak Nelli gondolatai ezen a sivar délutánon, a pesti lakásban?

»Gondolat« durva szó s Nellihez talán nem is illik: az ő gondolatait talán nem is nevezheted gondolatoknak, mint ahogy nem nevezheted jégnek a párat s husnak az illatot. **Ő nem tudta volna szavakba foglalni a gondolatait, mert ezek érzések voltak inkább: de minden érzések mögött kimondatlanul is ott sötétedett egy szó, egyetlenegy, szomorú szó, amely kimondva megremítette volna,** de így, csak érezve, csak sejtve a dolgok mögött, inkább megnyugvást adott, mint a tompított fény, melyet csak sejtünk a fátyol mögött: halálérzés volt ez, **nem Nellié,**

„»Gondolat« durva szó, s Nellihez talán nem is illik: **ki nevezné** jégnek a párat s húsnak az illatot? Nelli lelkét kissé füledt pára s hervatag illat töltötte meg, amint már másodszor, s ezúttal bizonynyal végleg s utoljára, dobogott a bús vonat ingó fülkéjében, most napos, de mégis szürke lankákon át a Sötét Szoba felé. A szó idegen volt ettől a hangulattól, s kimondva tán remület lett volna; de így, csak sejtve a dolgok mögött inkább megnyugvást adott, mint a tompított fény a fátyol mögött: *halálérzés* volt ez; **nem a halálraítéltség érzése, hanem a halottságé; de nem is csak hogy ő maga halott: halottak voltak mind, mind, Sóton,**

hanem Nelliben egy egész világé;
egyszerre belátta, hogy nincsen segítség! ~~Nem a halálraitóltség érzése volt ez, hanem a halottság érzése; s hirtelen~~ rettenetes világossággal, szinte kísértetiesen látta, hogy Gyula is halott, aki nem nyugszik bele a halálba, amelyben pedig nyugodni és csöndesen maradni illenék.

Nyugodni és csöndesen maradni!
 Óh, ha nyugodtan és csöndesen **maradt volna Miska mellett, beosztva** hónaponként a biztos fizetést, koporsójában! Talán sohasem vette volna észre a halál hidegét. A halottak is csak akkor veszik észre, hogy halottak, ha fölébrednek és élni akarnak. A fölözslás eljön előbb-utóbb. De aki nyugodtan hever s teszi azt, amit a többi halottak, az nem veszi észre, annak nem fáj. Ő már észrevette és ment vissza a koporsóba. Halál fia! vagyunk mindannyian!

Eltűnődött régi halottakon, családján, fáján; apja jutott eszébe, s ama tragikus est az őszi préházban; Imre testvére, s Ákos, a Döme bácsi fia, kora és végzetes halálukkal: most megértette. Most már látott minden összefüggést, látta, hogy ezek voltak a régiek, a régi és elhasztalanodott erők, akiknek el kellett használnodni, s pusztulni, fátum szerint.

S az új stádium: Miska. [...] a robot-lovaktól.

Gádoson s most egyszerre kísértetiesen látta, hogy Gyula is halott, olyan halott, aki nem nyugszik bele a halálba, amelyben pedig nyugodni és csöndesen maradni illenék.

Nyugodni és csöndesen maradni!
 Óh szegény Nelli, ha nyugodtan és csöndesen **maradhatott volna** koporsójában! Talán sohasem vette volna észre a halál hidegét. A halottak is csak akkor veszik észre, hogy halottak, ha fölébrednek és élni akarnak. A fölözslás eljön előbb-utóbb. De, aki nyugodtan hever, s teszi azt, amit a többi halottak: nem érzi. Nelli érezte már, s most hogy ment vissza gádorosi koporsójába, jól tudta, hogy halott, s halottak közé megy.

Nelli most egyre halottakra gondolt, míg a vonat ritmusában ringatta gyermekét, ezt a legújabb kis halálfiát, s körötte eleven és hangos vigécek diskuráltak. Apja jutott eszébe, s ama tragikus eset az őszi préházban; Imre bátyját látta, tomboló fiatalságában, mely vad virtusokon át sírba kergette: majd a szegény Ákost, a Döme Ákosát, a táncteremben, a játékasztalnál, és a fehér ágyban, amin keresztbefolyott a piros vér. Fajtáját érezte most Nelli: ezek voltak a régiek, a régi és **elhasztalanodott** erők, akiknek el kellett használnodni, s pusztulni, fátum szerint. S az új stádium: Miska. [...] a robot-lovaktól.

Rángatni a kötelet, és kapálózni a mező felé? Óh, ezek **nem volnának** nemes mozdulatok. Talán eltépni s elrohanni, **elhagyni** a taposómalmot; de egyúttal az abrakos jászlat is! Bolondos, vad, s kevésbé nemes származásu lovak megteszik ezt. Messze vadonba vesznek ezek, ahol számon kívül maradnak, s megveszi őket a tél hidege. Nincsen menekvés! Nelli látta az egész életet – és nemcsak a maga életét.

Talán még a jövőbe is látott. Mi lesz ebből? Nelli semmit sem tudott az Államról; de – különös dolog! – ő már rettegett, mikor Miska és a Miskák még biztosak voltak, mint egy örök rendben; Nelli rettegett és féltette fiait. Imruska fog-e majd nyugodtan mehetni föl, föl, az aranylétrán, amelyet számárlétrának is neveznek? nem fog-e ez a létra leszakadni alatta? nem fog-e összedőlni az egész ház, amelyhez a létra támasztva van? A halottaknak is van mitől félni – és ez az Utolsó Ítélet.

És a legkisebb kis vendég, e bus jövevény anyai karjain, aki oly nyugtalan vért hordoz ereiben, – micsoda új, vizözönutáni világba fog ő belenőni?

Rángatni a kötelet, és kapálózni a mező felé? Óh, ezek **nem valami** nemes mozdulatok! Talán eltépni s elrohanni, **ithagyni** a taposómalmot; de egyúttal az abrakos jászlat is! Bolondos, vad lovak megteszik ezt; messze vadonba vesznek ezek, ahol számon kívül maradnak; tépve tüskétől és verve esőtől; vad pázásokban, de éhen csavarogva... Kevésbé kényes idegzetű ménék tán kibírják; a Gyulák kibírják...

Nelli vad ösztönrel szorította magához gyermekét; de nem is erre a gyermekre gondolt, hanem inkább Imruskára: mi lesz avval? Fog-e majd nyugodtan menni föl, föl, az aranylétrán, amelyet számárlétrának is neveznek? Óh Istenem, s még ha ő menne is, mi minden történhetik! nem szakadhat-e le maga a létra is? nem dőlhet-e össze az egész ház, amelyhez támasztották? Nelli fölzaklatott fantáziája rémképeket idézett az ingó és homályos fiulkében: régi beszélgetések rémlettek eszébe, Döme bácsi jóslásai, Gyula lúdbőrzései közlőgő háborúkról, rettenetes összeomlásokról. A halottaknak is van mitől félni – és ez az Utolsó Ítélet. Mi lesz, ha a föld megindul és kidobja a biztos és kényelmes síroklakóit? Imruska nem való az Életre, époly kevésbé, mint ő maga, Nelli. – Ezt a kis második jövevényt, aki oly türelmetlenül visongott minduntalan karjaiban: ezt már félni sem tudta! idegen vért érzett benne, nyugtalanl s erőszakosat; s valami idegent érzett a jövőjében is: mire ez megnő talán minden más lesz! ki tudja, mi lesz addig!

Óh, talán egy szebb, jobb világ várja
őt! Talán éppen az elhibázottakból, a
régi nyugalanságok véréből szüle-
tik a Jövendő nyugalma! Mit tehet az
ember? Tegye, amit a pillanat akar, ne
akarjon több, elevenebb lenni, mint
amilyenné az Isten, az Élet alkotta és
szánta, a Kor, az iszonyu erők működ-
nek körülötte, s erős lesz, ha gyenge
tud maradni.

– Mama künn van az udvarban, – **fo-
gadta** Nellit a huga, Ilonka, mikor
megérkezett a vasutról. – Diót vernek.
– Vénlányos [...] »nem neki való«.

**Cenci néni sem kérdezett semmit, és
nem csodálkozott.**

– Hát megjöttél? Tartsd a kosarat!
– Ennyi volt az egész.

Az ablakon betűzött [...] arcába.
Nellit most senki sem [...] lépett be az
anyai házba, s elfult hangon szólította
húgát, akit a folyosón előtalált.

– Mama künn van az udvaron, – **felelte
Jolán.** – Diót vernek. – Vénlányos [...]
»nem neki való«.

De, amint mentek a hátsó udvar felé,
hol a diófa volt, Nelli valami férfihan-
got hallott.

– Ki van itt?

– Jozsó érkezett meg a reggeli
vonattal.

Nelli elfogultan lépett előre, mivel már
nem futhatott vissza. De

**Cenci nem mutatott meglepetést,
amikor meglátta, s nem is érdeklődött
az útja iránt.**

– Hát megjöttél? Tartsd a kosarat!
– Ennyi volt az egész. Jozsó is, aki [...]
Jolán [...] féltette.

– Minek egy férfinak a dió?

De alig [...] elkeserítette.

– A lányok dolgoznak [...].

Cenci bölcsen nem szólt a vitába,
hagyva az elosztást a férfi jogának,
ki különben is legidősebb volt. Cenci
dirigálta a cselédet a dióverővel, hogy
egyetlen ág se maradjon ki. Cenci
dolga csak a gyűjtés volt. Nelli pedig
– a Jolán új kétségbeesésére, mert hisz

De Nelli gyermeksírást hallott és visszaszaladt a szobába, kikapta a kis jövevényt Ilonka kezéből, s szokatlan szeretettel szorította magához.
 – Halálfiain vagyunk mindannyian!
 – rémlett fel ösztönében.

Künn a diók zajjal pottyantak a földre, amint verte a nagy pózna az ágakat.”

szövevségesek voltak, Nelli része is a Jolán konyhájába menvén – Nelli meg-hátrált a vita elöl, s avval az ürüggyel, hogy gyer-meke után néz, visszaszaladt a szobába, sírva borulni le a dívánra. Már este volt.

Künn a diók zajjal pottyantak a földre, amint verte a nagy pózna az ágakat.”

Kik a „halál fiai”? Az alábbi táblázat (melyben kissé önkényesen csoportosítottuk a szövegrészeket) mutatja, hogy kivel, kikkel kapcsolatban említődik a „halottság” a regény rövidebb és teljesebb változatában.

$H_{f_{PN}}$
„nem Nellié, hanem Nelliben egy egész világé”
„Gyula is halott”
„Halál fiai vagyunk mindannyian!”
„Eltűnődött régi halottakon, családján, fáján;
apja jutott eszébe [...]; Imre testvére, s Ákos, Döme bácsi fia” („elhaszontalanodott erők”, „a nemes paripa csataló volt, csaták multával céltalanul és vadon ugrándozott”)
„az új stádium: Miska” – (malomba fogott nemes paripa)

H_f
„de nem is csak hogy ő maga halott: halottak voltak mind, mind, Sóton, Gádoroson”
„Gyula is halott”
„tudta, hogy halott, s halottak közé megy”
.....
„ringatta gyermekét, ezt a legújabb kis halálfiát”
„halottakra gondolt”
„fájtáját érezte”
„ezek voltak a régiiek”
„Apja jutott eszébe”
„Imre bátyját látta”
„Ákost, a Döme Ákosát” („elhaszontalanodott erők” „a nemes paripa csataló volt, csaták multával céltalanul és vadon ugrándozott”)
„az új stádium: Miska” – (malomba fogott nemes paripa)

[] – „Rángatni a kötelet”, „talán eltépni”:

„Bolondos, vad s kevésbé nemes származásu lovak megteszik ezt”; „megveszi őket a tél hidege”
[Gyula név szerint nem említődik]

[a jövő:]

„Imruska fog-e majd nyugodtan mehetni föl, föl, az aranylétrán, [...] nem fog-e ez a létra leszakadni alatta? nem fog-e összedőlni az egész ház, amelyhez a létra támasztva van?”

„a legkisebb kis vendég”
„oly nyugtalan vért hordoz ereiben

micsoda uj, vizözönutáni világba fog ő belenőni?”

„Óh, talán egy szebb, jobb világ várja őt! Talán éppen az elhibázottakból, a régi nyugtalanságok véréből születik a Jövendő nyugalma!”

„Halálfai vagyunk mindannyian!
– rémlett fel ösztönében.”

[] – „Rángatni a kötelet”, „Talán eltépni”:

„Bolondos, vad lovak megteszik ezt”
„Kevésbé kényes idegzetű ménék tán kibírják;
a Gyulák kibírják...”

[a jövő:]

„nem is erre a gyermekre gondolt, hanem inkább Imruskára”

„Fog-e majd nyugodtan menni föl, föl, az aranylétrán, [...] Óh Istenem, s még ha ő menne is, mi minden történhetik! nem szakadhat-e le maga a létra is? nem dőlhet-e össze az egész ház, amelyhez támasztották?”

[utalás háborúkra, összeomlásokra is]

„a kis második jövevény”

„ezt már féltetni sem tudta! idegen vért érzett benne, nyugtalant s erőszakosat; s valami idegent érzett a jövőjében is:

mire ez megnő talán minden más lesz!”

.....

Az összevetésből látható, hogy a halálérzéssel kapcsolatban konkrétan mindkét változatban a múlt-jelen-jövő dimenziójában elrendezve ugyanazok az elemek említődnek – egy, de nem elhanyagolható kivételtől eltekintve. Ez pedig az általánosító értelmű kijelentés: „Halál fiai vagyunk mindannyian!”, illetve: „Halálfiai vagyunk mindannyian!”. A Hf_{PN} -ben itt kétszer is elhangzó mondat a regény teljes változatában nem ugyanezen a helyen fordul elő, s nem egészen így hangzik. S hogy ez mennyire lényeges különbség, mutatja az a kézirat feljegyzés is, amelyen a regény (viszonylag korán) tervezett II. részének a (nem egészen ebben a formában megvalósított) cselek-

ményvázlata található. (OSZK Fond III/1603/2) Ennek a 4. pontjában ez áll: „Imruska Pesten. Egyetem. („Halálfiái vagytok valamennyien!” – kiáltja Imruska anyjáéknál)”. A regény végleges alakjában valóban ez a kijelentés (pontosabban ez: „Halálfiái vagytok mindannyian”) és a vázlatban említett körülmények között fordul elő. (464) A két regényváltozat között a különbség nemcsak abban van, hogy ez a kiáltás máshol, más körülmények között, más által gondolva-kimondva hangzik el, hanem maga az elkiáltott szöveg sem ugyanaz: egy nyelvtani alakban különbözik. A többes szám első személy helyett többes második áll: a szünidőt otthon töltő Imruska karácsonykor a családjának a családjáról mondja ezeket a szavakat; ezzel a – családi hagyománytól eltávolodó – pesti egyetemista (ekkor még) elhatárolja magát (és barátait) családjától – a megújulást máshonnan várva.

Egy másik, ugyancsak grammatikai különbség, amely látszólag kicsi, de a teljes regény jelentésmezejét tekintve világszemléletet fejez ki. „Óh, ha nyugodtan és csendesen maradt volna Miska mellett” – olvassuk Nelli gondolatait a Hf_{PN}-ben. És majdnem ugyanez a Hf-ban az elbeszélő szubjektív közléseként fogalmazódik meg: „Óh szegény Nelli, ha nyugodtan és csendesen maradhatott volna koporsójában!” A mondatban minden változtatás elemzésre, gondolkodásra, értelmezésre ösztönözhet (például Miska-/Sót/ helyett koporsó/Gádoros szerepel!), de most csak a kis grammatikai változásra figyelünk: a „maradt volna” helyett a „maradhatott volna”. Ható ige a cselekvő helyett: Nelli sorsának alakulásában egy rajta kívül álló erőt (is) sejtet. Nelli történetének sorsszerűsége (összefüggésben Babits szemléletének ágostoni gyökereivel) az átdolgozott, gazdagabb jelentésstruktúrájú regény egészében többszörös megerősítést kap. Itt csak jelezni tudjuk, hogy Nelli történetének korábbi szakaszaiban is vannak olyan szövegváltoztatások, amelyek ebbe a szemléletkörbe vonhatók. Az első változatban is olvasunk a sorsról (vagy a Sorsról) Nellivel kapcsolatban is (gondoljunk a pesti látogatásra), de ezek a képek vagy elbeszélői kommentárok nem épülnek be a regény mélyebb (magasabb) – az alkotói szemléletet is reveláló – jelentésébe: mert nincs is ilyen mélységű jelentésrétege, szemben

a teljes regény (motívumrendszere, szimbolikája hordozta) morál-filozófiai jelentésszínírójával.²⁴⁵

A most bemutatott szövegrészekkel kapcsolatban szólunk még egy olyan figyelemreméltó eltérésről, amely szintén előre sejteti a regény újabb változatának koncepcionális különbségét. A Hf-ban már nincs szó a Nelli gondolataiként és elbeszélői közlésként egyaránt felfogható jövőképről: egy vízőzön utáni szebb, jobb világ reményéről, illetve arról, hogy a Jövendő nyugalma talán „éppen az elhibázotakból, a régi nyugtalanságok véreből születik”. (813) Ezzel a – ha feltételelesen is, de – reményteljesebb jövőképpel szemben a regény teljes változatában egy olyan – Nelli érzéseként bemutatott – jövő áll, amellyel nem azonosul az elbeszélő, mint ahogy azzal sem, amit itt a Nelli karjaiban visongó kisebbik gyermek képvisel: Nelli „idegen vért érzett benne, nyugtalant s erőszakosat, s valami idegent érzett a jövőjében is: mire ez megnő talán minden más lesz!” (251) Sokatmondó előrejelzés egy korábbi, Nelli elutazása előtti részben olvasható hasonlat is a gyerek sírásáról: „mindig oly hasítón nyikant föl, [...] mint valami baljós madár víjjogása”. (235)

Dodó személyiségét ilyen irányban fejleszti tovább Babits a teljes regényben, egyre jobban éreztetve Imruska idegenkedését is attól, amit a Hintásstól született féltestvére képvisel. Még a regény utolsó fejezetéhez, az *Epilog*hoz készült egy-két szavas emlékeztető feljegyzések között is szerepel egy ilyen megjegyzés: „Dodó félelmes az *Epilog* végén!” (OSZK Fond III/1951/7) (A regényben Dodó az erőszakot jelképező erők egyike, azon erőké, amelyek a világháborúhoz vezetnek. A teljes regényvilágban betöltött szerepe felől a gyerek sírását kifejező hasonlat jelentésmezeje is kitér: az olvasó akaratlanul is asszociálja az Arany János-i sorokat – „Mért víjjog a saskeselyű? / Mért szállong a turul s ölyű, / Hadintéző, baljós madár” –, akaratlanul, de nem véletlenül, hiszen a *Keveháza* első három sorából Babits hasonlatában három szót is idéz.)

A Hf_{PN} befejezésének jelenetében a dióveréskor hazaérkező Nellt látjuk, meg az őt – visszajövetelének bizonyosságában elengedő

²⁴⁵ L. a jelen kötet első dolgozatát!

és most – változatlan magatartással fogadó anyját, illetve testvérét. Nelli nem szállhatott szembe a sorsával, magányra és boldogtalanságra ítélve kell várnia, míg el nem éri őt is a póznától vert, földre hulló diók végzete. Mindenki végzete.

Ez a jelenet, illetve ez a fejezetrész a teljes változatban csak a regény – főleg Nelli körül bonyolódó – első felét, a házasságtörési történetet zárja le. Érthető, ha nemcsak lezár, hanem előre is mutat. Természetesen ilyen irányúak Nellinek a gyermekei jövőjéről való gondolatai is. De előremutat a befejező jelenet kibővült eseménysora és szereplőgárdája: a dióveréshez kapcsolt osztozkodási vitával és Jozsóval. A családi feszültség, a szeretetlenség és Jozsó a regény második felében, Imruska történetében kap szerepet. Az ő sorsa sok tekintetben párhuzamos az anyjáéval, de egyúttal ellenpontja is annak.²⁴⁶

A teljes regény további fejezetei, amelyek beteljesítik Nelli végzetét, de nem róla, hanem Imruskáról-Imréről szólnak, már nem a Hf_{PN} szövegváltozatai. Még egy egész fejezet (*A boldog gyermekkor*) és a következő (*Óh vidám kamaszkor!*) első részei továbbszövik az apa és „a bíró regényé”-t, de csak mint a fejlődés-, illetve az önéletrajzi regény mellékszálai.

2. A Nelli meg az Epilog c. fejezetek előfogalmazványának és végleges szövegének összevetése

Babits *Halálfiái* című regényének (Hf) nem ismerjük a nyomda számára kész kéziratát, de még a viszonylag teljes fogalmazványát sem, ezért nagyon értékes az a 44 főlíó, amelyen a regény utolsó részének összefüggő, kézzel írt fogalmazványa²⁴⁷ olvasható. Azt gondoljuk, nem érdektelen ennek az anyagnak az összevetése a regény végle-

²⁴⁶ L. a jelen kötet első dolgozatát!

²⁴⁷ A 44 főlíó teljes anyagát a kritikai kiadás I. kötete közli: BM-Hf 2006: 1/868–923. Dolgozatunkban e kiadás oldalszámaira hivatkozunk.

ges szövegével, hiszen ezáltal valamelyest betekintést nyerünk az alkotó szövegformáló, -alakító tevékenységébe.

A 44 főlóból 19 az OSZK (Fond III/1603/95–113), 25 a PIM kéziratárában található (V. 534). A kéziraton látható eredeti lap-számozás, illetve az, hogy az első lap (az 541. számú kéziratoldal) szövege egy mondattöredékkal kezdődik, azt valószínűsíti, hogy ez a szövegtest egy nagyobb egység (a regény nem ismert, de feltételezhető kéziratának) része lehetett. Az 541. oldaltól az 583-ig számozott egybefüggő 43 oldal (a *Nelli* c. fejezet 6. részétől a 19.-ig, illetve az *Epilog* eredeti nyolc fejezete) a befejező rész előfoglalmazványának tűnik, hiszen hozzá képest a végleges regény megfelelő része több – jelentős strukturális – eltérést is mutat. Néhány, ehhez a szövegkorpuszhoz tartozó korrekciót tartalmazó szövegdarabot is őriz a *Hagyaték*: részben a 44 főló között, részben a kézírathalmaz más helyein (OSZK Fond III/1603/114–121).

A 44 főló közül egynek, a 95. számúnak (a kézírattári számozás folyamatosan a fogalmazványba sorszámozza) a rektóján és verzóján vannak a fogalmazványhoz készült kiegészítések. A babitsi 541. számot két főlón is (OSZK, Fond III/ 1603/95, 96) láthatjuk (ezeknek különböző az anyaga, és más a rajtuk levő ceruzanyom is): a 95-ös számú főló rektóján levő szöveg tudniillik átírt változata a 96–97. főlószámmal jelölt oldalon levőnek. A *Nelli* fejezet 6. részének második felébe tartozó szövegről van szó. (A 95. verzóján pedig a 107. főlón levő *Nelli* 11. fejezetrész egy darabjának variánsa olvasható.) A végleges szöveg közelebb áll a 95. számú főlón levő változatok egyikéhez, de nem egészen azonos vele: tehát Babits ismét átírta.

A továbbiakban a könnyebb áttekintés céljából táblázatokba rendezve állítjuk egymás mellé az előfoglalmazványt (meg annak a kéziratban meglevő variációit) és a végleges változatot. Nem idézzük a teljes szöveget, csak azokat a részeket, amelyekhez korrekciókat is találunk, illetve azokat, amelyekhez képest valamilyen szempontból lényegesnek tűnő eltérések vannak a végleges változatban.²⁴⁸ A be-

²⁴⁸ A táblázatok első oszlopa tartalmazza a fogalmazvány szövegét (az oszlopfejen jelezzük a kézírattári főlószámot, zárójelben a babitsi oldalszámot, majd a kritikai

mutatott szövegegységek előtt és/vagy után néhány mondattal felhívjuk a figyelmet a legjellemzőbbnek, a leglényegesebbnek gondolt különbségre.

*

A fogalmazvány szövegét az eredeti számozás szerinti 541. (96. főliószámú) oldaltól ismerjük. Az első oldal első sorában olvasható töredékmondat első szava a regény végleges változatában a *Nelli* című fejezet 6. részének 5. bekezdésében levő 2. mondat 5. szavával azonos. Imruska váltóügyéről már a gádorosiak is tudnak, s az – Cencit leszámítva – nagy riadalmat is okozott. (1–5. rész) A 6. fejezetrész Imrust mutatja, aki Schapringer levelével a zsebében bizonytalan szándékokkal elhagyta pesti lakását, és sétára indult a városban. Itt kezdődik annak a folyamatnak a leírása, amelynek állomásai Imrus sorsfordulatához, „peripetiá”-jához vezetnek.

OSzK Fond III/ 1603/96-
97. (541–542.)
[*Nelli* 6.]
Hf_k 870–872.

OSZK Fond III/1603/95.
(541.)
[*Nelli* 6.]
Hf_k 868–869.

Hf
Nelli 6.
Hf₁ 622–623.
Hf_k 576–577.

„arcát, leste a fellegek
formáját a hegyen, leste
az alkonyfény apokalipti-
kus jelenéseit. Konstantin
keresztje nem tűnt elő, s
egyelőre a Gomböntő sem
jelentkezett. De maga a
<.>séta jó villanyozó volt;

„S talán ily pillanatban
[...]. Imrus leste a szem-
bejövők arcát, leste a fel-
leglek formáját a hegyen,
leste az alkonyfény apoka-
liptikus jelenéseit. Kons-
tantin keresztje nem tűnt
elő, s egyelőre a Gomb-

kiadás (Hf_k) oldalszámát – néha a szövegegység után is közöljük az oldalszámot); a második oszlopban hozzuk a korrekciókat a kéziratári jelzésükkel. Az utolsó oszlopban a szövegkritikai kiadás (Hf_k) szövegét idézzük, és megadjuk mind ennek, mind a regény első, 1927-ben megjelent kiadásának (Hf₁) a megfelelő oldalszámát. Külön jelezzük, ha köztük tartalmi eltérés van. A helyesírási eltéréseket nem vesszük figyelembe.

A táblázaton kívül idézett szöveg helyét zárójelben adjuk meg; az oldalszám a kritikai kiadás (BM-Hf 2006) I. kötetére vonatkozik.

s aztán itt-ott női alakok lengtek el, akiknek Imrus bátran az arcukba nézett, és platónikusan, mintegy mindenén kívül, mégis valamit keresve. Valami különös szabadság volt ez, mert valóban, mi köthette őt még? túl volt minden felelősségen is. Például költezhetett, mint még eddig soha: mert mit jelenthetett egy pár korona már, a nyolcszáz és ezer forintos ügyek és tartozások után? Nem törődni semmivel, s várni ami történni fog! Addig igazán azt teheti amit akar, és minden mindegy! Régi kívánságait teljesíthette volna most: például

megvehetett volna könyveket, amiket régesrég ki-nézett magának a könyvkereskedők kirakataiban; s drága könyveket, amiket sohse remélt bírni. És már valóságos álmokat szőtt, egy börtön-celláról, ahova ő kíváncsi könyvekkel vonulna be, hogy a cella magányában, s bizonynyal a könyvek segítségével is, különös lelki forradalmakon menjen át, mint Oscar Wilde, vagy Paul Verlaine.

„jelentkezett. <Mégis: villanyoz séta> De női <sziluettek> |:alakok:| lengtek el, s minden női sziluett sorsokat ígér, míg az ember fiatal. Imrus bátran nézett a <nők arcába> |:kalapjuk alá, mintegy valamit kutatva;:| szabadabban mint valaha; mert egyáltalán, a szabadság villanyával villanyozta őt ez a séta!

Mi köthette őt még? túl volt minden felelősségen is. Milyen különös szabadság! Például most költezhetett, ahogyan csak akart, mert mit számít <egyp> még egypár korona öneki? és mit számít a holnap?

<Most aztán megvehet akárminő könyvet; amit régóta megkívánt a könyvkereskedők kirakataiban, – s viheti magával, talán a börtön cellájába is, hogy ott, távol a világtól, s egyedül az Emberiség nagy Szellemeinek társaságában különös lelki forradalmakon menjen át, mint O. W. vagy P. V.

De ez a Holnap volt – és ma még itt a szabadság!

öntő sem jelentkezett. De női alakok lengtek el, s minden női sziluett sorsokat ígér, míg az ember fiatal. Imrus bátran nézett a kalapjuk alá, mintegy e lehetséges sorsokat kutatva; s szabadabban mint valaha: mert egyáltalán, a szabadság villanyával villanyozta őt ez a kétségbeesett nekieredés. A túlvilágra jutott lélek érzése lehet ilyen, ellengő angyalok közt, s levette már az élet nyűgét. Mi köthette őt még? túl volt minden felelősségen is. Milyen különös szabadság! Például most költezhetett, ahogyan csak akart; mert mit számít még egypár korona öneki? és mit számít a holnap?

Egyelőre azonban inkább a Kávéház csábitotta, [[...]]. A morális ujjászületés gyakran <történik szüle> forr elő tivornyák ölén, <s ör> vagy örömeleányok karjaiban. [[...]] ott van a kapuja a Pesti Éjszakának, Párisok s Bábelek előizei<nek>. Imrus nem nagyon tudta, hogyan fogna bele a Nagy Életbe; talán majd orfeumba megye azután...

Imrus bekanyarodott a Margithidnál, mely Arany János egyik legszebb, s <<vén-lázzal>> |:csodamód:| modern versét jutatta eszébe: »Szólt a fiu: Kettő vagy semmi!« Ez az utolsó tétemény: Egy fiatal életremény.>

|:<Könyvek> |:|:Ekkor egypár könyv:|:| jutott-<ak> eszébe – amiket régóta áhitozva nézett a könyv<...>kereskedők kirakataiban: – s most már |:|:már:|:| megveheti <ha tetszik> azokat is – s viheti magával akár a Börzön cellájába – hogy ott, távol a világtól, már |:|: egyedül:|:| a Bölcsék gondolatainak társaságában, leszámolva önmagával, különös lelki forradalmakon menjen át, mint Osc. W. vagy P. V. Imrus csodálatos megtérés<ek>ről ábrándozott, <boldogító>-felmagasztosulás<ok>ról az Alázatban, boldog leborulásról a Kereszt előtt, egek tárulásáról egy kopár cellában!

De ez mind holnap lesz – ma még a szabadságé!

Könyvek jutottak eszébe – megvehetné, mondjuk, az Oscar Wilde összes műveit, abban a szép új kiadásban – dekadens író illik ma őhozzá – de minek? Olvasnivalónak, oda – ahol talán ő is misztikus megújuláson, különös lelki forradalmon van hivatva átmenni, mint Wilde, vagy Paul Verlaine! Óh csoda, megtérés! fölmagasztosulás az alázatban, boldog leborulás a Kereszt előtt, egek tárulása egy kopár cellában! De ez mind a holnap, – ma még a szabadságé!

Egészen távoli városrészben volt, amerre sohasem szokott járni; diszkrét, néptelen utcákban, a Pénz hideg palotái között; mert a Margithidtól, mely egy nagyszerű s <szinte> döbrentőn szinte modern Arany János-verset juttatott eszébe, ijedten és babonásan bekanyarodott a Körút felé. A magas hídívek utána néztek, mint egy menekülő után; s <Imrusban még> Imrus fülében még zúgtak a versek, elhessegethetetlen: »Szólt a fiú: Kettő vagy semmi...« És aztán mindjárt a tragikus sorok: Bedobta; késő visszavenni. Ez az utolsó tétemény: Egy fiatal életremény! [542/97]

majd tovább:
Félkörben az öngyilkos-tábor
Zug föl- s le, mint malomkerék:
A folyam győzi s adja még...
S nincs ellenállás a viharnak....

– Mégis nagy költő volt!
– gondolta Imrus, aki egyformán rajongott Adyért s Aranyért. Ő is szeretett volna ilyen verset írni: talán most itt az óra, hogy

Imrus bekanyarodott a Margithidnál, melynek <íveihez> magas íveihez Arany János egy híres <verse>|:|:költeménye:|:| fűződik: »Szólt a fiu: kettő vagy semmi!«|

A hídívek verssorokat kiabáltak Imrus után: mert most vers volt a világ! Noha e versek elég sötét <tartalmuak voltak, <<vad öngyilkosságok forg>> öngyilkosok <<százai>> |:egymás nyakán:| kapaszkodtak a vastraverzekre, örült sodor> |:tartalmuak voltak: egy könnyelmű fiu s öngyilkosok, egymás nyakán, a vastraverzekbe kapaszkodva, örült sodor,| <ellena> ellenállhatatlan forgatag, varázsgyűrű, vén-szemek-látta tragikus modernség.

Imrus bekanyarodott a Margithidnál, melynek égben és vízben fürdő íveihez egy Arany-ballada fűzte diákos fantáziáját: „Szólt a fiú: Kettő vagy semmi!” ...

A hídívek verssorokat kiabáltak Imrus után, mert most zengett a világ! noha e versek elég sötét tartalmuak voltak: egy halálra-szánt kártyavesztes víziója, öngyilkosok, egymás nyakán, a vastraverzekbe csimpaszkodva, örült sodor, ragadó forgatag, vén-szemek-látta tragikus modernség!

értékes dokumentumot
hagyhat a világnak!

De már a Köruthoz ért,
csodálatos módon szinte
pontosan a Schapringerék
bankházánál; s előtte az
a <K>kávéház, amelyik-
be Gyula behívta egyszer
mikor a Schapringerék
ebédjéről kijött. Imrus ön-
kéntelen befordult ebbe
a kávéházba, <mintha>
noha semmi sem kény-
szerítette hogy éppen ide
menjen, s az emlék mely a
helyhez fűződött, nem volt
kellemes.

7.

Befordult, avval az érzés-
sel, hogy bármit rendelhet,
nem kell spórolnia, gon-
dolva holnapra s holna-
pokra; mert nem volt-e itt
az Utolsó Nap? [[...]]”

Imrus léptei meggyor-
sultak; <különös városr>
ismeretlen városrészben
volt most, ame<lyben>r-
re sohasem szokott járni,
|:a fényes City néptelen
utc<áiban>áin:|, a Pénz
hideg palotái között...
Imrus szinte menekült a
Körút felé; ahol már föl-
harsantak a Város fényei,
s elnyelték a jós egeket.
Csodálatos módon ép
a Schapringer bankház
állt előtte, már élettelen,
<.>de mégis fényben,
aluvó kincsekkel; <.>és
szemközt az a kávéház
amelyikbe Gyula behívta
egyszer mikor a Schaprin-
gerék ebédjéről kijött.”

Imrus léptei meggyor-
sultak; ismeretlen város-
részben volt most, ahol az
uccák neveit sem tudta;
a finnyás City zárko-
zott csöndjében, a Pénz
hideg palotái között
Imrus szinte menekült a
körút felé: ahol már föl-
harsantak a Város fényei,
s elnyelték a jós egeket.
Csodálatos módon épp
a Schapringer-bankház
állt előtte, már élettelen,
mégis fényben, aluvó kin-
csekkel; és szemközt az a
kávéház, amelyikbe Gyula
behívta egyszer, mikor a
Schapringerék ebédjéről
kijött.

7.

Óh, kávéház! drága és
mindig kikerült szórako-
zás! most ide is minden
külön ok és meggondolás
nélkül beléphetett Imrus.
[...]]”

Tanulságos összehasonlítani a változatokat aszerint, milyen tartalmi
mozzanatokból épül a séta eseménysora az egyes változatokban.

<u>1. a fogalmazvány</u>	<u>2. a korrekciója</u>	<u>3. a korrekció (2.) korrekciója</u>	<u>4. a végleges változat</u>
főliószám: 96–97 eredeti számozás: 541–542	95 541	ugyanazon lapon	<i>Nelli</i> 6. Hf _i 622–623. Hf _k 576–577.
női alakok szabadság könyvek, börtön,	női alakok szabadság könyvek, börtön,	könyvek, Börtön	női alakok szabadság könyvek, börtön
Oscar Wilde, Paul Verlaine lelki forradalmak	O.W., P. V. lelki forradalmak	Osc. W., P. V. lelki forradalmak, megtérés, felma- gasztosulás, alázat, Kereszt	Oscar Wilde, Paul Verlaine lelki forradalom, megtérés, fölmagasztosulás, alázat, Kereszt
kávéház,			
Nagy Élet, morális újjászületés			
örömleányok			
távoli városrészen néptelen utcákon a Pénz palotái között			
a Margithídtól, mely egy [[...]] Arany János-ver- set juttatott eszébe, [[...]]	bekanyarodott a Margithidnál	bekanyarodott a Margithidnál	bekanyarodott a Margithidnál, melynek égben és vízben fürdő íveihez
[8 verssornyi idézet]	Arany János verse [3 sor]	Arany költeménye [1 verssor]	Arany-ballada [1 sor]
bekanyarodott a Körút felé		ismeretlen városrészben	ismeretlen városrész

[Elmélkedés: Arany nagy költő volt; Imrus is sze- retett volna értékes dokumentumot hagyni a világnak]	a fényes City néptelen utcáin	a finnyás City elzárkózott csöndjében
már a Körúthoz ért	a Pénz hideg palo- tái között	a Pénz hideg palo- tái között
	menekült a Körút felé	menekült a körút felé
	fölharsantak a Város fényei, s el- nyelték a jós egeket	fölharsantak a Város fényei s el- nyelték a jós egeket
Schapringerek bankházánál	a Schapringer bankház	a Schapringer- bankház
az a kávéház	az a kávéház	az a kávéház

A következő tartalmi változásokat észleljük:

1. elsősorban jelentős redukciót figyelhetünk meg
 - elmarad az Arany-értékelés és Imrus elmélkedése saját alkotói vágyairól
 - rövidül az Arany-idézet
 - lerövidül az út az „akárminő könyv”-től az „Oscar Wilde ös-szes”-ig, s ezáltal hangsúlyosabbá válik a „misztikus átalakulás” motívuma
2. változik az eseménysor: a következő, a 7. fejezetbe tevődik át a „kávéház”-, a „morális ujjászületés”- s az „örömleány”-téma. Mindez a szöveg fókuszába kerülő „lelki átalakulás” előkészítését szolgálja.

Megváltozik a lelki átalakulással összefüggő motívumkomplexum (a könyvek a börtönben, a magány, a lelki átalakulás, O. Wilde, P. Verlaine) szövegkörnyezete is. A következő 4 variációt találjuk:

1. (96)	2. (95)	3. (a 2. korrekciója)	4. (a végleges szöveg)
megvehet akármi- nő könyvet	megvehetett volna könyveket	Ekkor egypár könyv jutott eszé- be most már megveheti	Könyvek jutottak eszébe – megve- hetné, mondjuk, az Oscar Wilde összes műveit
álmokat szőtt, egy börtöncelláról ahová ő kíváncsi köny- vekkel vonulna be	viheti magával, talán a börtön cel- lájába is	viheti magával akár a Börtön cellájába	Olvasnivalónak oda –
a cella magányában	egyedül	egyedül	
a könyvek segítsé- gével is	az Emberiség nagy Szellemeinek társaságában	a Bölcsék gondola- tainak társaságában	
különös lelki for- radalmakon men- jen át	különös lelki for- radalmakon men- jen át	leszámolva önma- gával, különös lelki forradalmakon menjen át	ahol talán ő is misztikus meg- újuláson, különös forradalmon van hivatva átmenni
mint Oscar Wilde, vagy Paul Verlaine	mint O. W. vagy P. V.	mint Osc. W. Csodálatos meg- térés<ek>ről ábrándozott, <bol- dogító> felma- gasztosulásról az alázatban, boldog leborulásról a Ke- reszt előtt, egek tárulásáról	mint Wilde, vagy Paul Verlaine Óh csoda, megtérés! fölmagasztosulás az alázatban, bol- dog leborulás a Kereszt előtt, egek tárulása egy kopár cellában!

A 4. variáció, a végleges szöveg kevésbé konkrét (nem nevezi néven a börtönt) és a befejező részben a szabad függő beszéd révén személyesebb is.

A fogalmazvány is költői, de a végső forma erősebben stilizált. (A fogalmazványban a Margithíd Arany János-verseket juttatott Im-

rus eszébe, s a hídívek „utána néztek” a menekülőnek; a végleges változatban a megszemélyesítés a tömörítés eszköze is: a Margit-híd megszemélyesített „égben és vízben fürdő ívei” „verssorokat kibáltak Imrus után”. Másutt az egyszerű szóképből egy alliterációt is tartalmazó összetett szóképpé lesz (1. a séta jó villanyozó volt; 2. Mégis: <villanyoz [ó]> séta; 3. a szabadság villanyával villanyozta őt ez a séta; 4. a szabadság villanyával villanyozta őt ez a kétségbeesett nekieredés), s a szócsere (a „séta” helyett a jelzővel is megtoldott „nekieredés”) kifejezi Imrus lelkiállapotát is. (A villanymotívum értelmezését lásd a jelen kötet első tanulmányában!)

A 95. számú fölión a 96. szövegének kisebb-nagyobb módosítását láthatjuk. Például kimarad a „kávéház”-részlet. A *Hagyatékb*-ban megtalálható a kihagyott részlet átírt változata (OSZK Fond III/1603/120 V), amely – újabb módosítással – a végleges helyét a 7. fejezet rész elején találta meg. (1927 januárjában Szekszárdon keletkezhetett, mert egy ahhoz hasonló papíron van, amilyen egy Babits Angéla-féle levéltöredék is található.) A szövegtöredék (amely a 7. fejezetszámot is jelzi) folytatása lehet a 95/541. számú szöveg-átírásnak. (Az összehasonlítás kedvéért még egyszer, de kihagyásokkal ([[...]]) felidézzük a fogalmazvány megfelelő helyeit.)

OSzK Fond III/1603/96
(541)
[Nelli] 6., 7.
Hf_k 871–872.

OSZK Fond
III/1603/121 V

Hf
Nelli 7.
Hf_l 623–624.; Hf_k 577.

6.

„[[...]] Verlaine.
Egyelőre azonban inkább a Kávéház csábitotta, ahol »az összes bel- és külföldi lapok olvashatók«; a drága Kávéház, amit eddig mindig elkerült. A Nagy Élet tornáca ez, s ki tudja? talán egy éjszaka ebből a Nagy Életből vár reá. A morális újjászületés gyakran <történik> <szüle>

„7.

<.>Óh kávéház! drága és mindig kikerült <kávéház> szórakozás! most ide is minden külön ok és megfontolás nélkül beléphetett Imrus. Talán egy éjszaka még abból a Nagy Életből vár rá, amelynek ez a kivilágított kávéház <a Tornáca> az első tornáca, s ki tudja? a morális újjászületés <nem

„7.

„Óh, kávéház! drága és mindig kikerült szórakozás! most ide is minden külön ok és megfontolás nélkül beléphetett Imrus. Talán egy éjszaka még abból a Nagy Életből vár rá, amelynek ez a kivilágított kávéház Pesten az első tornáca. S ki tudja? a morális [*] Újjászületés, az Akarat nagy megfordu-

forr elő tivornyák ölén,
 <s ör> vagy örömléányok
 karjaiban. A kávéházak
 már fényes ablakkal
 zsi bongtak bele az est
 enyhe kavargásaiba; s
 bizonyos hogy ott van a
 kapuja a Pesti Éjszaká-
 nak, Párisok s Bábelek
 előizei<nek>. Imrus nem
 nagyon tudta, hogyan
 fogna bele a Nagy Élet-
 be; talán majd orfeumba
 megy azután... [[Egészen
 távoli városrészben ... be-
 kanyarodott a Körut felé.
 ... fülében még zúgtak a
 versek, ... – Mégis nagy
 költő volt! előtte az a
 <K>kávéház ...]]
 Imrus önkénytelen be-
 fordult ebbe kávéházba,
 <mintha> noha semmi
 sem kényszerítette hogy
 épen ide menjen, s az em-
 lék mely a helyhez fűző-
 dött, nem volt kellemes.

7.

Befordult, avval az érzés-
 sel, hogy bármit rendelhet,
 nem kell spórolnia, gondol-
 va holnapra s holnapokra;
 mert nem volt-e itt az Utol-
 só Nap? Mégis bizonyos
 félszeggel ment a nagy
 fényben asztalt keresni
 magának: szokatlan lé-
 vén egyedül haladnia el az
 <emberek szemei> Embe-
 rek Szemei előtt. [[...]]”

ritkán>, az Akarat<nak>
 nagy megfordulása nem
 [:mindig az Erő műve,
 olykor ott forr az ki,] <rit-
 kán történik> ama Nagy
 <...>Élet lámpás
 [:ai:] előtt, sőt örömléa-
 nyok karjaiban. Akárhogy
 is: az időt el kellett töl-
 teni, s Imrus <már fáradt
 volt, lábai kifáradtak>
 eleget járt; lábai szinte
 önkénytelen huzták be a
 puha, meleg helyre. Most
 <...>rendelhet akármit:
 nem szükség<...>es garasát
 számolgatni hogy kijöjjön
 a hónap végéig – mi lesz
 már a hónap végéig? még-
 is félszegen keresett asz-
 talt a nagy fényben:”

lása, nem mindig a Csönd
 műve: olykor itt forr az
 ki, ama Nagy Élet lámpá-
 sai előtt; sőt örömléányok
 karjaiban. Akárhogy is:
 az időt el kellett tölteni, s
 kisétált lábak maguktól is
 behúznak a puha, meleg
 helyre.

– Imrus rendelhetett amit
 kívánt: nem kellett a ga-
 rast számolni, hogy kijöj-
 jön a hónap végéig. Mi
 lesz már a hónap végéig!
 Imrus nagy úr volt most:
 mégis félszegen keresett
 asztalt a szokatlan fény-
 ben, [...]”

[* A Hf₁-ben itt sajtóhiba:
 „normális Újjászületés”
 szerepel; s más a mondat
 tagolása: „, tornáca, s ki
 tudja”]

Amint látható, a „morális Ujjászületés” kifejezés is átkerült a következő fejezet rész elejére, s ezáltal nagyobb hangsúlyt kapott.

*

A 7. fejezet rész további szövegegyiségében is felfigyelhetünk sokatmondó változtatásokra.

OszK Fond III/1603/97–98 (542–543.)

[Nelli] 7.

Hf_k 872–873.

Hf

Nelli 7.

Hf₁ 624; Hf_k 577–578.

„[...] Mégis bizonyos félszegséggel ment a nagy fényben asztalt keresni magának: szokatlan lévén egyedül haladnia el az <emberek szemei> Emberek Szemei előtt. Noha senkise nézett rá, kihúzta kissé meggörnyedt alakját s idegesen simított végig hanyag ruháin. Gyorsította lépteit, mintha egy hamis hang gyorsítaná az ütemet. S bár <gazdagnak ére> pillanatnyilag gazdagnak érezhette magát, kápráztatta a kávéház pompája; eszébe jutott, hogy valamikor, még gyermekkorában, apja beszélt egy [:pesti:] kávéházzal, amelyet valami <retten> óriás költséggel építettek; akkor ez csoda volt; s csak most lett benne tudatossá, hogy a kávéások, vendéglősök, akiket társadalmilag mélyen a saját kasztja alatt állóknak tekintett, voltaképp nagy urak és gazdag emberek; ez valahogy kellemetlen gondolat volt és a Schapringerékről való emlékeivel asszociálódott. Imrus őszintén demokrata volt; mégis bizonyos sértett osztálygőgöt keltett benne ez a gondolat: büszke volt uri szegénységére, bűnére, s még e gőgjére is. Mire egy asztalnál

543./

„[...] mégis félszegen keresett asztalt a szokatlan fényben, kihúzva gerincét, idegesen simítva végig hanyag ruháin. Mindenki őt nézte: bukott király volt inkognitóban. A kávéház pompája sértette: s megvetéssel gondolt a gazdagokra. [Hf₁: kávéásokra] Megvetéssel gondolt Schapringerékre is, minden műveltségükkel, melyet a Pénz adott. Az ő műveltsége más volt, mélyebb, gyökeresebb: nem a fölösleg snobos levezetése, hanem egy ország elepedt velejében fölgyült fájdalmas szomj. Imrus tragikus pózban ült néhány képeslap és ánzikszkártya fölött: mert ez az ánzikszkártyák kora volt. Aprók, nagyok, színesek és duplák: diadalai egy újkori szegény galantériának! mily örömmel küldte haza egykor az elsőket Pestről, mint ifjú király székvárosa fotográfiáit! Ha szétröpitné most, hogy hirt mondjanak züllött királyukról! s meghívná barátait harakirijéhez, mint japán hősök. Nem, nem, elbúni inkább, maóri vadakként, puszta hegy tetejére, hol legközelebb érik a keselyűk! Imrus fiatal életvágya semmit sem [Hf₁: semmitsem] érzett hősibb tettnek, mint azt, ami egykori hittantanára szerint:

letelepedett, már ezer méter magasságból nézett az egész kávéházra és közönségére, s fölényes mozdulattal küldte tovább a rongyos gyereket, ki képeslevezelőlapokat kínált asztalról asztalra. Aztán visszahívta: miért ne? válogatott a tájképek között. |:Az »ánzikszkártya« még egész modern új divatként szerepelt Imrus előtt, mikor fölkerült Pestre.:| Milyen szenzáció volt, ilyeneket küldözni az első hetekben Gádorosra, kiválasztott, impozáns részleteket, a dicsekvő és mutogató „pesti fiu” fölényes boldogságával! Mi lenne ha levelezőlapokat írna ismerőseihez és családjához <és barátaihoz>, amikben bejelentené öngyilkosságát? Vagy, mondjuk, gyászkeretes levélben meghívná barátait <harakirijére, mint a japánoknál szokás?>, hogy harakirijénél tanuk legyenek, mint a japánoknál szokás? Nem, nem, elbúni inkább, mint maóri vadak, pusztá hegy tetejére hol legközelebb érik a keselyűk! <Imrus azonkapta magát, hogy> |:Ifjak szívesen ábrándoznak elképzelt:| öngyilkosság<ának>ok hatásáról <ábrándozik>: hogy fogják <:őket:|> sajnálni, siratni, mentetgetni vagy elítélni! A hittantanár az iskolában azt tanította hogy az öngyilkosság gyávaság, könnyű kitérés az élet feladatai elől; de Imrus fiatal életvégya semmit sem érzett oly nehéznek, oly hősinek, mint az élet eldobását. Mi csábítóbb mint a hősi tett? Mégis Imrus nagyon jól tudta hogy <ezt a hősi tettet nem fogja elkövetni –> az élet előtte van és nem mögötte.

– Nem halhatok meg, – gondolta, míg nem alkottam valami nagyot, <valami>

»gyáva kitérés az Élet feladatai elől«.

Ki végzi el Imrus feladatát? hacsak ő maga nem születik még egyszer. Fiókjában oroszláncörömök maradnak, s e magyar glóbuszon sötétség. Imrus előtt könnyben imbolygtak a fények; hirtelen ellágyulással szerette volna magához ölelni az egész világot; legkivált pedig szerencsétlen fáját, melynek átkát most magán érezte: mert Imrus hajlandó volt, sok példát megelőzve, saját gyöngeségét a Turáni Átokra kenni rá. Egyébként nem volt-e ez a gyöngeség is turáni átok, s Imrus maga, legalább a céljai szerint, egy turáni kis kultúrvértanu, valami fölsült Apácai János? noha nagyon sok szépséghibával. Bizonyos, hogy ez ellágyulásában egyszerre egy hamisítatlan turáni »Szervusz!« köszönt rá: mert Várkonyi Béla állt mögötte, régi iskolatársa Sótórol: akivel ezeréve látták egymást. [...]”

maradandót! A sors nem engedi<,>!
 <s a legnagyobb veszély közt biztonságban érezném magamat. – Mégis>
 – Imrus hitt a <z>Zseni misztikus végzetében: ki <tengeri vihar> viharhányt hajón és ágyuk előtt biztonságban járhat, míg meg nem alkotta nagy művét. Mégis, továbbépítette fantáziáját: már halott volt, s fiókjában találták zsenigéit, melyek bizonynyal elárulják az oroszlánczörmököt. Imrus ezzel belépett a tragikus sorsu regényes zsenik sorába <akiket mindig> akikről azelőtt csak gunyolódva szokott beszélni. Vad pózzal ütötte föl borzas fejét, végighordva a kávéházi »profanum vulgus«-on. S ebben a pillanatban egy fiatalember állt meg asztala előtt. [...]”

A fogalmazványhoz képest a legszembevetőbb a tömörítés. Már az első mondatokban megfigyelhetjük a mondat szerkezet átalakítását: a „ment [...] asztalt keresni magának” körülményes kifejezést az egyszerűbb – „asztalt keresett” – megoldás helyettesíti; és mondatok vonódnak össze a határozói igenevek használatával. A téma egy részének elhagyásával is tömörített az író: elmaradt a gyermekkori emlék, az apa kávéházi történetének felidézése; nagyon lerövidült a vagyoni és társadalmi különbségek divergenciájának ecsetelése, belesűrítődött a Schapringer névbe. Az pedig, ahogyan Imrusnak velük kapcsolatos (az elbeszélői közlésből megismert) érzései-gondolatai módosultak, tartalmi-szemléleti változást mutat: a Shapringerek „megvetésének” oka már nem az osztálygögg, hanem a műveltségbeli különbség (Imrus „gyökeresebb” kultúra hordozójának tudja magát). Egészen más az az Imrus, akit a végleges változatban látunk: a tömeget lenéző tragikus individuális zseni helyett az elhivatott, küldetést hordozó ifjúról van szó.

Imrus pillanatnyi helyzetéből adódóan mindkét változatban megjelenik az öngyilkosság témája (a szó maga csak a fogalmazványban fordul elő), de Imrusnak az „ánzikszkártyák” asszociálta gondolat-

sora inkább póz, gondolati játék, mint komoly elhatározás. Hozzá tartozik a játékhoz annak elképzelése is, hogy milyen veszteséget jelentene az ifjú hős halála. S ezen a ponton megint lényeges különbség mutatkozik. A fogalmazvány hőse zseninek érzi magát (bár eljátszik a gondolattal, hogy halála után megtalálják ígéretes zsenigéit, mégis inkább bízik a „Zseni misztikus végzetében”, abban, hogy a sors még lehetőséget ad „nagyot” és „maradandót” alkotnia). A végleges változat hőisével kapcsolatban már nem említődik a „zseni” sors, itt Imrus nem önmagáért való lény, hanem küldetéses ember. Az ő feladatát tehát senki sem végezheti el („hacsak ő maga nem születik még egyszer”! – fontos vissza- és előreutalás!); s ha nem tudná művét megalkotni, kollektív veszteség lenne: „sötétség” maradna utána a „magyar glóbuszon”. (Imrus küldetéses volta nem közvetlen vagy belső ábrázolással jelenítődik meg, hanem elbeszélői közlésben.)

Imrus átrajzolt szerepe apróbb változtatásokat is von maga után. Az idézett rész elején (mikor Imrus belép a kávéházba) megfigyelhetünk egy önmagában érthetetlennek látszó cserét: „senkise nézett rá” helyett „Mindenkí őt nézte:”. A kettőspont után jön a magyarázat: „bukott király volt inkognitóban”, s néhány sorral lejjebb szembeállítódik vele a valamikor Pestre érkező „ifjú király”. Új elem ez a fogalmazványhoz képest, és önmagában ez sem lenne értelmezhető, ha nem ismétlődne itt és másutt is Imrussal kapcsolatban a „király”-motívum (különböző stílushatással, egyszer tagadó formában is), s ha nem illeszkedne egy motívumhálózatba (király, bárány, a Kultúra papja, a Rend és Kultúra pionírja, a művelődés gyertyája, próféta, megváltó). A motívumhálózat két másik eleme („egy turáni kis kultúrvértanu, valami fölsült Apácai János”) is előfordul az idézett szövegegységben. Imrus arcának ez az átrajzolása visszafelé is utal, de elsősorban előremutat, az újjászülető Imrus, az erdővári Imre felé, s lényeges hordozója a Hf eszmeiségének. (L. amit Imrus küldetéses szerepéről mondtunk az első tanulmányunkban!)

Imrus szemléletének finom elmozdulását mutatja – mindkét változatban – a lump gádorosí jogászhallgatókhoz való viszonyát megvilágító szövegegység. Kicsit másképpen ítéli meg Schapringeréket

és a gádorosi fiúkat, mint korábban. Pontosabban nem is tudatos ítéletről, mint inkább érzésről van szó. A fejezetrészt második felében (ahol Imrust Várkonyi Béla, illetve a lump gádorosi jogászhallgatók társaságában látjuk) kevés változtatást tett az író, figyelemre főleg egy képsor cseréje érdemes. Természetesen mindkét változatban megtalálható a főhősnek a társasághoz való ellentmondásos viszonya: a filozopter Imrus különbözik a „jogász-ugar”-tól („Ez a társaság voltaképp az ellenséges hadsereg volt: mindaz, ami ellen Imrus egész kulturális létével küzdeni érezte magát hivatva, a Magyar Ugar!”), de a „bujdosó” otthon is érzi magát közöttük, „egy volt a tömegből”. Mindkét változatban megtalálhatók a kulcsszavak: „valami szívet érzett, valami lelket áradni”, „otthonának melegsége volt”. Ez utóbbi kifejezést mindkét változatban értelmezőként követi egy-egy hosszabb képsor, de ezek már nem azonosak. A fogalmazványban ez áll: „otthonának melegsége volt, az a lélek amelyből ő is kihajtott, romlásra; szülőföldjének gyökere, melybe jól esett <megkapaszk> szédülve megkapaszkodni.” (OSZK Fond 1603/100//545=Hf_k 875) A végleges változat gazdagabb képsorában új motívumok jelennek meg: „otthonának melegsége volt, a kövér, trágyás talaj melegsége, mely jól esik a dekadens virágnak is. S ha ugar is, ha rohadás és burjánok anyja: e rohadás nemes, e burjánok dúsabbak mint máshol.” (626, 579–580) A kihagyott „gyökér”, illetve az újabb változat képi elemei ugyanannak a motívumkomplexumnak a részei, a szöveg jelzői vagy állítmányi funkciójú melléknevei értéket mutatnak.

Ezen elemek egyike-másika ismétlődik a *Nelli* fejezetnek még két későbbi, a 16. és a 17. részében. Először az újonnan beiktatott autodafé-jelenetben: „az Élmény nem megnyitotta, hanem eltömte lelke forrásait. Micsoda élmény a szikla a gyökérnek? s micsoda virág az, mely küzdeni akarna a Föld ellen, amiből kihajtott? A Föld örökkévaló, s a Szikla is. [...]”. (Hf₁ 652; Hf_k 603.) – A következő, a 17. fejezet rész végén (Emma és Jolán „könny-beszéd”-ének lezárásakor) olvasható képek már a fogalmazványban is (ott 16! fejezet rész) megtalálhatók: „Mert nem az Élet gyermekei voltak: csak a Multé és nem a Jövőé. Mert virág nem nyílhat az ősi földön, ha új trágya nem éri. A trágya szennyes és idegen, s a kényes föld irtózik

is tőle: de a virág eleped nélküle – a virág, csupa szomj, férfi és nő szomja...” (PIM V. 534//568–569 = Hf_k 904.) A végleges változatban – kis kiegészítéssel – így hangzik: „Mert nem az Élet gyermekei voltak; visszariadtak az Élet legkisebb érintésére; visszahulltak és visszasabújtak a földre, amely talajuk volt, átkozott és egyetlen talajuk, s amelyben végre is csak megrohadni lehet. Mert virág nem nyílhat az ősi földön, ha új trágya nem éri. A trágya szennyes és idegen, s a kényes föld írtózik is tőle, de a virág eleped nélküle – a virág, csupa szomj, férfi és nő szomja...” (Hf_l 660; Hf_k 610.)

Lehetséges, hogy először a fogalmazvány 17. fejezet részében bukkantak fel ezek a képek, s hozzájuk igazodva a végleges szövegben visszamenőleg a cselekmény megfelelő helyén kiegészítette, módosította Babits a szöveget úgy, hogy kiépítette ezt az értelmezést mélyítő motívumláncot. Újból és újból azt látjuk, hogy az író nagyon tudatosan szőtte a regény motívumhálózatát. (Vö. az említett motívumoknak az első tanulmányban megtalálható értelmezésével!)

*

Visszatérve a *Nelli* fejezet 8. részéhez (OSZK Fond III/1603/101–102//546–547), alább először (két oszlopban) a rövid fejezet első felét mutatjuk be, ahogyan a fogalmazványban, illetve a végleges változatban látható; majd a második rész változatait (három oszlopban) hasonlítjuk össze.

OSZK Fond III/1603/102 (545–546)

[*Nelli*] 8.

Hf_k 877–878.

Hf

Nelli 8.

Hf_l 628–629; Hf_k 581.

„– Menj el egy kis nőhöz!

8.

Miért ne? Nem kedvért s egészségért, nem is a <hideg> |:fűlszeg:| és sívár gyönyörért: hanem úgy valahogy ahogy Raszkolnyikov menekült Szónyához, a botlottak és megalázottak <összehúzásával> evangéliumi összehúzásával, és főleg mert hol töltse

„– Menj el egy kis nőhöz!

8.

Eddig csak lehetett bizonyos képet alkotni Imrus bujdosásáról: noha e bujdosás célja és értelme mindenkép különös homályban marad. A továbbiak kusza talánnyá foszlanak, még a regényíró szeme előtt is, aki lelkekbe lát. Bizonyos, hogy Imrus követ-

a mai éjszakát, ha addig sem történik valami csoda? A csoda ta-
546./

lán épen ott történik, a <m>Megvetett Lény karjaiban, akit Várkonyi Béla talán egyszerű tárgynak nézne, de akiből ő ki fogja hámozni az Embert – erről képzeltődött – az isteni <sz> Szikrát, mely fény, vigasz és melegség! Együtt sírni és siratni az Emberiséget! Imrus bánata már objektív volt, noha oka oly kétségbeejtően, oly kicsinyesen személyes! vagy inkább, nem volt-e ez az ok is épen kicsinyességével nagy és szimbolikus? Bizonyos hogy Imrus első lépése hősi volt, époszi! az Emberi Lélek szomjáért, vagy legalább a Magyar Lélekért, mely e Föld pusztáján talán a legszomjasabb karaván <volt ez időben>! Csak a második lépés botlott a jelentős kicsiségbe. Akárhogy is, Imrus elszakított minden hídat, és e perctől kezdve megszűnt minden kicsinyesség: Imrus nagy volt, Ember volt, egyedül bolyongva a Föld hátán, egyedül az egész világgal szemben, <é>Élettel és <h>Halállal! Imrus fenséges partokon járt.

Haza többé nem mehetett – legalább úgy képzelte, ami mindegy – és semmi célja nem volt a világon! <Ig> Izgatottan várta az estét, mely amaz »örvényes ágyba« vízzi; izgatottan, kissé gyermekes szívdobogással, mert még sohasem töltött <együtt> egész éjet egy <nővel> asszony oldalán. Addig azonban hosszú és üres órák nyultak; mit csináljon? [...]]”

te a cimora cinikus tanácsát, s egy szomorú nő ágyában töltötte az éjet. Vágyott-e erre a szenzációra? rossz ösztönei vitték-e, melyek néha kéjjé teszik az undort is? végtelen helyzete segítette-e legyőzni az ellenállásokat? a Siralomház gyönyörvágója ragadta meg talán? vagy csak a Kiszakadt vonzódott a Kitaszítotthoz, Raszkolnyikov húzódtott Szónya mellé újra? lelkiileg s talán kissé irodalmilag, és mégis rettenetes vágyakozással! mert nem itt szakadhat-e át ha valahol, – túljutva már minden Társadalmon, az erkölcs szegény proletárjai közt, s meztelen testtel szorulva egymáshoz – az a borzasztó Fal, mely embert az embertől mindenütt elválasztja? Jogosan várt-e Imrus csodát, mintegy *in extremis*? ez mindenestre viták és mosolyok tárgya lehet; s a Regény, tán néhány lap mulva, rápillant még e »meztelen összeszoruló« testekre, s e sivár éjszákára, amit valahol úgyis csak el kellett tölteni. Addig azonban a nappal is el kellett tölteni, [...]”

Az első részben feltűnő a végleges szöveg redukciója, amely a tartalmi változással is összefügg: kevesebb szóval és nagybetűs kifejezéssel írja körül és értelmezi, illetve készíti elő az író Imrusnak a „kis nőnél” teendő látogatását (a látogatás leírása mindkét változatban egy későbbi, a 12. részben – szinte azonos módon – található). A végleges változat is megőrzi az alapötletet: a párhuzamot azzal, ahogy „Raszkolnyikov menekült/húzódot Szónya mellé”. Elmaradnak azonban azok a kifejezések, amelyekkel az író nagyon közvetlenül szimbolikussá formálta, eposzi magaslatokba emelte Imrust. A változtatás ezzel szemben úgy hangsúlyozza a „szimbolikus hős”-t, hogy nem lesz túldimenzionált, s az elbeszélői hang kap egy kis ironikus árnyalatot is.

Bizonyosnak látszik, hogy Babits az utolsó simítások idején – egyre tudatosabban szöve a regény motívumhálózatát – mélyítette hősének szimbolikus jellegét: a 8. részben a fogalmazványhoz képest új elem „a bújdosó király”, s ez az előző, a 7. rész új változatában megjelent motívum ismétlése-bővítése.

Be tudjuk mutatni a fogalmazvány egy töredékének korrekcióját is. Ezt egy kettéhajtott géppapír egyik oldalának felső felén találjuk azok között a kiegészítések, korrekciók között, amelyek ugyan-ezen fejezet 7. („Óh kávéház...[...]”) és a 10., 12. részéhez készültek (OSZK Fond 1603 III/120 R, V; 121 R, V), s amelyeket – többek mellett – Babits minden valószínűség szerint Szekszárdon írt.²⁴⁹

*

²⁴⁹ L. BM-Hf 2006: 2/103.

OSZK Fond III/1603/102
(547)

[*Nelli*] 8.

Hf_k 878.

[[...]]

„Addig azonban hosszú és üres órák nyultak; mit csináljon? Könyvtárba menjen? <v>Vagy kávéházakat, vendéglőket keressen föl, talán amaz előkelő dunaparti szálló [!] *five o'clock*-ját, amelyről mostanában olvasott? (szomjas szeme vágyott még a világ pompájára, s mára még gazdag volt, mintegy örökölve a halálraírtól holnapoktól!)

Grófok és bankárok közt, vagy kültelki kocsmában: Miska fiának nem imponált a <világ rangja, a kincse> mások rangja s kincse. Vagy egyszerűen csak jár az utcákon, óraszám, olvasva a cégtáblákat és a trafikba kitett újságokat, <daco> koptatva cipőjét s átnedvesítve harisnyáját, dacolva fáradtsággal és esővel?

9.”

OSZK Fond

1603 III/121 R

[az első egység külön is, majd mindkettő együtt hullámos vonallal áthúzva]

„<Addig is: egy hosszú nap, az inkognito király csavargásának: akárhová csak haza nem!”

„Szimbolikus hős vagy saját gyöngeségének kicsiny áldozata: mindenkép különös látványt nyújtott ő, kiszakadva miliőj<<ének>>|:e: | összefüggéséből>”

Hf

Nelli 8.

Hf₁ 628–629

Hf_k 581–582.

[...]

„Addig azonban a nap palt is el kellett tölteni, s a bujdosó király bizonynyal szokatlan helyeken fordult meg, hogy kerülje hol inkognitóját veszélyeztetné.

Szimbolikus hős, vagy saját gyöngeségének kicsiny áldozata: mindenkép különös látványt nyújtott ő, kiszakadva miliője összefüggéséből, egyedül e nagy szociális Zúrben, például egy előkelő szálló *five-o'clock*-ján, ahova betévedt; csokoládé s angol folyóiratok fölé hajolva, mint egy gróf: noha külsején nem volt semmi grófi. Furcsa demokráciánkban ő is lehetett egyszer dandy, a holnapoktól öröklött pénzével. Miska fiának nem imponált a mások rangja s kincse. Vagy egyszerűen csak járt az utcákon, óraszám, olvasva a cégtáblákat és a trafikba kitett újságokat, koptatva cipőjét s átnedvesítve harisnyáját, dacolva fáradtsággal és esővel...

9.”

A 9. rész cselekményének színhelye ismét Gádoros. Babits a fogalmazvány szövegén nem változtat, leszámítva egy-két kifejezés cseréjét („s együtt ültek” helyett „így görnyedtek”; „melegretett vacsoráját” helyett „félretett vacsoráját”).

A *Nelli* fejezet következő (10.) részének egy darabjához (OSZK Fond III/1603/105//550) készült variációt is őriz a *Hagyaték*, a fent említett 121-es számú földi rektójának alsó felén (OSZK Fond III/1603/121 R). A Babits által kipontozott helyek a fogalmazvány 550. oldalán levő – változás nélkül meghagyott – szövegrészekre vonatkoznak. A regény teljes változatában a Jozsót bemutató szöveg eleje a korrekciónak megfelelően kerül be, egy kifejezés kivételével: a „diadal volt ez Jozsónak” helyett – nyilvánvalóan a szóismétlés elkerülése végett – megmarad az eredeti „elégtétel volt ez Jozsónak” kifejezés.

OSZK Fond III/1603/105
(550)
[*Nelli*] 10.
Hf_k 880–881.

OSZK Fond
III/1603/121 R

Hf
Nelli 10.
Hf_l 632.
Hf_k 584–585.

„[...]]; de ez a feladat családi feladat volt, s Jozsó, mint a család legidősebb férfitagja, büszke önérettel vállalta. Imrus históriája árnyat vetett a familiára; mégis bizonyos elégtétel volt ez Jozsónak, sőt a Családi Józanság hagyományainak is: mert nem lehetett-e megjósolni előre, hogy az Imrus elvei nem vezethetnek jóra? Jozsó most diadalmaskodott az egész modern világnézetén, s ez fölviannyozta s <.>jó-akarátuvá tette. Jozsó

„önérzetet és méltóságot jelentett a nagy fiúnak, aki »biró úr« s a legidősebb férfi a családban.....
.....mégis diadal volt ez Jozsónak, s a családi hagyományainak. Imrus elvei nemttek jóra. Jozsót fölviannyozta ez a diadal: melyet egy egész világ fölött nyert. Együttal jóakarátuvá tette. |:A megtévedtnék elég volt a lecke.:| Jozsó hajlandó volt kizáról-<ó>ag a család érdekeit tartani szem előtt<;>s egy

„[...] De ez a feladat önértet és méltóságot jelentett a nagyfiúnak, aki „biró úr” s legidősebb férfi a családban. Imrus históriája árnyat vetetett a familiára; mégis bizonyos elégtétel volt ez Jozsónak, sőt a Családi Józanság hagyományainak is: mert nem lehetett-e megjósolni előre, hogy az Imrus elvei nem vezethetnek jóra? Jozsót fölviannyozta ez a diadal: melyet egy egész világ fölött nyert. Együttal jóakarátuvá tette. A megtévedtnék elég volt a lecke. Jozsó szigorúan

teljes buzgósággal vetette magát a családi feladatba, előre eltökélve hogy kizárólag a Család érdekét tartja <Im> szem előtt, s egy szemrehányó szót sem fog mondani fölöslegesen Imrusnak; a fő hogy ne legyen se baj, se botrány, és mindent jóvá lehessen tenni.”

szemrehányó szót sem mondani <Imrusnak> fölöslegesen: a fő hogy botrány ne legyen.”

eltökélte magát, kizárólag a Család érdekeit tartani szem előtt, s egy szemrehányó szót sem ejteni fölöslegesen; fő, hogy botrány ne legyen.”

Az idézett szövegegység második felében lényeges tartalmi-szemléleti jellegű változtatást figyelhetünk meg: a fogalmazvány módosítása már nem hangsúlyozza Imrusnak a modern világnézethez, a forradalmi magyarsághoz kötődését, s róla mint „megtévedt”-ről beszél.

A fejezetrészt új változatában szembevető még a tömörítés és egy árnyalatnyi változás Rosenberg leírásában: vele kapcsolatban ismétlődik a „fény” szó, s a belőle áradó „fény” és „jószág” nem csupán barátjára irányul, hanem általános érvénnyel hangzik.

OSZK Fond III/1603/105 (551)
[Nelli] 10.
Hf_k 881–882.

Hf
Nelli 10.
Hf_l 633.; Hf_k 585–586.

„[...] Jozsó különös szagot vélt érezni e héber szállásokban, [...] s a legnagyobb ellenszenvvel ment Rosenberghez. Rosenberg filozopter volt, és még hozzá zsidó: bizonyval elég ok, hogy fölülről és gyanakodva beszéljen vele. De Rosenberg hamar eloszlott minden gyanut. Az őszinte <szereget> |lélek:| olyan, mint a meleg fény, mely előtt szétmállnak a ködök; s Rosenberg csupa őszinte szeretet és rajongás volt barátja iránt, judaikus jószág és energia. Amint Imrus nevét [...] segítőtársat <talált

„[...] Jozsó különös szagot vélt érezni e héber szállásokban, [...] s a legnagyobb ellenszenvvel ment Rosenberghez. Hogyan beszélhetett volna Jozsó másként e zsidó filozopterrel, mint felülről és gyanakodva? De némely lélek olyan, mint a meleg fény, mely előtt szétmállnak a ködök. Ilyen fény áradt Rosenbergből: csupa őszinteség és rajongás, judaikus jószág és energia. Amint Imrus nevét [...] segítőtársat kapott benne. Imrus körül meleg erőök áramoltak, eltűnt életének hullámmomán; Család és Barátság, vérbeli

benne> kapott benne. Imrus körül meleg erők áramoltak, eltűnt életének hullámnymján; Család és Barátság, vérbeli és eszmei közösség összetartása, |:mint széthúzó szálak,| egy pillanatra <párhuzamosan összef> |: egybe:|kapcsolódva, egymást erősítve, a nagy szociális Hálóban.”

és eszmei közösség összetartása, mint széthúzó szálak, egy pillanatra egybe-
kapcsolódva, egymást erősítve, a nagy szociális Hálóban.”

*

Ugyancsak átírja Babits a fogalmazványnak azt a részét, amely az Imrus után nyomozó Jozsó és Rosenberg Gyulát kereső eredménytelen vállalkozását követi. (*Nelli*, 11.; OSZK Fond III. 1603/107/108//552–553) – A 95. számú fólió verzóján található újabb változat vége (alább a középső oszlopban) egyértelműen utal a fogalmazvány 553. oldalán levő szövegre ott, ahol a változatlanul hagyott szövegtöredéket nem ismétli meg az író, csak jelzi, milyen szavak közé esik.

OSZK Fond III.
1603/107/108
(552–553)
[*Nelli*] 11.
Hf_k 883–885.

OSZK Fond III. 1603/95
verzója
Hf_k 869–870.

Hf
Nelli 11.
Hf_i 634–636.
Hf_k 587–588.

[[...]]

„Rosenberg fiatal fantáziájában azonban aggasztó szint öltött ez az újabb eltűnés: mert hátha valóban együtt tűntek el Imrus és <egy> Gyula. S micsoda célok vagy céltalanság, gyermeki mitbánom az egyik oldalon, moral insanity a másikon, vihetik akkor hajójukat <.> az Ismeretlenben? Rosenbergben bizonynal föl<.....>borzongtak a Gyula különös beszédei s

„gyanus szint öltött ez az újabb eltűnés: melyet azonnal kapcsolatba hozott az Imruséval. Micsoda célok, vagy céltalanság, köthette össze e két <bolond> |:elszállt:| hajót, ismeretlen útra? Moral insanity |:bizonynal:| agg< >ályos mentor az ifjuságnak: <noha> |:ámbár:| Rosenberg nem volt a polgári erkölcs híve. |:Mégis csupa erkölcs, valahol belülről, mely

[...]

„De Rosenberg keleti fantáziájában gyanús szint öltött ez az újabb eltűnés: melyet azonnal kapcsolatba hozott az Imruséval. Micsoda célok, vagy céltalanság, köthette össze e két elszállt hajót, ismeretlen útra? *Moral insanity* bizonynal aggályos mentor s veszélyes utitárs; ámbár Rosenberg nem volt a polgári erkölcs híve. Mégis csupa erkölcs, valahol belülről, mely

erkölcstelen teória<ja>i; ami aggódást is kelthetett naív barátjának sorsa <...> |:felöl:|, de egyuttal elméleti érdeklődést is az <...> erkölcsi felszabadulás lehetőségei iránt: mert mi az <...>erkölcs? s micso-da <kísérlet lehet egy> titkos ösztönök hálózák át legártatlanabbnak látszó viszonyainkat is? Rosenberg |:nem gondolt valami véres drámára<, mert>. Ő is, mint Jozsó <vakon bízott, szinte> kizárnak <... modern igazság> tartott<a ...> ilyesmit nagyszerű rendőri civilizációnk<.....>ban. De |: valami perverz modern romanticizmussal hajlandó volt <mindja> szennyes kalandot sejtetni; szennyesnek <tudva környezet... .. környezettéből is> |:szeretve tudni:| az Emberi Állatot, <noha magában a legtisztább lélek lett volna ő Rosenberg maga nagyon tiszta volt> |:fajánál nem ritka ellenmondással, mert ő maga a legtisztább lélek volt.:| Bizonyos hogy Gyula <különös> |:homályos:| előéletű és skrupulusok nélküli ember, |:<aki gyanus> aki feltűnő módon gyűjtötte maga köré az ifjúságot:| s Rosenberg kifejezte azt a

fölríadt, fiatalosan, <érzékenységgel> szinte gyerekesen, a Bűn gyakorlati lehetőségének <még> gondolatára is.:| [<]De egy magasabb erkölcs dolgozott benne, mely fölríadt, és, gyerekesen rémeket látott.[>]Gyula „véres titkokkal” szeretett <hencegni> kérkedni, noha ilyesmi<t> bajos|:an:| <el>képez<ni>hető, nyílvántartott és ellenőrzött korunkban. De szennyes titkok <bizonyra> |:mindenesetre:| képzelhetők; s Rosenberg, különös romantikával, szennyesen [|] szerette tudni az <e>Emberi Állatot; ami <k>ellenmondásnak tűnhetik föl benne, mert ő maga szerzetesen tiszta lélek volt. Fájának mely mélységéből hozta ez ellenmondást? komplikált volna <>kifejteni; bizonyos hogy oly feltevéseket <...> kockáztatott meg Gyul<a és Imrus viszonyát illetőleg, [...> <:ára:>|:t:| s |:Gyulának:| a fiatalsághoz való viszonyát illetőleg, amilyenek-re Jozsó sohase gondolt volna. Gyula maga köré gyűjtötte az ifjakat, mint Sokrates; s a folyóirat nyilván csak ürügy volt. Imrust különösen látszott

fölríadt a gyakorlatban, fiatalosan, szinte gyerekesen gaz lehetőségeknek még gondolatára is. Gyula »véres titkokkal« szeretett kérkedni: noha ilyesmi bajosan képzelhető, nyílvántartott és ellenőrzött korunkban. De szennyes titkok mindenesetre képzelhetők; s Rosenberg, különös romantikával, szennyesnek szerette tudni az Emberi Állatot: ami ellenmondásnak tűnhetik föl benne, mert ő maga szerzetesen tiszta lélek volt. Fájának mely mélységéből hozta ez ellenmondást? komplikált volna kifejteni; bizonyos, hogy oly feltevéseket kockáztatott meg Gyuláról, s Gyulának a fiatalsághoz való viszonyát illetőleg, amilyenek-re Jozsó sohase gondolt volna. Gyula maga köré gyűjtötte az ifjakat, mint Sokrates; s a folyóirat nyilván csak ürügy volt. E züllött ember szemmel láthatólag nagyon hatott Imrusra, kit különösen kedvelni látszott. Még orfeumba is magával vitte. Rosenberg bevallotta, hogy csöppet sem tisztelt ezt a sokratizmust: hol Gyula a Sokrates.

gyanuját hogy talán erkölcsstelen hajlamai vannak. Ez nagyon különösen érintette Jozsót, mert ilyen aljasságra ő sohse gondolt volna. Jozsó <hajlandó volt ezt a gondolatot> 553./

nem habozott ezt a gondolatot is a Rosenberg zsidó-voltának számlájára írni.

– <...> Sokrateshez hasonlította magát,
– emlékezett Rosenberg.
– És köztudomásu hogy Sokrates...

Sokrates tisztelt neve, ilyen viszonylatban, teljesen váratlan volt Jozsó előtt; s befejezte azt a folyamatot, amit a Gyuláé kezdett; mert Jozsó tökéletes zavarban volt. Jozsó nem volt berendezve váratlan eseményekre, sem történelmi ismereteinek és a világról való tudásának ilyen különös kitágulására. Jozsó élete szoros és úri utakon járt: csöpp kedve sem volt tudomást venni a szakadékokról és bozótokról, melyek kétoldalt nyílhattak. <Jozsó erkő> Valami erkölcsi kényelmetlenség érzése volt ez. Nem is említve hogy most valószínűleg mégis rendőrség elé kell menni ezekkel a kellemetlen és piszkos dolgokkal. Jozsó

kedvelni <!s ime, most Imrus együtt tűnt el véle> |:s tagadhatatlanul nagyon hatott rá:|! Rosenberg bevallotta, hogy csöppet sem tiszteli ezt a sokratizmust:<főleg> hol Gyula a Sokrates [.]

– Egyébként ő maga hasonlította magát Sokrateshez – tette hozzá.

– De mi köze ehhez Sokratesnek? – kérdezte Jozsó megütközve. A <megszentelt név> |:<dicső> híres bölcs megszentelt neve:| ilyen viszonylatban teljesen váratlan <volt Imrus> |:zengett:| Jozsó füleinek, aki hajlandó volt e <különös gondolatot> |:tisztelen történelmet:| is a R. zsidó-voltának számlájára írni. Akárhogy is: mióta Gy. neve szóba került, az ügy határozottan kényelmetlenné vált. Jozsó nem volt berendezve hirtelen fordulatokra, sem

nyílhattak. Nem is említve dolgokkal. <jozsó> Jozsó különös érzéssel gondolt Imrusra:

– Ő maga hasonlította magát Sokrateshez, – tette hozzá.

– De mi köze ehhez Sokratesnek? – kérdezte Jozsó megütközve. A híres bölcs neve ilyen viszonylatban teljesen váratlan zengett Jozsó füleinek, aki hajlandó volt e tisztelen történelmet is a Rosenberg zsidó-voltának számlájára írni. Akárhogy is: mióta Gyula neve szóba került, az ügy határozottan kényelmetlenné vált. Jozsó nem volt berendezve hirtelen fordulatokra, sem klasszikai ismereteinek és a világról való tudásának ilyen különös kitágulására. Jozsó élete szoros és úri utakon járt: csöpp kedve sem volt tudomást venni a szakadékokról, melyek kétoldalt nyílhattak. Nem is említve, hogy most valószínűleg mégis rendőrség elé kell menni ezekkel a kellemetlen és

már kimondhatatlanul
dühös volt az egész ügyre;
noha másrészt a szívét is
elszorította valami Imru-
sért, amin maga is csodál-
kozott; mert érdemelte-e
Imrus tőle ezt a szeretetet?

– Az anyja vére, <m>
– mondta magában, Nelli
érthetetlen botlására <gon-
dolva> emlékezve, és már
előtte állt egy nemes és
törékeny fantazma, anya
és fia egyszemélyben.
<..>Jozsónak gyorsabban
v<..>ert a szíve; mint még
nagyon ritkán; mert nyu-
godt ember volt.

piszkos dolgokkal. Jozsó
zaklatott érzésekkel gon-
dolt Imrusra.

– Az anyja vére, – mondta
magában, Nelli hasonlóan
érthetetlen botlására em-
lékezve, melyet a család
már eltemetett. Jozsó előtt
egy különös jelenés állt:
fiú s lány egy személyben;
nemes és törékeny voná-
sokkal, s félreismerhetet-
len családi jelleggel. Az ő
fajtája s mégis idegenebb
a Szfinksznál.

12.

Ilyen stádiumban voltak
a dolgok, [[...]]”

12.

Ilyen stádiumban voltak
a dolgok, [...]]”

A fogalmazványrészlet módosításában először két figyelemreméltó ki-
egészítést veszünk észre. Az egyik az idézett részlet elejére beiktatott
új szöveg, amely Rosenberget jellemzi: „Rosenberg nem volt a polgári
erkölcs híve. Mégis csupa erkölcs, valahol belülről.” (Ezt fel is erő-
síti a jellemzésére szolgáló jelzős szerkezet hasonlító értelmű határo-
zói bővítménnyel való kiegészítése: „a legtisztább lélek volt” helyett:
„szerzetesien tiszta lélek volt”). – Annak, amit Rosenberg Gyuláról fel-
tételez, elmarad a néven nevezése is („erkölcstelen hajlam”), helyette
a „tanult” emberhez illő metaforikus kifejezés kerül: a „szokratizmus”.
Ez nem csak azért fontos, mert alkalmat ad Jozsó tájékozatlanságának
bemutatására, hanem megerősíti a regény egészében fontos Szókratész-
motívumot, s hangsúlyozza Gyula különbségét a többi Szókratész-fi-
gurától. (L. az erről mondottakat az első tanulmányban!).

Figyeljük még meg az idézett részlet végére kerülő „Az anyja
vére [[...]]” kezdetű bekezdést. Ez a részlet is azon regényelemek sorába
tartozik, amelyek párhuzamosnak mutatják Nelli és Imrus sorsát, alka-
tát stb. Pszichoanalitikus elemzés tárgya lehet a kiegészítés kis részlete,
a Jozsó előtt megjelent „különös jelenés”: „anya és fia egy személy-

ben”; ez a regény végleges szövegében „fiú s lány egy személyben” kifejezésre változott. Hasonló kiegészítést találunk *A Döme bácsi nyolcszáz forintja* c. fejezet 4. részének a végén. A jelenetben a maga életének bűneivel-titkaival pózoló Gyula életről, logikátlan bűnökről s a pénzről beszél Imrus és Rosenberg előtt, akik őt a Garay utcában felkeresték. Ismerjük a részlet fogalmazványát is. Ebben Gyula, aki itt még nem omlik össze, nem tör ki zokogásban, Nellit másképp emlegeti, mint a végleges szövegben: „Hogy van drága anyád, Imruskám? Az ő egészségére ezt a poharat!” (OSZK Fond III/1603/76 V) A végső forma pedig így néz ki: „Itt vagy te, édes Imrém, s ha arcodat nézem, anyád arcát látom.” (Vö. Nemes Livia az Imruska-Nelli, illetve Nelli-Imruska alakban „egy szimbiotikus anya-gyermek kapcsolatot”, „duáluniót” emleget.²⁵⁰)

*

A fogalmazvány *Nelli* c. fejezetének 12., 13., 14., 16. részeihez is (OSZK Fond III/108–113; 553–558; PIM V. 534/559–560.) találunk a *Hagyatékban* jelentős kiegészítéseket, változtatásokat tartalmazó fóliókat (OSZK Fond III. 1603/114, 115, 116, 120, 121). Ezekben az eredeti 12. fejezet alaposan módosul. A módosító, kiegészítő feljegyzések valószínűleg 1927 januárjában készültek Szekszárdon. Egy részük (114, 115) ugyanis a Török Sophie szerint Babits Angéla osztálynévsorát tartalmazó íveken található, másik részük (120 R, 121 V) kettéhajtott (valószínűleg) hosszú géppapírokon, amelyek egyikén Babits Angéla kézírásával egy levéltöredék is olvasható. Az ezeken levő Hf-dokumentumok összetartozását (egyidejű vagy közel egyidejű keletkezését) az is mutatja, hogy a különböző íveken ugyanannak a szövegrésznek a variációja szerepel.

A fogalmazvány 12. részének módosítása nemcsak rövidítéseket, betoldásokat, kihagyásokat jelent, hanem elmélkedések, történetelemek lényeges átcsoportosítását, illetve két fejezetbe szerkesztését. Az új változat a narratív szöveg monotoniját dialógussal teszi oldottabbá; jobban kiemeli a – regény vége felől – fontosabbnak tűnő

²⁵⁰ Nemes Livia: Lélektani ábrázolás Babits regényeiben. In uő: *Alkotó és alkotás*. Bp., T-Twins Kiadó, 1994. 50.

motívumokat, illetve az azok hordozta eszmeiséget, Imrus erkölcsi átalakulását jelző mozzanatokot (például Gyula–Sokrates-párhuzam; Rosenbergnek anyja iránti szeretete Imrust a saját családjából hiányzó szeretettel szembesíti; Imrus bűntudata, illetve elmélkedése a szere-
tetről stb.).

A fejezetrész eleje („Ilyen stádiumban [...] még gondolatnak is!” – OSZK Fond III/108–110//553–555) mindkét változatban – két apróbb eltéréstől eltekintve – megegyezik. Ezt követően azonban az egyes kisebb egységek sorrendje jelentősen megváltozik: például a fogalmazvány 12. részének elejéről a végleges szöveg megfelelő részének (*Nelli* 12.) végére is kerülnek át szövegegységek.

Az alábbiakban a fogalmazvány szövegegységeit nem az eredeti, hanem a végleges regényszöveg sorrendjében közöljük az első oszlopban (úgy, hogy az egyes szövegegységek után adjuk meg a bekezdések számát és az eredeti oldalszámot); a korrekciókat a második oszlopban hozzuk. Nem mindig idézzük teljes terjedelmében a két változatban azonos szöveget; ezt [...] -l, a végleges szövegben [...] -l lejezzük. (Bekezdésnek tekintettünk akár egy mondatot is.) – Azokat a részeket, amelyeket máshová helyezett át az író, meghagytuk az eredeti helyén is, de ott éppen csak jeleztük azt: a szöveget röviden, megszakításokkal idéztük és [...] közé illesztettük. – (A könnyebb áttekintés végett a kötet végén a kritikai kiadás alapján megadjuk a fogalmazvány teljes szövegét az eredeti sorrendben, de nem a szinoptikus, hanem az olvasói formában.)

Fogalmazvány	Korrekciók	Hf
OSZK Fond III/108; 110–113; (553–558)	OSZK Fond III. 1603/ 114 R, 115 R, 116 R, 117	<i>Nelli</i> 12., 13., 14.
PIM V 534. (559–560);	R, 120 R, 120 V	Hf ₁ 636–638–640
[<i>Nelli</i>] 12.	[a Hf _k a 864. oldalon kö-	Hf _k 588–597.
Hf _k 885–891.; 892–893.	zöl néhány részletet]	

„12.

Ilyen stádiumban [...].
– Ne haragudj kicsikém,
[...]: rettenetes még
gondolatnak is! Imrus

„12.

Ilyen stádiumban [...].
– Ne haragudj, kicsikém,
[...] rettenetes még gon-
dolatnak is! Imrus ama

egyszerre Gyula szavait vélte hallani: mert csak-ugyan, mindnyájunkban megvannak a legvadabb ösztönök... csak alkalom kell!
[1–7. bkd.; 553. vége, 554., 555. 1. mondat; Hf_k 885–886.]

Imrus borzadt, s mivel ottkünn már világosulni kezdett, kibontotta magát a <nő> |:bilincses:| ölelés<é>ből, pénzt <adott neki> |:vetett a <... ..>ké-
jek ijedt kis cselédjének,| s kirohant az utcára. [...] a budai hegyek közt. Mi-csoda balzsamokat rejtett számára a Teljes Szabadság Birodalma, melynek madarak, bogarak, fák és fűvek a polgárai, s mindazon <é>Elevenek, kik a Felhőfüggönyös Palotában laknak? Kegyetlenség, vadság és fájdalom nem hiányzik itt sem <> s bizonynal igaz hogy még a nagyobb ág is megöli a kisebbet, <>ha nagyon közel van. De mindez küzdés, cél, haszon és szépség – legalább annak látszott Imrus előtt<> – nem tudatos bűn, ok-talan szenvedés s fájó idegenség, mint az embereknél. Imrus dühösen és szimbolikusan tiporta

züllött Sokrates szavait vélte hallani: mert csak-ugyan, mindnyájunkban megvannak a legvadabb ösztönök...
[Hf_i 636–638; Hf_k 588–590.]

„Valamikor, régen, egész életét változtatta meg egy ilyen hajnali hegyi séta. Most mi balzsamot rejthetett számára? hacsak nem a világundorét, amelyben egy csöpp van, képletesen, a Boszu mézéből.” [115]

Ott künn már borzadt a hajnal. Imrus kibontotta magát a bilincses ölelésből, pénzt vetett a kéjek ijedt kis cselédjének, s kirohant az utcára. [...] a budai hegyek közt. Valamikor, régen, Gádoroson, egész életét változtatta meg egy ilyen hajnali hegyi séta. Most mi balzsamot rejthetett számára? ha csak nem a világundorét, melyben egy csöpp van, képletesen a Boszu mézéből.

Imrus dühösen és szimbolikusan tiporta sárba a

sárba a papírrongyokat és
cigaretta-csutkákat, me-
lyek az emberek világából
idetévedtek, s csúcsokat
keresett, ahonnan e bo-
lond<.> világot lenézni,
sőt leködni lehet. Termé-
szet-rajongás [[... nagyon
ujkeletű ...]] <a> s fiatalok
órája lassan jár.”

[8. bkd.; 555; Hf_k 887.]

[[„A testi éhségen...
Imrusnak még zsebében
volt a kulcs;...
Ki írhat öneki levelet?...
Gyula ezuttal ...
»Tisztelt uram!«...
U.i. ... tőled is!«
A Faust husvétí ...
Előbb a ...
<Pénn nincs, de> ... Imrus
szemrehányó.”
[9–19. bkd.; 555–556–
557–558; Hf_k 887–891.]
„lag nézett vissza ...
idegen. <Neki nem...
Szomorkodni ... e bolon-
dos regénynek.>”]]
[19–20. bkd.; 559.;
Hf_k 892.]

„– Ostoba érzélgés min-
den természetromantika!
– mondta később, amint
beért Rosenberghez.
– Nekem ugyan »beszél-
hetnek a rügyek«! <Van
egy nagybátyám, aki azt
szokta mondani, az a
szavajárása.> |:Azt mond-

„...a fű közé tévedtek...
.....
.... bolond életet....”
[115]

papírrongyokat és ciga-
rettacsutkákat, melyek az
emberek világából a fű
közé tévedtek, s csúcsokat
keresett, ahonnan e bolond
életet lenézni, sőt leködni
lehet. Természetrajongás
[...nagyon magasrendű;
s...] unalom nélkül?

[12. r., 8. bkd.][Hf₁ 638.;
Hf_k 590.]

– Buta érzélgés minden
romantika! – mondta Im-
rus Rosenbergnak. – Ne-
kem ugyan »beszélhetnek
a rügyek«! Azt mondják,
künn a szabad ég alatt
nem lehet unatkozni vagy
szomorkodni. – Imrus
Jozsó szavait idézte, aki a

ják,| a szabadban nem lehet unatkozni vagy szomorkodni. <.> – (Imrus Jozsót idézte, <szabadon> |:gúnyosan:| mert ő szokta ezt mondani, a szőlőről.) – Csak próbálná <meg> egyszer átélni amit én átéltem ezekben a napokban, a <szabad> |:kegyes:| Természet bimbózó ölen! Inkább a Baudelaire kövadona!”
[21. bkd.; 559.; Hf_k 892.]

„– Ez a penitenciám!
– felelt Imrus. – Megyek a néma fák közé, akik még butábbak mint az emberek. A természettel társalogni: talán valami konzseniális butaság kell, ami még az én apáimban megvolt. Óh! megint az Intelligencia gőgje beszél belőlem! Talán csak alázat és szeretet kell hozzá. A Természet föltárja <kapuit> lelkét annak, akiben a szeretetet érzi, mint egy gyerek vagy egy kutya... De én sohse tudtam szeretni senkit, sem megőrizni kapcsolatokat <avval a mély és naiv élettel> |: az élettel ami alattam van:| amiből kiszakadtam. Mit tudtam én megőrizni valaha? és honnan nem szakadtam ki? Mennél nagyobb akartam, annál

szőlőn keresztül rajongott a Természetért. – Csak próbálná egyszer átélni, amit én átéltem ezekben a napokban, a kegyes Földanya bimbózó ölen! Inkább a Baudelaire kövadona! Inkább a halál!
– Mégis vissza akarna menni az erdőbe! – reklamált Rosenberg.

– Ez a penitenciám! – felelt Imrus. – Megyek a néma fák közé, akik még butábbak mint az emberek. A természettel társalogni talán valami konzseniális butaság kell, ami még az én apáimban megvolt. Óh! megint az Intelligencia gőgje beszél belőlem. Talán csak alázat és szeretet kell hozzá. A Természet föltárja lelkét annak, akiben a szeretetet érzi, mint egy gyerek vagy egy kutya... De én sohse tudtam szeretni senkit, sem megőrizni kapcsolatokat a mély élettel, ami mögöttem és alattam van... amiből kiszakadtam... Mit tudtam én megőrizni valaha? s honnan nem szakadtam ki? Mennél nagyobb akartam, annál jobban érzem, hogy milyen utolsó vagyok!

jobban érzem hogy milyen
utolsó vagyok!”

[120R]

[Hf₁ 638–639; Hf_k
590–591.]

[[„<|:Inkább a halál!|:| ...
járata> |:Inkább a halál!
S itt merjük ... Sőt:| lova-
gias ... hasonlónvá.
Rosenberg azonban
– Nem éhes?..
– Éhség? ...
– De ha...
– Annál kevésbé!
Ez a lázadás ... önmeg-
vetés elől.”]]
[21–28. bkd.; 559–560 = a
12. rész vége”;
Hf_k 892–893.]

[[„13.
S e ponton be kell valla-
nunk, ...”]]
[13. r., 1. bkd.; 560; Hf_k
893.]

„<Látja én csodálkozva
és hitetle [!] hallgatom |:
magát:| mikor ha az édes-
anyjáról beszél.>
<.>Maga beszélt egyszer
nekem az édesanyjáról.
|:Akkor én csodálkoz-
tam:| épen csodálkoztam
hogy <szerelem valakit és |:
ezt:| megmondja> őszin-
tén szerelem valakit. A mi
familiánkban szó sincs
szereletről. Én sem szere-
tek senkit, még az anyá-
mat se. <.> Nem még az
anyámat se – ismételte.

Rosenberg rajongva tilta-
kozott; [...] tudattal?
– Nem szabad [...]
–Annál rosszabb [...] Szó
sincs róla! Maga beszélt
egyszer nekem az édes-
anyjáról: akkor én csodál-
kozva hallgattam: azon
csodálkoztam, hogy valaki
őszintén szerethet valakit.
A mi familiánkban nem
ismerik a szeretetet. Én
sem szeretek senkit, még
az anyámat se. Nem, még
az anyámat se, – ismé-
telte. – Mi az anyámmal

– Mi az anyámmal soha
sem szólunk egymáshoz
egy fölösleges szót. És ez
így van mindenkivel – az
egész családdal és min-
denkivel. Minálunk nem is
élet az élet – csak <megy
[120R]
minden ahogy megy. Nem
csoda ha ez lett belőlem!>
Az én életem pusztá és
üres. Talán ha az apám
élve marad, – minden
máskép történt volna! De
így<.>...

Kicsit elhallgatott, aztán
ujrakezdte:

– Mindent a képzelet-
től kellett várnom... az
Irodalomtól. <Oly sötét
volt köröttem! Szerettem
volna tüzet rakni az ele-
fántcsonttoronyban hogy
fénybeborítsa ezt az egész
sötét tengert – ami a faj-
tám lelke. Ahelyett csak
sötét szirt voltam, kelle-
metlen kis... A tenger nem
várt, a tenger hullámozott,
hozzámcsapott apró hajó-
kat... s én csak kemény és
sötét bár inkább hullám-
zottam volna vele.>

Rosenberg nem bírta
tovább! Hogy lehet ilye-
neket beszélni? Nem
lángolt-e Imrus nagy esz-
mékért? Nem hordta-e az
egész Emberiséget szívé-
ben? |:Vagy inkább: nem
ült-e magas elefántcsont-

egy fölösleges szót sem
szólunk egymáshoz soha.
De nem szeretek én mást
se, senkit: egyetlen emberi
érzés nincs énbenem! Az
én életem pusztá és üres.
Talán ha az apám élve
marad – minden máskép
történt volna! De talán ez
is csak...

[Hf_l 639–640.; Hf_k
591–592.]

toronyban az egész Em-
beriség fölött.:| Rosenberg
nem tudta megérteni,
hogyan érezheti valaki
üresnek életét aki a köl-
tésznek árkánumát hordja
magában – akire szüksé-
ge van az irodalomnak?”
[120 V]

„<Rosenberg nem birta
tovább:>

R. nem <birta> |:hall-
gathatta:| tovább. R nem
tudta megérteni, hogyan
érezheti valaki üresnek
életét, aki költő és író, aki
tehát eszmékben él, az
egész emberiség életét éli!
Rosenberg a próféták iva-
déka volt: fájának nagy-
szerű idealizmusa lángolt
benne, Imrus azonban
csak száját vonta:
– Persze eszmékben él-
tem, mert <mi> másban
<élhettem volna> ugyan
nem!

Mindent a
képzelettől kellett várnom
– az irodalomtól. Tudja
mi volt ez az irodalom?
önfertőzés!
Begubóztam magam,
beültem abba a bizonyos
elefántcsonttoronyba: az
ember azt hihette volna
|:hogy:| semmi közöm a
valósághoz. Pedig volt kö-
zöm<:> – ha más nem, az

Rosenberg nem hallgat-
hatta tovább. Rosenberg
nem tudta megérteni,
hogyan érezheti valaki
üresnek életét, aki költő s
író: aki tehát eszmékben
él, az egész Emberiség
életét éli! Rosenbergben
mindig ébren volt fájának
idealizmusa: a próféták
öröksége. Imrus azonban
csak száját vonta.
– Persze: eszmékben él-
tem; mert másban ugyan
nem! Micsoda pótkává!
Így éli az Emberiség éle-
tét, aki a magáét nem tud-
ja. Mindent a képzelettől
vártam... az Irodalomtól.
Tudja, mi ez az Irodalom?
önfertőzés. Begubóztam
magam, beültem abba a
bizonyos elefántcsont-to-
ronyba; azt lehetett volna
hinni: semmi közöm a
valósághoz. Magától érte-
tődik, hogy annál jobban
beleütköztem a valóságba.

hogy nagyon is valóságos bajokat tudtam csinálni.”
 [115 R]

Mindenesetre: ha mást
 nem, nagyon is valóságos
 bajokat tudtam csinálni.

[Ugyanezen, a 115. fólió-
 számú oldalon, az osztály-
 napló másik oldalán még
 három variációja van a
 „Begubóztam....” kezdetű
 résznek.]

„<Begubóztam magam,
 beültem az elefántcsont-
 toronyba, <<.....>> már
 készítettem a parazsat,
 hogy világítótór<<ony
 legyen>>nyot |:csináljak
 belőle; de:| a tenger nem
 várt, <<a tenger hullám-
 zott, hozzám csapott apró
 hajókat; én csak sötét,
 kemény, ostoba gát hasz-
 nálni nem tudtam, de bajt
 csinálni igen>> az élet
 nem várt, és én csak bajt
 csináltam magam körül.
 <<Azért nem tudtam élni
 és csak>>

Begubóztam, nem is éltem
 már; elhasaltam a saját
 lámpáimban, és csak bajt
 csináltam magam körül.>

Begubóztam magam, be-
 ültem az elef toronyba, azt
 hittem, kivonhatom ma-
 gam az életből; és közben
 benn voltam az élet köze-
 pén, és csak bajt csináltam
 <magam körül>magam
 körül. Nem magamnak
 – <énvelem nem történhe-

tik semmi! Magamat még csak szerencsétlenné sem tudom>

óh ami engem illet ...

<mindent elsimitanak, ugyebár?> magamnak úgy látszik még bajt se tudok csinálni! – Imrus Rosenberg kijelentésére célzott: hogy „minden elsimul!” – Magamat még csak szerencsétlenné sem tudom tenni!

Az Irodalomhoz mentem életért – és csak annál idegenebb lettem az életben! Begubóztam magam, és csak bajt csináltam magam körül. Nem magamnak magamnak még bajt se tudtam csinálni. – Imrus R. biztatására célzott, hogy „minden elsimul!” – Magamat még csak szerencsétlenné sem tudom tenni! Másokat, úgy látszik tudok... És épen ezért jöttem el még egyszer magához, mielőtt... mielőtt visszamen-nék. Nézze csak!”[115 R]

„Imrusnak még zsebében [[...]] a harmadikat, <egy> |mely:| bezárt boríték volt, föl se bontotta Imrus, csak zsebvágta, s futott vissza a hegyek közé.

„Egy <levelet> |írást:| vett elő – egy levelet – egy csomó vaskos könyv közül amit a hóna alatt tartott. Ez a levél már napok óta volt Imrusnál; aki <eleinte> sokáig föl sem akarta <nyit> bonta-

Nem magamnak – magamnak, úgy látszik, még azt se tudtam. – Imrus barátja biztatására célzott, hogy »minden elsímul«. – Másnak annál inkább. És éppen ezért kerestem föl.... ezért kellett még egyszer fölkeresnem magát, mielőtt... visszamen-nék! Nézze csak! [Hf₁ 640; Hf_k 592.]

Egy írást vett elő – egy levelet – egy csomó vaskos könyv közül, amit a hóna alatt tartott. Ez a levél már napok óta volt Imrusnál, aki először föl sem akarta bontani: mert mi köze már az emberekhez? s micsoda

Ki írhat öneki levelet?
S mit érdeklík őt még
a levelek? |:Nincs-e ő:|
<E> egyedül <> az egész
világon<,>: idegen min-
denkihez, még az anyjá-
hoz is? Jozsó keresheti,
csak keresse! Sírjanak
egy kicsit, s nyugodjanak
bele, a maguk kis pol-
gári eszével, hogy rossz
fiu volt, s megérdemelte
sorsát. <Vele ne törőd>
Imrus nem akart tudni az
emberekről: semmi köze
sem volt senkihez a vilá-
gon. De egy ismeretlen
írású levél magától nyílik
föl a címzett kezeiben, ha
az oly fiatal, mint Imrus.
A levél kinyílt, elindítva a
megoldás lavináját: mely-
hez így megint Gyula gör-
gette meg az első követ,
mert a levél Gyulától jött.
[10–11 bkd. 556., 557.;
Hf_k 888–889.]

Gyula ezuttal a fölhaboro-
dott apa tónusán írt: [...] tette:
mert ő <való> semmit sem tudott
Imrus és Noémi barátságáról; más-
részt [...] barátja is.
[12. bkd; 557; Hf_k 889.]
»Tisztelt Uram!« – így
szólt a levél, mert ez a
<c>Cim még a legaljasabb
csábítókát is megilleti
– »ha [...] nélkül! <s>
<ö>Önnek kötelessége

ni: mert ki köze már neki
az emberekhez? s micso-
da levél érdekelheti még
őt? De nehéz ellen állni a
betűnek s egy ismeretlen
írású levél magától nyí-
lik |:szakad:| fel a címzett
kezeiben ha az oly fiatal
mint Imrus. <A levél ki-
nyílt>Így nyílt ki |:magá-
tól:| ez a levél is, elindítva
a megoldás lavináját;
melyhez így megint Gyu-
la görgette az első követ,
mert a <levél Gyulától
jött>levelet Gyula írta.”
[115 R]

levél érdekelheti még őt?
Hogyan nyílt ki mégis a
levél? nehéz lenne meg-
mondani; bár meglehet,
hogy a Betű varázsa nem
apad ki a legnagyobb
kétségbeesésben sem, s
egy lezárt boríték magá-
tól szakad föl a címzett
kezeiben, ha az oly fiatal,
mint Imrus. Így szakadt
föl talán ez a boríték is; el-
indítva a Megoldás laviná-
ját, melyhez ekkép megint
Gyula görgette meg az
első követ, mert a levél
Gyulától származott.
[Hf_i 640-641; Hf_k 593.]

13.

Gyula ezúttal a fölhabo-
rodott apa tónusán írt: [...] tette:
semmit sem tudván
a fiatalok barátságáról;
másrészt [...] barátja is.
Bizonyos, hogy Imrus
csak a levél egy részét
mutatta meg Rosenberg-
nek; aki nem ismerte az
előzményeket.
»Tisztelt Uram! – írta
Gyula, mert ez a cím még
a legaljasabb csábítót is
megilleti – ha [...] nélkül!

segíteni rajta. Mindent tudok [...] eligazít. De az én leányom egész egzisztenciáját kockáztatta.

Tudni [...] távoltartanak <onnan>. Elvár<j>lak, fiam, s bízom <apádtól örökölt lelki> hogy nem hiába: az én drága Miskám fia nem lehet aljas és lelkiismeretlen.

A rivederci

Sóvölgyi Hintáss Gyula
U. i. Pénzt [...]! Utolsó találkozásunkkor elhangzott öngyalázó beszédeimet tekintsd tárgyitalanoknak. Zaklatott idegeim <izgatottsága> |izgalmai:| beszélt|:ek:| belőlem. A nekem [...] tőled is!«
[13–16. bkd.; 557–558; Hf_k 889–890.]
A Faust husvétí [...] De előbb –

Előbb a lovagias <> kötelesség! <az .. a Nővel szemben, ki miatta szenved!>
<Pénz nincs, de> <Nem is pénzről van itt szó!> Pénze nincs, de |:hát nagyobb dologról van itt szó mint pénzről! s nem is pénzzel kell Noémin segíteni. Elő kell lépni, szólni – de mit? Mindent magára vállalni – de hogyan?:| <nem is pénzről van itt szó. Noémi tisztázása<<.>>ról van

„<– Csak nem akar pénzt küldeni neki? – riadt föl Rosenberg.

– Óh, hisz csütörtök már ugyanis elmúlt.>

– Zsarolni akar – mondta R. józanul, amint elolvasta a levelet.

– Itt nem pénzről van szó! – kiáltotta Imrus.

– A hölgy, aki a levélben szerepel ártatlan! egyedül én vagyok a bűnös. Az a lány... egy szivességet tett nekem, és most avval

Önnek kötelessége karját nyújtani a gyámoltalan hölgynek. Mindent tudok [...] eligazít. De az én leányom egész egzisztenciája kockán függ! Tudni [...] távoltartanak. Ezért adom ezt a randevút, s bízom, hogy nem hiába: az én drága Miskám fia nem lehet aljas és lelkiismeretlen.

A rivederci,

Sóvölgyi Hintáss Gyula.

U. i. Pénzt [...]! Utolsó találkozásunkkor elhangzott öngyalázó szavaimat tekintsd tárgyitalanoknak. Zaklatott idegeim beszéltek belőlem. A nekem [...] tőled is! «
[13. r.] [Hf_i 641–642; Hf_k 593–594.]

– Zsarolni akar, – mondta Rosenberg józanul, amint elolvasta a levelet.

– Itt nem pénzről van szó! – kiáltotta Imrus. – A hölgy, aki a levélben szerepel, ártatlan; egyedül én vagyok a bűnös. Az a lány egy... szivességet tett nekem, és most avval vádol-

itt szó; hogy ne érje vád azért amit <<é>> <<őérte tett!>> öneki tett! Kötelessége előlépni, szólni! De mit? de hogyan? Kikiáltani a világnak hogy Noémi ártatlan!> A rendőrségre menni, vagy Schapringerehez! A halál kapuit becsukták. Vagy csak levelet írni, üzenetet hagyni, tanukkal... <ó>Óh, egy barátot, egyetlen embert, aki megért, aki tanácsot ad! Imrus a lovagi férfi álarcában reszkető kisgyermek volt, aki <nem is Noémit> talán főképp magát akarta megmenteni, akármilyen husvétii harang kötelébe fogózva, de még szomjasabban egy kézbe, egy baráti kézbe! A fák, a felhők hallgattak, az egész sívár reggel hallgatott, a<|:z egész:|> borus Természet <közömbös> hallgatott. Imrus szemrehányó.”

[17–18–19. bkd.; 558; Hf_k 890–891.]

„lag [[...]] közömbös volt, és idegen. <Neki nem mondott semmit [[...]] a »szabadban nem lehet unatkozni«, se szomorkodni.

Szomorkodni? Óh, kétségbeesni, átkozódni, istent káromolni – nem! inkább sírni, menekülni, belefo-

vádolják hogy bűntársam volt. Én legszívesebben eltűnnék a világból, én már csinálnék... akármit... de nem hagyhatom őt ilyen gyanu alatt. Mit tegyek? Jelentkezzem a rendőrségen? vagy írjak egy levelet... nyilatkozatot? Ezért jöttem magához.... adjon tanácsot.”

[114 R]

ják hogy bűntársam volt. Én legszívesebben eltűnnék a világból, én már csinálnék... akármit... de nem hagyhatom őt ilyen gyanu alatt. Mit tegyek? Jelentkezzem a rendőrségen? vagy írjak egy levelet... nyilatkozatot? Ezért jöttem le még egyszer...

– Hangja elcsuklott, mint ha azt mondaná: Még egyszer az emberek közé...

gózni az első meleg kéz-
be! melyet <<a zsidó>>
ama judaikus Jóság és
Megértés <<nyujt>> ki-
nál. Noha Imrus nem gon-
dolta ily érzelmi alapon:
ő egyszerűen csak Rosen-
berghez ment, mint meg-
bízható emberéhez, hogy
utolsó lovagias kötelessé-
gét teljesítve egy üzenetet
vagy nyilatkozatot depo-
nálja a Noémi ügyében.
S így <<lett Rosenberg
két oldalról is beavatottja
e bolondos regénynek>>
jutott Rosenberg a dilem-
mába. Két oldalról is be-
avatottja lévén e bolondos
regénynek.>”

[19–20. bkd.; 559;

Hf_k 892.]

„– Ostoba érzélgés [[...]]
a végső önmegvetés elől.”

[21–28. bkd.; 559;

Hf_k 892–893.]

„A Faust husvétí harangja
bizon<yára>nyal <szebb>
|:tisztább:| csengésű volt
ennél a levélnél; de hát
sokféle harangszó van.

„A Faust husvétí harangja
bizonnyal tisztább csengé-
sű volt a Gyula levelénél;
de sokféle harangszó van,
ami lecsalhat valakit két-
ségbeesése csúcsairól.

A Faust husvétí harangja
bizonnyal tisztább csengé-
sű volt a Gyula levelénél;
de sokféle harangszó van,
ami lecsalhat kétségbe-
esésünk csúcsairól. Talán
nem is Noémit jött meg-
menteni, hanem, öntudat-
lanul, önmagát...

Ürügy vagy akadály: Im-
rus kezében reszketett a
kacskaringós írás. A csü-
törtöki dátum letelt már;
s az idő mulását a pénz

Ürügy vagy.... írás, az
ismeretlen prédikátumu
aláírással. A keltezés már
majd egy hetes volt; s teg-
nap már letelt a csütörtöki

Ürügy vagy akadály:
Imrus kezében reszke-
tett a kacskaringós írás, a
sohse hallott prédikátumu
szubszkripcióval. A kel-

fogyása mérte: rettenetes
<óra!> naptár! Imrus <kö-
zel volt az utolsó laphoz:
»pénzt amennyit tudsz!«-
nem sokat jelentett szám>

az utolsó laphoz ért: azaz
az utolsó naphoz! Imrus
már a szabadban töltötte
az éjet, legújabb szerel-
me karjaiban, akinek teste
egykissé hideg volt, kivált
reggel felé. Imrus ruhája
csupa harmat lett, s ha-
jában tapadtak a különös
szerető hajszálai, az avar
füvei. Imrus nem gondolt
fésűre s kefére. Különös
éjszaka volt ez, nemke-
vésbbe izgatott, mint ama
Megvetett Lény ágya. A
hold lesett, s a bokrok zö-
rögtek: mintha csendőrök
piszkálnák, szuronnyal. A
hold volt a csendőr, felhő-
csákoval és sugárszuron-
nyal. Imrus vacuus viator
volt: szegénylegény. Im-
rus nem volt gyáva; élt
amíg lehetett; de most már
történni kellett valaminek.
Imrus már nem olvasott;
vagy csak a Sortes Vergi-
lianae módjára, találomra
egy-egy mondatot; jóslat
gyanánt. Különös jóslatok
jöttek ki. Valaminek tör-
ténni kellett. De előbb –

dátum. |: :| Imrus számára
az idő múlását épp a pénz
fogyása mérte e napok-
ban: rettenetes naptár!

Imrus az utolsó laphoz
ért: azaz az utolsó naphoz!
<Imrus úgy érz>Imrus
úgy érezhette magát, mint
a kísérleti állat, aki körül
egy láthatatlan kéz lassan
kiszivattyuzza a levegőt.
Bizonynal ideje volt a
husvéti harangszónak!
Noha Imrus nem hallott
semmiféle husvéti ha-
rangot; ő csak a lovagi
kötelesség szavát hallotta
– egy nő iránt!” [114 R]

tezés már majd egyhetes
volt; s tegnap letelt a csü-
törtöki dátum is. Pézről
igazán nem lehetett szó:
mert Imrusnak már nem is
volt pénze. Imrus számára
az idő múlását épp a pénz
fogyása mérte e napok-
ban: rettenetes naptár!

Imrus az utolsó laphoz
ért: azaz az utolsó nap-
hoz! Imrus úgy érezhette
magát, mint az elevenen
eltemetett, aki körül lassan
tűnik az oxigén. Bizon-
nyal legfőbb ideje a hus-
véti harangszónak: noha
Imrus csak a lovagi köte-
lesség szavát vélte hallani.
[13.] [Hf_i 642–643;
Hf_k 594–595.]

Előbb a lovagias <.>
kötelesség! <az .. a Nő-
vel szemben, ki miatta
szenved!>”

[17–18. bkd.; 558;

Hf_k 890–891.]

„[[...]] Imrus gyerekes
pózzal ült volna a csucsra,
játszva a maórit, ki halála
előtt fölhang a vad ég kö-
zelébe: de ez a maóri még
csupa élet volt, s noha tu-
dat szerint mind közelebb
a Végzet fekete kapuihoz,
érzésében már eltávolodva
a <katasztrófa> |:vad ső-
téttség:| első hangulatától;
mely ugysem állja soká
<a>e <friss levegőt> |:sza-
bad:| és balzsamos hegyi
<levegőt> ajert. Az ifju
maóri, tudata alatt, csupa
éhség és szomjúság volt:
<testileg, de szellemileg
is,> |:szó szerint, de átvitt
értelemben is:| hisz még a
siralomházban is gondos-
kodnak a halálraitélt mu-
lattatásáról, <a>s fiatalok
órája lassan jár.”

[8. bkd.; 555; Hf_k 887.]

„A testi éhségen egyelőre
még könnyű volt segíteni:
»bagolyvárak« és »kutya-
villák« már megnyitván
korai kapukat e külön-
barangoló örömére; ki
szívesen maradt volna e
hegyek között, talán meg
is szállva végső garasain

„– Hogyan jutott magához
ez a levél? – kérdezte R.

– Az asztalomon hagyta.

– De hát hogyan? Mikor?

– A dátumra nézett amely
valóban csodálatos volt:
mert Imrus bujdosása ré-
gebben kezdődött, mint ez
a dátum. <Rosenberg most
emlékezett vissza arra
amit Imrus szállásadónője
említett egyszer: hogy va-
lami ur kereste Imrust és
egy levelet hagyott, de a
levelet nem találták.>

– Most jut eszembe

– mondta R. – a szállás-
adónője említette egyszer
hogy valami ur kereste, s
egy levelet hagyott; de a
levelet nem találtuk.

Imrus zavartan sőt fülig
pirulva vallotta be hogy
egyszer <oly> csakugyan
járt a lakásán.

– Hogyan jutott magá-
hoz ez a levél? – kérdezte
Rosenberg.

– Az asztalomon találtam.

– Mikor? – Rosenberg a
dátumra nézett, mely való-
ban csodálatos volt: mert
Imrus bujdosása régebben
kezdődött, mint ez a dá-
tum. – A szállásadónője
említette egyszer, hogy
valaki kereste s egy leve-
let hagyott; de a levelet
nem találtuk.

– Egyszer... fölszaladtam a
lakásomra... – vallotta be
Imrus, elpirulva. –

valamely nyaralók<nak
...>at váró s még üres
csárdában, ha csak pár
<könyvet> könyv lett
volna zsebében, <talán
egy filozófus, ki e> valami
Vergilius, kinek kalau-
zolásával <..> az Élet és

Halál problémái felé száll-
hasson: mert az <materi-
ális csúcsok szerelmese>
ifjú maóri <ezuttal> szel-
lemi csúcsokra is vágyott,
végső magasságul! Nem
szívesen beszéljük
el ami most következik:
mert melyik írónak volna
kedve hősét ily nevetsége-
sen leszállítani a Tragédia
magaslatairól<,>? de ne-
vetségesek az Élet rugói, s
néha épen a legnevetsége-
sebb hozza a megoldást.
Imrus nem tragikus hős-
ként, hanem megmoso-
lyognivaló könyvmoly-
ként viselkedett, mikor,
kétségbeesett magányának
pátoszából leszaladt a
városba, – <könyvekért!>
olvasnivalóért! de bajos
volna eltitkolni hogy ezt
tette, noha Imrus nem szü-
letett könyvmolynak: neki
a <.>könyv is élet volt, a
sívár élet sokszorozója,
akár még az utolsó órá-
ban is!”
[9. bkd., 555–556.; Hf_k
887–888.]

Ha Rosenberg s Jozsó
rossz detektívek voltak:
Imrus bizonyly még
rosszabb rejtőző volt, s
különös zavara olyasmit
árult el e hazalá-
togatás okát illetőleg amit
nem szívesen szövünk a
Regénybe: mert mely írő-
nak volna kedve hősét ily
nevetségesen leszállítani
a Tragédia piedesztáljáról?

Imrus nem tragikus
<olvasnivalóért>.....
[Ezen a helyen a kihagyás
a fogalmazvány 556.
oldalán levő szövegre
vonatkozik.]
..... ezt tette; mert a <hóna
alatt>kezébe szorongat-
tott könyvek ugyis elárul-
nák. <Noha Imr> Könyv-
moly vagy nem: Imrus a
könyvekben is életreszom-
jazott: egész a végsőkig;
<bár ez mindenestre>
stilszerűtlen <egy> |:
szomj egy:| [...]”
[114 R]

Ha Rosenberg s Jozsó
rossz detektívek voltak,
Imrus bizonyly még
rosszabb rejtőző: noha itt
talán nem is volt semmi
különös rejténivaló. Még-
is oly pont ez, amit átvalva
szövünk a Regénybe: mert
mely írónak volna ked-
ve hősét ily nevetségesen
leszállítani a Tragédia
piedesztáljáról?

Imrus nem tragikus hős-
ként, hanem mosoly-
rakeltó könyvmolyként
viselkedett, mikor vad
magányának páthoszá-
ból lefutott a városba
olvasnivalóért: de bajos
volna eltitkolni, hogy ezt
tette; mert a kezében szo-
rongatott könyvek úgyis
elárulnák.

[Az eredeti szöveg folytatódik, nincs benne semmiféle beszúrásjel]

„Imrus a könyvárusok boltjait akarta fölkeresni; de pénze már nagyon fogytán volt, mint a levegő ha fogyni kezd az elevenen-eltemetett körül; noha ezt a levegőt is lopottnak érezte.

Imrus, maga se tudta, hogyan, egyszerre csak ott állt az üllői-uti ház előtt, melyben lakott s lélekzetszakadva rohant föl a lépcsőn, mintha félne hogy meggondolja magát. Holott igazán nem kockáztatott semmit; mert vasárnap volt és már délután, amikor szállásadói közül senkisé sem szokott otthon lenni, s a cselédnek is kimenője van.”

[9. bkd.; 556; Hf_k 888.]

„Imrusnak még zsebében volt a kulcs; a konyhában megcsapta a kialudt tűzhely <é> s a mosogatás különös szaga; az egész lakásnak valami savanyu illata, melytől már elszokott. A szoba oly szűk volt: Imrus csodálkozott, hogy tudott itt élni! az ágy megvetve várt, talán még azon estétől. Imrus sebtiben kapott föl néhány

[A kiegészítést megtaláljuk azon a levélpapíron (117 R), amelyen a Babits Angéla kézírása ismerhető fel:]

„És mégis, így látjuk őt igazi hősnek, e könyvekkel, melyekben a Halál partjain is az Életet szorította: noha ez talán „ [117 R]

„stilszerűtlen <egy> |: szomj egy:| maórinál, ki a csucsokra vonul. |:De:| Imrus <még> |:meghalni:| <nem tudott meglenni>- sem birt volna könyv nélkül – mint remete a bibliája nélkül; különös remete, különös bibliákkal! Tény hogy Imrus a saját betörője és tolvaja lett:egy ünnep délutánt választván ki erre a célra, amikor még a cseléd sincs otthon, s zsebébenmaradt kulcsával könnyen beosonhatott a konyhán át s elemelhette a különös bibliákat, melyeknek hiány<át>a épügy nem <vette észre senki>ötlött föl senkinek mint ama levél<ét>é.” [114 R]

És mégis, így látjuk őt igazi hősnek, e könyvekkel, melyekben a Bukás partjain is az Életet szorította: noha ez talán

stilszerűtlen egy *maórinál*, ki a csucsokra vonul! Imrus meghalni sem birt volna könyv nélkül – mint remete a bibliája nélkül: különös remete, különös bibliákkal! Tény, hogy Imrus a saját betörője és tolvaja lett: egy

ünnep délutánt választván ki erre a célra, amikor még a cseléd sincs otthon. – Hogyan jutott be? – kérdezte Rosenberg. – Még nálam a kulcs, – mutatta Imrus, s egyszerre megcsapta az egész furcsa emlék: az elfuló szaladás a lépcsőn, a kialudt konyha mosogatás-szaga, a sebtében fölkapott könyvek, a különös hazajáró érzés a megvetett ágy előtt...” [13. r.] [Hf₁ 643–644; Hf_k 595–596.]

könyvet, mint egy tolvaj;
sajnálkozva nézett a töb-
bire, s már futott volna,
ha <meg nem lát az asz-
talon> pár levélfélét nem
pillant meg az asztalon,
[[...]]” [10. bkd.; 556.; Hf_k
888.]

„<– Filozófia, – mondta,
– ami hajtja az embert
hogy ezerszer megcsalód-
va még mindig remélje
hogy beleshet a titokba?
miután ezerszer [? lóvá
lett] hogy az utolsó pilla-
natig reméljen valami...
valami megértést?>”

[114 R]

„– Bolondság – mondta
– de filozófiai könyveket
vittem magammal. Sze-
retném én tudni, ki lett
okosabb valaha a filozó-
fiától? Skatulya, és abban
egy másik skatulya, abban
egy harmadik, és így to-
vább a végtelenig. Nem
rettenetes hogy meg kell
halni anélkül hogy valamit
is sejténénk az egész ko-
médiának az értelméből?
Persze, nincs is értelme,
mert értelem nagyonis
emberi szó! De én ember
vagyok! Ki mondja meg
nekem mért nem érthetem
meg a <magam eszével>
saját eszemmel ... még
saját magamat sem? Ha
megérteném, talán nem
utálnám! Akarja ezeket
a könyveket? Magának
ajándékozom!” [114]

[A 116. jelzésű fólió rek-
tóján egy újabb, tömörebb
változat található:]

„– Bolondság! – mondta
– Filozófiát vittem ma-

– Micsoda könyvek ezek?
– érdeklődött Rosenberg,
ravaszul, hogy addig is
visszatartsa vendégét.

– Bolondság! Filozófiát
vittem magammal; mint

gammal; mint akinek van még pár napja, hogy megtudja a világ<rejtélyt>értelmét. Szép kis »mesebeli örökség«: skatulya végtelenig! Persze, a világnak nincs is értelme, <szó> vagyok! Tudja hogy olvastam <ezeket a könyveket?> [ezekben a napokban? – Hogyan? – Fölütöttem egy oldalt és ráböktem egy mondatra... – *Sortes Vergilianae*? <Az. Talán a leghelyesebb olvasás> Legalábbis oly célravezető, mint egyéb módszerei a kutatásnak. Akarja... „

[116 R]

„[[...]] Imrus már a szabadban töltötte az éjét, legujabb szerelme karjaiban, akinek teste egykissé hideg volt, kivált reggel felé. Imrus ruhája csupa harmat lett, s hájában tapadtak a különös szerető hajszálai, az avar füvei. Imrus nem gondolt fésűre s kefére. Különös éjszaka volt ez, nemkevesébb izgatott, mint ama Megvetett Lény ágya. A hold lesett, s a bokrok zö-

„– Nem ereszttem el! hisz alig áll a lábán! – kiáltott R. – Mondja meg őszintén, hol töltötte ezeket a napokat? mit evett? hol aludt? [114R]

– Hol? <akárhol!> nem fontos hogy hol! Egy méregdrága nyáriszállóban <.>, amíg pénzem volt; ottkűnn a hegyek közt<.>! <m>Még egy lélek sincs ott, én voltam

akinek volna még pár napja, hogy megtudja »az élet értelmét«. Szép kis »mesebeli örökség«: skatulya, és abban egy másik skatulya, abban egy harmadik, s így tovább a végtelenig! Persze a világnak nincs is *értelme*, mert *értelem* nagyon is emberi szó! De én ember vagyok! Tudja, végre is hogyan olvastam? – Hogyan? – Találomra. Fölütöttem egy oldalt és ráböktem egy mondatra. – *Sortes Vergilianae*? – Legalább is oly célravezető, mint egyéb »módszerei a kutatásnak«. Micsoda jóslatok jöttek ki! Akarja ezeket a könyveket? magának ajándékozom! itt hagyom! [Hf₁ 644; Hf_k 596]

– Csak nem megy már? pihenjen még egy [Hf₁-ben nincs „egy”] kicsit! hisz alig áll a lábán. Mondja meg őszintén, hol töltötte ezeket a napokat? mit evett? hol aludt?

– Hol? Fontos az, hogy hol? Egy méregdrága nyári-szállóban, amíg pénzem volt: ott künn a hegyek közt! még egy lélek sincs ott, én voltam az első és egyetlen ven-

rögtek: mintha csendőrök piszkálnák, szuronnal. A hold volt a csendőr, felhőcsákóval és sugárszuronnal. Imrus *vacuus viator* volt: szegénylegény. Imrus nem volt gyáva; élt amíg lehetett; de most már történni kellett valaminek. Imrus már nem olvasott; vagy csak a *Sortes Vergilianae* módjára, taláalomra egy-egy mondatot; jóslat gyanánt. Különös jóslatok jöttek ki. Valaminek történni kellett. De előbb –”
[17. bkd.; 558.; Hf_k 890–891.]
[[....]]

az |:első és:| egyetlen vendég. Aztán... akárhol! egy nőnél! – akarta mondani, kissé erőtvéve szemérme ellenállásán, mert sohase szokott szerelmi dolgairól beszélni. De hirtelen rápillantott gyűrött ruhájára, s zavartan elnémult: <mert női> asszonyi haj<szálak> helyett egy <más> különösebb szerető hajszálai tapadtak ott, az avar füvei. Imrus teste átborzongott, a <hüvös> <nyirkos> <hüvös> nyirkos harmat emlékére, mely e különös <szerető> szerető ágy<a>ában reggelre egészen átnedvesítette. <hideg ágy volt és barátságtalan ágy volt ez, de nem kevésbé izgalmas, mint ama megvetett Lény ágya.> Hideg éj volt, kivált hajnal felé, s nemkevesebbé izgatott, mint ama másik a Megvetett lény mellett. A hold szegénylegény; ki félholtan esik be reggel egy csárdába.”
[116; a kihagyott sorok a fogalmazvány 558. oldalának megfelelő sorára utalnak a 113. fölión!]

dég. Aztán ... akárhol! egy nőnél! – akarta mondani, kissé erőt véve szemérme ellenállásán, mert sohase szokott szerelmi dolgairól beszélni.

De hirtelen rápillantott gyűrött ruhájára, és büszkén elnémult: asszonyi helyett egy különösebb szerető hajszálai tapadtak ott.

(Különös éj volt ez, nemkevesebbé izgatott, mint ama másik, a Megvetett Lény mellett. Imrus átborzongott. Új ágyasának teste kissé hideg volt, kivált hajnal felé.

S a hold lesett, s a bokrok zörögtek, mintha csendőrök piszkálnák szuronnal.

A hold volt a csendőr, felhőcsákóval és sugárszuronnal. Imrus *vacuus viator* volt: szegénylegény, ki félholtan s harattól dideregve esik be reggel egy csárdába.)
[Hf_i 644-645; Hf_i 596.]

„– Nem éhes? – kérdezte, mert Imrus bevallotta, hogy két nap óta alig evett.

„– Nem éhes<.>? – kérdezte R.
– Éhség? éhséggel!
– vetett még egy keserű

– Nem éhes? – kérdezte Rosenberg.
– Éhség? Mit törődöm én már az éhséggel? – vetett

– Éhség ? Mit törődöm én már az éhséggel! – <nevetett Imrus és> Imrus nem akart elfogadni semmit, noha Rosenberg valami mákostésztával kínálta; <mert zsidóünnep> amilyen <ünnepekre> ünnepre készül a zsidóknál. Imrus büszke volt hajthatatlanságára is: hogy nem alkuszik a sorssal, s nem fordul családja kegyéhez.
– De ha mindent elintéznek, – kapacitálta Rosenberg.
– Annál kevésbé !
– Jozsó neve ideges remegésbe hozta Imrust, s noha alig állt lábán a fáradtságtól [!], lázadva utasította vissza e lealázó menekülést.

Ez a lázadás volt igazi menekülése, a végső önmegvetés elől.”
[23–28. bkd.; 559–560.; Hf_k 893.]

hullámot Imrus; de mikor R. valami mákostésztát hozott elő (amilyen zsidóknál) a mákostésztát mégis egykettőre fogyni kezdett a tányérból. [a kihagyott sorok helye a fogalmazvány 560. oldalán: PIM V 534]
– Nem akar ledülni egy kicsit? – |:R., <mint amaz> mint irgalmas szamaritánus <hajdan>:| folytatta a gondoskodást; amire szükség is volt, mert Imruson egyszerre kitörni látszott a fáradtság: zöldült és támolygott, |:zöldült és támolygott,| s egy perc múlva már szinte aludt is, noha még az utolsó pillanatban feletételeket szabott, s becsületszót vett ki: mert senkinek sem <volt> szabad tudnia ittlétéről. Imrus nem volt hajlandó elfogadni a Család kegyelmét; ideges remegésbe jött Jozsó nevének <még> említésére is, s lázadozva utasította vissza a lealázó menekülést.

Ez a lázadás volt igazi menekülése – a végső önmegvetés elől.”
[116]

még egy keserű hullámot Imrus; – de mikor barátja valami mákostésztát hozott elő – amilyen ünnepre készül a zsidóknál – a mákostésztát mégis egykettőre fogyni kezdett a tányérből.

– Nem akar ledülni egy kicsit? – Rosenberg, mint amaz irgalmas szamaritánus, folytatta a gondoskodást, amire szükség is volt, mert Imruson egyszerre kitörni látszott a fáradtság: zöldült és támolygott, s egy perc múlva már szinte aludt is; noha még az utolsó pillanatban feletételeket szabott s becsületszót vett ki: mert senkinek sem szabad tudnia ittlétéről! Sírjanak egy kicsit, s nyugodjanak bele a maguk kis polgári eszével, hogy rossz fiú volt s megérdemelte sorát! Imrusnak nem kellett senki kegyelme! ideges remegésbe jött Jozsó nevének említésére is, s lázadozva utasította vissza a lealázó menekülést.

Ez a lázadás volt igazi menekülése – a végső önmegvetés elől.
[Hf₁ 645; Hf_k 597.]

[[„13.

S e ponton be kell valla-
nunk, ...”]]

[13. r., 1. bkd.; 560; Hf_k
893.]

„Baudelaire kövadona! <|:
Inkább a halál!| – Amint
látható, Imrus kissé pó-
zolta helyzetét, s nagyon
távol volt még a végső
kétségbeeséstől: noha
|:csapzott:| külseje min-
denben erre vallott volna.
Sőt romantikus járata> |:
Inkább a halál!

S itt merjük megkockáz-
tatni a föltevést, hogy Im-
rus e ponton még, minden
kétségbeesése és maga-
eldobása ellenére nagyon
távol volt a végsőktől:
noha csapzott külseje egy
öngyilkosjelölté lehetett
volna. Sőt:| lovagias jára-
ta új erőt adott neki: mert
föllemelte önmaga szemé-
ben. Nem a szerencsét-
lenség sujt le bennünket.
Öngyilkosok a szégyen-
ben leszünk, az önmegve-
tésben. Imrus nem érzett
szégyent, legalább nem a
judaikus megértés és jó-
akarát előtt. Sőt büszke
volt kissé katasztrófájá-
ra, épügy mint a hajában
hordott fűszálakra, s hetes
<>szakállára, mely egy
ifju prófétához tette ha-
sonlóvá.” [[...]]

„Mert nem a szerencsét-
lenség 559
[Babits itt a kihagyott
fogalmazványszövegre a
lapszám megjelölésével
is utal!]
az önmegvetésben. S ez
magyarázza meg azt a
különös tényt, hogy Im-
rus míg száműzötten és
remény nélkül bolygott,
minden kétségbeesése
volt a végsőktől; de azon-
nal összetört, amint a

14.

Mert nem a szerencsét-
lenség sujt le bennünket.
Öngyilkosok a szégyen-
ben leszünk, az önmeg-
vetésben. S ez magyarázza
azt a különös tényt, hogy
Imrus míg száműzötten és
remény nélkül bolygott,
minden kétségbeesése és
magaeldobása ellenére na-
gyon távol volt a végsők-
től; de azonnal összetört,
amint a Család óvó kezé-
be került. Imrust különös

[12. rész, 21–22. bkd.]
[559.; Hf_k 892–893.]

Család óvó kezébe került. Imrust különös büszkeség tartotta fenn, még R. előtt is: mert büszke volt katasztrófájára [.:épűgymint:] <.a> lovagi járatára, sőt a hajába hordott fűszálakra, és a hetes szakállára, hasonlónak. Mindez a büszkeség azonnal összetört amint Jozsó megjelent a színen.

büszkeség tartotta fenn még Rosenberg előtt is: mert büszke volt katasztrófájára éppúgy, mint lovagi járatára, sőt a hajába hordott fűszálakra s hetes szakállára, mely egy ifjú prófétához tette hasonlóvá. De hova lett mindez a büszkeség, amint Jozsó megjelent a színen!

[[„13.

S e ponton be kell vallanunk,...”]]

[13. r., 1. bkd.] [560; Hf_k 893.]

S e ponton meg kell állapítanunk”

[116]

S e ponton meg kell állapítanunk, [...]”

[14. r. 1–2. bkd.]

[Hf₁ 645–646; Hf_k 597.]

A fogalmazványban a 12. fejezetrészt lekerekítette Babits: az elején és a végén levő jelenetben Imrust látjuk, akit lovagias kötelessége vezérelt Rosenberghez. A közbeeső részben az elbeszélő mondja el a múlt különböző időszakjaiban történt eseményeket (Imrus éjszakáját az „Utca Lányánál”, aztán a budai hegyek közt; majd hazatérését olvasnivalóért). Elbeszélői közlésből tudja meg az olvasó, hogy az asztalon talált zárt borítékot magával viszi, de a benne levő levelet csak később és késve olvassa el. A levél tartalmát is narrációból ismerjük meg, mint ahogy azt is, hogy Imrus „Sortes Vergilianae” módjára olvasott. A történetekhez az elbeszélő kommentárokat, elmélgedéseket fűz.

A végleges változatban a változások a szerkezetet is érintik: két

fejezetrészebe kerültek az események. A 12. fejezetrészs első hét bekezdése még hasonló a fogalmazvány bekezdéseihez. A nyolcadik bekezdés első mondatát költői módon tömörítette az író. A hegyi sétához az újabb változatban találunk egy – visszaaláló, motívumot ismétlő, ellenpontoszó – rövid betoldást: „Valamikor, régen, Gádoroson, egész életét változtatta meg egy ilyen hajnali hegyi séta”. Ezután a fogalmazvány nyolcadik bekezdéséből két rövidebb részlet kimaradt, a közbeeső részben („Imrus dühösen [...] unalom nélkül?”) két helyen (a 115. számú fólión levő szöveggel megegyező) kisebb változást tapasztalunk.

A következő szövegtömb a fogalmazvány 19. bekezdésének („Ostoba érzélgés [...]”) több korrekció után létrejött változata. Ki is egészült egy dialógusfélével, amelyben új elem, hogy Imrus barátjának „penitenciá”-járól beszél, hogy önelemzésében megjelenik a szeretethiány gondolata, s arról vall, mennyire csodálkozott Rosenberg anyja iránti szeretetén, illetve arról, hogy a képzelet, az irodalom világában élve a valóságba ütközött, s csak bajokat okozott. (A 121. és a 115. jelzésű fóliókon azt látjuk, hogy az utóbbi témának több variációjával próbálkozott az író.) Ehhez a témához kapcsolódva veszi elő Imrus a levelet, hogy megmutassa Rosenbergnek. A végleges regényben tehát – eltérően a fogalmazványtól – előbb értesül az olvasó a levélről, mint arról, miképp jutott az Imrus kezébe. A levél szövege, illetve az elbeszélő kommentárja a levélhez már a következő, a 13. fejezetrészebe került. S csak ezután, Imrus és Rosenberg párbeszédéből utólag tudjuk meg, hogyan jutott be Imrus a lakásba, miért ment oda, milyen könyveket vitt magával, miképp olvasott.

A könyvekről szóló szöveg is módosult a fogalmazványhoz képest (a 114., 116. fóliószámú kéziratdarabon a betoldás variációit is láthatjuk). A fogalmazványban két különböző helyen – s elbeszélői közlésben – van szó a könyvről. Először a 9. bekezdésben, így: „ha csak pár <könyvet> könyv lett volna zsebében, <talán egy filozófus, ki e> valami Vergilius, kinek kalauzolásával <..> az Élet és Halál problémái felé szállhasson: [...]”. Másodszor a 10. bekezdésben, mikor Imrust már az Üllői úti lakásban látjuk, ahol „sebtiben kapott föl néhány könyvet”. A 15. bekezdésben pedig arról értesülünk,

hogy „Imrus már nem olvasott, vagy csak a *Sortes Vergilianae* módjára, találomra egy-egy mondatot, jóslat gyanánt”. Ezzel szemben a végső változatban csak egy helyen említődik a történet, úgy, hogy Imrus meséli el Rosenbergnek; és főleg az szerepel többszörösen megerősítve, amit a fogalmazványban Babits először fogalmazott meg, majd áthúzott. A „sebtében fölkapott könyvek” ugyanis nem akármilyen könyvek, hanem Imrus – az élet értelmét keresve – „filozófiát vitt” magával. A 114. számú fólión található a fogalmazvány szövegének első, dialogizált átdolgozása, illetve (részben narrációban, részben dialógus formában) a filozófiai könyvekkel kapcsolatos kiegészítések, amelyek elmélkedést is tartalmaznak az élet értelméről és a filozófiáról (ez utóbbit a skatulyák a skatulyában szemléletes költői képpel szemlélteti Babits). Ugyanezen a fólión látható egy elvetett (áthúzgált) változat is. A meghagyott változat is elég bőbeszédű, nem véletlen tehát, hogy ennek a szövegnek újabb, redukáltabb átdolgozása is fellelhető (a kihagyott részek egyértelműen erre utalnak) egy másik, a 116. számú fólión. (Ezen olvasható még a 13. fejezet rész befejező bekezdéseinek, illetve a következő, a 14. rész elejének – az első fogalmazványhoz képest – újabb, majdnem végleges változata.) S ebben a redukált formában, kevés eltéréssel ismerjük fel a filozófiai könyvekről szóló részt a megjelent regényben.

Mivel a fogalmazvány 12. fejezet részéből a végleges regényszövegben kettő lett (12., 13.), a fogalmazvány és a végleges regény fejezet rész-számai a 13.-tól kezdve nem párhuzamosak. A fogalmazvány 13. fejezet részének kezdete (S e ponton...) a végleges regény 14. fejezet részének második bekezdésébe került. Az első bekezdés szövege: a 12. fejezet rész fogalmazványának (az 559. oldalon levő) 12. bekezdése – megtoldva (a 116. fólión található) kis kiegészítéssel.

*

A következőkben azt nézzük meg, hogyan változik a fogalmazványhoz (13. fejezet rész) képest az a jelenet, amely Imrus ébredését mutatja Rosenbergéknél (14.).

PIM V. 534. (561–562.)

[*Nelli*] 13., 14.

Hf_k 894-896.

„– Tessék [...] s mire fölébredt, gyertyafényt látott a szomszéd szobából a nyitott ajtón át, mert
561./

péntek este volt, s az öreg zsidóasszony együtt ült fiával a leterített asztal mellett a patriarkális lángoknál.

A csúf vén nő mintha megszépült volna e világításban, markáns vonásai <patriar> egy matróna fenségét nyerték, s az egész kép valami bibliai szépséget rajzolt vissza; Imrus tanácstalanul nézte, mint egy látományt.

Végre ráeszmélt a valóságra, s eszébe jutottak Rosenberg bizonyos szavai, amiket egyszer a hosszunapi bójtról mondott, [...] szokáshoz? Imrust most megkapta ez idegen hagyomány ereje, valami kimondhatatlan fájdalommal: szíve elérzékenyült, jóleső gyöngeséget érzett, torkában reszelt a fájdalom. S egyszerre különböző hangokat hallott, az öregasszony fölkel, titokzatos suttogás ütötte meg Imrus füleit.

– Fölébredt<? – kérdezte> már? – kérdezte Jozsó, ki már másodszor tért vissza, közben értesítve Cencit.

Hf

Nelli 14., 15.

Hf_i 646–649.; Hf_k 598–602.

„– Tessék [...] mire fölébredt, gyertyafényt látott a szomszéd szobából a nyitott ajtón át: mert péntek este volt, s az öreg zsidóasszony együtt ült a fiával a leterített asztal mellett a patriarkális lángoknál.

A csúf vén nő mintha megszépült volna e világításban, markáns vonásai egy matróna fenségét nyerték, s az egész kép valami bibliai szépséget rajzolt vissza; Imrus tanácstalanul nézte, mint egy látományt.

Ki mondja meg, minő hatással vannak ránk a látományok? Talán egy kép, amit félálomban láttunk s azonnal elfeledtünk: megváltoztatja egész napunkat... egész életünket! Imrus lassan eszmélt a valóságra; s akkor eszébe jutottak Rosenberg bizonyos szavai, amiket egyszer a hosszunapi bójtról mondott, [...] szokáshoz? Ugyan mi lehetett e tradicionális következtetlenségben, ami Imrus szívét bolondos érzékenységgel, kéjes fájdalommal szorította össze, holott egy idegen, megvetett faj vallásáról volt szó? Bizonyos, hogy Imrus még nem volt egészen ébren, mikor e valószínűtlen környezetben Jozsó hangját meghallotta, amely olyan volt mint a Sors hangja; s Imrus úgy érezte, hogy az egész élet álomban jár.

– Felébredt már? – kérdezte Jozsó, ki másodszor tért vissza, közben értesítve Cencit.

– Ne tessék megijeszteni: a fiam majd megnézi, – mondta az öreg zsidóasszony.

– Milyen jók, milyen jók mind! milyen kedvesek, kiméletesek! – gondolta Imrus, egyikével azon <ele> tökéletes elérzékenyüléseknek, melyek oly könnyen erőtvésznek <az ifjakon, nagy> a fiatalokon, minden nagy lelki válság után. Csupa becsületesség, jóság, szeretet, erő, mindenki, zsidó és keresztény! – Csak én vagyok a hitvány, a gyenge, a becstelen, az ügyetlen, a nevetséges!

Az utolsó deszkaszál kicsúszott, s Imrus többé nem tartotta magát; Imrus már fogoly volt, ment ahova vezették.” [Hf_k 893–895.]

– Ne tessék ráijeszteni: a fiam majd megnézi, – suttogetta az öreg zsidóasszony.

Imrust megkapta ez a suttogetás, ez az összeesküvésszerű kimélet, ez a különös emberi háló, amit maga körül érzett a bibliai gyertyafényben, keresztény és zsidó, idegen és családi szálakból összeszöve. Oly lassú és halk volt minden! s Imrus lelke hirtelen fölolvadt, csupa könnyé, ama tökéletes fölolvadások egyikében, melyek oly könnyen erőt vesznek a fiatalokon, minden nagy lelki válság után.

– Milyen jók, milyen jók mind! csupa becsületesség, jóság, szeretet, erő mindenki! csak én vagyok a hitvány, a gyenge, a becstelen, ügyetlen, nevetséges! – gondolta, de közben tudta már, hogy csak önlealázása kedvéért gondolja ezt ebben a formában, s érzésében volt valami pikáns is: mert nem elég pikáns-e Jozsót itt látni e héber familia körében, az inkriminált Rosenbergnél, akinek még nevét is csak metsző gúnnyal mondta volna ki azelőtt? Imrus behúnyta a szemét valami különös kéjben, amiben volt valami rettenetes is: mert érezte már, kicsúszott alóla az utolsó deszka, és mintegy az űrben lebegett. Mire szeme megint kinyílt, a gyertyák imbolyogtak körülötte, és Rosenberg vörös feje feléjehajolt, szintén mint egy gyertya. Rosenberg azt várta [...]

Jozsó kimért köszönetet mondott Rosenbergéknek, akik őszinte melegséggel válaszoltak, [...] aposztrofálná. – Tolakvó zsidó bagázs! – mormogta Jozsó, jól érezve, hogy semmivel sem érinthetné érzékenyebben Imrust, mint

ezzel a megjegyzéssel, melynek az öreg szatócsné kissé túl-meleg viselkedése az igazság látszatát adta. Jozsóban régi vitáik hangulata szisszent föl, de csak egy pillanatra: mert Imrus makacs hallgatásba burkolózott, s Jozsó bölcsebbnek látta, nem ingerelni tovább.

Gyalog mentek Jozsóék lakásáig, hol Cenci már várta őket, kész határozattal:

– Most összepakkoljuk a holmidat és jössz velem anyádhoz, Gádorosra!”
[Hf₁ 645–649; Hf_k 598–600.]

„14.

Oly jók voltak, oly kíméletesek, az egész uton egyetlen <szót se> célzást sem ejtettek, ami bántotta volna Imrust. Nelli a kapuban várt, nagy kendőjében, míg Dodó meghozta az érkezőket kocsin.

Nelli messziről [[...]] ennek.

[[... kevés eltéréssel megegyezik]] a sodrából Imrust.

– Mért szerettek [[...]]! Nem érdemlem meg, nem érdemlem meg!

– No már az igaz hogy nem érdemled meg, mikor ahelyett hogy hálás volnál, ilyeneket beszélsz! – mondta Jozsó, félhangon, befordulva dohányáért a másik szobába.

– Csitt, ne ingereljétek! Hagyjátok enni! – intett Cenci, de Imrus [[...]]”
[Hf_k 895–896.]

„15.

Az Élet a Mikroszkóp Alatt megint elfakul, elfolyik, jelentéktelenné vál: mert mi másról van már szó, mint egy naív gyermek penitenciájáról? [...] lakóinak élete.

Nelli a kapuban várt, nagy kendőjében, míg Dodó meghozta az érkezőket kocsin. Az élet különös ekhókat vet, s Nelli óhatatlan egy régibb penitenciára gondolt e megérkezésnél: ahol ő volt a megtérő bűnös! Nelli messziről [...] ennek.

[[... kevés eltéréssel megegyezik]] a sodrából Imrust.

– Mért szerettek [...]! Nem érdemlem meg, nem érdemlem meg!

– No, már az igaz, hogy nem érdemled meg, mikor ahelyett hogy hálás volnál, ilyeneket beszélsz! – szólt rá Cenci szigorúan.

– Ugyan, mama, ne ingerelje hát! Nem látja, milyen fáradt? Hagyjátok enni szegénykét! – védelmezte Jolán, de Imrus [...]”

[Hf₁ 649–650; Hf_k 600–602.]

A Rosenbergéknél felébredő Imrust mélyen megérintette a péntek esti „patriarkális lángok” látványa. Ennek hatását a végleges változatban (14. r.) még jobban felerősíti az író, és a hozzá fűzött szerzői kommentárral jelentőségteljesen előreutal (a rá való emlékezés a gádorosi viharjelenetben a fogalmazványhoz képest szintén módosul kissé). Összefügg ez Imrusnak – az itt hangsúlyozott – lelki átalakulásával. Ez a fejezetrész kiegészül annak az elbeszélésével is, hogyan éli meg Jozsó a zsidó családdal való találkozást. – A következő, a 15. fejezetrész bevezetése a fogalmazványhoz (14. r.) képest új, ezt követően azonban szinte megegyeznek a szövegek, két fontos különbségtől eltekintve. Az egyik: egy betoldás, amely párhuzamba állítja Imrus és Nelli, a jelenlegi és az egykori bűnös megérkezését és penitenciáját; a másik: az Imrust kioktató jelenetben Cenci veszi át Jozsó szerepét.

*

A fogalmazvány 15. fejezetrészét alaposan átszerkesztette és kiegészítette Babits. Teljes egészében nem ismerjük ennek első átírását. De van néhány olyan fólió, amelynek rektóján és verzóján a fejezetrész második felének új változata található; benne két (a táblázatban általunk [*]-gal megjelölt) helyen kipontozásos kihagyás utal vissza egyértelműen az előfogalmazvány megfelelő részére. (OSZK Fond III/1603/117–118.) A 118. fólió rektóján, a 117., 118. verzóján – ebben a sorrendben – folyamatosan halad az azonos nagyságú betűkkel, láthatóan egy lendülettel írt szöveg; majd kisebb betűkkel folytatódik a 117. rektójának bal oldalán. Ez utóbbin a 118. rektóján és verzóján levő újabb szövegváltozathoz készült kiegészítések is olvashatók. (Helyüket a Hf₁ alapján tudtuk azonosítani, és [**]-gal jelöltük.) Ez a kiegészített változat közel áll a végleges regényszöveghez, de még nem azonos azzal; főleg a fejezet vége változott és bővült. – Az azonos formátumú papírok közül a 117. rektóján egy hivatalos levél töredéke is található Babits Angéla kézírásával; ebből arra következtethetünk, hogy a kiegészítések, variációk valószínűleg 1927 januárjában Szekszárdon keletkeztek.

A két fejezet első mondata még megegyezik, a másodiktól már jelentős eltérés tapasztalható.

PIM V. 534. (566–567.)
[*Nelli*] 15.
Hf_k 897–902.

Kiegészítés
118 R, 117 V, 118 V,
117 R részben hozza a
Hf_k (864–867.)

Hf
Nelli 16.
Hf_l 654–655.; Hf_k
605–608.

„15.

Óh, hogy szomjazott volna Nelli egy szóra, egy tekintetre megkerült fiától! de Imrus csak dacos maradt, rossz, szótlan és idegen másnap is.

Sőt majdnem háboru tört ki eznapi, <Jozsó miatt> egy Jozsó által rendezett szálló-beli kirándulás körül; [...]

[[Imrus nem akar Jozsóval kimenni a szőlőbe, majd mikor már nem biztatják, a társaság után megy. (563-565; Hf_k 897-899.) Ez a szövegegység az *Epi-log* 2. részébe kerül.]]

„.... kiviszed magaddal. Ez a szó volt talán ami Imrust végkép kihozta sodrából!

– Nem kell, hagyjatok! mondtam már, hogy nem megyek ki! – <kiabált> |: riadt:| oly durván hogy Nelli meginogva nézett körül mint akit megütöttek; de Jolán egyszerre csak kifakadt, [...].

[[.....]]
Ő járt ki mamával a szőlőbe hajnalban, hogy már utálja és gyűlöli azt

„16.

Óh, hogy szomjazott volna Nelli egy szóra, egy tekintetre megkerült fiától! de Imrus csak dacos maradt, rossz, szótlan és idegen másnap is. És másnap történt a szerencsétlenség; csodálatos nap volt. Az elhanyagolt kert zümmögött, [...]

[A kert leírása; Imrus autodaféja; sétája a kocsiúton; Nelli, Imrus „bújócskaja”; Cenci a szőlőbe hívja, de Imrus nem megy. (Hf_k 602-605)]
[...]

„– Összepakoltam neked egy kis tízórait, ha kiviszed magaddal...

– Nem kell, hagyjatok! mondtam már, hogy nem megyek ki! – riadt Imrus oly durván, hogy Nelli meginogva nézett körül, mint akit megütöttek; de Jolán egyszerre csak kifakadt, [...].

[igen kevés eltéréssel megegyezik a kiegészítéssel] Mert ő vesződött, ki más? ő járt ki mamával a

[[A szőlőjelenetet követi másnap a viharjelenet, a jégverés és Jolán kifakadása az újabb adósság miatt (565–567; Hf_k 899–901.) – ezek részben és módosítva az *Epilog* 3. részébe kerülnek.]]

a szőlőt! de ilyenek a férfiak mind, dolgozunk értük, törjük magunkat és <ez a hálátlanok [!], do> ez a hála, köszönet, ez az érzéketlenség, durvaság!” [118 R]

[**Ide illő betoldás a 117. főlőn, Babits Angéla levéltöredékén:]

„Mindig szívtelen volt!

A parasztnak fogta pártját ellenünk!

A zsidógyerekek barátságát többre becsülte mint ... <m>Mi csak tudatlan buta asszonyok voltunk neki! ..” [117 R]

„Lusta a szegény öreganyjával kimenni a szőlőbe; pedig hát miből jön ki az ő adós- [118 R] sága is, ha nem a szőlőből? Hányszor és hányszor kell azért <– képzeld csak, Nelli,> nekik asszonyoknak megmászni a hegyet!

szőlőbe hajnalban, hogy már utálja és gyűlöli azt a szőlőt! De ilyenek a férfiak mind, dolgozunk értük, törjük magunkat és ez a hála, köszönet... ez az érzéketlenség, durvaság...

– Mindig szívtelen volt!

– Jolánból kiadtak régi fájások, mint felforrt hordóból a meggyült salak.

– A parasztnak fogta pártját ellenünk! A cselédeknek adott igazat! – Jolán élete a paraszttal és cselédekkel való küzdelemben tellett, s Imrus pártállása mindig fáj Jolánnak. Imrus szocialista volt. – A zsidógyerekek barátságát többre becsülte, mint a saját familiáját! Mi csak tudatlan, buta asszonyok voltunk neki! Lenéz bennünket, pedig mindent minekünk köszönhet!

Restell a szegény öreganyjával kimenni a szőlőbe; pedig hát miből jön ki az a pénz is, amit érte kell fizetni... ha nem a szőlőből? hányszor és hányszor kell azért szegény megvetett asszonyoknak megmászni a hegyet!

– Képzeld csak, Nelli, már <kez> azt hitte az ember, hogy kitisztulunk mindenből, nincs rovás, nincs teher, és most megint ujrakezdhettük az egészet, drukkolhatunk az időjárás<...>ért, a termésért, hogy jaj csak a részlet<et ki tudjuk fizetni> meglegyen! Ha legalább ő is dolgozna, segítene! De még kísétálni is lusta.... Ezeket a < – Hallgass már, ne izgasd azt a gyereket! – kiáltott rá ekkor Cenci, mert Imrus halálraváltan figyelte a Jolán szavait. – Van a> szavakat már Cenci is hallotta, mert hiába várva a kapunál, visszajött Imrusért, s azonnal látta miről van szó.

„– Hallgass! ha segíteni nem tudsz, hallgass, ne izgasd már azt <gy> a gyereket! – kiáltott rá Cenci, mert Imrus halálraváltan [567.] figyelte Jolán szavait.

– Hallgass már, ne izgasd azt a gyereket! – szolt rá Jolánra, mert Imrus halálraváltan állt ott. – Ha nem akar jönni hát nem jön, nem muszáj! – Cenci <egyálta> nem tartott igényt férfiúi segítségre, sem a szöllőben, sem másutt. – Van annak más dolga az életben, férfidolga! Jolánnak <...> azonban nem imponált a férfidolog: ugyan miféle dolog való a

Jolán őszintén iparkodott kerülni Imrus vétkének említését: de a pénzkérdés izgatta, fojtotta, ajkára tolt.

– Már azt hitte az ember, hogy kitisztulunk mindenből, nincs rovás, nincs teher, s most megint újra kezdhettük az egészet, drukkolhatunk az időjárásért, a termésért, hogy jaj csak a részlet meglegyen, csak a kamatra jusson! Most le kell mondani a háztartozásról, mindenről! Más fiú maga is segítene, dolgozna, igyekezne könnyebbségünkre lenni: de ő még a nagyanyját a tanyáig kísérni is lusta! – Személyre szabott argumentum, mert Cenci éppen odaérkezett, mintegy a viharra, öreg Amphitrité, hiába várván a vita eredményét.

– Hallgass már, ne izgasd azt a gyereket! – szolt rá Jolánra, mert Imrus halottan állt összeszorított foggal. – Ha nem akar jönni, hát nem jön, nem muszáj! – Cenci nem tartott igényt férfiúi segítségre, sem a szöllőben, sem másutt. – Van annak más dolga az életben, férfidolga! Jolánnak azonban nem imponált a férfidolog:

férfiaknak? Jolán mindig csak azt látta hogy a nehéz és piszkos munkát az asszonyok végzik, [117 V] s a finom és úri részt választja a férfi.” [118 V] [**Ide illő kiegészítés:] „... tanult és dolgozott eleget. |:Óh [... .. Jolán hiszen]:| – Ugyan! Én is jobb szeretnék a könyvek mellett ülni! Én is tanultam volna, de én nem tehettem azt... Nelli a Grammaire-re gondol ...” [117 R]

Jolán azonban tovább beszélt, becsúsztatva régi téma-ja kerékvágásába:

átkozta a szöllőt; ő kidől, nem bírja már tovább, s akkor igazán Emmáéknak kell átvenni a munkát – aki most csak nézi mint egy nagyságos asszony – vagy Nellinek, ugyanis az ő fia csinálta ezt a bajt! Jolán különösen <ideges> kegyetlen volt Imrushoz, hosszú napok fölgyült reakciójával.

„Könnyű egész éven át a hivatalban ülni, és aztán egyszer egy esztendőben eljönni a szüretre, mint Jozsó: de próbálna meg kora tavasztól késő őszig mászni a hegyet, vesződni a vincellérekkel, munkásokkal, hajnalban kelni mint ők, gyöngye asszonyok! Jolán beszéde a tangens felé futott ki, a megszkott kerékvágásra: ő kidől, <>nem bírja már tovább, és akkor igazán Jozsóknak kell átvenni a munkát, vagy <állit> beállíthatja az Emmáját, aki most

ugyan miféle dolog való a férfiaknak? Jolán mindig csak azt látta, hogy a nehéz és piszkos munkát az asszonyok végzik s a finom és úri részt választja a férfi!

– Én is jobb szeretnék a könyvek mellett ülni!
– Jolánnak egyik rögeszméje volt, hogy Imrus megveti őt műveletlenségéért. – Én is tanultam volna, de én nem tehettem azt... – Jolán mártír-arcot csinált, s Nellinek ekkor a *Grammaire* jutott eszébe, mely mindig a zongorán hevert, [...] Jolán azonban tovább beszélt, kifutva, tangens iránt, a megszkott kerékvágásra; könnyű a férfiaknak! Könnyű Jozsóknak egyszer egy esztendőben lerándulni szüretre a kényelmes hivatalból! de próbálna meg kora tavasztól késő őszig harcolni a vincellérekkel, mint ők, gyöngye asszonyok! Ő úgyse bírja már, kidől innen-onnan, és akkor igazán átveheti a dolgot Emma »nagyságos asszony«, vagy Nelli maga, ha azt akarja, hogy az úrfi adóssága ki legyen fizetve! – Jolán kegyetlen volt, hosszú napok feszült-ségének kipattanásával:

csak néz és felügyel, mint egy nagyságos asszony, és lesi a fűgét s a korai szöllőt – vagy Nelli kutya-golhat naponta a hegyre – szegény Nelli – dehát az ő fia aki miatt... – Jolán különösen kegyetlen volt, hosszú napok fölgyült reakciójával.

[118 V]

– Most már elhallgass, punktum! – mondta végre Cenci. – Ha én nem dőlök ki, nem tudom, miért dőlnél ki te! – <Emma sírt> Ebben a pillanatban berontott Dodó, <...> apró jéggolyókat tartva a markában.

– Nézd csak, milyen kitűnő flóbergolyók! <– Kiáltotta> Üvegből! Gyere golyózni!

– Eredj te! – Imrus <sértve felelt> |:büszkén fordított hátat,| mert Dodó jól tudta hogy még kis|:fiu:| korában is megvetette a <j>golyózást.

– Most már elhallgass, [*] dőlnél ki te! – Cenci megfordult, hogy útjára induljon<, >. <d>De ebben a pillanatban váratlan <hang hallatszott. A csengő |:harangja:| megszólalt, nem azért mintha val[a]ki meghuzta volna a drótját hanem > megszólalt a csengő a kapu fölött. A kapu tárva volt, és az utcán senki, |: a levegő<ben> <..> meg se rezdült,| az öklömnyi harang mégis himbált ide-oda, mintha valaki meghuzta volna a drótját, vagy mintha szél rázná, mint szokta néha viharos délutánokon.

amit Cenci végre is keményen fricskázott vissza. [Hf₁ 654-656; Hf_k 605-606.]

– Most már elhallgass, punktum! Ha én nem dőlök ki, nem tudom, miért dőlnél ki te! – S Cenci épp megfordult, hogy útjára induljon, minden szcénák és haszontalan beszédek elől, mikor egyszerre váratlan dolog történt; mert minden látható ok nélkül megszólalt a csengő, a csengő a kapu fölött! A kapu tárva volt, s a hangot nem követte elfutó lábdobaj, mint mikor csínytevő gyerekek húzzák meg a drótot; az öklömnyi harang mégis himbált tagadhatatlanul a ház meszelt falának hátterén s mögötte himbált elnyúlt déli árnyéka rejtelmesen, mint különös sorsharang, vagy mintha szél rázná, ahogy szokta néha viharos délutánokon. A magyarázat [...] megcélozta, flóbertgolyóval.

Dodó azonban nevetve rázta vizes kezeit, mert a golyók már elolvadtak.
– Megyek a tánciskolába!
– mondta aztán. Dodó háttározottan kiütött a familiából, mert se Miska valamikor, se Jozsó, se Imrus, nem táncoltak.

Imrus szótlanul kiment és a Dodó szobájába nyitott, mely most az övé volt. A falon függött a flóber. Imrus levette, s a fiókban keresgélt, az összefaragcsált diákasztal fiókjában, ahol még voltak régi kilences golyók.

Öngyilkosság a gyerekpuskával: ez illet az ő életéhez. Szörnyű számvetés az élet, ha megkér-

– Eltaláltam! – kiáltott Dodó – pontosan eltaláltam! <Nézzék,> Tessék nézni, <ott van ra> ahun rajta a lyuk, a golyó helye, flóbergolyóval eltaláltam.
– Mi jut eszedbe te szerencsétlen kölyök? – fordult vissza

[118V]

Cenci – az ördög bujt beléd? <Goly> Valakit agyonlőhetsz véletlenül! golyóval lövöldözni végig az udvaron! Ki hallott már ilyet? Vegyéték el tőle azt a puskát! Ha csak gyerekjáték is, nagy szerencsétlenséget okozhat.

Imrus lassu léptekkel odament az udvar hátsó részébe, [ahonnan?] Dodó leadta a szenzációs lövést.
– Mutasd! Meg van töltve?

A bokrok eltakarták. A szerencsétlenségnek közvetlen tanuja csak Dodó volt, aki gyanútlan és ijedten adta át bátyjának a fegyvert. Imrus szíve ellen fordította, s a következő pillanatban már eszméletlen hevert a fávágóbak mellett, s a vére pirosan szivárgott a fűrészpor közé.

Öngyilkosság [*]

életéhez!” [117 R]

– Eltaláltam! – kiáltott Dodó. – Tessék nézni: ahun rajta a lyuk.

– Ki látott ilyet: golyóval lövöldözni az udvaron keresztül! – kiáltott szigorúan Cenci. – Vegyéték el tőle azt a puskát: ha gyerekjáték is, azért kárt tehet valakiben.

– Mit ért nagyanyi a sporthoz? – vonta vállát Dodó, az egyetlen lény, aki előtt még Cencinek sem volt tekinthető. Bizonyos, hogy Dodó ekkor már újra megtöltötte a fegyvert, s úgy adta át Imrusnak, mintegy biztatva, hogy csinálja utána a szenzációs lövést.

– Egyáltalában többet kellene sportolnod, – mondta, bizonyos gimnázista fontoskodással. – Akkor más ember lennél! – Dodó hangjában valami kicsinylés szölt, egy új fiatalság virgonc fölénye; Imrus mozdulatát viszont úgy lehetett értelmezni, hogy Cenci parancsát követve fegyelmi szadékból veszi ki a fegyvert a gyermek kezeiből. Az, hogy Dodó fordította volna [...] nem egyéb Nelli rémlátásánál.

[...] Öngyilkosság gyerekpuskával mindenestre ironikus befejezés volna, főleg éppen Imrus gyá-

ded: miért élsz? kinek
használsz? s <van-e erőd>
nem vár-e rád biztos vere-
ség a harcban?”

[* A négyponthoz kihagyás
az előfogalmazvány meg-
felelő helyére utal.]

moltalan életéhez: [...] lehet, hogy pillanatnyi elmezavar, vagy [...] gyerekes tüntetés [...]! Vagy ez mind együtt:
[...] pár napig csakugyan ott lengett ama bizonyos Part körül, [...] Halál-atyja lakik.”

A fogalmazvány (15.) elején Imrus megtagadja, hogy Jozsóval „szórakozni” menjen, de miután már nem unszolják, kimegy a szőlőbe; itt disputába keveredve a kártyázókkal, megvetését fejezi ki irántuk, ezt követően azonban elszégyelli magát. (Ez a jelenet a végleges változatban később, Imrus felépülése után, az *Epilogban* szerepel!) – Másnap a fészerben sétálva az irodalommal való leszámolásra gondol, s gondol a halálra is. Ez a kép az új, a végső változatban kiegészül a leszámolást nyomatékossító autodaféval! – Következik a viharjelenet a gyertyákkal, amelyek a Rosenbergék péntek esti gyertyáira emlékeztetik Imrust. – A vihar csendesülését követi Jolán kifakadása: a jégverés váltja ki kétségbeesését, indulatát a szőlő, Emma és Imrus ellen is. A fiú minderre „halálraváltan” reagál. (A viharjelenet és Jolán szavai a végleges változatban – módosítva – a cselekmény egy későbbi pontjára kerülnek!) – Közben Cenci csitítja Jolánt, Dodó egy maréknyi jéggolyót mutat Imrusnak, majd indulna a tánciskolába, de bátyja cselekedete megakadályozza ebben: Imrus ugyanis a Dodó szobájába megy, leveszi a puskát, és golyókat is keres hozzá. A részt rövid szerzői elmélkedés zárja.

A végső változat nagyon eltér a fogalmazványtól. A 16. fejezet-rész elején – egy előreutaló megjegyzés, a kert lefestése után – az elbeszélő először a „dacos” Imrust mutatja, aki „csillagnéző szobájá”-ban olvassa, majd pedig a konyhában elégeti korábbi „rosszemlékű” írásait. A betoldott és így ismételt autodafé-motívum az elsőhöz hasonlóan korszakhatárt jelez Imrus életében, de ellenkező jelentéssel. Az előbbi az ifjúkorba lépő, öntudatra ébredő kamasz hagyománytagadó budapesti életének kezdetét, a mostani ezzel az őt örvénybe sodró élettel (eszmeikkel) való szakítást, a lázadó ifjú férfikorba lé-

pését jelképezi.²⁵¹ – A következő jelenetben a „sáros kocsúton”, „a félszertől a kocsikapuig” „vad sétába fogott” fiút látjuk, aki kerüli az ismerős tekinteteket, s így anya és fia különös „bújócskát” játszik. – A végső változatban nem Jozsó, hanem Cenci hívja a szőlőbe Imrust, aki nem akar menni. Cenci ezt bölcsen tudomásul veszi, Jolán azonban Imrus „szívtelenségé”-re kifakad. (Itt tehát nem a jégverés miatt, hiszen az a cselekménynek egy későbbi pontjára került!) A Jolán panaszáradata – a fogalmazványbelihez képest – új és hosszabb; ennek betoldásával előkészítődik az a közvetlen lélekállapot, melyben Imrus tragédiája bekövetkezik. (Ráadásul Dodó is ingerli bátyját.) – Lényegesen átírta Babits a fegyver elsülésének körülményeit is: a tudatos és egyértelmű cselekedet helyett az új változatban a bizonytalanság, a véletlenszerűség dominál (a fegyver Dodó kezében van, Imrus tőle veszi el mintegy Cenci parancsát követve). Bizonytalanságot kelt az olvasóban nemcsak a jelenet elmesélése, hanem az elbeszélő kommentárja is, amely az eseménynek több nézőpontból, többféle magyarázatát adja, s nem teszi egyértelművé a történeteket az elbeszélő végső summázata sem (vagy „ez mind együtt”).²⁵² – Dodó is új arcot kapott: Imrussal szemben fölényes, még Cenci sem tekintély számára.

*

Az Imrus tragédiáját követő jelenetsor mindkét változatban új fejezet részbe került. Figyelhetünk itt a Dodó magatartását bemutató rész átírására (köztük „a kis Kaint kihozta gubójából” betoldására), illetve a Nelliről szóló rész kibővítésére, poétizálására.

²⁵¹ L. a jelen kötet első tanulmányát! (98–102.)

²⁵² A „bizonytalanság” értelmezését lásd a kötet első tanulmányában! (102–103.)

PIM, V. 534. (567.)

[*Nelli*] 1<7>6.

Hf_k. 902–903.

„1<7>6.

Jozsó már elutazott, férfi más nem volt a háznál, Dodó szaladt el Tarditsért. Dodó büszkén adta elő az esetet <az orvosnak>, mint valami szenzációt.

– Az én flóberemmel! Hát igaz hogy őtőle kaptam, de most az enyim!

– Dodó talán kívánta is hogy Imrus meghaljon, mert különben a dolog igazán nevetséges volna!

Nelli haloványan ült az ágy szélén, egyetlen könny nélkül, mint aki mindent tudott már előre, és <mindenbe belenyugodott. Nelli> szinte megkönnyebbült hogy megtörtént. Nelli <.> imádkozott. Jolán azonban jajveszékelt, hisztériás zokogásban fuldokolt, úgy hogy Cenci ráparancsolt, menjen be Emma szobájába és ne zavarja őket. Ott dobálta magát, fejét ütötte, haját tépte. [[...]]”

Hf

Nelli 17.

Hf₁. 657–658.; Hf_k. 608–609.

„17.

Más férfi nem lévén a szomorú asszonyok házában, Dodó szaladt el Tarditsért, s az öreg doktor köhögve, szuszogva, fejcsóválva tette le nyakából szalvétáját – mert éppen ebédelt – s botozva indult a fiú nyomába. Tardits és Dodó ezúttal ellentétes álláspontot képviseltek: mert Tardits aggódott, ijedezett, csekély tudománya és nagy felelőssége érzetében; Dodó azonban szinte azt látszott kívánni, hogy mentül komolyabbra forduljon a dolog, flóberének nagyobb dicsőségére.

– Az én puskám volt: igaz, hogy tőle kaptam, de már rég az enyém! – A kis Káint kihozta gubójából a közel szenzáció melege: minden más csak köteles illem volt.

De Nelli ott ült a láz-ágy szélén, amely különös csónakká változott; Nelli mintha azt várta volna, hogy e himbáló lélekvesztőről ő maga zuhanjon először az Óceánba. Hogyan bírta el Nelli ezt a csapást? hacsaknem éppen a katasztrófa volt számára a megkönnyebbülés. Nelli valóban könny nélkül ült, mint aki mindent előre tudott és most mindenén túl van már: egyetlen dolga imádkozni.

Jolán azonban jajveszékelt, hisztériás zokogásban fuldokolt, úgy, hogy Cenci ráparancsolt, menjen be Emma szobájába és ne zavarja az orvost.

Ott dobálta magát, fejét ütötte, haját tépte.

[...]”

A következő, a Jolánt és Emmát mutató jelenet korrekcióját ugyan- csak az író 1926. okt. 24-i szerzői estjének (a *Laodameia*) műsorát tartalmazó rózsaszíni nyomtatványok egyikének hátoldalán találjuk. (A lap felső részén ceruzával írt – feltehetően a főszövegbe illesztés után áthúzott – sorok alatt kezdte el Babits a *Baumgarten Ferenc és alapítványa* c. cikkének fogalmazványát – 1927. január 18. után.) A módosítás változatlanul került be a Hf *Nelli* című fejezetének 17. részébe.

PIM V. 534. (568–569.)
[*Nelli*] 1<7>6.
Hf_k 903–904.

OSZK Fond III/1463/1

Hf
Nelli 17.
Hf_i 658–660.;
Hf_k 609–10.

„Ott dobálta [...] lelken- csapta Emmát [...], mert egy szép ifjú fekszik a szomszéd szobában, aki halálosan megsebezte ma- gát, aki halálosan megse- bezte magát! Emma ijedt föllüktetéssel és titkosan kérdezte magától, vajjon a férjéért tudna-e így sírni? anyáért, férjéért nem! csak talán ezért az alkalmatlan |:apróságért:|, akit most idegesen hárit el magáról – vagy talán egy idege- nért, egy szép idegenért!

<Emma leült Jolán mellé, sógornője mellé, akivel sohasem szerették egy- mást; ölelte, csitította, könnyeik összefolytak, s volt valami jó ebben.>

– De Jolán! – Emma le- ült sógornője mellé, aki-

„<Emma ijedt föllüktetés- sel érezte a Regényt mely körülötte áradt; és Nelli- re gondolt, e fiu anyjára, aki elhagyta férjét egy idegennel! Emma hirte- len megrémült magától s idegesen háritotta el a kisebbik Emmát, aki Jo- lántól megijedve menekült szoknyájához: Jolán a di- ványra omlott, és dobogott a lábaival, és homlokát a meztelenné vásott karfába ütögette.>”

„Ott dobálta [...] lel- kencsapta Emmát [...], mert egy szép ifjú hever a szomszéd szobában, mintha valami regény- ben heverne vérében, aki maga sebezte magát halálra! Emma ijedt föl- lüktetéssel borzongta a Regényt, mely körülötte áradt, és Nelli-re gondolt, e fiú anyjára, aki elhagyva férjét, Velencéig futott egy idegennel! Emma hirtelen megrémült magától s ide- gesen háritotta el a kiseb- bik Emmát, aki Jolántól megrettenve menekült szoknyájához: Jolán a di- vánra omlott és dobogott a lábaival és homlokát a meztelenné vásott karfába ütögette.

– De Jolán! de Jolán!
– Emma leült sógornője

vel sohasem szerették egymást;

ölelte, csitította; könnyeik összefolytak, s volt valami jó ebben. – De Jolán! nyugodj már meg! – A szavak szokványosak voltak, s kissé megbotránkozottak; de a könnyek egész más nyelvet beszéltek.

– Miért nem mentél te sohasem férjhez? – kérdezte Jolántól az Emma könnye.
– Miért lettél te asszony és Jozsóé? – kérdezte Emmától a Jolán könnye.
Miért? miért? Egyik oly kevésbé tudta, mint a másik.

<Mert otthon dolog volt, mert a szállóval kellett törődni, mert a mama nem ért rá a lányával társaságba járni, mert, ha mégis társaságban voltak, Jolánka mindig oly rosszkedvű

mellé, akivel sohasem szerették egymást; akitől mindig félt is egy kicsit, s néha egy-egy éles szava, bántó megjegyzése után órákra elvonult sírni, de sohase mert felelni neki. Most Emma vigasztalta Jolánt; ölelte, csitította; könnyeik összefolytak, s volt valami jó ebben – De Jolán! nyugodj már meg! – A szavak szokványosak voltak, sőt szinte úgy hangzottak, mintha Emma kissé meg volna botránkozva Jolán viselkedésén: de a könnyek egész más nyelvet beszéltek.

A könnyek életeket reklamáltak: mert nem egész üres vagy hibás életeik sírtak-e föl ezekben a könnyekben?

– Miért nem mentél te sohase férjhez? – kérdezte Jolántól Emma könnye.
– Miért lettél te asszony és Jozsóé? – kérdezte Emmától a Jolán könnye?
Miért? miért? Egyik oly kevésbé tudta, mint a másik.” [Hf 609]

és szótalán volt, hogy
elriasztotta a fiatalembere-
ket!>” [Hf_k 903]

„Mert otthon dolog volt, mert a szőlővel kellett törődni, mert mama nem ért rá a lányával társaságba járni, mert, ha mégis társaságban voltak, Jolánka mindig oly rosszkedvű és szótalán volt hogy elriasztotta a fiatalembereket; – mert egyszer, mikor mégis komoly szándékkal közeledett egy kérő, Jolánka elhitette magával hogy már későn van, Jolánka félt hogy kinevetik, Jolánka megijedt hogy nem tudja amit egy asszonynak tudnia kell...

Mert mama akarta, mert Jozsó jó párti volt, mert nem szabad elszalasztani az alkalmat, mertbizony már legfőbb ideje volt, vén-lánynak maradni rosszabb, mert maga is már szabadulni akart a feszélyezett piacon-állástól, a kényszeredett mosolyoktól, a gyámságtól, a mamárávetett tekintetektől; mert vőlegény-fogáshoz ő nem értett; mert szegény lánynak örülni kell ha viszik...

„Mert otthon dolog volt, mert a szőlővel kellett törődni, mert Jolánka el se tudta képzelni az életet mama nélkül, mert mama nem ért rá a lányával társaságba járni, mert, ha mégis társaságban voltak, Jolánka mindig rosszkedvű és szótalán volt, hogy elriasztotta a fiatalembereket; mert mikor egyszer mégis komoly szándékkal közeledett egy kérő, Jolánka elhitette magával, hogy már késő, Jolánka arra gondolt, mit mond rá a világ, Jolánka félt, hogy kinevetik, Jolánka megijedt, hogy nem tudja azt, amit egy asszonynak tudnia kell...

Mert mama akarta, mert Jozsó alkalmas párti volt, mert nem szabad elszalasztani a kínálkozó lehetőséget, mert vénlánynak maradni rosszabb, mert tükör, nénik és naptár intettek, mert mindennap kevesebb kilátás, s mit szól a világ, ha nem megy férjhez, mert maga is már szabadulni akart ettől a feszélyezett piacon-állástól, az izgatott örömnélküli bálóktól, ahol sohasem táncolhatott avval, akivel jólesett, minden szót, minden tekintetet ki kellett számítani a mama utasításai szerint, mert egyedül ő gyámságtalan volt, mert egyedül ő megélni úgyse tudott volna, mert pénztelen lánynak örülni kell, ha viszik...

Miért? miért? Talán ugyanazért, amiért az a szerencsétlen fiatalember a játékpuskát mellének emelte! Mert nem az Élet gyermekei voltak: csak a Multé és nem a Jövőé. Mert virág nem [568] nyílhat az ősi földön, ha új trágya nem éri. A trágya szennyes és idegen, s a kényes föld irtózik is tőle: de a virág eleped nélküle – a virág, csupa szomj, <nő é>férfi és nő szomja...

Miért? Miért?

– Miért hagyod [[...]]

– Miért törödsz [[...]] miért tette, miért? Miért nem tette, amíg [[...]], s miért tette meg most, [[...]]?... Miért?

17.”

[569] [Hf_k 904.]

Miért? miért? Talán ugyanazért, amiért az a szerencsétlen fiatalember a játékpuskát mellének emelte! Mert nem az Élet gyermekei voltak; visszariadtak az Élet legkisebb érintésére; visszahulltak és visszabújtak a földbe, amely talajuk volt, átkozott és egyetlen talajuk, s amelyben végre is csak megrohadni lehet. Mert virág nem nyílhat az ősi földön, ha új trágya nem éri. A trágya szennyes és idegen, s a kényes föld irtózik is tőle, de a virág eleped nélküle – a virág, csupa szomj, férfi és nő szomja...

Miért? Miért?

– Miért hagyod [...]

– Miért törödsz [...] miért tette, miért?

– Miért nem tette, amíg [...], s miért tette meg most, [...]?... Miért?

18.”

[Hf₁ 659–660.; Hf_k 610.]

A fogalmazvány 17. fejezetrészéhez (PIM V 534//569) is van a *Hagyaték*ban egy kiegészítés (a Fond III/1603/119. jelzésű fölión, melynek túloldalán szintén a *Laodameia* szerzői estjének műsora található).

PIM V. 534. (569.)

[*Nelli*] 17.

Hf_k 905.

OSZK Fond III/1603/119 Hf

Nelli 18.

Hf₁ 660–661.; Hf_k 611.

„17

Nelli azonban [...] könnyek <torlaszain> gátjain keresztül: zokognia kellett volna előbb, hogy rendes hangon beszélni tudjon.

– Emma, – mondta,

– Emma... én eladnám

„18

Nelli azonban [...] könnyek gátjain keresztül: zokognia kellett volna, hogy utat csináljon szavainak.

– Emma, – tördelte,

– Emma... én eladnám [...]

[[...]] rögtön... azonnal...
sürgönyöznék...?

– De Nelli! mi jut eszedbe? – kiáltott Jolán, akit minden váratlan dolog megijesztett;

Jolán maga beszélt legtöbbet a szőlőrészek átadásáról, mégis megrémült volna, ha rákerül a sor; még legnagyobb kétségbeeséséből is fölriadt erre a veszélyre: ha Jozsónak két része lesz a szőlőből! s ő már ugyanis cseléd, a Jozsó cselédje! Ma mintha minden rém föltámadna; s holnap egyedül marad, és mindenki kifoszthatja – mi jut eszedbe Nelli?

„Eladni a szőlőrészt!...

Jozsónak régi terve <(ez: noha <<...>>alig aktuális, míg Cenci él és ő Pesten lakik...)> hogy megveszi:

ő kifizetné a szegény lányokat... <óh Nelli, hisz Jozsó kifoszt!>ő kifosztaná |:őket:| mindenből <Nelli>Jolán |:azelőtt:| mindig úgy beszélt, mint ha maga örülne legjobban ha megszabadulhatna a tehertől: de csak <addig> amíg azt hitte hogy a dolog úgysem aktuális...<mert |:ameddig:| Cenci él s Jozsó Pesten lakik> Cenci él<t> és Jozsó Pesten lakik. – Mi jut eszedbe, Nelli? – Jolán izgalma rémeket látott; melyek e<...>gyyszerre szakadnak rá minden oldalról.

– Dehisz a részedről nincs szó, Jolán... Én csak... énnekem...

– Ugyis valóságos cselédje vagyok, hát még ha neki dupla része lenne!

– Jolán nem látszott tekintetbe <...> venni Emma jelenlétét. Nelli azonban könyörögve tördelte ke-

rögtön?... talán ha neki sürgönyöznék...

– De Nelli! mi jut eszedbe? – kiáltott Jolán, kétségbe-

esésének könnyei közül, mintegy új váratlan ijedségre. Eladni a szőlőrészt!... Jozsónak régi terve volt ilyesmi: ő kifizetné a szegény lányokat... ő kifogatná őket mindenből... Jolán azelőtt mindig úgy beszélt, mintha maga örülne legjobban ha megszabadulhatna a tehertől; de csak míg azt hitte, hogy a dolog úgysem aktuális, legalább ameddig mama él és Jozsó Pesten lakik. – Mi jut eszedbe, Nelli? – Jolán izgalma rémeket látott, melyek egyszerre szakadtak rá minden oldalról.

– De hisz a te részedről nincs szó... – kezdte Nelli; ám Jolán már attól is mértéktelen izgalomba jött, hogy a Nelliét megszerezhesse Jozsó.

– Ugyis valóságos cselédje vagyok, hát még ha neki dupla része lenne!

– Jolán nem látszott tekintetbe venni Emma jelenlétét. Nelli azonban kezeit tördelte: honnan szerez-

- zeit: honnan szerezzen pénzt? honnan szerezzen pénzt?
- De mit akarsz Nelli?
- hi<.sze>sz van nek<.>ed pé<..>nzed, hisz <Döme bácsi évjáradékot> <ad>- van neked életjáradékot [!] Döme bácsitól, az is mind az almáriomba gyűl, te gazdag vagy...
- Nem elég! nem elég! Óh <Nelli> Jolán hi<sze>sz gondolhatod hogy nem magamért nyulnék én a szöllőhöz...”
- Ki kell fizetni a váltót... ki kell fizetni...
- tördelte Nelli elhalóan, könnyörögve.
- De hisz mama már váltalta... mama kifizeti...
- [569]
- Óh hát nem látod, Jolán, hogy ép azért tette... hogy ép az bántja őt?... – Nelli összeborzadt, mert Imrus lázálmában újabb öngyilkosságról beszélt<,>... [[...]]”
- hetne pénzt más módon? Nellinek pénz kellett, rögtön, mindenáron...
- De mit akarsz, Nelli, hisz van neked pénzed, hisz ott van az életjáradékod, az is mind az almáriomba gyűl, te gazdag vagy...
- Nem elég, nem elég... Óh Jolán, gondolhatod, hogy nem magamért nyulnék én a szöllőhöz!... Ki kell fizetni a váltót... ki kell fizetni...
- De hisz mama már váltalta... mama kifizeti...
- Hát nem látod, Jolán, hogy épp azért... hogy minden azért történt... hogy épp az bántja őt?... – Nelli összeborzadt, mert Imrus lázálmában újabb öngyilkosságról beszélt. [...]]”

A táblázatból jól látszik, hogy a fogalmazványban a 17. fejezetrész elején még nincs szó az életjáradékról. Az utolsó bekezdésben hozza szóba Nelli azt, hogy lemond az életjáradékról, de úgy, mint aki kezdetől tisztában van vele, hogy a pénz Dömétől jön. (906) Minthogy az általunk ismert fogalmazványdarab erről sehol sem tesz említést, nem tudhatjuk, hogy vajon Nelli eleve ismerte a pénz titkát, vagy ha nem, mikor derült ki számára az igazság.

Nem áll rendelkezésünkre a *Nelli* c. fejezet 4. részének fogalmazványa sem, de valószínűnek látszik, hogy ott sem szerepel ez a téma. Ismerjük tudniillik azt a feljegyzést, amelyben többek között en-

nek a témának a beszúrására is emlékezteti magát az író: „A Pénz, az a pénz!” (OSZK Fond III/1951/7) – A regény végleges szövegében, a fejezet 4. részében (mikor Imrus váltóügye kiderül, s anyja arra gondol, hogy Pestre utazik, de nincs pénze) Nelli tiltakozik „a Jolán mimikája” jelezte felvetés (hogy tudniillik „Van teneked pénzed!) ellen: „– Hát gondolod, hogy *abból a pénzből* utaznék Imrushoz?! hogy azt a pénzt vinném Imrushoz?” Itt még mindketten úgy gondolják, hogy „a Nelli titokzatos pénze Gyulával van valami összefüggésben”. (Hf₁ 618; Hf_k 572.) Csak Imrus megsebesülése után (a 18. részben) – mikor kiderül, hogy az életjáradék (amire itt is Jolán figyelmezteti Nellit) nem elég a váltó kifizetéséhez, s Jozsóékra sem számíthat – világosodott meg Nelli előtt „hogy az életjáradék sem jöhetett máshonnan, mint Dömétől”; ekkor úgy gondolja, lemond az életjáradékról, s arra készül, hogy Döméhez megy bocsánatért és pénzért. (613)

*

A *Nelli* fejezet utolsó két (a fogalmazvány 18., 19., illetve a teljes regény 19., 20.) részében nincs lényeges tartalmi eltérés a két változat között. Szó van ebben Nelli Döme bácsinál tett sikertelen látogatásáról, illetve arról a leckéről, amelyet Imrus felépülése után Cencitől kapott („Amíg élsz, tartozol az Életnek!” „Nem halhatunk meg, míg adósságunk van”).

A végleges változatban ez a lecke folytatódik az alázatosság leckéjével az *Epilog* 1. részében. Ezt követi az *Epilog* 2., illetve a 3. részében az eredetileg Imrus „öngyilkosságát” megelőző két jelenet (Imrus a kártyázókkal a szőlőben és a „vihar”-jelenet). Ezeket az író – átszerkesztve a fogalmazvány *Nelli* fejezetének 15. részét s közben a szöveget is módosítva – áttette Imrus „öngyilkossága”, felépülése, illetve Cenci leckéi után.

A végleges változat *Epilog*jának 1–4. része tehát részben új, részben olyan szövegeket tartalmaz, amelyek a fogalmazvány *Nelli* c. fejezetéből kerültek át.

A *Nelli* és az *Epilog* fejezetekhez készült témafeljegyzések között szerepel a következő is: <Imrusnak is csalódás a gyógyulás> (OSZK

Fond III/1951/7). Ennek első kidolgozása lehet az a szöveg, amely olvasható egy fólión (OSZK Fond III/1603/122), s amelynek újabb változata nyitja a regény *Epilog* című fejezetének 1. részét. Ennek a szövegegységnek a betoldása és szövegbeli szituáltsága megerősíti azt a kiemelt funkciót, amelyet elemzésünkben (a kötet első tanulmányában) neki tulajdonítottunk.

OSZK Fond III/1603/122

[A beillesztés után húzhatta át az író az egész szöveget.]

Hf

Epilog. 1.

Hf₁ 668; Hf_k 618.

„<Az élet nagyon szürke és szomorú tud lenni, kivált a halálfiai közt; s talán nem is csoda, hogy Imrusnak élvemaradni is csalódás volt.

<<Az élet nem szereti a trag>> Dehát Gádoroson nem esnek <<tragédiák halálos |:halálos:|>> tragédiák, <<noha Imrus>> vagy legalább nem oldanak meg <<semmit>> és nem változtatnak semmit. Szép volna talán egy hősies gesztussal elintézni a harcot: csakhog>”

„Akárhogy is: az élet folytatódik tovább; nem ama nagy Élet, hanem csak egyszerű, közönséges élet, egészen kis é-vel. Az élet nem mindig nagyon kíváncsú; kivált a *halálfi*ai közt; s talán nem is csoda, hogy Imrusnak élvemaradni is lesújtó szomorúság volt. Dehát Gádoroson nem esnek tragédiák; vagy legalább nem oldanak meg semmit. Szép volna talán egy hősies gesztussal elintézni a harcot: csakhog egészen más harc ez, sokkal lassúbb és nagyobb türelmet igényel! A *halálfi*ai is élnek: noha alig érzik életük paraszát, a sűrű hamu alatt... (Micsoda vihar fog majd ráfűni erre a hamura? s amikor szétfűjja a hamut, nem hordja-e szerte, nem oltja-e el a pislogó, drága paraszat is?) Bizonyos csak az, hogy nem a hamu tetején vonagló szivárványos fényjáték a Parázs igazi élete: az lenn szunnyad, mélyen a hamu alatt! A vibráló fényjáték csak tűnő vágy és kín, az igazi Fény helyett, melynek egykor majd belülről, legmélyről kell kilobanni![...]”

Az *Epilog* 1. részében több – a mű eszmeiségét erősítő, értelmezését segítő – egymást ellenpontoszó-kiegészítő motívumot találunk: „hamu” és „parázs”, „szivárványos fényjáték”, s a belülről lobbanó „igazi Fény”.

A regényben tükröződő írói szemlélet szempontjából ebben a részben szerepet kap Cenci is (akiről megtudjuk, hogy helyettes tanári állást járt ki unokájának), tőle tanulja a *Viharágú* egykori gögös szerkesztője „az Alázatosság leckéjét”. S az ehhez fűzött szerzői kommentár az 1. rész befejezésében olyan „világnézeti”, koncepcionális távlatot nyit, amely a regény egészének értelmezése szempontjából fontos.

*

Az *Epilog* 2. részébe került át a fogalmazványnak az a korábbi jelenetsora (a *Nelli* 15. részéből), amelyben Imrust Jozsó és kompániájának társaságában, a szőlőben látjuk. Szemben a fogalmazványbeli változattal – Imrus most élvezni kezdi az életet, s önként követi Jozsót a szőlőbe (sőt a 3. rész elején azt olvassuk, hogy „szívesen tette volna hasznossá magát, járt volna a szőlőbe ...”). Ott az élcelődő kártyázókkal vitába keveredve a vidéki murizással szemben védi a szolid életet és a kultúrát. A fogalmazványnak ide áthelyezett szövegegységén itt-ott változtatott Babits. A változatok közül a kézirat-halmazban egyetlen töredéket találunk, amelynek újabb változatát ismerjük fel a végleges szövegben, az *Epilog* 2. részének utolsó bekezdésében. Alább az adott részletnek csak egy részét idézzük.

PIM V. 534. (564–565.)

[*Nelli*] 15.

Hf_k 898–899.

[...]

„Imrus némán és unatkozva ült, s hallgatta a kártyások értelmetlen beszédeit.

– Ezt a mesterséget neked is <megk>

meg kell már tanulnod, öcskös!

– mondta egy borizü hang, s Imrus <riadtan tiltakozott> szinte dühösen tiltakozott. Imrus még csak nem is

Hf

Epilog. 2.

Hf₁ 671–672.; Hf_k 621–622.

[...]

„Imrus némán hallgatta a kártyások értelmetlen beszédeit.

– Ezt a mesterséget neked is meg kell már tanulnod, öcskös! – mondta ilyenkor rendesen egy-egy borizü hang.

Imrus még csak nem is cigarettazott: mesés szoliditás, alkalmas céltábla

cigarettazott, de a szokatlan bortól fölhevülve, s a füsttől kábultan, óvatlan disputába ugrott bele, melyben eléggé érezte megvetését az ostoba, improduktív, unalmas magyar vidéki murizással.

A cimborák eleinte nem értették,

[[...]]

– Jó fiskális lenne belőle! – igyekezett enyhíteni a dolgot egy jóindulatu, kövér bácsi. Jozsó nem szólt semmit, mert Jozsó igazán nem volt fiskális, s nem is gondolta hogy a familiájából valaha fiskális lehetne. Jozsó tudott hallgatni, s dühének legmagasabb fokán csak hallgatott. Imrus azonban egy pillantást vetett rá s <végtelenül elszégyellte magát> ismét elöntötte a rettenetes Szégyen. Milyen más volt, mint régi fölényes vitái után! Meg volt verve, lealázva, elhallgattatva, örökre! Nem lehet így élni! Imrus zordan kiment a présházudvarra, a sárba, a csillagok alá, s ott járkált órákig dacos képzelgésekben, míg lenn a városban is lassanként kigyúltak a villanycsillagok, a tanyából boros ének és kártyaveszekedés foszlányai hangzottak ki, s néha egy-egy trágár anekdota nyomában fölhasanó kacaj.

– Milyen hazugság! – [[...]] lámpást.”

„– Milyen hazugság! – gondolta Imrus, mert tudta hogy akik együtt vannak, egyáltalán nem trágár

mindenféle jámbor élcnék. S megtörtént, hogy Imrus a szokatlan bortól fölhevülve, s a csúfolódásoktól sarkantyúzva, óvatlan disputába ugrott bele, védelmezve a szolidaritást, a könyvet, a Kultúrát, s eléggé érezte megvetését az ostoba, improduktív, unalmas magyar vidéki murizással.

Az urak eleinte nem értették;

[...]

– Jó fiskális lenne belőle! – igyekezett enyhíteni a dolgot egy jóindulatu, kövér bácsi. A »fiskális« az antipátia kvintesszenciáját jelentette e társaságban: zsidónak való mesterség! Jozsó zavartan mosolygott, töltött és hallgatott, mint mindig, ha dühös volt. Jozsó jól tudott hallgatni. Imrus azonban ránézett, s ismét elöntötte a rettenetes Szégyen. Milyen más volt most, mint régi fölényes vitái után! Meg volt verve, lealázva, elhallgattatva örökre. Imrus zordan kiment a présház-udvarra, a sárba, a csillagok alá, s ott járkált órákig, dacos képzelgés közt, míg lenn a városban is lassanként kigyúltak a villanycsillagok, s a tanyából boros ének és kártyaveszekedés foszlányai hangzottak ki. Most a helybeli járásbíró ugratták, akinek a negyedik leánygyermek született. Majd sűrű kacaj zengett föl egy-egy trágár anekdota nyomán.

– Milyen hazugság! [...] lámpást.

3.”

„– Milyen hazugság! – gondolta Imrus, mert tudta, hogy akik együtt vannak, egyáltalán nem trágár emberek, hanem

emberek, hanem derék és szeplőtelen családapák.

Imrussal nem törődött már senki. Imrus unatkozott, [[...]] lámpást. [[...]]” [Hf_k 899.]

„Arra is gondolt hogy ugyanezek az emberek bélyegzik »szennyesen érzékinek« a modern írók műveit. Imrust föllázította ez az igaz<.>ságtalanság és kulturálatlanság; de Imrussal nem törődött senki.” [OSZK Fond III/1603/122]

derék és szeplőtelen családapák. –

Arra is gondolt, hogy ugyanezek az emberek bélyegzik »szennyesen érzékinek« a modern írók műveit. Imrus gúnyosan nevetett magában: de Imrussal nem törődött senki. Imrus unatkozott, [...] lámpást.

3.” [Hf₁ 671–672.; Hf_k 622.]

A szövebeli jelenet után az *Epilog* 3. részében az ugyancsak áthelyezett viharjelenet következik a gyertyamotívummal. Koncepcionális oka lehetett az áthelyezésnek. Ezen a ponton a fogalmazvány is visszautal a Rosenbergek „péntek-esti” gyertyáira, de a hozzákapcsolt szöveg a végleges változatban módosult: Imrus gondolatait az író redukálta, és kibővítette egy rövid szerzői kommentár beszédes költői képeivel: „Imrus valamikor csúfolódni szokott e különös »jég-elhárító akción«, amely »annyit se használ, mint a viharágyú«. De a viharágyúk némán rozsdásodnak, és a gyertyák égnek...” Ezáltal a viharjelenet motivikusan összekapcsolódik Imruska versével, illetve a tervezett *Viharágyú* című folyóirattal, de visszhangzik a Nellit valamikor otthonából kiragadó viharra is. A jelenet a fogalmazványban tragikusabb kicsengésű, a végleges változatban inkább a „megújulás”-t jelzi. A fogalmazvány hétköznapi képéből jelentéssé, a jövő felé mutatóvá válik a „gyertya”, a lélekben újjászülető s nem a halálra gondoló Imrushoz kapcsolódva a belső megvilágosodásnak, kegyelmi állapotnak a jele. A jelenetek eme átrendezése az öngyilkosságnak, a „halálnak” is más jelentést ad: mitikus-babonás módon kifejezi Imrus újjászületését.²⁵³

²⁵³ L. a jelen kötet első tanulmányát! (102–109.)

PIM V. 534.; (565–566.)

[*Nelli*] 15

Hf_k 900–901.

[...]

„A villám nem volt egészen képzel<.
>et <gondolat, eszme>, mert különös
színű felhők <gyültek> |:szálltak:|, az
ég <mindenfelől> fenyegetően mélyült
a |:ház fölött:|, az első nagy tavaszi
vihar <közeledett> gyűjtötte seregét.
Valami egészen sajátságos hangulat
ereszkedett le egyszerre, a madarak
becsaptak a fészer gerendái alá, a <kis
lá> kis sváb az udvarra szaladt, kitenni
a víztartó hordót és edényeket. Már jól
délután volt ekkor. Egyszerre sötét lett
s különös morajok zendültek föl min-
den oldalról. A kövér zápor hirtelen le-
szakadt, s Imrus csuromvíz lett, amint
hajadonfőn befutott a házba. Nelli
ijedten csukta be az ablakokat,

s már jég koppant az ablakdeszkákon,
mogyorónyi szemek, sűrű tam-tam,
végtelen dobolás tetőkön, kövezeten,
tócsán, és a szőlőhegyek <nyújtózó,
gö> elnyúló, gömbölyű <hátán> háta
fölött. Messze, messze, falukon, tanyá-
kon, prэшázakon, ugyanaz a kemény,
viharos dobolás! Az Isten csakugyan
haragudott. A fák ijedten rángatóztak, a
rettenetes, hideg verések alatt, a szőlő-
lőtők jajgattak, dideregtek. Mi lesz a
terméssel?

– Jesszusom! a szél becsapta a spájk-
ablakot! – kiáltott Jolán és rohant.
Mindenki mintha fejét vesztette volna.

Hf

Epilog. 3.

Hf_i 673–674.; Hf_k 622–623.

[...]

„Vagy otthon járt föl-alá a fészerben,
makacsul ellenállva Dodónak, ki a
korzóra csábította. Délutánonként
gyakran zivatar volt, s Imrust apoka-
liptikus érzések szállták meg, amint a
felhők sötét seregeit gyűlni látta. Lila
fény ereszkedett le egyszerre, a mada-
rak becsaptak a fészer gerendái alá, a
kis sváb az udvarra szaladt, kitenni a
víztartó hordót és edényeket. Hirtelen
sötét lett s különös morajok zendül-
tek föl minden oldalról. A kövér zápor
lezuhant, s Imrusról csöpögött a víz,
mire hajadonfőtt befutott a házba. A
súlyos vízkárpit úgy elzárta a világot,
mintha nem is léteznék semmi, e házon
s udvaron túl.

Egyszer jég is esett. Nelli még az
ablakig

sem ért, hogy becsukja, s már fehér
golyók kopogtak, ugráltak, pattogva
a csurgó deszkákon, mogyorónyi sze-
mek, sűrű tam-tam, végtelen dobálás
a tetőkön, téglán, tócsán és a szőlő-
hegyek elnyúló, gömbölyű háta fölött.
Messze, messze, falukon, tanyákon,
prэшázakon, ugyanaz a kemény, viha-
ros dobolás! A gömbölyű hegyek, mint
ázottszőrű, komisz macskák, nyújtóz-
tak kéjes kárörömmel. A fák ijedten
rángatóztak, a rettenetes, hideg verések
alatt, a szőlőlőtők jajgattak, dideregtek.
Óriási csattanás, csörömpölés hallott.
– Jesszusom, a szél becsapta a spájk-
ablakot! – Jolán rohant, mintha a fejét
vesztette volna. Mindenki tanácsstala-

Cenci |:azonban:| gyertyákat gyújtott, régi szokás szerint. Nelli már ott térdelt a gyertyák előtt, babonás félelemben morzsolva papától-megáldott olvasóját, amit az öreg Berta bácsi hozott még <.>Rómából.

– A péntek-esti gyertyák! – <gondolta> |:emlékezett:| egyszerre Imrus, s eszébe jutott, hogyan csufolódott ő még nemrég ezeken a <gyertyákon> babonás gyertyákon, káromló szavaival megbotránkoztatva <az>a rémült asszonyokat. Most a Rosenbergéknél látott képre gondolt, s valami sorsot érzett: az utolsó illúzió! A szél behatolt a rosszul záródó ablakokon, s a porcellánok megint csöngtek a polcon; Imrus föl-alá járt s kezében egy apró rulett-játékot pörgetett, amit <a>e polcra emelt le; a szegény Ákos aján-déka volt, Gleichenbergből hozta. A gyertyák lobogtak, s Széc<h>si Dezső sápadtan remegett a falon, mintegy <.> <H>halála előszelében. Óh ha minden babona igaz volna! Imrus <fiata....> gyerekkori bűneire és félelmeire gondolt, melyek apja haláláért is őt tették felelőssé. Ha apja élne, talán minden másképp történt volna. Rideg és sívár volt minden, <elsősorban> ő maga, az egész élete, még csak a szerelmet sem érezte soha, a poétikus, édes, bánatos szerelmet, amiről a költők beszélnek! Mindez csak hazugság.”

[...]

nul futott ide-oda. Mi lesz a terméssel? Cenci azonban gyertyákat gyújtott, régi szokás szerint. Nelli már ott térdelt a gyertyák előtt, Emma mellett, kezében a Cenci öregszemű, fababos olvasója, amit még Berta bácsi hozott Rómából. Berta bácsi meghalt, még a télen. De megrögzött hagyomány volt, jégverésnél az ő olvasóján imádkozni. Imrus merőn nézte a középkori képet, s a Rosenbergék péntek esti gyertyáira gondolt. Imrus valamikor csúfolódni szokott e különös »jégelhárító akción«, amely »annyit se használ, mint a vihar-ágyú«. De a viharágyúk némán rozsdásodnak, és a gyertyák égnek...”

[...]

A végleges szövegnek ugyanebben a fejezetrészében, a jégverés után a fogalmazványnak azt a mondatát (a *Nelli* 15.-ben), amelyben a jajveszékélő Jolán Imrust vádolja, Imrus gondolataként olvassuk – így a hatása kissé tompul. Jolán szemrehányása azonban közvetlenül is megfogalmazódik a pénzről, illetve a szőlőről Cencivel folytatott vitájában. Ezt a részt a fogalmazványból kisebb módosítással veszi át az író: többek között nem Cenci veti fel (bár ott ő sem gondolta komolyan), hanem Jolán fenyegetőzik azzal, hogy átadja a szőlőrészt Jozsónak. A vitát mindkét helyen Dodó szakítja meg, aki kezében jéggolyókat tartva berohan; de a jelenet szerepe eltérő: a fogalmazványban mintegy motiválja – a Jolán beszédétől amúgy is halálra vált Imrus – tragikus cselekedetét; a végleges változatban (nem az öngyilkosságot motiválja) nincs több dramaturgiai funkciója, mint-hogy a vitának, amelynek már Cenci is megálljt parancsolt, véget vessen.

PIM V. 534. (566–567.)

[*Nelli*] 15.

Hf_k 901–902.

H_f

Epilog. 3.

Hf_i 674–675.; Hf_k 623–624.

[...]

„A vihar csöndesült, jég már nem esett, noha az udvar úgy nézett ki, mintha fecskelő hóval volna borítva. Jolán szörnyűködött, mert semmi sem fog teremni az idén.

– Épen most, amikor Imrusért is oly sokat kell fizetni?

– Mit sírsz? sírással már nem segítesz semmit! – riadt végre rá türelmetlen Cenci. – Adjátok át a szőlőrészeteket Jozsónak, épen tegnap mondta hogy szívesen megveszi, akkor aztán nem lesz többet gondotok rá!

– <Hogyne, hogy kifosson mindenből> Én át is adnám szívesen; ugyanis mi lesz velem ha egyedül maradok? Ki

[...]

„A verés kissé alábbhagyott, az udvart mintha fecskelő hó borította volna; Jolán az ablaknál állt a sárga fényben. Jolán jajveszékelt: semmi, semmi sem fog teremni az idén. Imrus olvasott a gondolatában:

– Éppen most, mikor érted is oly sokat kell fizetni!

– Mit sírsz? sírással már nem segítesz semmit! – szólt rá bölcsen Cenci: de Jolán már témájánál volt, átkozta a szöllőt, fenyegetőzött, hogy átadja a részét Jozsónak:

– Úgyis mi lesz velem, ha egyedül maradok? Ki fog fosztani mindenből! A pénz mégis legbiztosabb, – mondta,

fog fosztani mindenből! A pénz mégis legbiztosabb.

– Bolond! – mondta Cenci, mert ő sok mindent tudott a Pénzről, s almáriumában még most is őrzött Kossuth-bankókat. – Csak az biztos akinek földön áll a lába!

– Ugyan, mama, menjen már avval a földdel! Mit ér a föld ha nincs pénz rá hogy megmunkáltassa? Most is ha mindent kifizet amit Imrusért kell, <szeregne> szeretném tudni, mit csinál, miből fogja a drága vincellért tartani?

– Hallgass! ha segíteni nem tudsz, hallgass, ne izgasd már azt <gy> a gyereket! – kiáltott rá Cenci, mert Imrus halálraváltan figyelte a Jolán szavait.

Jolán azonban tovább beszélt, becsúszva régi témája kerékvágásába: [[...]]

– Most már elhallgass, punktum!

– mondta végre Cenci. – Ha én nem dőlök ki, nem tudom, miért dőlnél ki te! – <Emma sírt> Ebben a pillanatban berontott Dodó, <...>apró jéggolyókat tartva a markában.

– Nézd csak, milyen kitűnő flóbergolyók! < – kiáltotta> Üvegből! Gyere golyózni!

– Eredj te! – Imrus <sértve felelt>

[[...]]

– Dodó azonban nevetve rázta [[...]]

– Megyek a tánciskolába! – mondta aztán.

[[...]] Öngyilkosság a gyerekpuskával:

[[...]]

a harcban?

1<7>6.”

sajátságos következetlenséggel, mert nemrég egész másképp beszélt.

– Bolond! – felelt Cenci, mert ő sok mindent tudott a pénzről, amit a fiatalabbak nem is sejtettek, s almáriomában még most is őrzött Kossuth-bankókat. – Csak az biztos, akinek földön áll a lába.

– Ugyan mama, menjen már avval a földdel! Mit ér a föld, ha nincs pénz, hogy megmunkáltassa? Most is, ha mindent kifizet, amit Imrusért kell, szeretném tudni, mit csinál, miből fogja a drága vincellért...

– Hallgass! Ha segíteni nem tudsz, hallgass! – riadt rá Cenci, Imrust nézve;

mikor szerencsére, épp jókor, berothant Dodó, markában néhány diónyi jégdarab, melyek csurogva olvadtak ujjain át.

– Tessék nézni, milyen szép üveggolyók!

4.

Egy óra mulva megint sütött a nap; [[...]]”

A regény végleges szövegében teljesen új az *Epilog* 4. része, amely a jégverés utáni, illetve az Imrus erdővári életét megelőző állapotokat mutatja. Nelli, aki „betegnek tudta magát”, gyászos hangulatban Imrus kelengyéjét készíti; Imrus, akinek az élet „egérutat hagyott”, útra készül, „egy új életbe”. Cenci – noha érzékeli az idők változását – rendíthetetlenségében felmagasodva áll: „Az eget különös vihar utáni fény borította, a felhők visszahúzódtak, mint vert sereg, s az öreg-asszony a sáros agyagdülön egy dupla szivárvány glóriájában állt.”

*

A teljes regényben az *Epilog* 5. részének feleltethető meg a fogalmazvány *Epilogjának* 1. része. Ez utóbbinak a bevezetése lezárja a művet, s egyúttal – a regényt egy másik, „tragikusabb” história „előjátéka”-nak mondván – távlatot is nyit. A fogalmazványnak ezek a bevezető sorai természetesen nem vagy nem ugyanezen a helyen és nem így szerepelnek a végső változatban.

PIM V. 534. (574.)

Epilog. 1.

Hf_k 912–913.

Hf

Epilog. 5.

Hf₁ 677–678.; Hf_k 626–627.

„Epilóg.

<A Halálfiái regénye azonban itt még nincsen>

|:Ez:| <A> a történet <ezzel> |:itt:| elhallgat; de a Halálfiái regénye ezzel még nincs befejezve. Sőt <ez a történet> |:mindez igazában:| csak előjátéka egy másik históriának, mely nagyobb és <tragi> tragikusabb ennél. Ennek <az új históriának> |:azonban:| már nem Imrus a hőse; noha Imrusról is el kellene még egyetmást mondani. Bizonynal nem is volna érdektelen elkísérni őt arra az utra, ahova most megy; mert élete hirtelen kidobja minden eddigiből, Imrust a havasok között látjuk viszont, a vad <e> Erdély zord

„5

És így Imrus a havasok alá került; melyek mintha gipszből lettek volna, már fehérén ragyogva rajzolódtak a barnás-

csucsai alatt, az oláh határszélen. Itt fekszik Erdővár, melynek <mar> ma már egészen más a neve: [...] magyar mezőváros, járásbíróssággal, állami ménessel és cisztercita gimnáziummal, melyben Cenci, aki papok nyelvén is tudott beszélni, helyettes tanári állást szerzett unokájának, noha még <csak ala> egy vizsgája volt meg.

»Vak vezet világtalant« – [...] fekete übertiherében méltóságteljesen fogadja a diákok köszönéseit. A városban „külső zircinek” nevezik.

Imrus most a Rend híve, a Komoly Munkáé; ellensége minden forradalomnak, s pontos ellenőrzője a diákok templombajárásának. Titokban azért költő; de túl már azon a romantikus állásponton, mely [...]. Valami ilyen harmónia az emberi élet ideálja is, velünk született érzések, vad ösztönök, és racionális eszmék egymásrahatásában. [...] bizonyos hogy Imrus megtanulta az okosságot és hallgatást; nem fejtett ki lázadó véleményeket, elnéző volt az emberek gyengéi iránt, jól megfért a papokkal, alkalmazkodott rendhez és szokásokhoz, s elhallgatta vallási és társadalmi kétélyeit.

2.”

kék égre: holott tövükben még meleg arany ősz pompázza a lapályt. Itt fekszik Erdővár, melynek ma már egészen más a neve: [...] magyar mezőváros; azaz »rendezett tanácsú«, hatezer lakossal, járásbíróssággal, állami ménteleppel és főgimnáziummal, melyben Sátorczy Imre helyettes tanár.

»Vak vezet világtalant« – [...] fekete übertiherében méltóságteljesen fogadja a diákok köszönéseit. Ez a hosszú, pedáns felöltő magyarázza, hogy a városban eleinte papnak nézik: és van is benne valami papos. Multjában szennyfolt van; noha egészen gyerekes és rejtett; mégis: ez férfivá és emberré teszi. Most már Imrének kell őt nevezni. Imre alkalmazkodik környezetéhez. Imre a Rend híve, a Komoly Munkáé; ellensége minden éretlenségnek, s pontos ellenőrzője a diákok templombajárásának. Titokban azért költő; de túl már ama regényes babonán, mely [...]. Valami ilyen harmónia az emberi élet ideálja is, erkölcs és okosság, illem és bestia, ösztönök és tudás, álmok és lehetőség, értelmetlen tradíciók és racionális eszmék egymásrahatásában. [...] bizonyos, hogy Imre megtanulta az okosságot és a hallgatást, elnéző volt az emberek gyengéi iránt, jól megfért kollégáival, alkalmazkodott rendhez és szokásokhoz, s magába fojtotta lázadóbb véleményeit.

6.”

A végleges változat a nevelődési regény jelleget jobban kiemeli a főszereplő nevének tudatos változtatásával: Imruska, Imrus után az erdővári tanár: Imre. Az 5. részben a fogalmazványhoz képest az egyik lényeges különbség közvetve Imre múltjára utal: „ellensége minden

forradalomnak” helyett „ellensége minden éretlenségnek” áll. A másik pedig a jelenére vonatkozik: Imre nem „cisztercita gimnázium”-ba kerül. Ebből adódóan nem a „papokkal” kellett jól megférnie, hanem a „kollégaival”, s a városban csupán „papnak nézik”, de nem nevezik „külső zircinek”. Ezért maradt el a fogalmazványban (az *Epilóg* későbbi, 3. részében) még olvasható szombat esti kártyázás a ciszttereknél. [PIM V. 534. (578.); Hf_k 916] A regény végleges változatában az erdővári képeket, eseményeket közelebb viszi az író saját fogarasi tanári élményeihez, nemcsak azzal, hogy Imre nem ciszterci gimnázium tanára, hanem például az „új iskolaépület”-re való utalással is.²⁵⁴

Ki kell emelnünk még azt a mondatot, amely így kezdődik: „Valami ilyen harmónia az emberi élet ideálja is, [...]” Az elbeszélő és az új Imre ideáljaként is felfogható „harmónia”-t a fogalmazvány a „velünk született érzések, vad ösztönök, és racionális eszmék” egymásrahatásaként értelmezi. A regény teljes változatában gazdagabban sorolja az író a harmónia összetevőit képező ellentétpárokat: „erkölcs és okosság, illem és bestia, ösztönök és tudás, álmok és lehetőség, értelmetlen tradíciók és racionális eszmék”. Ezáltal sokkaloldalúbb és árnyaltabb lesz a fogalom, a rokon tartalmú szavak ismétlésével hangsúlyosabbá válik egyik-másik összetevő (okosság, tudás, racionális eszmék). – A fogalmazványhoz képest két teljesen új fogalommal is találkozunk, mindkettőnek az ellentétes párja valamilyen változatban a ráció. Az új fogalmak – eltérően a többiek-től – nem variálódnak, nem ismétlődnek, s talán éppen ezáltal, de leginkább a sorban elfoglalt helyzetük révén kapnak kitüntetett szerepet: az utolsóként beiktatott, egymást ellentétükben is kiegészítő fogalom pár, az „értelmetlen tradíciók és racionális eszmék”; az első helyre tett fogalom pár („erkölcs és okosság”) első tagja a sort nyitva a hierarchia csúcsára emelkedik. Nem térhetünk itt ki arra, hogy ezek a kiegészítések is megerősítik, hordozzák a teljes regénybe kódolt világképet, illetve a Szekfű felfogásával is rokon (a regényben

²⁵⁴ L. Némédiné Kiss Adrien: *Élet és irodalom. Babits életének színterei, környezetének alakmái a regényben*. In: BM-Hf 2006: 2/405.

több vonatkozásban is kifejeződő) szenvedély-ész-erkölcs hierarchiájának a koncepcióját.²⁵⁵

*

A fogalmazvány *Epilógjának* 2. részéből a regényben kettő (6., 7.) lesz, miközben jelentősen ki is bővül. Ezek a fejezetrészek az erdővári tanár helyzetét, feladatát, tanítványaihoz való viszonyát, mindennapjait, nézeteit, felfogásának változását mutatják – a fogalmazványtól sokszor lényegesen különböző módon.

PIM V. 534. (575–577.)

Epilóg. 2.

Hf_k 913–915.

Hf

Epilog 6–7.

Hf₁ 678–80.; Hf_k 627–629.

„2.

De ez más szóval annyit is jelentett, hogy külön világban élt, [...] lógosingú vad parasztok idegen nyelven köszöntötték az utcán: amiben elkorcsosult ősi latin szavak csengtek vissza.

Imrus zord fenségben sétált [...] sanda bivalyok és nagyszakállu pópák közt, valóban a Kultúra végvárán: s hozzá még a magyar kulturáén! [...] és Imrus úgy járt itt, mint római polgár a vad provincián. Egy kicsit száműzött; s talán úgy érezte magát, mint <v>Ovidius Tomijában; nagy melankoliákkal, elhagyatva, de mindig fölényben. E távolság Cenci akarata szerint adódott; s ez a magány bizonyly edz<e>ő volt. Zord exaltáció [...] komoly munka is:

„6.

De ez más szóval annyit is jelentett, hogy külön világban élt, [...] lógosingú vad parasztok idegen nyelven köszöntötték az uccán; amiben elkorcsosult latin szavak csengtek vissza. Micsoda pikáns fantasztikum egy fiatal tanár füleiben, s még hozzá diákkora kedves regényeinek színpadán! Melyik magyar diák ne álmodna a regények Erdélyéről? de ez más Erdély volt. Imre zord fenségben sétált [...] sanda bivalyok és nagyszakállu pópák közt, valóban a Kultúra véghelyén: és pedig a Magyar Kulturáén! [...] s Imre római polgár a vad provincián. Egy kicsit száműzött; s talán Tomit idézte ő is magában, mint annyi magyar költő ezidőtájt; új, apró Ovidius, nagy melankoliákkal, elhagyatva, de mindig fölényben. Ez a magány fájdalmas volt, s edző. Zord exaltáció [...] komoly munka is: a Balkán félvadainak sápadt

²⁵⁵ L. a jelen kötet első dolgozatát! (182–186.)

a Balkán félvadjainak sápadt gyermekeiből egy <komoly> [:modern:] kulturállam polgárait nevelni.

Imrus szerette a kis félvadakat, s nem fogta föl feladatát a nacionális politika feladatául. A magyarság ügye összeesett a Kultura ügyével, s Imrus lelkes harcos volt.

Önzetlenül iparkodott átadni Arany János nagyszerű nyelvét – mint egy aranykulcsot szellemi kincsesházak kapuihoz, melyekhez a kis félvadaknak is van joguk: <Nem félt hogy »izgatókat nevel« e gyámoltalan kicsinyekből,> akik az első héten még <kil> bocsorban, kilógó inggel s alig néhány magyar szóval fejükben állítottak be a gimnáziumba, s akikről az volt a szójárás Erdőváron hogy

»a nagyapjuk medve volt, az apjuk csobán, a gyerek már ügyvéd lesz«. Imrus teljes szívvel szegődött e különös evolúció szolgálatába, meg lévén győződve hogy ahol a Kultura fog és ragad, ott a magyarságnak nyert ügye van.

Mily nagy dolog, a Világosság terjesztője lenni, a zord Barbárságban, hol még a kémény is ritka fényűzésnek tűnik föl, s szűk alacsony putrik, nyomott ajtókon s tenyérnyi ablakokon okádják a füstöt! Imrus tanítványai, szomoru tömegszállásokon hármással aludtak egy ágyban, <hetek> s alig ettek valaha meleg ételt: apjuk, hetenként egyszer bejövén a vásárra, elhozta nekik az egész hétre való puliszkát; <ez volt a koszt!> mindazonáltal, sápadtan, éhesen, Imrus szerette őket; ős

gyermekeiből egy modern kultúrállam polgárait nevelni. Róma száműzöttje küldetést hordozott; s Imre a küldetéses magyarság pionírja volt, noha nem fogta föl feladatát a nacionális politika feladatául. A Magyarság ügye egy volt a Kultura ügyével: mint évszázak előtt, mikor mindkét csillag a Hunyadiak kardjahegyén táncolt.

Imre önzetlenül iparkodott kincsul adni Arany János nagyszerű nyelvét – mint egy aranykulcsot szellemi éleltárak kapuihoz, ahova a kis félvadaknak is joguk van belépni. Bocsor, kilógó ing, s alig néhány magyar szó a fejben: így állítottak be Imre tanítványai szeptember elején az új iskolaépületbe, mely csak ez évben emelte föl zászlóit, mint egy elindult és megállíthatatlan államszervezet kultúrpalotája.

– Az öregapja medve volt még,

– mondták az ilyenekről Erdővárot.

– Az apja csobán, a gyermek már ügyvéd lesz. – Imre teljes szívvel szegődött e különös evolúció szolgálatába.

A gyertya becsét a sötétség méri; s bizony nagy dolog a művelődés gyertyájának lenni a zord Barbárságban, hol még a kémény is ritka fényűzés, s törpe, nyomott putrik ajtón-ablakon át okádják a füstöt a mezőkben. E füstös putrikban emberek élnek, születnek és meghalnak. Innen jönnek a kis félvadak is a nyomorú tömegszállásokba, hol hármással alusznak egy ágyban, s minden táplálékuk a puliszka, amit apjuk egyszer egy héten, a vásárra, behoz. Kíéhezve, sápadtan, ős-fényű szemekkel: Imrus szerette bennük a friss erőt, anyagot, szűz szomjat, s

<éhsége> anyagot látott bennük, őseket, őseket, őseket; s faja nagy dicsőségének vallotta volna, ha ezt a szűz és tehetséges fajtát is beállíthatja <e>Európa nagy munkájának szolgálatába, mely mindinkább szellemi munka lesz.

Imrus nem szá<.>molt a nemzeti hiúsággal, mely alig tűrhet ily gyámokdást: melyet azonban, amint magából kiirtani igyekezett, úgy másokban sem akart elismerni. Imrus felháborodott, mikor tanártársai olyanokat mondtak, hogy »Kár ezeket kiművelni!« és hogy:

– Izgatókat nevelsz!

Imrus kulturellesnek ítélte az ily álláspontot.

– Ha minden szellemi lámpásunkkal nem tudunk nekik jobb utat mutatni: úgy kell nekünk!

– Negrea Demeter, aki tavaly tett itt érettségét, |a legjobb tanuló,| délelőtt a záróünnepélyen a Hazádnak Rendületlenül-t szavallta, délután pedig, ugyanaz nap, valami oláh összejövetelel lázító szónoklatot mondott. Ravasz, alattomos egy fajta ez. <...>

amint néha, hirtelen pillantással s a gyermeki bizalom kacérságával, belemosolyogtak az arcába, az ifjú tanáron különös érzés villant át: ami szinte bűnös érzésnek tűnt föl előtte, maga se tudta mért? Óh ha lelkéből, magányos lelkéből legalább e naív és éhes lelkeket táplálhatná, ha árva testéhez szoríthatná ez idegen és sovány testeiket! Vagy csak, árva magyar, hazája szegény, ki-kilobbanó és el-elboruló mécsesével lángra gyújthatná e szűz és tehetséges fajta apró mécsseit is, ama nagy európai fények köré, melyek távol Nyugatról rémlenek ide, a különös szélesöndben, mintegy viharelőtti ragyogásban!

7.

– Kár ezeket kiművelni! izgatókat nevelsz! – mondták sokszor a többi tanárok, s Imre néha fölháborodott ezen; mert nem kultúraellenes-e az ilyen álláspont? Imre olykor vitába bocsátkozott: ő nem tudta elválasztani a Kultúrát a Magyarságtól.

– Kultúránkban van a legfőbb fegyverünk! – hangoztatta Imre, de esetekkel jöttek ellene:

tavaly például Negrea Demeter, a legjobb tanuló, alighogy leérettségizett, délelőtt a Szózatot szavallta a záróünnepélyen; délután már valami román [Hf; oláh*] gyűlésen dalolta a *Cine Mintyét*. Imre fölényes volt e vitákban: de meg kell mondani, hogy résztvev

– Dehát miért ravasz, alattomos? Mert ti teszitek azzá! – Imrus keményen kifakadt a magyar tanárok nevelési rendszere ellen: mert még olyan tanárról is tudott, aki<.> megtiltotta tanítványainak hogy egymás között oláhul beszéljenek; apró gyerekeknek, akik magyarul még alig tudták kifejezni magukat! – Ha a magyarság kényszer lesz számukra, nem haszon: akkor természetesen utálni fogják! Miért szavallta Negrea Demeter a Szózatot? – <Mi magunk jelöltük ki,> Mindig oláh fiut jelölünk ki erre a kitüntetésre: hadd tudják és vallják, hogy »a nagyvilágon ekkívül nincsen számunkra hely«!

3.

Imrus ilyenekben egészen más vélemény volt, [[...]]”

bennük. Imre bizonyos magasabb szempontokból nézte a dolgokat: ő a nemzetiséget nem a politikai kiáltásokban, hanem éppen a Kultúrában látta; s különben meg volt győződve, hogy erőszakkal nem megyünk semmire, s a leggyanúsabb román [itt a Hf₁-ben is román] tanulót kényszeríteni, hogy a *Szózatot* szavalja, époly rövidlátó eljárás, mint azé a »kollégáé«, aki a kis félvadaknak megtiltotta, hogy egymásközt románul [Hf₁: oláhul] beszéljenek: holott nem is tudtak még máshogyan! [...]]”

(*Itt jegyezzük meg, hogy a kritikai kiadás alapjául szolgáló 1938-as kiadásban az *Epilog* c. fejezet 7., 9., 10. részében előforduló „román” szó helyén a regény első, 1927-es kiadásában az „oláh” szó szerepel.)

A román tanulókra a magyar nyelv használatát erőszakosan rákényszerítő pedagógiai magatartás kritikája a regény új változatában a 7. fejezetrészbe került. Ebben ahelyett, hogy Negrea Demeter „valami oláh összejövetelel lázító szónoklatot mondott”, sokkal természetesebbnek, valószerűbbnek hat, hogy a frissen érettségizett ifjú a „*Cine Mintyét*” dalolta.

A fogalmazványban (*Epilóg* 2.) is szó van arról, hogy Imrus „szerette” a kis „félvad” tanítványait, ám ez a végleges változatban (*Epilog* 6.) nem maradt egyszerű megállapítás. Kiegészült a tanítványok iránti különös vonzalomról, a már „szinte bűnös érzés”-ről szóló közléssel. (A jelenség Babits regényeit tekintve sem új: l. *Tímár Virgil fia*). Miska és Hintáss után a mű harmadik „pedagógusához”, Imréhez tartozó szeretet (amely a regényben eddig mint hiány

említődött), illetve a sajátos pedagógiai erosz megjelenése nem önmagában, hanem a mű egészében nyeri el mélyebb, koncepcionális jelentését.²⁵⁶

A fent idézett és alább idézendő fejezetrészekben megismerjük Imrus/Imre mindennapjait, múltbeli és jelenlegi (politikai) nézeteit is.

PIM V. 534. (575–577.)

Epilóg. 3.

Hf_k 915–916.

Hf

Epilóg. 7.

Hf₁ 680–84.; Hf_k 629–632.

„3.

Imrus ilyenekben egészen más véleményen volt, mint a környezete; és gyakran vitatkozott; de mindig az elméleti vita keretei között maradv. Imrus számára mindez nem is volt egyéb elméletnél: mert ő úgy képzelte <valahogy>, hogy amint a vallási különbségek, melyek egykor annyi emberáldozatot kívántak, <> |:rég:| elvesztették méregfogaikat: úgy ma már a nemzeti különbségek is; (ami bizonyonnyal nem volt |:még:| igaz, noha előbb-utóbb igazzá fog válni), Imrus nem is törődött a politikával, s nem tartotta érdemesnek lázadozni üres formások és hagyományok ellen: azaz nem volt már szociálista. Imrusnak voltaképp mindig kevés köze volt a tömegek kenyérkérdéséhez: önmagán és saját puritán énjén érezte, mily független tud lenni a <.>szellem az anyagiaktól; |:amelllett, folyton az Iskola és Szellem demokráciájában élve, kevés <fogalma> élménye volt a társadalmi igaztalanságokról;| inkább csak <loyalitásból és megértés> megértő loyaltásból fogadtat el a szociálisták frázisait.

[a 7. folytatása]

„Imre fölényes volt e vitákban: de meg kell mondani, hogy résztvett bennük.

[...]

Mindezekben Imre hangja még visszacsuklott a régi Imruséba: de milyen messze volt már Imre Imrustól! Hol maradt ama lázadó világnézet: a szocialista, anarchista ifjú? A Rend és Kultúra pionírja a magyar Nemzet és Állam problémáival bibelődött: ugyanabban a politikacentrikus gondolkörben élve, mint kollégái. Ki mondta volna Imrusról valaha, hogy nemzeti kérdések fogják érdekelni? noha Imre nacionalizmusa távol állt a jelszavak és nemzeti színek sovinizmusától. Imrében nem lobogott a Bartha Miklós szelleme, de még csak a Bánffy Dezső sem; s nemcsak nemzetiségi kérdésekben került ő a sovinizmust. Nemcsak Bánffy Dezső és Bartha Miklós, de az igazat megvallva még Kossuth Lajos sem nagyon lelkesítette Imrét: az ő ideálja most Széchenyi volt, a Rend és Kultúra szent őrlője. Ez az ideál nagyon messze volt a Döme bácsi-féle hazafiságtól (de Imre

²⁵⁶ L. a jelen kötet első dolgozatát! (170–174.)

Imrus mindig inkább anarchista volt: a Korlátlan Egyén hitvallásán; de új élete, melynek Cenci volt sorsdöntő kereszt-tündére, más valláson épült. Imrus úgy érezte hogy nem a magáé többé; életével másoknak <másoknak> tartozik, nem költői és szentimentális értelemben, hanem <azon szigorú k.> az emberi élet szigorú láncá szerint, melynek család, iskola, állam, mind csak egyes láncszemei.

Mint látható, az újjászületett Imrusban volt valami egy német professorból: noha ez bizonyos csak külsőség volt nála, és nem tartott soká. Ellensúlyul hangosan gúnyolta a német szellemet, s a francia és angol kulturához húzott. De szent fogadása volt: nem írni többé szépirodalm<.....>at: komoly tanár és tudós lett.

Napjai is egyhanguan folytak, egy Kant pontos napirendjével.

<Reggel a cukrász> A szász cukrászhoz ment reggelizni, a nagy piacra, melyet hetenkint kétszer messziről jött tarka vásárosok szekerei borítottak. Fekete cigányok, kékbeli székelők, piros <ruhás>-csizmás szász lányok nyüzsgtek itt az üngös, halinás oláh

nem szívesen gondolt Döme bácsira). Hazafiság volt mégis, magas és fölényes, ama Csúcsok barátjához illő: kétezer méterre a többi végvári magyarok miopsz patriotizmusa fölött. E kétezer méter különben imponált: Imre szavai-ból tanáremberhez illő komoly idealizmus áradván, sőt bizonyos *gutgesinn*-ség is, az országos politika legújabb fordulatával szemben: mert már Tisza Pista volt a láthatáron, ellensége minden felelőtlen »nemzeti délibábnak«.

Dehát micsoda ember volt ez az új Imre, – nem is ember, hanem eszméken lovagló tanár – patétikus, pedáns és politizáló tudákos? Ebből áll ki egy ember élete, és a Regény nem tud mást mondani róla? Bizony, Imre élete jóformán ebből állt ki: mert ami e kívül volt, az oly egysínen gördült napról-napra, mint egy erdővári Kant Immánuelé; kihez hozzáigazítható az órádat. Imre szinte hasonlított is egy begombolkozott ifjú német professzorhoz, noha, talán ellensúlyul, gúnyolni szerette a német szellemet. [...] s magányos csúcsain könyvek észternája töltötte be a szabott órák rekeszeit, amikor oszonnázni indult a cukrászdába, vagy vacsorázni a vendéglőbe, ugyanoly kötelességszerűen, mint iskolai óráira.

[...] A lelket el lehet talán hallgattatni: de ki hallgattathatja el a testet? Ez a Sancho Panza nem szűnik döfködni Don Quichotte-ját; s ha Don Quichotte alszik, álmában döfködi. [...] Imre álmait vágyak zsúfolják; s e vágyak bizonyára nem az »Erdővár«-szálló szobaasszonyára vonatkoznak, akinél

tengerben. <Szép> E szép őszben künn lehetett ülni a poros terrászon. Üde, fiatal, fehér fejkötős cukrászleánykák szolgálták föl a bivalytejes kávé, melynek felületén apró, fényes zsir-csöpppek terpeszkedtek.

578./

Rendesen vendéglőben ebédelt; a többi pár civiltanárral, akik versent [!] szidták <e>Erdővárat, s mindannyian Budapestre vágytak, úgy érezve hogy szellemi nívójukhoz nem méltó miliő ez a vad határszél.

Ha azonban névnapot ültek a rendházban,
[[...]] E lakbér voltaképp kártyapénz volt: amiről még hosszú ideig élcelgettek az erdővári gimnázium tanárai. Imrus mindazáltal nem szívesen kártyázott: jobb szerette a sakkot, amit a rajztanárral üzött délutánonként, a többször idézett cukrászdában. Imrus, egyszer <levi> feszesen levizittelvén a városka pár magyar tisztviselő-családjánál, többet nem járt sehova, s ez a cukrászda volt egyetlen szórakozás<ának helye>a. Estéit <könyvei közt töltötte> Homéros<fölött>sal töltötte, görög harcok között.

4.”

Erdővár aranyifjúsága sorba szokott állni, »diákok a tanárokkal együtt«, mint a helyi élc tartja.

Panza éhségét hosszú séták kábították, át e dupla-tetős ó házak városán, mely *Toldi* egy sorát juttatta az ifjú tanár eszébe; a régi

Fejedelem omló vára felé, mert itt Erdőváratt még a leszakadt magyar lélek is visszakapaszkodhatott a Történelemben; a felvég nyüzsgő cigánytelepe mellett, egy darab puskinsi vadregényesség; s a kék faluk kopár dombjaira – megint egyedül a testvér csúcsokkal! A falut Bethlennek hívták: de nevén kívül nem hangzott benne magyar szó. Don Quichotte mintha időgépen utazott volna ide: egyedül volt és anakronisztikusan. Hol villanhatott föl ilyen életben ama különböző éhségek fényle? pedig az éhségek fényle az Élet. Imre nem újította meg vizitjeit, s távol maradt Erdővár eladóitól; noha azok szegények már félig-meddig pártinak tekintették, sőt az a hír járt, hogy *von Haus aus* gazdag és gögös. Bizonyos érdekelt oldalról meg is próbálták pletykába hozni egy előkelő és pénztelen özvegy leányával, aki évek óta mindig a legfrissebben érkezett fiatalemberre vetette ki elkeseredett hálóját. De ez már más regénybe tartozik. Imrét csak feszélyezettebbé tette a pletyka: mint egy barátságtalan, sűrű, gátló közeg. Imre félszegen mozgott ez elembe, arcán az udvariasság zavart mosolyával, mely annyira különbözik a sugártól, ami lelket lélekhez köt. Ez a sugár csak apró tanítványai szeméből röppent olykor Imre felé; meg egy naív, szöske cukrászlány szeméből, aki a főtéri szász cukrászdában

minden reggel elébe tette a bivalytejes kávét. Külön fejezetet érdemelne maga a kávé, vastag, óriás findzsájában, a hátán úszó kerek zsírpettyekkel.

– Ach, der Kuckuck! – mondta a friss német lányka [...] Biztos, hogy Imre megint élni kezdett, egészen naívu és öntudatlan, mintegy első halál után, pillangólélekkel, e mosolyok melegében, és milyen messze minden eddigi Imrusoktól! [...]

Erdővárott gyönyörű hosszú ősők szoktak lenni, s a cukrászda asztalai késő októberig nem kerültek be az aszfaltról, ami a nagy, kátyús főtérnek egy kicsi sarka volt. [...]

Hetenként kétszer vásáros-szekerek tarkasága borította a teret. Vad, gyönyös cigányok, kékbeli székelők, piroszizmás szászlanók nyüzsgtek az üngös, halinás román [Hf₁: oláh] tengerben. E reggelek frissek voltak s hangosak, mint a dobszó. Imre diákjai most mentek iskolába: a rács mögül beköszönve s rámosolyogva ifjú tanárukra. Így ringott ő ilyen reggeleken, a mosolyok sugárhálójában, a havasi nap alatt.

8.”

Mindkét részben olvasunk arról, hogy a főhős gyakran vitatkozott kollégáival, de az alapállás és a nézetek a két változatban nem egészen azonosak. Mielőtt azonban a nézetbeli különbséget néznénk, rá kell mutatnunk arra, hogy Imre vitakedvét illetően mindkét helyen változást tapasztalunk. Kezdetben ugyanis mindkét változat hőseit a „hallgatás” jellemzi. A fogalmazvány „Imrusa” „megtanulta az okosságot és hallgatást, nem fejtett ki lázadó véleményeket”, „elhallgatta vallási és társadalmi kételyeit” (1. r., 913). A végleges változatba nem így kerül be, ott ezt találjuk: „magába fojtotta lázadóbb véleményeit”. (*Nelli* 5., 627)

A táblázatban idézett szövegek mutatják, hogy a főhős hallgatását a román diákokra kényszerített magyar nyelvnek a kérdése, a magyarság-hazafiság témájának szóba kerülése töri meg, de ezen a ponton van különbség is. A fogalmazvány (3. r.) szerint Imrus mindig „az elméleti vita keretei között” maradt, „számára mindez nem is volt egyéb elméletnél”; s a leggyakoribb vitatárgyról, a nemzeti különbségekről az volt a véleménye, hogy idővel – a vallási különbségekhez hasonlóan – elvesztik „méregfogaikat”. „Imrus nem is törődött a politikával”. (915) – A végleges szövegben (7. r.) a „politizáló tudákos” tanár „felháborodott” kollégái nacionalista-soviniszta nézetein, és mindig fölényesen vitatkozott, mikor a kultúra és a magyarság ügyéről volt szó. Imre „a magyar Nemzet és Állam problémáival bibelődött: ugyanabban a politikocentrikus gondolkörben élve, mint kollégái. Ki mondta volna Imrusról valaha, hogy nemzeti kérdések fogják érdekelni?” (629)

A teljes regényben (7.) nagyobb teret kap Imre „nacionalis kérdések”-kel kapcsolatos véleményének bemutatása. Nézeteit az író elhatárolja a „jelszavak és nemzeti színek sovinizmusától”, Bánffy Dezső és Bartha Miklós, de Kossuth szellemétől is, hangsúlyozva, hogy „az ő ideálja most Széchenyi volt”. A fogalmazványban később (a 7. részben) említődik Széchenyi („Imrus Széchenyi olvasásában keresett vigaszt”), de itt igazán még súlytalan maradt nevének szóba hozása.

A regény Imréje „a nemzetiséget nem a politikai kiáltozásokban, hanem éppen a Kultúrában látta”. (7. r.) A főszereplő egyik változatban sem kérdőjelezte meg a magyar állam asszimilációs politikáját. Hősenek feladatát mindkét változatban azonosan fogalmazza meg az író: „a Balkán félvadjainak sápadt gyermekeiből egy modern kultúrállam polgárait nevelni.” Azt is hozzáteszi mindkét helyen: „nem fogta föl feladatát a nemzeti politika feladatául.” Imrus/Imre számára a magyarság/Magyarország ügye összeesett/egy volt a Kultúra ügyével; s a „szellemi kincsesházak”/„éléstárak kapuihoz” aranykulcsként Arany nyelvét igyekezett átadni. (Fogalmazvány: *Epilóg.* 2., Hf: *Epilóg.* 6.) Azonban az a fogalmazványbeli kifejezés, hogy „Imrus lelkes harcos”-a volt az ügynök, már nem szerepel a végleges

változatban. – Egyik változat főhőse se tartotta célravezetőnek a kultúra terjesztésében az erőszakot, de az új változatban Imrének eme véleménye nagyobb hangsúlyt kapott, s megerősítette egy elbeszélői egyenes közlés is: „meg volt győződve, hogy erőszakkal nem megyünk semmire”. (7.) Figyelemreméltó új elem (6.), hogy Imre „küldetést hordozott; [...] a küldeteses magyarság pionírja volt”. (Emlékezhetünk rá, hogy már a *Nelli* fejezet 7. részében is a fogalmazványhoz képest ilyen értelemben rajzolta át Babits Imrus alakját!)

Magyarság és kultúra között a fogalmazványban hierarchiát érzünk, amikor azt olvassuk, hogy Imrus meg volt győződve, „ahol a Kultura fog és ragad, ott a magyarságnak nyert ügye van”. (2.) Ez a mondat nem is került be a végleges regényszövegbe; de az sem, hogy Imrus tanítványaiban „ős [...] anyagot”, „ős éhséget”, „ős erőt” látott, s „faja nagy dicsőségének tartotta volna, ha ezt a szűz és tehetséges fajtát is beállíthatja Európa nagy munkájának szolgálatába”. (2. r., 914) A végleges változatban (6.) elmaradt a „szűz és tehetséges fajta” jellemzéséből az ismétléssel is nyomatékosított (a húszas évek retorikájából ismerős) „ős” jelző; az itt szereplő „ősfényű szemek” kifejezés – inkább Adyt asszociáló összetétele – már nem olyan rossz áthallású. S mivel nemcsak a jelzők változnak meg, hanem – Imrus és tanítványai kapcsolatának betoldásával – a kifejezések más összefüggésbe illeszkednek, a szöveg jelentése is „finomul”. Többek között azért is, mert másfajta viszonyokat sugall az „európai fények köré” mécsessel lánggra lobbantott „mécsék” komplex kép, mint az „Európa nagy munkájának szolgálatába” állított „ős erő”. (6. r., 628)

A „Világosság terjesztője” helyett a „művelődés gyertyája” metaforának pedig nemcsak helyi értéke van (egy asszociációs, illetve metaforalánc elején elhelyezkedve maga után vonja a fejezetrész végén levő képeket: „mécs”-ek, „európai fények”), hanem a regény-egész motívumhálózatába illeszkedik.

A fogalmazvány Imrusát a szociális kérdések sem izgatják. („Imrusnak voltaképp mindig kevés köze volt a tömegek kenyérkérdéséhez”) Ezt megint csak nem állíthatjuk ilyen egyértelműen a végleges szöveg Imréjéről. A kis román tanulók szociális nyomorúságának

a témája mindkét változatban előfordul – kis különbséggel. A fogalmazványban (2.) a tanulók helyzetét az elbeszélő tárgyilagos közlése alapján ismerjük meg („Imrus tanítványai [...] alig ettek valaha meleg ételt [...] mindazonáltal, sápadtan, éhesen Imrus szerette őket;”), a végleges változatban (6.) azonban a főhős gondolataiként is olvashatjuk a hasonló tartalmú sorokat („E füstös putrikban emberek élnek [...] behoz”). Mind az elbeszélő, mind a főhős szubjektív érzésmegnyilvánulása fejeződik ki a „kis félvadak” szerkezet jelzőjében. Ezt követően az újonnan betoldott, Imrus gondolatait, érzéseit bemutató részekben is érezzük Imrus együttérzését szociális és szellemi nyomorban élő tanítványaival.

Láttuk, hogy a főhős jelenbeli magatartása nem egészen egyforma a két változatban, a „lázadó” múltjukhoz való viszonyuk azonban mindkettőben egyformán tagadó, s mindkettőben hangsúlyozódik Imre új élete.

A fogalmazványban (3.) Imre múltbeli nézeteit a jelenből visszatekintve így jellemzi az író: „nem volt már szocialista”, „megértő loyaltásból fogadta el a szociálisták frázisait”, „mindig inkább anarchista volt: a Korlátlan Egyén hitvallásán”. Ez a változás volt az oka a Nyugat-számok elutasításának is (a következő, a 4. részben): látni sem akarta e „lázongó, forradalmi írásokat”. (917) – A jelent így láttatja az elbeszélő kívülről és belülről: Imre új élete „más valáson épült”: „ugy érezte, hogy nem a magáé többé; életével másoknak [...] tartozik”. (915)

A végleges szövegben (*Epilog* 7.) hasonló egyértelmű fogalmisággal, de sokkal rövidebben, narrátori közlés hozza az olvasó tudomására: „milyen messze volt már Imre Imrustól! Hol maradt ama lázadó világnézet: a szocialista, anarchista ifjú?”; vagy később, a fejezettrész utolsó előtti bekezdésében: „milyen messze minden eddigi Imrusoktól!” (629, 632)

Szemléletváltozását a fogalmazványhoz képest egy új elem, a „Don Quichotte”-motívum is megerősíti. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy – a Pesti Napló november 30-i tudósítása szerint – Babitsot 1924 őszén a Bálint-klinikán egyetlen könyv érdekli: egy „szép kiadású francia Don Quijote”). Fontos lehetett az író számára, hiszen már

a regény második részének tervezetében, annak 7. pontjában utólagosan beszúrta a „Don Quijotte = Imruska” azonosítást. (OSZK Fond III/1603/2) Mégis elfelejtődik az *Epilóg* első fogalmazványában. A végső változatban viszont többszörösen ismétlődik: előbb a „Don Quichotte”–Sancho Panza szereplőpáros tagjaként a testtel szembeállított lélek metaforája (7. r.); majd (Imre) = Don Quijotte azonosítást fejez ki egy egytagú metafora. (7., 10. r.) A motívum a cselekmény korábbi pontján is előfordul, s csak úgy nyerheti el teljes jelentését, ha az olvasó ezeket a megjelenéseket egymásra vonatkoztatja. Korábban, a *Viharágyú!* c. fejezet 5. részében beszédes ellentétben szerepel: „Imrus szenvedéllyel beszélt, mintha egy láthatatlan vádló ellen védelmezett volna valami Luciferrel kötött szövetséget. Lucifert mindannyian inkább vállalnók, mint Don Quichotte-ot [...]” S ebből az ifjúból lesz Erdővárótt „Don Quichotte”, aki „mintha időgépen utazott volna ide: egyedül volt és anakronisztikusan”, s akinek „szavaiból tanáremberhez illő komoly idealizmus” áradt. Elgondolkodtató különbség az egyetemista Imruska és az erdővári Imre között.

Imre új életével kapcsolatban mindkét változatban megjelenik az „újjászületés” motívuma. A fogalmazványban, az *Epilóg* 3. részének elején az „újjászületett Imrus”-ról olvasunk, és arról, hogy „új élet”-nek „Cenci volt a sorsdöntő keresztűndére”. (915) Az „újjászületés” a regény végleges változatában hangsúlyos, többször visszatérő elem marad. Először csak mint lehetőség említődik – ám a megvalósulás sejtetésével – a cselekménynek azon a pontján, amikor Imrus az éjszakai városi bolyongása közben betér az útjába kerülő kávéházba: „ki tudja? a morális Újjászületés, az Akarat nagy megfordulása, nem mindig a Csönd műve [...]” (*Nelli* 7., 577.). Az *Epilóg* 7. részében már a megvalósulásról, az újjászületés utáni állapotról van szó, metaforikusan s olyan formában, amely visszamenőleg Imrus „öngyilkosságát” is segít értelmezni: „Imre megint élni kezdett [...], mintegy első halál után, pillangólélekkel [...]”. (632) A pillangó archaikus jelképe az átváltozásnak, bizonyos hiedelmek szerint az emberi lélek pillangóvá változik.²⁵⁷ Imrus majdnem végze-

²⁵⁷ A pillangó ősi lélek- és feltámadás-jelkép. (BM-Hf 2006: 2/605)

tes gádorosi sebesülése az átváltozás, a szimbolikus halál és újjászületés, a felnőtté avatás kultúrtörténeti reminiscenciáit asszociálja az olvasóban. (*Nelli* 16., 608) Ebbe a sorba illeszkedik – előrejelzőként és általánosító értelemben – egy sokkal korábban, Imrus első autoda-féjakor olvasható kép: „A fiatal lélek örökös fönix: minduntalan elégetve magát, hogy újrászülessen.” (*Gyula újból a színre lép.* 5., 387) (Az elmondottak megerősítik azt a regényinterpretációt, amely Imrus morális „újjászületését” több szempontból is motiválnak, s a mű értelmezésében lényegesnek tartja.²⁵⁸)

*

A fiatal tanár mindennapi szokásainak, napirendjének bemutatásában a leglényegesebb különbség, hogy a végleges változathoz – már említett okok miatt – hiányzik a rendházbeli kártyázás.²⁵⁹ Szóba kerül a cukrászdai reggeli kávézás, s a jelenethez természetes módon illeszkedik a tér leírása, s az azon feltűnő vásárosok néprajzilag is érdekes, színes bemutatása, amely mindkét változatban megtalálható, de nem egészen egyformán (például a „fekete cigányok” helyett: „vad, gyöngyös cigányok”). Viszont a korábbi változatban „cukrászleánykák szolgálták föl a bivalytejes kávé”, nem a „szöske cukráslány” teszi Imre elébe. Vagyis e változat szerint itt még nem olvasunk a szerelemről, s nem is a cukrászdában kezdődik a szerelmi történet.

Mindkét változatban van arra is utalás, csak másképpen és másutt, hogy „a helybeli lányos mamák [...] új hálót kezdtek fonni Imrus körül” (922), illetve, hogy hősünket megpróbálták „pletykába hozni egy előkelő és pénztelen özvegy leányával”. (631) S ez a pletyka mindkét helyen kiegészül azzal a megjegyzéssel is, hogy ez „már

²⁵⁸ L. a jelen kötet első tanulmányát!

²⁵⁹ A ciszterekkel való kártyázásnak van életrajzi alapja, de nem fogarasi, hanem bajai, míg a kis cukráslány ihletője fogarasi élmény. L. Némediné: *Élet és irodalom. Babits életének színterei, környezetének alakításai a regényben*. In: BM-Hf 2006: 2/419, 421–422.

más történetbe/regénybe tartozik”. (Amit meg is ír később Babits *Hatholdas rózsakert* címen.²⁶⁰)

Míg a fogalmazványban a szerelemtéma az utolsó előtti (7.) fejezetrészen, az utolsóként felvillantott erdővári pillanatképek között szerepel, a végleges változatban még a 7.-ben, Imre mindennapjainak bemutatása sorában. Itt ugyanis, azt, hogy „Imre megint élni kezdett”, a mindennapi élet szintjén az író összefüggésbe hozza a szerelemmel is. (Egyébként általában is elmondhatjuk, hogy az új változatban az egyes részek motiváltabban, sokszor egymást erősítve, jelentést hordozva kerülnek egymás mellé, vagy a regény motívumhálózatába illeszkednek, hiszen megjelenésük itt nem annyira jelzés-és utalásszerű, mint a fogalmazványban.)

Azonban a szerelmi történetnek nemcsak a fejezetben elfoglalt helye más, hanem tartalma is különbözik.

Íme a fogalmazvány szövege: „Imrus [...] egy magányos séta alkalmával egy lánykát pillantott meg, aki vadvirágokat szedett a mezőn. [...] Szerelem: erről szó sem lehetett itt: noha a szerelem épügy lehet a Távolságok, mint a Közelségek költészete. Mindenesetre furcsa távolságok és furcsa közelségek kezdtek nyílni a zord ifju filozóf s e naív szász Gretchen között, melyek közelebb hozhatnak az Élet értelméhez – mert ha van az Élet[nek] értelme, miben lehetne megtalálni másban, mint a távolságok közelségében? Ez azonban már alighanem metafizika: s itt látható, beszívható és kézzelfogható valóságok voltak: hegyek, fenyők, szelek és kacajok; de mindezek, mondom, már más lapra tartoznak.” (922)

A regény végleges változatában a romantikusabb, de kevésbé motivált (a mezőn virágot szedő lánnyal való véletlen) találkozás s ezen találkozások ismétlődése helyett Babits az egyszerűbb és természetesebb cukrászdai idillt bontja ki költői módon – kiegészítve a szász cukrászné féltékenységének valóságközeli képével. S bár a történetnek a fogalmazványban is van dramaturgiai funkciója (Imrus levél-

²⁶⁰ Ennek a történetnek a valóságalapja sem fogarasi élmény. L. Láng József: Adalékok a „Hatholdas rózsakert” keletkezéséhez és Babits bajai tartózkodásához. *ItK* 1960/5., 574–577.

írásának elmaradását indokolja), mégis úgy érezheti az olvasó, hogy – az életrajzi okokon túl – csak azért említődik, mert szerelem nélkül nincs „regény”. Pedig nem erről van szó. Az író már a fogalmazványban jelez valamit abbeli szándékából, hogy a „szerelem”-nek „metafizikai” távlatot adjon (utalás a Faustot megváltó Gretchenre, a Szerelem és az „Élet értelmé”-nek összefüggésére). – A végleges változatban nem térnek vissza ezek a direkt utalások, viszont sokkal poétikusabb (egyúttal – a saját életművén belüli és kívüli – költészeti-filozófiai intertextuális összefüggést asszociáló) formában teremti meg a metafizikai dimenziót egy új, a „sugár”- motívummal. (L. a jelen kötet első dolgozatát!)

*

A fogalmazványbeli *Epilóg* 4. részétől kezdve az Imrus életét felkavaró események leírása következik, ezek sorrendjét azonban a végső változat nem követi. A rövid 4. rész (578–579. oldalon, 11 és fél sorban) a bivalykalandot meséli el, és bemutatja, hogyan fogadja Imrus a Rosenberg-küldte Nyugatot (12 sorban); a még rövidebb 5. rész (579) a földrengést említi, és Imrus különös érzéseit világítja meg (mindössze 15 sorban). S csak ezek után, a 6. részben (579–581) olvasunk a képviselő-választásról. (917–920) – A végleges regényszöveg szerkezete más. A földrengés és a bivalykaland egyetlen rövid fejezet-részbe (10.) kerül, de fordított sorrendben (előbb a földrengés, aztán a bivalykaland), és nem megelőzik, hanem követik a képviselő-választás históriáját (9. r.).

Az alábbi táblázatban – mindkét változat sorrendjét mellőzve – a témáknak megfelelően állítjuk egymás mellé az azonos témájú, de különböző szövegegyeségeket.

Először nézzük, miben különbözik a bivalykaland szövege:

PIM V. 534. (578–79.)

Epilóg. 4.; 1. bekezdés

Hf_k 917.

„E racionális életmódot mindössze két esemény szakította meg: az egyik egy bikakaland volt; mert elsétálva egyszer, tul az Apaffiak ősi várán, a kék faluk és vad cigánytelepek felé, zord hegyi legelőkön, miközben <szent k> a szent hexametereket skandálta magában, egyszer csak észrevette hogy egy sötét bivalybika tart egyenest feléje. A bivaly komolyan megkergette Imrust; noha az ifju tanár kétségbeesetten iparkodott megőrizni méltóságát, legalább míg a város első házaiig érhet; ahol egy hirtelen kapu alatt menedéket talál. E fekete, csúf, sanda állat valami szimbolum volt: mert hányszor fogja még megkergetni az ő, állati vadság a fiatal Intelligenciát? noha a bivaly is bizonyára hasznos állat s félszeg csuf-ságában is van valami szépség.”

Hf

Epilog. 10.; 5. bekezdés

Hf₁ 689–690.; Hf_k 638.

[...]

„Imrét egyszer bivaly kergette meg, egy sötét bivalybika! végig a vad mezőn, sőt be az uccába, konokul, vészesen, még a gyalogjárón is nyomába szegődve. E csúf, sanda állat – amilyeneket az iskolai földrajzkönyv szerint is »Erdővárótt többet látni, mint másutt« – bizonyára szimboluma volt valaminek, ami még gyakran fogja megkergetni e világban az ifjú Intelligenciát. A fiatal tanár kétségbeesetten iparkodott megőrizni a hosszú überceiher méltóságát; mindazáltal hátra-hátra pillantva a félszeg, ferde nyakra, a fekete, kopasz homlokra és a fonák, fenyegető szarvra. Don Quichotte látszólagos nyugalmaiban volt valami hősi: mégis elfúlt, lihegett, s a megkönnyebbülés kimerültségével roskadott le, amint beért a cukrászda biztos üvegei mögé.

– Ach, der Kuckuck! – nevetett ijedezve a hősre a kis párduc; egészen másfajta fenevad. A riadt szív zuhanó labdáját a mosolyok hálója kapta föl...”

A földrengés, a villanyvilágítás és Imrus érzéseinek leírásában alig van különbség:

PIM V. 534. (579.)

Epilóg. 5. 1–15. sor

Hf_k 918.

„A havasok néha egész közel jöttek, különösen reggel; ilyenkor mintha gipszből vagy cukorból lettek volna;

Hf

Epilog. 10.

Hf₁ 689.; Hf_k 637.

„A Csúcsok néha egész közel jöttek, különösen reggel; s ilyenkor mintha csupa cukorból lettek volna; máskor

máskor fenyegetőek, sötétlilák voltak, estefelé, s mintha ráestek volna a házakra.

Egyszer egy kis földrengés is volt. A villanycsillár sokáig lengett a szobában, ide-oda, s vele lengett az egész szoba. [...]

Imrust néha vad szenzációval ragadta meg az érzés: hogy került ő ide, [...] Milyen különös az emberi élet! Imrus<t külön> szédítő irreálitás fényében látott ilyenkor mindent: talán semmi sem igaz, semmi sem volt igaz, s néhány könyv az egész világ! Messzebb volt, mint ha Párisban lenne, s szóról szóra messzebb, mint Velencében.

Az ujságok repülőgépekről beszéltek a Kaszinóban; Blériotról, <Lu..> Wrihtról; s az ablak előtt oláh szeke-rek jártak el.”

fenyegetőek, sötétlilák voltak, estefelé, s szinte ráestek a házakra, behulltak az ablakon, beárnyékkolták a könyveket.

Egyszer egy kis földrengés is volt. A villanycsillár sokáig lengett a szobában, ide-oda s vele lengett az egész szoba. [...]

Imrét néha vad szenzációval ragadta meg az érzés: hogy került ő ide, [...] Milyen különös az emberi élet! Imre szédítő irreálitás fényében látott ilyenkor mindent: talán semmi sem igaz, semmi sem volt igaz, s néhány könyv az egész világ! Messzebb Velencénél? Oh! Messzebb Párizsnál... Amerikánál...

Az ujságok repülőgépekről beszéltek a kaszinóban; Blériot volt Pesten... De az ablak alatt román [a Hf₁-ben: „oláh”] szekerek jártak el, katrincás fátákkal.”

A bivalykaland és a földrengés előreutaló metaforikus, szimbolikus értelmű jelenetek. A „bivaly” jelentését nem kell az olvasónak megfejtenie, maga az elbeszélő mondja szimbólumnak. A fogalmazványban értelmezi is: „az ős, állati vadság” szimbóluma. A végleges szöveg valamivel többet enged az olvasó fantáziájának, de a szűkebb és tágabb szövegkörnyezet itt is egyértelművé teszi a jelentést. A tágabb környezet is: tudniillik az erőszakos képviselő-választás utáni helyzetben szimbólumként való értelmezése motiváltabb, mint a fogalmazványban.

*

A fogalmazvány 4. fejezetrésze második felében, a bivalykaland után van szó röviden Rosenberg első leveléről, az általa küldött Nyugatról, illetve Imrus vele kapcsolatos gondolatairól. Mindez a regény végleges változatában – sokkal hosszabban – található a 8. fejezetrésze-

ben, amely a sorrendet tekintve megfelel a fogalmazványbeli 4.-nek: tehát a téma mindkét változatban megelőzi a képviselő-választást.

PIM V. 534. (578-79.)
Epilóg. 4.; 2. bekezdés
 Hf_k 917

[[...]]

„A másik esemény Rosenberg levele volt, aki elküldte barátjának a Nyugat első számát, mely ez időben jelent meg. A Magyar Glóbus is megfordult végre, <s> az Ér ezuttal na<gyo>gy erővel indult el az <ó>Óceán felé – s Imrus nem ült a szent hajón. Imrus rosszkedvűen lökte egy fiókba a kékesszürke füzetet, melynek födelén a Száműzött Kuruc irdogált mécsse mellett, akihez ő is hasonlított. Rosenberg bízatta, hogy írjon a Nyugatba; Rosenberg már személyesen ismerte Osvát Ernőt, s biztosította hogy szívesen látják. De Imrus duzzogva, mint egy különös, távolesett testvér, el sem olvasta, látni sem akarta e lázongó, forradalmi írásokat, s félő borzongással gondolt arra, amit Rosenberg írt: hogy néhány versét átadta Osvátnak, s azok a Nyugatban ki is jöhetnek. Imrus egészen új embernek érezte magát, akinek régi életéhez többé semmi köze.”

Hf_i
Epilóg. 8.; a 3. bekezdéstől végig
 Hf_i 685–686.; Hf_k 633–634.

[[...]]

„Ha a gádorosi levelek idegenül érintették Imrét: még inkább a pesti írárok. Rosenberg egy új folyóirat első számát küldte el neki, mely most jelent meg, és Nyugat volt a címe. Ez valami olyan Viharágú-féle volt: Imre mindazáltal, vagy épp azért, rosszkedvűen és szinte gyűlölettel lökte tanári fiókjába a kékesszürke füzetet, melynek födelén pedig a Száműzött Kuruc irdogált mécsse mellett, akihez ő is hasonlított. Később újból előkotorta és nézegette: a címe rokonszenves volt neki, hisz ő is Nyugat kultúrájának harcosa! mégis... ő már túl volt ezen, ő most már másképp képzelte az egészet. Vagy csak a modor bántotta, mint a túlerős fény, melytől már elszkokott? vagy a rossz emlékek szégyene csapta meg? Csakugyan valami nagy szégyennel tette vissza a füzetet a fiókba: noha ki tudja, mi volt a szégyen igazi oka, ama tudatalatti mélyekben? A rúgó nem látszik a gép belsejében, s Imre talán titkos irigységgel gondolt azokra a szárnyas és erős társaira, kik könnyebb s izmosabb fajtákból származva, élükön egy Adyval, folytatják a harcot, amelyről ő is álmodott. Itt volt ama szégyen rúgója: mert nem őt s az ő fajtáját hívta-e legelől ez a harc? De ő maga sem tudott e rúgóról; s őszinte fejtegetést kezdett írni Rosenbergnek, melyben

erősen kritizálta e hüpermodern törekvéseket; mert ezek mindent lenéznek, ami régi és magyar, pedig micsoda értékek vannak itt! csak vissza kell menni hozzájuk. Imre Bergson tanáival akarta igazolni a hagyomány fontosságát a Kultúrában [[...]].

Láthatjuk, hogy a fogalmazványban erősebb a magára valló személyesség: ott is, ahol arról ír Babits, hogy Imrustól a folyóirat számára Rosenberg verseket sürget, s szóba kerül Osvát neve is (Babits is kapott magától Osváttól ilyen kérést 1908 őszén²⁶¹); s ott is, ahol Imrus amiatti „félő borzongás”-át fejezi ki, hogy tudta nélkül jelenhetnek meg versei, amelyek másnak mutatják, mint szeretné (ennek is van valós életrajzi háttere²⁶²).

Az első mondatokban megfigyelhetjük, hogy más az elbeszélői pozíció, a nézőpont, az időszemlélet. A fogalmazványban az elbeszélő egy későbbi időpontból tekint vissza, és amiről (Nyugat), akiről (Osvát) beszél, számára és az olvasó számára is régről ismerős, még a jelentőségük is az. Más a helyzet a végleges változatban. Itt a fővárosi irodalmi élettől távol élő Imre nézőpontjából láttatja az író a Nyugatot: a „most megjelent” folyóirat első számát, amelynek a nevét is most ismeri meg a főhős. Jelentést sem a regényvilágon kívülről kap, hanem azon belüli viszonyítási ponthoz, a „Viharágú”-hoz méretik.

A teljes változatban hosszabban és árnyaltabban jellemzi az író főhősének a Nyugathoz, az irodalmi mozgalmakhoz való viszonyát. A fogalmazvány hőse „rosszkedvűen”, olvasás nélkül „lökte” fiókjába. És a magyarázat: „látni sem akarta e lázongó, forradalmi írásokat”; „Imrus egészen új embernek érezte magát, akinek a régi életéhez többé

²⁶¹ SIPOS 1999: 1/33.

²⁶² Lásd erről a Holnapban megjelent Babits-versek történetét s Babits véleményét ezekről! Bende László: A jubiláns Babits Mihály elmondja, hogyan lett költővé ő, aki valamikor „undorodott a versírástól”. *Esti Kurír* 1928. június 27., 13. L. még: BM-Itt 1997: 227–232.

semmi köze.” (917) – A végleges változatban Imre szintén „rosszkedvűen és szinte gyűlölettel lökte tanári fiókjába” a folyóiratot, de elutasítása nem végleges és nem egyértelmű. Később tudniillik elővette, „a címe rokonszenves volt neki, hisz ő is Nyugat kultúrájának harcosa! mégis!... ő már túl volt ezen, ő most már másképp képzelte az egészet. Vagy csak a modor bántotta [...]” (633)

A Rosenbergnak szánt válasza ezt a „másképp-látást” mutatja, ugyanis kritizálta a „hüpermodern törekvéseket” (itt már nem szerepel a „lázongó, forradalmi írások” kitétel), és „Bergson tanaival akarta igazolni a hagyomány fontosságát a Kultúrában”.

„Valami nagy szégyennel” tette ismét vissza a fiókjába a folyóiratot. Az elbeszélő kommentálja Imre érzését, de nem világítja meg egyértelműen a „szégyen” okát, sőt éppen a motiváció bonyolultságát, összetettségét, „ama tudatalatti mélyekben” rejtőzöttségét láttatja. Az okok között személyesebbek és általánosabbak is vannak. Az előbbihez sorolható a „rossz emlékek szégyene”, Imrének a múltbeli lázadó énje miatti szégyene; vagy az amiatti szégyen- meg irigység-érzete, hogy ő már nincs a harcolók között. De Imre „fajtája miatt” is szégyenkezik, amikor azt látja, hogy „a harcot, amelyről ő is álmodott”, azok „a szárnyas és erős” társak folytatják, „kik könnyebb s izmosabb fajtákból” származnak. (633–634)

A Nyugatról írottak is jelzik, hogy a regényben kettős prizmán törik meg a múltbeli emlékek fénye: Babits egykori önmagát sem tagadhatja meg, de a húszas évek távlatából már kissé másképp látja ifjúkori élményeit.

*

A Nyugat témájához természetesen köthető az utalás a modern irodalmi életre. Ez csak jelzésszerű a fogalmazványban, az Ady neve nélkül, de a tőle való képekkel. Ezek a végleges változatban elmaradnak, azonban név szerint megidéződik Ady mint az irodalmi harc vezére. Az Ady-versekre való utalás is megtalálható a szövegegység egy távolabbi pontján, de más formában (például az „új” többszörös ismétlése; az olyan kifejezések, mint az „új láz”, „új vágyak”). Sőt Ady neve a fejezet rész végén is szerepel. – A fogalmazványban Ady

neve az utolsó előtti fejezetben, egy közbeékelésben kerül elő, Imrus különvéleményével kapcsolatban: „meg tudta állni a hallgatást minden régi kényes témájáról Adytól kezdve, titkos fölény mosolyával”. – Itt nem nevezetik néven egyetlen kényes téma sem, a végleges változatban viszont egy igen: „Imre, a különös renegát, kedvetlenül hallgatta” kollegái „nyárspolgári kirohanás”-ait, „melyek túlmentek az irodalom és kultúra legális szempontjain: zsidókérdést csinálva az esztétikából is.”

A regény végleges szövegében ugyanis az író sokkal jobban kibontja a másokban csak jelzett szellemi harcot, amely „Imre nélkül” folyt. (A fogalmazványban: „nem ült a szent hajón.”) Ez a szövegegység teljesen új: „S közben már folyt a Harc [...]! Új hősök vonultak föl, [...]. Ismét voltak irodalmi hazaárulók és nemzetvédők, s a vita behatolt az erdővári tanári szobába is [...]. Milyen álláspontot foglaltak el [...] Adyval és az új szellemmel szemben? [...] zsidókérdést csinálva az esztétikából is.” (634) – A szellemi harcot elbeszélői közlésből ismerjük meg. Egyes (fentebb kihagyott) részletekben a modalitás a babitsi kettős prizmájú látásmódról tanúskodik: „Óh örök új nekieredés, tragikus magyar ébredések, új láz, új vágyak, új megtorpanás, új gyanúk, új rémület és haszontalan szenvedélyek!”

A 7. fejezetrészen – Rosenbergnek egy újabb levele kapcsán – kultúrpolitikai harcról olvasunk. Imre egykori barátja arról ír levelében, hogy „zsidó létére, még mostanáig sem jutott álláshoz”. A fogalmazványban is esik szó (a későbbi, a 7. részben) Rosenberg második leveléről ezzel a hírrel (ott a zsidótéma csak ezen a ponton kerül elő). Rosenberg helyzete mindkét helyen összehasonlítódik az Imréével, de a végleges szövegben ez csupán rövid, tárgyilagos elbeszélői közlés, az eredeti fogalmazásban azonban részletesebb, és Imre szégyenérzete kíséri. (921)

*

Az említett szellemi és kultúrpolitikai harchoz kapcsolódik Imre helyzetének bemutatása: „lassan és észrevétlen kifejtett világnézeti csatatéren érezte magát, mely oly problémák fölött folyt, amiket ő már rég elintézettnek hitt. Imre úgy állt e csatatéren, egyedül, mint a bá-

rány, ki két nyáj között eltévedve, tétován néz körül és maga sem tudja, melyikhez tartozik.” (635) Teljesen új a szöveg. Az „eltévedt bárány” motívum is új elem a végleges regényszövegben, fontosságát mutatja, hogy a kép visszatér még a sortűz után. A hasonlat nemcsak helyi értékű, nemcsak szemléletesen összegzi Imrusnak az előzőekben bemutatott helyzetét, de a művet átszövő gazdag motívumrendszerbe beépülve – minden kultúrtörténeti áthallásával – felerősítheti Imre alakjának mint különös megváltónak (aki maga is megváltásra szorul) az értelmezését. (A szélsőségek közepette az író úgy mutatja be hőseit, hogy abban az olvasó az ő 1919 utáni helyzetét is felismerni véli.)

Ebben a fejezetrészben (8.), illetve ettől kezdve a fogalmazványhoz képest Imre bemutatásában valami halvány szemléleti elmozdulást látunk. Feltűnhet az is, hogy itt a korábban még a kultúráról, magyarságról vitatkozó Imre ismét „hallgat” (ha „kedvetlenül” is), sőt: „az eltévedt bárány” bizonytalan.

Ez a tendencia megerősödik a sortűz után, ahol „az eltévedt bárány”-kép is visszatér. Éppen ezen a ponton lehet igazán észrevenni, hogy a végleges szövegben Babits nem realizálja a fogalmazványbeli koncepciót, más irányba jelöli ki Imre útját.

A végleges szöveg Imréjének ugyanis nincs szava a sortűz után sem, holott a fogalmazványban éppen akkor tör ki. Ez a 7. rész elején található szövegegység azonban nem kerül át a végső változatba:

„Szerencse, hogy Imrusnak még nem volt szavazati joga: különben megsej|het|ett volna az a botrány, hogy a magyar tanár az oláh jelöltre szavaz. Így megint csak elméleti kitérősekig jutott, [...]. Óh, [...] a Magyarság ügye, szent volt Imrusnak is! de épen mert szent, nem tűrte a szennyet. Imrus fehér ruhában szerette volna látni a bálványát; [...]. Miután pedig minden relatív, a bálvány orthodox hívői Imrust érezték a szennyhintőnek, mondván:

– Csunya madár, aki a saját fészkébe rondít.

E sacro egoismo viharos ellenkezést váltott ki Imrusból, s ez tette, hogy – noha meg tudta állni a hallgatást minden régi kényes témájáról Adytól kezdve, titkos fölény mosolyával, ha e témák szóba jöttek

– itt e ponton kitört és kisebesedett az az ellentét, mely környezetétől elválasztotta.” (920–921)

A fogalmazványban (röviden, csupán egy-egy mondattal) két helyen kerül szóba az új szellemi harc témája. Először: a 4. részben Rosenberg levele kapcsán, s ott azt olvassuk Imréről, hogy „nem ült a szent hajón”. (917) Másodszor: a sortűz után, s most Imre „érezte hogy új élet, azaz új harc szála fonják körül, s ismét benn áll az Elevenben.” S ezt az állapotot Rosenberg második levele csak megerősíti. (Indokoltnak látszik tehát a két levél más-más fejezet részbe helyezése!)

A végleges szövegben csak egyszer és részletesen, a sortűzet megelőzően (8.) kerül szóba, hogy „közben már folyt a Harc”, s „Imre nélkül”. (634) Ez a rész a levelek fejezete: az elején a Gádorosról érkezett levélről esik szó, majd Rosenberg első és a szöveg egység végén a második leveléről. Egymás mellé kerülhetett a két Rosenberg-levél, mert bővíti a szellemi harcról mondottakat, s egyúttal megerősíti Imre álláspontját a levelekkel kapcsolatban: ha „a gádorosi levelek idegenül érintették Imrét: még inkább a pesti írások”. Nyomatékot ad ennek azzal is az író, hogy Imre nem válaszol a gádorosiak levelére, és Rosenbergnek sem küldi el, amit írt. Nem érdektelenségből, hanem a „toronyban” élő ember valami „idegenség”-érzetéből.

Imre magatartása később, a sortűz után sem változik, holott a fogalmazványban mást találunk. Ott ugyanis Imréről – akiről a 4. részben még azt olvastuk, hogy „egészen új embernek érezte magát, akinek régi életéhez többé semmi köze” (617) – a sortűz után (7. r.) a következőket tudjuk meg: „Különös módon ez az új élet a régibe is kezdett már fonódni. A levelek és ujságok érdekelní kezdtek.” Az otthoni hírek éppúgy, mint a Rosenberg panaszai. (921)

Ennek éppen az ellenkezőjét hangsúlyozza a végleges változat, igaz, hogy egy korábbi helyzetben, de nincs a regényben olyan újabb szituáció, amelyben Imre alakja változást mutatna. Ellenkezőleg, a változatlanságot erősíti több mozzanat. Az egyik például, ami csak a fogalmazvány és a végleges szöveg viszonyában jelenik meg, az, hogy az utóbbi Imréje nem robban, nem tör ki, nem vitatkozik.

A végleges regényszövegen belül pedig változatlanságot sugall a szellemi harcra szóló fejezet rész (8.) lezáró hasonlatának (bárány) a sortűz utáni megismétlődése is, a metafora-forma még nagyobb nyomatékával (9.).

Az *Epilog* 9. részében leírt jelenetsort író és hőse érzéseit egybeolvasztó rövid elbeszélői közlés zárja: „Imre ezúttal először látott sortűzet – amiben még lesz része máskor is. [...] Emberélet, ha csak rosszszagú paraszté is, mindenesetre szent volt még az időben: s a kis bárány tanácstalanabban állhatott, mint valaha. Ámbár volt-e ő hivatva ítélkezni? De másrészt: nem élt-e a Szabad Gondolat korában s országában? Amire a Csúcsok bizonyosan megint csak mosolyogtak: mert hiszen minden kor s minden ország az Emberé.” (637)

A két (a 8. és a 9.) fejezet rész zárlatában nemcsak a „bárány”-motívum ismétlődik, hanem az azt követő „csúcsok” is. A motívum jelentőségét szituáltsága is kiemeli: mindkét helyen az utolsó mondatban fordul elő; s az utolsó mondat az első esetben külön sorba is kerül. A párhuzamosságot hangsúlyozza, hogy a mondatok is egymás variációi, s a második előfordulás nyelvtanilag is („megint csak”) visszautal az elsőre.

A „csúcsok” megszemélyesítése („pillantottak le rá” / „mosolyogtak”) közvetlen-humanizált kapcsolatot jelez, emberközelbe hozza őket, másik oldalról azt mondhatnánk, hogy Imrét, akire a tekintet irányul, emeli magasabb dimenzióba. De egyúttal kifejeződik „az eltévedt bárány”-nak a tőlük való távolsága is: első esetben az alapkép tovább bővítése révén („hidegen és közömbös ragyogással”), második esetben a távolságot a szövegösszefüggés, illetve a modalitás, a finom irónia érzékelteti.

A párhuzam, a variáltan ismételt mondat szöveggörnyezete, illetve kiegészítése egy magyarázó tagmonddal segít értelmezni a „csúcsok”-szóképet, amelynek szimbolikus jelentését az is aláhúzza, hogy másodszor már nagybetűvel íródik. Olyan magasabb dimenziót jelképez, amely felől nézve az emberi történesek, dilemmák „megmosolyog-nivalók” csupán.

Imre, az „eltévedt bárány” is az, de azért az ő alakját az író el is különíti a többi embertől s lázadó eszméiktől, a vad ösztönök korbá-

csolta erőszakos cselekedeteiktől. Léthelyzetét érzékelteti a metafora: „egyedül a testvér csúcsokkal!”

Tehát végül is nem abban az irányban jelöli ki Imre útját az író, ami felé még a fogalmazványban vinni akarta: nem „benn áll az Elevenen”, hanem fölötte áll mindennek, hiszen „ama Csúcsok barátja”. (629) (Ezért lehet vitáiban is „fölényes”; hazafisága is „magas és fölényes” „kétezer méterre a többi végvári magyarok miopsz patriotizmusa fölött” – 629.) Imrének ezt a magasabb szemléleti-erkölcsi pozícióját fejezi ki az előbb említetteken kívül még néhány, a regény végleges szövegében új motívum, mint például „Imre toronyban élt”. Ebből a „magasság”-ból érthető az is, miért hatottak rá „idegenül” a pesti, gádorosi levelek. (632–633)

A fentiekhez társulnak még olyan motívumok, amelyek egységes irányba, motívumbokorba rendeződve az Imre mint *Imitatio Christi* értelmezést sugallják: „kicsi osztálya bárkáján” áll (627), „a művelődés gyertyája” (628). (L. ennek a kötetnek első dolgozatát!) A fogalmazványban a „Világosság terjesztője”, illetve a „szellemi lámpás” fordul elő; a „bárka”-kép is megtalálható, de azt utólag szúrja be az író. (912)

Hiányzik viszont a fogalmazvány erdővári fejezetéből a végleges regény „sugár”-motívuma.

*

A történelmi valóságból merített képviselő-választás bemutatásában is vannak eltérések a fogalmazvány (6) és a végleges regényszöveg (9) között. Néhány kéziratföredék mutatja az átdolgozás folyamatát.

Rögtön szembetűnik például, hogy elmarad a térség korábbi képviselőjére, a „Jókai utód”-jára (Mikszáthra) való név nélküli, de egyértelmű utalás.²⁶³

²⁶³ A képviselő-választás valóságalapjáról l. BM-Hf 2006: 2/402–409

Fogalmazvány
PIM 534. (579.)
Epilóg. 6.
Hf_k 918.

Korrektciók
OSZK Fond III/124.V.

Hf
Epilog. 9.
Hf_l 687.; Hf_k 635.

„6.

Itt érte meg Imrus a képviselőválasztást: azt amelyik a munkapártot juttatta diadalra.

Erdőváron is nagy esemény volt ez: noha

itt a magyar politika egészen más kerekében fordult; |s voltaképp elég nyugodt volt:| hatvanhetes vagy függetlenségi mindegy lévén, csak magyar legyen! A kerületnek ösidőktől hatvanhetes <képv> követe volt: a nagy magyar író, Jókai utóda, aki talán életében sem járt Erdőváron; sohasem tartott programbeszédet, s választásra se<m> ment le; sőt legutóbb egyenest <megírta> kiírta az ujságba, hogy „ha a csizmáját küldi le, azt is megválasztják”. De erre

„s diadalt ült a <m>Munka, <..>legalább névben és frázisban: mert az új párt neve „munkapárt” volt! Óh jaj, megbukott, csillogó délibáb! mily <hirtelen> <váratlan> <sejtetlen> váratlan és tragikusan váltál |:egyszerre:| gyászos valósággá! <D>de <ez még csak a jövő dolga volt és senkise sejtette; noha> e sors még az istenek térdén fekküdt<->, és senkise sejtette; noha....

problémák voltak és nagyobb dolgok ingtak bukás felé: de ki nézett Erdővárra? s ki|:t| <félt volna E. dolgaitól?> ijesztettek erdővári dolgok? <Ami a politikát illeti: jámbor és engedelmes nép lakott Erdővárott:> Az erdővári oláh jámbor és engedelmes <...> anyag volt, ama néhány, csupa hivatalos magyar kezeiben, aki odakerült, fegyenc vagy nem fegyenc. Képviselőjelölt <|:.....:> le se |:igen:| ment oda azelőtt – a világ végére! mi-

„9.

Mindezek [...] egy regénynek sohse lehet vége úgy, hogy ne kívánna még egy regényt. Az új regénynek első fejezete talán egy képviselőválasztásról szólna: arról a híres választásról, amelyben megbukott a magyar délibáb, s az ifjabb Tisza jutott uralomra új pártjával, mely a munkáról kapta nevét. Ki gondolta volna még akkor, hogy a megbukott fényes délibáb nemsokára gyászos valósággá válik? noha

Erdővárott kevésbé látszott a dolgok rendje örökkévalónak, mint más hol. Erdővárott más problémák voltak, más bukás szimptomái: de ki nézett Erdővárra? kit ijesztett komolyan Erdővár? Nem volt-e az erdővári román [Hf_l: oláh] jámbor és engedelmes anyag ama néhány, csupa hivatalos, magyarnak kezében, aki odakerült, fegyenc vagy nem fegyenc? Képviselő vagy jelölt le se igen ment oda azelőtt; s minek is? a világ végére! Beszédét úgysem értették volna

már mégis fölfortyantak az erdőváriak, s új jelöltet léptettek föl.”

nek is? [minek is? a világ végére!] Beszédét ugysem értették volna meg; de ha a csizmáját leküldte, azt is megválasztották.”

meg: de ha a csizmáját leküldte, azt is megválasztották a bocskorok.”

A fogalmazvány következő egységéhez több változat is készült, míg megszületett a végleges forma. (Három kiegészítést, változtatást tartalmazó töredéket ismerünk, de az egyiken található kipontozások egy nem ismert újabb változatra utalnak).

A jobb áttekinthetőség kedvéért az ötféle szöveget három, illetve két oszlopban helyeztük el. Az általunk harmadikként jelölt kiegészítés-változattól már alig különbözik a végleges szöveg. Mivel ez a változat egy számozatlan lapon található, nemigen tekinthetjük azt egy – a fogalmazványhoz képest – újabb (nem ismert) hosszabb összefüggő szöveg-változat (esetleg a kézirat) részének, inkább csak kiegészítésének.

Fogalmazvány
PIM 534. (579–580.)
Epilóg. 6. 2. bekezdés
Hf_k 919.

Változat
OSZK Fond III/124.V, R
[1. változat]

Változat
OSZK Fond III/124.R
[2. változat]

„Mindazonáltal a magyar ügyet nem fenyegette semmi veszély. Erdőváron mindig <föllépett> |:volt:| egy román <jelölt; román> jelölt is – egy helybeli ügyvéd – de maga sem gondolta hogy valaha a Házba jusson. Egyetlen 580./
falu szavazott rá: ahol valami fanatikus pápa |:volt:|; ebbe a faluba magyar kortes sohasem mert tenni lábát. Sebaj! a többi falvak<lakói>at jámbor

„<<Volt ugyan egy falu, – épen ama Bethlen –>> Noha ama Bethlen, a kék falu E. mellett, vad <<.>>balkáni fanatizmust lobogtatott pár szegény lélekben: <<melyet>> akiket <<a>> pópá|:juk:| gyujtott föl, – pap és fákllya. Félművelt pap, s olcsó de jólégő fákllya. Bethlenben mindig föllépett egy oláh jelölt – de ki szavazott rá Bethlenen kívül? B[eth]len sziget volt, furcsa [vad, jós?] sziget:

„Noha mindig volt Erdővárott nemzetiségi jelölt is – s ezt <é>épen ama B. falu állította; de nem is szá<.>vazott rá pópának.. |:<v>Vad balkáni:| A pápa fákllya volt; <félművelt pap>, olcsó de <rosszul> jól égő fáklly<.> >ája Balkánnak.; <vad balkáni...> A tűz azonban <évtizedeken át>önmagában lokalizálva égett mint

nép lakta; akiket a jegyző
vezetett; sohse volt sem-
mi baj.”

de mely római
.... Impérium ellen?
Magyar jelöl<<.>>t, ha
véletlen
[124 V]
mégis lenézett Erdővárra,
be se ment Bethlenbe:>”
[124 R]

egy kis szigeten. Hadd
égjen! Bethlennel nem
<le>volt mit csinálni. Ta-
lán más faj lakott ott mint
körül: eloláhosodott <ma-
gya>székely vér; lázadó!
Bethlenbe <nem>sohse
tette lábát magyar jelölt;
<még ha lenézett is Erdő-
várra; a többi falu kezes
volt> |:de B. nem volt fon-
tos, s a többi falu kezes:|
mint a bárány.” [124 R]

[a fenti szöveg alatt három
egymástól vízszintes vo-
nallal elválasztott kiegészítés olvasható:]

„az eredmény pedig: ki-
számíthatatlan jövő indu-
lása; mert”

„Babylonban élünk, hol
csak a <fegyver>puska
szava <....>világos; s
szent zászlók megsértése
<fegyvert>vért kíván.”

„A<z |:oláh? :|> barbárság
bizonnyal okatlan lázong
itt egy lényegében sze-
lid és civilizáló hatalom
ellen;”

Változat
OSZK Fond III/123. R
[3. változat]

„Noha mindig volt Erdővárrott nemze-
tiségi jelölt is; s ezt épen ama Bethlen

Hf
Epilog 9.
Hf₁ 687.; Hf_k 635–636.

„Noha mindig volt Erdővárrott nemze-
tiségi jelölt is; s ezt éppen ama Bethlen

falú állította: szálnalmas, lemosolyogni való ellenzék, mert ki szavazott rá, e szegény falun kívül? A pópa égett ott, idegen tűzzel, mint olcsó s kissé ro<...>sszszagú fáklya, melyet idegen kéz tart; mindent gyujtva maga körül. Vad balkáni fanatizmus lobogott a <bethlem> sötét faluban; talán más faj lakott ott mint körül: eloláhosodott kuruc vér, lázadó! Oktalan lázadás, <egy szelid és hasznos hatalommal szemben>[*]: <de> |:s:| mely római törődött valaha a barbárság berzenkedésével az Impérium ellen? A tűz önmagában lokalizálva égett, mint egy kis szigeten; s a fölényes és szelid hatalom mosolyogva nézte. Hadd égjen! mert nevetséges is volna küzdeni <a> e korcs nemzetiség félművelt és túlhaladott eszméi ellen.<Magyar jelölt<<|:Bethlenbe:|>> be se tette lábát> Bethlenbe <...> be se tette lábát magyar jelölt; ez az egy falu ugyse szám<.>itott, hol a többi kezes mint a bárány.

Az új éra azonban [|...|] fiatal”

[* Ennek első változata olvasható a 124 fólió rektóján: „A<z |:oláh? :|> barbárság bizonynyal oktalan lázong itt egy lényegében szelid és civilizáló hatalom ellen;”]

falú állította: szálnalmas, lemosolyognivaló ellenzék, mert ki szavazott rá e szegény falun kívül? A pópa égett ott, idegen tűzzel, mint olcsó s kissé rosszszagú fáklya, melyet idegen kéz tart; – olcsó lelkeket gyujtva maga körül. Vad balkáni fanatizmus lobogott a sötét faluban; talán más faj lakta mint a többi: elrománosodott [Hf.; eloláhosodott] kuruc vér, lázadó! Oktalan lázadás! s mely római törődött valaha a barbárság berzenkedésével az Impérium ellen? A tűz önmagában lokalizálva égett, mint egy kis szigeten; s a fölényes és szelid hatalom mosolyogva nézte. Hadd égjen! mert nevetséges is volna küzdeni e korcs nemzetiség félművelt és túlhaladott eszméi ellen. Bethlenbe be se tette lábát magyar jelölt: úgyis: mit számít ez az egy falu, hol a többi kezes, mint a bárány? Az új éra azonban [...].”

A továbbiakban megfigyelhetjük, miképp tömöríti Babits a fogalmazvány szövegét, illetve, hogyan írja át a szinte életképszerű jelenetet általánosabb érvényűvé, jelképe ssé, hogyan emeli meg jelentéssé. (Még a köznyelvi zsandárt is felváltja a csendőr kifejezéssel.)

A középső oszlopban hozzuk a *Hagyaték*ban található néhány ide illő korrekciót-kiegészítést is (köztük a már idézett két rövid kiegészítést a 124. számú fólió rektójáról). Az világos, hogy eme kiegészítések nem az ismert fogalmazványba illenek, tehát kellett lenni

egy újabb változatnak, amint azt már fentebb írtuk. Joggal tekinthetjük tehát az ismert 44 főliót előfogalmazványynak.

Fogalmazvány	Kiegészítések	Hf
PIM 534. (580–581.)	OSZK Fond III	<i>Epilog.</i> 9. 3. bekezdéstől
<i>Epilóg.</i> 6., 3. bekezdéstől	123 R,	végig
végig	124 R	Hf ₁ 688–689.;
Hf _k 919–920.		Hf _k 636–637.

„De ez a választás egészen másnak ígérkezett, mint a <többi> régiek. Az új főispán – fiatal, ambiciózus ember – elhatározta, hogy letöri a renitens falut. <Az új jelöltnek nagy programbeszédet kellett ott> Már meg volt szabva a nap amikor a jelölt bevonul oda hogy megtartsa programbeszédét |:a nép előtt, |:melyet képviselni akart, s:| melynek egy szavát sem értette:|; a legszélső háznál <nagy> |:cifra:| diadalkaput állítottak, s egy egész szakasz zsandárt vonlattak föl őrizetére.

Imrus lesétált a diadalkapuiig – mert a renitens falu alig negyvenpercrenyire volt Erdővártól – s ott tanuja lett annak a jelenetnek, mely fölírta Erdővár egész politikai <életének> nyugalmát.

„Az új éra azonban friss buzgóságot hozott, ami hamarosan tulbuzgóságnak bizonyult: s épen ez avatja e híres választás történetét egy új regény első fejezetévé. Az erős kéz ábrándja bizsgatve nyult a bolyhoz; <..>mert a törtető, fiatal”
[123. R]

„Az új éra azonban friss buzgóságot hozott, ami hamarosan tulbuzgóságnak bizonyult: s éppen ez avatja e híres választás történetét egy új regény első fejezetévé. Az erős kéz ábrándja bizsgatve nyult a bolyhoz: mert a törtető, fiatal főispán ragaszkodott hozzá, hogy új jelöltje éppen Bethlenben tartson nagy programbeszédet. E könyvbe már valóban nem fér el a történet, mely szalagok és lobogók története, mert Bethlen szélén diadalkaput állítottak, s szigorú csendőroket a szalagok mellé.

Imre rendes sétájának útjába esett a diadalkapu, s Imre tanuja lett, amint egynémely román [Hf₁: oláh] suhancok megtépték a szent nemzetiszín pántlikákat; noha bajos megmondani, hogy

A diadalkapura nemcsak Imrus volt kíváncsi. A tarka látványt gyerekek sereglették körül, ama lógósingű sápadt kis félvadak közül, élénken érdeklődve a színes zászlók és röpködő szalagok iránt. Az egyik fiu – már jó nagyobbacska – egészen közel ment, s kezébe fogott egy szalagot. Próbálgatta hajához, ruhájához. Nevetett. Erre a többiek is közelebb merészkedtek, s akadt olyan is aki letépett egy <pántlika> darab pántlikát.

Az egyik zsandár rájuk kiáltott valamit, amit persze nem értettek. A csendőrségnek szigorú utasítása volt fegyverhasználatra, az esetleges ellenszeglők <ellen>kel szemben.

Legkivált figyelmeztették őket, hogy a nemzetiszínű lobogók bántalmazását ne tűrjék. (Az ifju főispán erélye ilyen esetekre minden intézkedést jogosultnak tartott.) Az oláh suhancok kétségtelenül zászlógyalázást követtek el. A csendőr ismételte a figyelmeztetést. Eredmény<?> most sem volt.

<Harmadszori intés után>

A kisebb gyerkőcök ugyan elhuzódtak, de a nagyobb <fickók> sihederek, talán

ez a nemzetiszín vagy csak a pántlika kedvéért történt-e?

Bizonyos, hogy a csendőrök – külön alkalmi transzport az Alföldről – nem tudtak románul [Hf₁: oláhu!]; a nép viszont magyarul nem tudott: s ez érthetővé teszi a véres kifejeletet. Babylonban élünk, hol csak a puska szava világos; s szent zászlók megsértése vért kíván. A csendőröknek elvi parancsuk volt, a főispáni ambíció és erély jegyében.

„Babylonban élünk, hol csak a <fegyver> puska szava <.....>világos; s szent zászlók megsértése <fegyvert>vért kíván.”
[124 R]

bátorságukat fitogtatva,
nem tágítottak a szalagok
mellől.

Harmadszori intés után a
csendőr tüzet vezényelt.
Imrus összerezzen a lö-
vésre, s utána csak néptö-
meget látott; <s> zavaros
oláh kiáltások jutottak
fülébe melyekből persze
egy szót sem értett.

Másnap hallotta hogy e
kis jelenetnek sebesültjei
voltak, sőt állítólag két
halottja is. Bizonyos hogy
a képviselőválasztás telje-
sen váratlan <jelenettel> |:
eredménnyel:| végződött

Erdőváron: nem mintha
rendetlenség lett volna; az
oláh szavazók tökéletes
nyugalommal viselkedtek,
melyben még a legébe-
rebb szolgabírói erély sem
találhatott belekötni valót;
szoros csatarendben állva,
alkoholnak nyoma nélkül,
s imponáló hallgatagság-
gal várták <a pillanatot>
míg a sor rájuk kerül, s
pópáiktól kitanítva egy-
másután adták le szava-
zatukat a román jelöltre.

<Igy került a ..>

[580]

– Alattomos nép! – mond-
ták az erdővári urak. Tény
azonban, hogy az iszá-
kos, ripacsos, nagyszájú
oláh ügyvéd, aki máskor
legfeljebb kis töredéknyi

„az eredmény pedig: ki-
számíthatatlan jövő indu-
lása; mert”

[124 R]

Háromszori figyelmez-
tetés, s aztán háromszori
fegyverhasználat, bizo-
nyos homéroszi hármas-
sággal: így lett az elvből
váratlan gyakorlat.

Az eredmény pedig: ki-
számíthatatlan jövőndők
vészjele: azaz az első
nemzetiségi követ Erdő-
várról; mert az egész kerü-
let, a kezes faluk mind,
e „sunyi, ravasz nép”,
minden jegyzői terror s
csendőri asszisztencia da-
cára, imponáló rendben s
vészes fegyelmezettséggel
szavazott le a pápa jelölt-
jére [*]

Imre ezúttal látott először
sortűzet – amiben még
része lesz máskor is. De,

szavazatot szokott kapni,
óriási többséggel a ma-
gyar Parlamentbe.[!]"

[581.]

ismételni kell, mindezt
csak zárójel közt lehetett
itt elmondani: mert ez már
más regény. Emberélet, ha
csak rosszszagú paraszté
[Hf₁: rosszszagú oláhé]
is, mindenesetre szent
volt még azidőben: s a
kis bárány tanácstalanab-
bul állhatott, mint valaha.
Ámbár volt-e ő hivatva
ítélkezni? De másrészt:
nem élt-e a Szabad Gon-
dolat korában s országá-
ban? Amire a Csúcsok
megint csak mosolyog-
tak: mert hiszen minden
kor s minden ország az
Emberé."

Babits a Hf₁-ben az általa csillaggal jelölt helyhez a következő kom-
mentárt fűzte:

„*A szerző nem mulaszthatja el itt fölhívni a figyelmet arra,
hogy oly esetek, amilyet a szöveg is leír, mindig és mindenütt tör-
ténhetnek, hol gyarló emberek uralkodnak gyarló embereken; de
olyan helyzetet, amilyen a szegény elszakított magyaroké a Bal-
kán mai mondvacsinált államaiban: semmi emberi gyarlóság nem
védhet! Előre kellett ezt itt bocsátani, nehogy a szerző célja ferde
fénybe kerüljön addig is míg amaz Új Regény teljesen világossá
teszi.”

A kommentár a regény következő kiadásaiából kimaradt.

Az író a fogalmazványban két hely kivételével az „oláh” szót hasz-
nálja, nem a román. A képviselő-választás elején és végén azonban
„román jelölt”-ről beszél. Ezek helyett a Hf₁-ben „nemzetiségi je-
lölt”, illetve a „pópa jelöltje” áll. A bemutatott korrekcióban látható
változatok abban is különböznek, hogy az elsőben még az „oláh je-
lölt” szerepel, a másodikban, harmadikban pedig a „nemzetiségi”
jelölt látható. A Hf₃-változatban, amint az idézett szöveg is mutatja,

az oláh helyett a román áll, a „rosszszagú oláhé” kifejezés helyett a „rosszszagú paraszté”.

*

A regény végleges formájában a képviselő-választási jelenetet – amint arról már volt szó – a földrengés és a bivalykaland követi a 10. fejezet részben (míg a fogalmazványban megelőzi, két kis külön részben, a 4.-, és 5.-ben). Azt is említettük már, hogy nem került be a fogalmazványból a képviselő-választást (6. r.) követő, a 7. fejezet rész elején található szövegegység: az Imre és kollégái közötti ellentét „kisebesedése”. Ezt összefüggésbe hoztuk azzal a változással, amelyet Imre alakjának rajzában felfedezni véltünk.

Ez a változás indokolja részben azt is, hogy a fogalmazvány 7. fejezet részének témái a végleges szövegben másképp tagolódnak az egészbe. Amott Imrus és kollégái véleménykülönbségének, Imre „kitörésének” leírása után, mintegy Imre megváltozott magatartását („A levelek és az újságok érdekelni kezdték.”) indokolandó kerülnek szóba a levelek: „Otthonról írták hogy anyja gyengélkedik. Rosenberg panaszkodott: [...]” (PIM V. 581. = Hf_k 920–921.)

Az eredeti fogalmazásban Rosenberg két (a Nyugat-, illetve a zsidótémát exponáló) levele külön fejezet részbe (4., 7.), a gádorosi két levél pedig ugyanazon rész (7.) közepére és a végére kerül. Ez utóbbi, az Imrét hazahívó levél előkészíti a következő, az utolsó (8.) rész helyszín- és témaváltását: Nelli temetése Gádoroson.

A végleges szövegben az író a gádorosi leveleket választja el, s egyetlen fejezet részbe (8.) kerül az első gádorosi levél és Rosenberg két levele. A változtatás logikus és indokolt, általa motiváltabb lesz a mondandó. Arról már volt szó, hogy a Rosenberg-levelek közrefogják és témájukkal motiválják az irodalmi-szellemi és kultúrpolitikai harcokról szóló szövegegységet, illetve Imre-Babits róluk alkotott véleményét. – Ugyanitt, a Rosenberg leveleit megelőzően a gádorosi levél, s az arra elmaradt válasz, nyomatékosítja a közlést, mely szerint a „levelek idegenül érintették Imrét”.

Miért érezzük jobb megoldásnak a gádorosi levelek különválasztását, a 8. és a 11. részbe. Ezáltal a vészjóslóan hazahívó sürgöny

dramai feszültséggel telíti az utolsó fejezettrész, a 11. nyitányát. A múltbeli levélnek a szoba hozása pedig funkciót kap: a sürgöny ugyanis joggal okoz lelkifurdalást Imrusnak a korábban elmulasztott válasz miatt. A fogalmazvány korántsem ilyen drámai: egyetlen fejezetben beszéli el a korábbi és a későbbi eseményeket, megszakítva a szerelmi szál történéseivel, amelyek (Imre „más gondolatai”) a válasz elmulasztását is indokolják.

PIM V. 534. (581–583.)

Epilóg. 7.

Hf_k 921–922.

Hf

Epilóg. 11.

Hf_l 690–691.; Hf_k 638–639.

„[...] Otthonról írták hogy anyja gyengélkedik. Rosenberg panaszkodott: [...]”

Az október elseje épen beköszöntött s Imrus fölvette első fizetését.

– Vérszagra gyűl az éji vad, – mondta a rajztanár, amint a <rendházban> tanári szoba [!] találkoztak, ahova, vasárnap lévén, csak a fizetésért mentek be. Imrus alig költött Erdőváron, s fizetésének legnagyobb részét azonnal elküldte Cenci címére. Új levelet kapott, melyben értesítették a szüretéről. Sajnos, a termés nem ütött be, s a szüret is minden vidámság nélkül <foly> zajlott le, esőben. A krétajel a nagy kádon nagyon alul marad az idén. »Anyád, sajnos, nem is jöhetett ki, mert az ágyat őrzi.« Nelli csak egy sort írt a levélre: »Vigyázz magadra, édes Imruskám, azok közt a nagy hegyek közt <...> és íj szerető <a>Anyádnak.«

Imrus meghatódva azonnal írni akart; lelkifurdalást érzett hogy még a pénzesutalvány szelvényére sem írt egy meleg szót <sem>; de a szándék most is csak szándék maradt. Mit írjon? hacsak azt nem hogy Wintersberg bá-

„11.

– Vérszagra gyűl az éji vad! – mondták a tanárok elsején, egy vasárnapi nap, már csípős télben, begyűlve a sivár, fűtetlen tanári szobába, fizetésükért. Imre ilyenkor szokta írni az utalványt Cenci címére: de most nem ír. Most ez fölösleges... Imre egy sürgönyre bámul, melyet a pedellus a pénzzel együtt nyújtott át neki: ez a sürgöny még ma délből vonatra ülteti; mert Imre szabadságot kért, hogy elutazhasson, mintegy kergetve egy gyorsabb utazót. »Anyád beteg, jöjj azonnal!« – mondja a sürgöny, és Imre egy másik sor írásra gondol, amit Nelli apró finom betűivel rótt keresztbe a legutóbbi családi levélre: »Vigyázz magadra, édes Imruskám, azok közt a nagy hegyek közt, és íj szerető Anyádnak!« Csak egyetlen sor: már akkor beteg volt, az ágyban írta. És annak is már jóegynéhány hete... oh, miért nem felelt Imre a levélre? miért halogatta napról-napra? Pedig meg akarta külön írni, hogy régi

róval találkozott, aki most idekerült a kataszterhez; a fia a gimnáziumba járt, legrosszabb tanuló; a bárónét minden üzletben <különös> ismerték, mint »kleptomániást«. Imrusnak eszébe sem jutott, hogy sajátmagáról is lehetne írni; hogy anyja eleped minden sor hírért, amely róla szól.

ismerősre bukkant Erdővárott: Wintersberg báróékra; a báró most itt van a kataszternél, a fia a gimnáziumba jár, majdnem kicsapták, a bárónétól valóssággal fél az örmény boltos, mert kleptomániás. Mit nem adott volna most Imre, ha ezt a tervezett levelet megírta volna! De az Idő kérlelhetetlen, mint egy gyorsvonat, melyről nem lehet leszállni; s nem fordul soha vissza! Van azonban ugrás, amit nem érhet el sem gyorsvonat, sem idő [...]».

Imrusnak különben most más gondolatai voltak

[...itt a szerelmi történet következik...]

már más lapra tartoznak.

<Mink> Minket itt még egy sürgöny érdekel, mely Gádorosról jön, s <különösen ijesztő tartalma, mert Cenci ekként fogalmazta, melyből könnyen megérthette Imrus, hogy <<...>> ha anyját még látni kívánja, »Anyád látni kíván, jöjj azonnal!>> mely Imrust azonnal vonatra ülteti: mintegy kergetve egy gyorsabb utazót!«

8.”

*

A fogalmazványban ezen a ponton kezdődik az utolsó és igen rövid fejezetrész, a 8. A regény végleges változatában természetes módon folytatódik a cselekmény Imrus utazásával, az utazás közbeni gondolataival és a gádorosi eseményekkel. Tehát itt az utolsó rész hosszabb és gazdagabb. Alább a fogalmazvány szövegét teljes egészében, a végleges változatét csak kihagyással, a téma jelzése végett idézzük.

PIM V. 534. (583.)

Epilóg. 8.Hf_k 923.

„8.

Erdővár messzebb van Gádoroshoz,
mint Velence; s amaz „ismeretlen tar-
tomány”, ahova Nelli ment ezuttal,
közelebb mint a szomszéd szoba: mert
csak egy lépés, egy pillanat.

Hf

Epilog. 11.Hf₁ 691–695.; Hf_k 639–643.

[...] „Van azonban ugrás, amit nem
érhet el sem gyorsvonal, sem idő;
mert Erdővár messzebb Velencénél, de
ahova Nelli ment ezuttal, az közelebb,
mint a szomszéd szoba: csak egy lé-
pés, egyetlen pillanat! Nelli évekig ült
kábultan az Élet szélén, honnan most
végre lezuhant; s Imre zavartan kér-
dezte magától: mi változik meg s mit
kell siratni?

Imre hitetlen imákat morzsolt a vonat-
ban, mintha minden attól függne, hogy
anyját még életben találja: oh sohasem
gondolt igazán anyjára; nem is ismeri
őt; egy szavára, egy tekintetére nem
tud visszaemlékezni! Az ima különös
módon addig volt csak jó, míg hitet-
len volt; de mihelyt Imre őszintébben
próbált magába nézni és fölfedezte,
hogy igazában hisz valami Gondvise-
lésben: rögtön tudta azt is, hogy semmi
imádság nem segíthet – hogy evvel a
csodálatos Gondviseléssel, evvel a haj-
szálfinom Örökigazsággal ellenkeznék,
ha viszontlátná anyját.

Úgy is volt, mert mire Imre leszállott a
vonatról, Nelli már elindult az Ismeret-
lenségből a Feledés felé.

Egy nappal azután, hogy a sürgöny
elment Imrének Erdővárra, egy másik
sürgöny röpiült Sótra Döméhez. Döme
különös változáson ment át, mióta érte-
sült Nelli sikertelen látogatásáról. [...]
Hanem attól fogva egészen új modort
vett föl Erzsivel szemben: [...] Most
vége volt a fölolvadásoknak, s Gitta
minden tudománya csak gúnyra lelt.

Nelli sohasem látta már fiát földi szemmel; s Imrus csak a temetésre érkezett, épenugy mint

Döme, akit ez a gyász hír megint egészségessé tett: mert <nemcsak az öröm> öröm és gyász csodálatosan egyforma hatalmu.

S filmem utoljára még Dömét mutatja, Cencivel, ezuttal a szőlőhegy tetején, ahova a temetést követő napon kikocsiztak, mert szűrés ideje volt, s Cenci mindig talált mulaszthatatlan dolgot. Jozsónak a temetés számláit kellett elintéznie, az után szaladgált a városban; Jolánnak feje fájt, s Emma gyermeke is beteg volt; ők otthon maradtak. Imrus már visszautazott Erdővárra.

A két öreg egyedül ült a présház előtt, ama meszelt padkán; belülről a mustok bugyborgása hallatszott a nyitott pinceajtón át; a <csömöge er> présház kádjaiból a csömöge erős illata terjengett, s a rókaárok felől <a> még egy |: ottfeljtett:| kereplő szolt az őszi szélben; <amit elfeljtettek>. Az öregek vánkosokon ültek, mindketten botosan;

– Ezt nem lehet kibírn! – Gitta [...] fölutazott Pestre, s nemsokára levélben tudatta anyját, hogy férjhez megy egy kiváló bölcész-kollégájához, [...]. Tény, hogy Döme ezidőben szeszélyes betegként mérgezte az életet maga körül; de a gádorosi sürgöny vételére egyszerre lábraállt, [...].

A temetés előtti este érkezett meg, s Dodónak kellett lemenni érte az állomásra, amihez pedig Dodó nem sok kedvet érzett; buzgó kongreganista lévén szívesebben ment volna aznap a kongregációba.

– Úgyis sokszor elmaradok a tánciskola miatt, – magyarázta Imrének – mert éppen egy órába esnek. Most azonban a haláleset miatt a tánciskolába nem mehetek...

Imre kissé furcsának találta a Tánc és a Vallás e rivalítását: [...] nem jelent meg.

Jolán különös foglalkozásba merült ez estén [...]

A temetés hűvös, szeles időben folyt le, s kocsikon mentek haza. Döme és Cenci ültek egy kocsin. Ez a kocsi a két elpusztíthatatlan öreggel úgy gördült az ucca agyagos sarán, mintha fiatal halottak testein görögne.

– Ez is elment! – mondta Cenci, [...].

– Imrus is majdnem elment a nyáron!

– mondta Cenci. [...]

– Silány gézengúza! elmehetsz az unokáddal! ő vitte sirba azt a szegény anyját.

– Hallgass! haragudtál te az anyjára is eleget! [...]

– Bolond, bolond, bolond fiatalság!

[...]

Cencit nagy kendője, Dömét plédje bugyolálta; alattuk messze a város, az élők... Döme csak most tudta meg Nelli sóti látogatását; szótlanul döfködté botjával a földet.”

– Talán eztán majd megbecsüli magát! [...]

– Ugyan hallgass, Döme! te is bolond vagy! [...] – Avval az életjáradékkal is bolond voltál! Most megvolna a pénz...

– Igen, hogy lessétek! – gondolta magában Döme [...] – Milyen a termésed, Cenci? – kérdezte Döme kajánkodva: mert tudta, hogy mindent elvert a jég. És Cenci akkor a maga gondjaira gondolt, veszekedő gyerekeire, Jozsó-ra, Jolánra és a szöllőre, mely közös birtok lesz, és ki tudja, meddig lesz? a drága, kegyetlen földre, a mámortermő, verejtékivó hegy ismert formáira, mely az ő verejtékét issza s másnak termi a mámort... s melynek utait már nem sokáig mássza. És adósságára gondolt, s arra a »gézengúzra«, s a szegény Nelli másik megmaradt gyerekére, akik most a nyakába szakadtak. És mind a ketten Nellire gondoltak, és más halottaikra, régi, régi halottaikra, akik mind oly bolondok és oly kedvesek voltak, s úgy eltűntek, mint a tavalyi falevél. És mind a ketten a Halálra gondoltak, mely ittfelelte őket, ebben az ingó, rozoga kocsiban.”

A végleges változat több új résszel bővült, köztük a hazafele utazó Imrének anyjáról, illetve a Gondviselésről való gondolataival. Ott-hon idegenkedve nézi a kongreganista Dodót, akinek „a Vallás is csak életet jelentett”. A fogalmazványban nincs szó Dodóról. A *Hagyatéék* öriz azonban egy főliót (OSZK Fond III/1951/7), amelyen a *Nelli* és az *Epilog* c. fejezetek kidolgozásához különböző ötletek és útmutatók olvashatók, köztük: „Dodó félelmes az *Epilog* végén! Tánciskola”. A mű utolsó felvonásában az író felvillantja még egyszer a regény néhány fontos témáját (Imre viszonyát anyjához, a valláshoz-hithez, Dodóhoz), és seregszemlét tart a legfontosabb szereplők

felett. A fogalmazványnál jobban elmetszi a szálakat, minden lényeges szereplő sorsáról szól.

A regény befejezése mindkét változatban Cencit és Dömét mutatja: mindketten „botosan” ülnek; de a fogalmazványban a temetést követő napon a prэшház előtt, a végleges változatban a temetésről hazafelé tartva egy kocsin. Az előbbi jelenetet rövid elbeszélői közlés eleveníti meg, az utóbbi hosszabb, benne először a két öreg dialógusát halljuk, majd a gondolataikat mutatja be az elbeszélő: az elmentekről és az itt maradottakról, az elmúlásról, a termésről, a szőlőről.

A fogalmazvány befejezése zártabb és statikusabb is. Zárttá teszi a befejezés visszaívelése a regényt kezdő jelenet színhelyéhez. Statikus, mert a két öreg „messze a város, az élők” fölött ül a szőlőhegyen, a prэшház előtt; reménytelen magányukban olyanok, mint az „ottfelejtett kereplő”. A fogalmazványban arra a képre ismerünk, amely a regény egyes részeit a szőlőhegyen író Babits személyes élménye lehetett. Erről ő maga így nyilatkozik (az 1921-es és az 1927-es Kárpáti Aurél-interjúban): „Talán lehet majd valamit érezni mesém pergésében a hegyi kereplő szabad üteméből [...]”

A fogalmazvány életképszerű befejezésénél nyitottabb és súlyosabb-szimbolikusabb a végleges regény zárása. Utazás közben látjuk a „két elpusztíthatatlan öreg”-et. Észrevehetjük a párhuzamot a regénybeli két történet vége, illetve Nelli két útja között: az „erkölcsi halottként” (210) utazó szökött-bűnös asszonnyal a „kocsi robogott, mint a sors” (211) haza Gádorosra, anyjához, akihez menni „menni, mint a Sorshoz” (165); s a „Sötét Szobá”-ban évekig vezeklő Nelli a regény végén „lezuhant” az „Élet szélé”-ről, s temetése után az utolsó jelenetben a „Halál” ittfelelte két öreget látjuk „az ingó, rozoga kocsi-ban”, a Cenci kocsijában, a „Sors” kocsijában. – A magyar és világ-irodalmi alkotásokra is rájátszó jelképes értelmű „ingó, rozoga kocsi” – végképp más dimenzióba emeli a jelenetet és a regény egészét.

*

A Hf utolsó két fejezetének a végleges változatát és annak 43 oldalnyi előfogalmazványát összehasonlítva többféle változást figyelhettünk meg. Megváltozott az egész struktúrája, az egyes jelenetek

sorrendje. Az igen vázlatos fogalmazványhoz képest gyakran bővebb lett egy-egy témának vagy jelenetnek a kibontása, másutt ellenkezőleg, tömörített az író. Elmaradtak témák, illetve bekerültek új témák és motívumok. Változott a szerelmi szál története. A motívumhálózat továbbszövésével, kiegészítésével mélyítette az író a regény jelentésstruktúráját.

Mind a fogalmazvány, mind a végleges szöveg az új, az újjászületett Imréről beszél, aki eltávolodott már a lázadó világnézettől, a szocializmustól, az anarchizmustól. De a végső változat sokkal alaposabban, árnyaltabban, több oldalról mutatja Imre „morális újjászületése”-nek folyamatát. Vissza kellett találnia Gádoroshoz, de túl is kellett lépnie Gádoros világán. A csúcsok magasába emelt Imre mindkét világgal gazdagodva s egyúttal mindkettőt meghaladva – a küldetési ember hivatástudatával és pedagógiai eroszával – képvisel valamit, ami sajátos harmóniája hagyománynak és modernségnek, munkának és ideáknak-vágyaknak, magyarságnak és európaiságnak, hitnek és kételynek, értelemnek és érzelemnek, s mindenekfölött: erkölcsnek.

Tanulságos volt az összehasonlítás, mert úgy érezzük, megerősítette e kötet első tanulmányában kifejtett regényértelmezési koncepciókat: többek között Imrus erkölcsi „újjászületés”-éről, küldetési szerepéről; az *Epilog*-beli szerelem-, „sugár” motívumok metafizikai jelképes értelméről; arról, hogy a regénynek a társadalmi-szociológiai jelentésrétegen túl mélyebb dimenziója is van.

*

Ha magunk nem tudtunk is a szövegek egymás mellé rendezésével, e „szövegsalátával” vagy „szövegkollázssal”²⁶⁴ sokat hozzátenni a mű értelmezéséhez, mégis úgy gondoljuk, hogy valamivel hozzájárultunk egy olyan kutatáshoz, amely a hat éven át gyötrelmes munkával készült *Halálffiai* „végső”-nek mondott szövegét keletkezési folyamatában, köztes állapotainak összefüggésében interpretál(hat)ja.

²⁶⁴ Tóth Réka: Az írás mint szöveg, a szöveg mint írás. *Helikon* 1998/4. 564.

SZAKIRODALMI RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- BM-Hf 1981 Babits Mihály: *Halálfiái. A regény első változata. Megjelent a Pesti Naplóban 66 folytatásban.* Szerk., szöveggond. Téglás János, az utószót írta Gál István és Téglás János. Bp., Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola, 1981.
- BM-Hf 1984 Babits Mihály: *Halálfiái.* Szerk., jegyz. Belia György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.
- BM-Hf 2006 Babits Mihály: *Halálfiái.* 1–2. S. a. r. Szántó Gábor András–Némediné Kiss Adrienn–T. Somogyi Magda. Bp., Argumentum Kiadó, 2006.
- BM-It 1979 Babits Mihály: *Az európai irodalom története.* S. a. r. Belia György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.
- BM-Itt 1997 Babits Mihály: „*Itt a halk és komoly beszéd ideje.*” *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások.* Szerk., vál., szöveggond., jegyz. Téglás János. Celldömölk, Pazu–Westermann, 1997.
- BML 1890–1906 *Babits Mihály levelezése 1890–1906.* S. a. r. Zsoldos Sándor. Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998.
- BM-Tan 1978 Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. S. a. r. Belia György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.
- BSzáz 1983 *Babits Mihály száz esztendeje. Kritikák, portrék.* Szerk. Pók Lajos. Bp., Gondolat, 1983.
- BSZL 1979 *Babits–Szilasi levelezés.* S. a. r. Kelevéz Ágnes. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, é. n. [1979.]
- CSÁNYI 1990 CSÁNYI László: *Babits átváltozásai.* Bp., Akadémiai Könyvkiadó, 1990.

- DANTE 1945 DANTE, Alighieri: *Isteni színjáték*. Ford. Babits Mihály. Bp., Révai, 1945.
- FRIED 1987 FRIED István: Jegyzetek a Halálffiai című regényhez. *Dunatáj* 1987/1., 45–55.
- GOETHE 1964 GOETHE, J. W.: *Faust*. Ford. Jékely Zoltán–Kálnoky László. Bp., Európa Kiadó, 1964.
- Jelképtár 1999 *Jelképtár*. [írták]: Hoppál Mihály et al. Bp., Helikon Kiadó, 1999.
- Mit. encikl. 1988 *Mitológiai enciklopédia*. I–II. Főszerk. Sz. A. Tokarev. A magyar kiadás szerkesztője Hoppál Mihály. Bp., Gondolat, 1988.
- NÉMEDINÉ 1990 NÉMEDINÉ KISS Adrien: *A magyar „ördögregény”*. Babits Mihály: *Halálffiai*. Bölcsészdoktori értekezés. ELTE BTK, 1990. Kézirat.
- RÁBA 1983 RÁBA György: *Babits Mihály*. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1983.
- RÓNAY 1982 RÓNAY László: *Szabálytalan arcképek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.
- SÍPOS 1979 SÍPOS Lajos: Adatok a Halálffiai geneziséhez. *Literatura* 1979/1., 54–72.
- SÍPOS 1999 „*Engem nem látott senki még*”. Babits olvasókönyv. I–II. Vál., szerk., utószó és jegyz. Sipos Lajos. Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1999.
- SÍPOS 2003 SÍPOS Lajos: *Babits Mihály*. Bp., Elektra Kiadóház, 2003.
- SÖTÉR 1983 SÖTÉR István: Babits Mihály, a regényíró. *Új Írás* 1983/11., 35–43.
- SZEKFÜ 1935 SZEKFÜ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ady Endre összes prózai művei.* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955–1968.
- AGAPKINA, Tatjana: *Les balançoires slaves: du rite au jeu et au divertissement urbain.* (www.recherches_slaves.paris4.sorbonne.fr/Cahier1/Agapkina.htm-49k-)
- A keresztény művészet lexikona.* Szerk. Jutta Seiber, a Herder Verlag lexikonszerkesztőségének közreműködésével. Ford. Harmathné Szilágyi Anikó. Bp., Corvina, 1986.
- ALSZEGHY Zsolt: Összefoglaló könyvszemle. Jelentősebb szépirodalmi alkotások. *Irodalomtörténet* 1927/5–6., 218–232.
- Apokrifek.* Szerk. Vanyó László, Bp., Szent István Társulat, 1988. (*Ókeresztény írók*, 2.)
- Babits-emlékkönyv.* Szerk. Illyés Gyula, Bp., Nyugat, 1941.
- BABITS Mihály: *Az európai irodalom története.* S. a. r. Belia György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.
- BABITS Mihály: Az írástudók árulása. In uő: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. S. a. r. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 2/207–234.
- BABITS Mihály: Ágoston. In uő: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. S. a. r. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 1/472–498.
- BABITS Mihály: Dante élete. In: DANTE: *Isteni színjáték.* Ford. Babits Mihály. Bp., Révai Kiadó, 1945. 9–67.
- BABITS Mihály: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. köt. S. a. r. Belia György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.
- BABITS Mihály: *Halálfiái. A regény első változata. Megjelent a Pesti Naplóban 66 folytatásban.* Szerk., szöveggond. Téglás János. Bp., Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola, 1981.
- BABITS Mihály: *Halálfiái.* 1–2. S. a. r. Szántó Gábor András–Némédiné Kiss Adrien–T. Somogyi Magda. Bp., Argumentum Kiadó, 2006.

- BABITS Mihály: „*Itt a halk és komoly beszéd ideje.*” *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások.* Szerk., vál., szöveggond., jegyz. Téglás János. Celldömölk, Pauz–Westermann, 1997.
- Babits Mihály levelezése 1890–1906.* S. a. r. Zsoldos Sándor. Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998.
- BABITS Mihály: Magyar költő kilencszáztizenkilencben. Vita és valóság. In uő: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. S. a. r. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 1/646–666.
- Babits Mihály száz esztendeje. Kritikák, portrék.* Szerk. Pók Lajos. Bp., Gondolat, 1983.
- BABITS Mihály: Tanulmányok Pascalról. In uő: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. S. a. r. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 1/133–135.
- BABITS Mihály: Új klasszicizmus felé. In uő: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. S. a. r. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 2/137–140.
- Babits–Szilasi levelezés.* S. a. r. Kelevéz Ágnes. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, [1979.]
- BALASSA Péter: Az ördögregény két huszadik századi változata. *A Doktor Faustus és A Mester és Margarita. Medvetánc* 1988/1., 35–47.
- BALÁZS Béla: *Halálesztétika.* Papirusz Book, é. n., 15–53.
- BARÓTI Dezső: Az Értől az Óceánig (A vizek motívumhálózata Ady költészetében). In: *Tegnapok és holnapok árján. Tanulmányok Adyról.* Szerk. Láng József. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, Bp., 1977. 107–137.
- BÉKÉS István: *Napjaink szállóigéi.* Bp., Gondolat, 1977.
- BERNÁTH István, B.: Szekfű Gyula „Három nemzedék”-e. *Történelmi Szemle* 1985/2., 319–333.
- BODNÁR György: Babits Mihály korrajzregényei avagy küzdelmek az epikával. *ItK* 1997/3–4., 292–299.
- CSÁNYI László: Babits valósága. A Halálfiái: önarckép és korrajz. In uő: *Babits átváltozásai.* Bp., Akadémiai Könyvkiadó, 1990. 157–181.
- CSÁNYI László: Szekszárd a századfordulón. In uő: *Babits átváltozásai.* Bp., Akadémiai Könyvkiadó, 1990. 12–39.

- DANTE Alighieri: *Isteni színjáték*. Ford. Babits Mihály. Bp., Révai, 1945.
- DIENES Valéria: Dante komédiája. *Huszedik Század* 1913/1.
- DIÓSZEGHY Miklós: Babits Mihály regényt ír a középosztály pusztulásáról, amelynek regenerálódása – szerinte csak liberális szellemenben történhetik. *Magyar Hirlap* 1926. aug. 3., 7.
- DOBOS László: *Hólepedő*. Bratislava, Madách Könyv- és Lapkiadó, 1979.
- „*Engem nem látott senki még*”. *Babits olvasókönyv*. 1–2. Vál., szerk., utószó és jegyz. Sipos Lajos. Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1999.
- FARKAS Gyula: A magyar társadalom Babits regényében. *Magyar Szemle* 1927. okt., 211–213.
- FARKAS Zoltán: Halálfiái. Babits Mihály regénye. *Magyar Újság* 1927. június 5., 14.
- FEJÉR Ádám: Lev Tolsztoj és a nagyregény poétikája. *Literatura* 1986/3–4., 437–460.
- FEJTŐ Ferenc: *Heine*. Bp., Múlt és Jövő Kiadó, 1998.
- FÖLDI Mihály: Babits Mihály regénye. *Nyugat* 1927/10., 771–787.
- FRIED István: Jegyzetek a Halálfiái című regényhez. *Dunatáj* 1987/1., 45–55.
- FÜLÖP László: A lírikus nagyregénye (Adalékok a *Halálfiái* elemzéséhez). *Alföld* 1983/11., 42–59.
- GOETHE, J. W.: *Faust*. Ford. Jékely Zoltán–Kálnoky László. Bp., Európa Kiadó, 1964.
- HALÁSZ Gábor: A regényíró. In: *Babits-émlékkönyv*. Szerk. Illyés Gyula. Bp., Nyugat, 1941. 16–21.
- HALÁSZ Gábor: A regényíró. Babits Mihályról. In uő: *Válogatott írásai*. Bp., Magvető Kiadó, 1977. 701–710.
- HALÁSZ Gábor: Nemzedékproblémák. *Nyugat* 1933/9., 522–524.
- IGNOTUS Pál: Babics [!] Mihály a Halálfiairól. *Literatura* 1927/6., 197–198.
- Jelképtár*. [Írták]: Hoppál Mihály et al. Bp., Helikon Kiadó, 1999.
- KÁRPÁTI Aurél: Babits Mihály. *Pesti Napló* 1921. szept. 25., 3–4.

- [KÁRPÁTI Aurél]: Halálfbai. Babits Mihály új regénye. *Magyarország* 1927. ápr. 29., 10.
- KIRÁLY István: *Ady Endre*. 1–2. Bp., Magvető Kiadó, 1970.
- KISS Ernő: Halálfbai. Babits Mihály regénye. *Pásztortűz* 1927. aug. 28., 407–408.
- KISS Gy. Csaba: A családtörténet értelme (Babits Mihály: *Halálfbai* – Maria Dąbrowska: *Éjjelek és nappalok*). *ItK* 1985/3., 342–351.
- KISS Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979.
- Klasszikus orosz költők*. Vál. E. Fehér Pál–Lator László. Jegyz. Elbert János. Bp., Európa Kiadó, 1966.
- KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil: Küzdelem az epikával. Széljegyzetek a Halálfbairól. In: *Babits Mihály száz esztendeje. Kritikák, portrék*. Szerk. Pók Lajos. Bp., Gondolat, 1983. 328–340.
- KRÚDY Gyula: A bölcssek bora. *Magyarország* 1921/249., 7.
- LÁNG József: Adalékok a „Hatholdas rózsakert” keletkezéséhez és Babits bajai tartózkodásához. *ItK* 1960/5., 574–577.
- LOTMAN, J. M.: A ház *A Mester és Margaritában*. *Kultúra és Közösség* 1988/1., 71–78.
- LOTMAN, J. M.: A földrajzi tér fogalma az orosz középkori szövegekben. In uő: *Szöveg, modell, típus*. Ford. Bánlaci Viktor et al. Bp., Gondolat Kiadó, 1973. 344–353.
- Mitológiai enciklopédia*. I–II. Főszerk. Sz. A. Tokarev. A magyar kiadás szerkesztője Hoppál Mihály. Bp., Gondolat, 1988.
- MANN, Thomas: *Doktor Faustus*. Ford. Szöllősy Klára. Magyar Helikon Kiadó, 1969.
- NÉMEDINÉ KISS Adrien: *A magyar „ördögregény”*. Babits Mihály: *Halálfbai*. Bölcsészdoktori értekezés, ELTE BTK, 1990. Kézirat.
- NÉMEDINÉ KISS Adrien: Az önvizsgálattól az újjászületésig (Motívumok Babits Mihály *Halálfbai* című regényében). *Irodalomtörténet* 1992/3., 524–545.
- NÉMEDINÉ KISS Adrien: Babits Mihály dantei igényű vállalkozása: a Halálfbai. *Dunatáj* 1992/4., 37–49.
- NEMES Livia: Lélektani ábrázolás Babits regényeiben. In uő: *Alkotó és alkotás*. Bp., T-Twins Kiadó, 1994. 36–70.

- NÉMETH G. Béla: A látszat-lét világa – s a kitörés kísérlete. *Új Írás* 1985/6., 60–69.
- NÉMETH G. Béla: Világkép és irodalomfölfogás Babits irodalomtörténetében. *Új Írás* 1983/11., 15–27. In uő: *Századutóról-századelőről. Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1985. 237–264.
- Ókori lexikon*. Szerk. Pecz Vilmos. 1–4. Reprint kiadás. Bp., Könyvért, 1984–1985.
- POSZLER György: Test és lélek – moralitás három felvonásban. Szélgjegyzetek Babits beszélgetőfüzeteihez. *Irodalomtörténet* 1984/3., 541–542.
- RÁBA György: *Babits Mihály*. Bp., Gondolat Kiadó, 1983.
- RÉDEY Tivadar: Babits Mihály: Halálfiái. *Napkelet* 1927/7., 650–654.
- RÓNAY György: Babits hite. In uő: *Hit és humanizmus*. Bp., Ecclesia, é. n. 397–422.
- RÓNAY László: Babits Mihály regénye, a *Halálfiái*. *Új Írás* 1980/1., 18–32.
- RÓNAY László: Két korszak határán. A *Halálfiái*. In uő: *Szabálytalan arcképek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. 61–89.
- SCHÖPFLIN Aladár: Babits Mihály: A halál fia [!]. *Könyvbarátok Lapja* 1927. okt.-dec., 64–67.
- SIPOS Lajos: Az író és regénye. *A Halálfiáiról. Irodalomtörténet* 1976/2., 318–329.
- SIPOS Lajos: Adatok a *Halálfiái* geneziséhez. *Literatura* 1979/1., 54–72.
- SIPOS Lajos: *Babits Mihály*. Bp., Elektra Kiadóház, 2003.
- SÓTÉR István: Babits Mihály, a regényíró. *Új Írás* 1983/11., 35–43.
- SZABÓ Dezső: *Kritikai Füzetek. I. Filozopter az irodalomban. – Babits Mihály: Halálfiái. Regény*. Kiadja Boór Bálint, 1929. szept., 25.
- SZABÓ Lőrinc: Séta idegenben. „Lihegő erdők” – „Halálfiái”. *Pandora* 1927. máj. 21., 233–245. In uő: *Könyvek és emberek az életemben*. Bp., Magvető Kiadó, 1984. 367–380.
- SZÁNTÓ Gábor András: *Adatok a Halálfiái szimbolikájához*. Kézirat. Elhangzott az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Tanszék Babits Kutatócsoportjának konferenciáján, 2003. dec. 8-án.

- SZÁNTÓ Gábor András: *Miért Halálfiái? (Adalékok egy Babits-regény szimbolikájához)*. Kézirat. Elhangzott az MTA szervezésében, 2006. nov. 10-én tartott Babits-konferencián.
- SZEKFÜ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935.
- THOMSON, G.: *Aischylos és Athén*. Ford. V. Meller Ágnes. Bp., Gondolat Kiadó, 1958.
- TÓTH Aladár: Új magyar szellem és a Halálfiái. Jegyzetek Ignóus »Jegyzetek Babits új regényéhez« cikkéről. *Nyugat* 1927/20., 542–550.
- TÓTH Réka: Az írás mint szöveg, a szöveg mint írás. *Helikon* 1998/4., 553–569.
- Világirodalmi lexikon*. VIII. Főszerk. Király István. Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.
- WALKÓ György: *Faust és Mefisztó*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1982.
- ZAPF Dezső: *A századforduló magyar társadalmának problémája Babits Mihály „Halálfiái” c. regényében*. Prágai Magyar Akadémikusok Köre Évkönyve, Kassa, 1931., 221–237.
- [--]: Babits Mihály a költő regényíró. *Literatura* 1927. máj. 5., 163–164.

MELLÉKLET

A *Nelli*, 12. rész fogalmazványának „olvasói” szövege a kritikai kiadásban található (Hf_k 885–891.; 892–893.) szinoptikus szövegváltozat alapján. A kézirat egyik része (553–558. o.) az OSzK-ban, a másik része (559–560. o.) a Petőfi Irodalmi Múzeumban található. A két szöveg találkozási helyét sorkihagyással jeleztük.

„12.

Ilyen stádiumban voltak a dolgok – s már valaminek csakugyan történni kellett – mikor Imrus hirtelen előkerült; és pedig Rosenberg révén, aki valóságos lelkiismereti konfliktusba jutott ezáltal. Imrus ugyanis úgy állított be hozzá egy reggel, gyűrötten s szakállasan, égő szemekkel és csapzott hajjal, egészen elvadulva az emberektől, mint egy kisértet, akinek vissza kell menni kakasszóra; s egészen barátja titoktartására bizta magát. Imrus csupán „egy szóra” jelent meg még egyszer az élők között: egy levelet akart átadni Rosenbergnek, egy önvallomást; azaz inkább tanácsot akart tőle kérni egy ügyben, mely nem csupán a saját ügye volt.

– Én legszívesebben eltűnnék a világból – mondta, – de van valaki, aki miattam jutott bajba, s ártatlanul szenved az én bűnömért: őt nem szabad cserbenhagynom! – Imrus gesztusa hősi és nemes volt: mert valóban nem törődött ő már önmagával!

– Dehát hova akar menni? – kérdezte Rosenberg, kézen ragadva barátját, akit még mindig magázott.

– Óh, vissza az erdőbe! akárhova! – kiáltott Imrus, egy gúnyos arcrángás pózával, s borzas haja közt egy tavalyi fűszál, amit csak most vett észre Rosenberg, csakugyan azt látszott elárulni, hogy az éjszakát valami erdőben tölthette, a remeték ágyán, mely még mindig nem a legrosszabb ágy.

Mondják, a Természetnél nincs külön vigasztaló, s a fák és fü-

vek társasága bizonnyal sokkal kevésbé feszélyező az emberekénél. Óh ha egymással is oly önfeledett intimségben tudnánk élni, mint fákkal és füvekkel, s akár még a messze felhőkkel és csillagokkal is! levetve a nyűgöző tudatot, átengedve magunkat az erők titkos áramlásának, s egymásba ömölve, kicserélve lényünket, ezermérföldes távolságokból is! Imrus egyenest az Utca Lányának karjaiból menekült a fák és felhők varázsába; az idegen ágyból, hol egy éjszakán át ölelte a Megvetett Lényt, szorosabb testi együttlétben mint anyát, testvért, barátot vagy szeretőt ölelt valaha. Minden hiába, mert Szónya idegen maradt, sőt gyanakvó és visszautasító; úgy hogy Imrusnak azok a lányok jutottak eszébe akikkel egyszer a vonaton találkozott; Imrus lassankint visszarestellte a szavait, s a várt evangéliumi lélekömlés szenzációja helyett valami különös feszélyezettség érzése szállt rá: távolibb világot tartott karjaiban, mint ha csillagokat és felhőket szorítana. E síma bőr, e csiklandós bozótok, végső határ voltak; s Imrus már e határfelületeket is mind feszélyezettebben simogatta, s úgy tartotta combját az alvó nő tüzelő combjai közt, mintha bilincsek között tartaná. A lány horkolt és bután szunnyadt, mint egy hamar elvégzett munka után, örülve e megnyert éjszakának; de Imrus reggelig sem hunyta be a szemét, s igen kényelmetlen helyzetében iparkodott mozdulatlan maradni; mert valahányszor mozdulatot tett, hogy zsidbadt karját vagy lábát kiszabadítsa, a nő rémült sikoltással rezzent föl...

– Csak nem félsz tőlem? – kérdé Imrus.

– Ne haragudj kicsikém, de az ember sohse tudhatja... – felelt a szegény lány, s arcán ült sorsának és helyzetének rettenetes kiszolgáltatottsága, a szenzációs és véres ujsághírek s ijesztő elbeszélések hatása amiket társnőitől hallott. Imrus lassanként rájött, hogy viselkedésének különössége, egész lényének földultsága megrémítette a szerencsétlen teremtet, aki álmában is nyögött és rémeket látott. Imrus nem messze volt hogy maga is rémeket lásson ez idegen, nyomorult és ellenszenves éjben: az ő réme saját maga volt, mint kéjgyilkos, vértől csepegő kezekkel; valaki aki már tul van minden s egy utolsó örület fogja el: mert ő már mindent megtehet! Talán egy mód van, megismernünk egymás végső ízét, behatolva a Bőr és Bozótok utolsó határai alá: rettenetes még gondolatnak is! Imrus

egyszerre Gyula szavait vélte hallani: mindnyájunkban megvannak a legvadabb ösztönök... csak alkalom kell!

Imrus borzadt, s mivel ottkűnn már világosulni kezdett, kibontotta magát a bilincses ölelésből, pénzt vetett a kéjek ijedt kis cselédjének, s kirohant az utcára. Az üzletek még zárva, a kávéházakban söpörtek, a villamosok most kezdték utjukat; Imrus vágtatott gondolat nélkül a hídon keresztül, a friss reggeli szellőben, s egy félóra mulva messze járt a budai hegyek közt. Micsoda balzsamokat rejtett számára a Teljes Szabadság Birodalma, melynek madarak, bogarak, fák és fűvek a polgárai, s mindazon Elevenek, kik a Felhőfüggönyös Palotában laknak? Kegyetlenség, vadság és fájdalom nem hiányzik itt sem s bizonytalansággal igaz hogy még a nagyobb ág is megöli a kisebbet, ha nagyon közel van. De mindez küzdés, cél, haszon és szépség – legalább annak látszott Imrus előtt – nem tudatos bűn, oktan szenvedés s fájó idegenség, mint az embereknél. Imrus dühösen és szimbolikusan tiporta sárba a papirrongyokat és cigaretta-csutkákat, melyek az emberek világából idetévedtek, s csucsokat keresett, ahonnan e bolond világot lenézni, sőt leköpní lehet. Természetrájonás és embergyűlölet azonban szintén csak irodalom, még pedig nem is valami nagyon újkeletű; s e budai csucsook sem alpesek; s még ha azok volnának is! Összeolvadni a Természettel: magasztos pillanat; de minő szerelem s mily összeolvadás emelhet csucsookra pillanatokon túl? s minő csucsook azok, melyeken hosszabban ülhetsz unalom nélkül? Imrus gyerekes pózzal ült volna a csucsra, játszva a maórit, ki halála előtt fölhág a vad ég közelébe: de ez a maóri még csupa élet volt, s noha tudat szerint mind közelebb a Végzet fekete kapuihoz, érzésében már eltávolodva a vad sötétség első hangulatától; mely ugysem állja soká e szabad és balzsamos hegyi ájert. Az ifju maóri, tudata alatt, csupa éhség és szomjuság volt: szószerint, de átvitt értelemben is hisz még a siralomházban is gondoskodnak a halálraitélt mulattatásáról, s fiatalok órája lassan jár.

A testi éhségen egyelőre még könnyű volt segíteni: „bagolyvárak” és „kutyavillák” már megnyitván korai kapuikat a különö barangoló örömére; ki zíviesen maradt volna e hegyek között, talán meg is szállva végső garasain valamely nyaralókat váró s még üres csárdában, hacsak pár könyv lett volna zsebében, valami Vergilius,

kinek kalauzolásával az Élet és Halál problémái felé szállhasson: mert az ifju maóri szellemi csucokra is vágyott, végső magasságul! Nem szívesen beszéljük el ami most következik: mert melyik írónak volna kedve hősét ily nevetségesen leszállítani a Tragédia magaslatairól? de nevetségesek az Élet rugói, s néha épen a legnevetségesebb hozza a megoldást. Imrus nem tragikus hősként, hanem megmosolyognivaló könyvmolyként viselkedett, mikor, kétségbeesett magányának pátoszából leszaladt a városba – olvasnivalóért! de bajos volna eltitkolni hogy ezt tette, noha Imrus nem született könyvmolynak: neki a könyv is élet volt, a sívár élet sokszorozója, akár még az utolsó órában is! Imrus a könyvárusok boltjait akarta fölkeresni; de pénze már nagyon fogytán volt, mint a levegő ha fogyni kezd az elevenen-eltemetett körül; noha ezt a levegőt is lopottnak érezte. Imrus, maga se tudta, hogyan, egyszerre csak ott állt az üllői-uti ház előtt, melyben lakott s lélekzetszakadva rohant föl a lépcsőn, mintha félne hogy meggondolja magát. Holott igazán nem kockáztatott semmit; mert vasárnap volt és már délután, amikor szállásadói közül senkisem szokott otthon lenni, s a cselédnek is kimenője van.

Imrusnak még zsebében volt a kulcs; a konyhában megcsapta a kialudt tűzhely s a mosogatás különös szaga; az egész lakásnak valami savanyu illata, melytől már elszokott. A szoba oly szűk volt: Imrus csodálkozott, hogy tudott itt élni! az ágy megvetve várt, talán még azon estétől. Imrus sebtében kapott föl néhány könyvet, mint egy tolvaj; sajnálkozva nézett a többire, s már futott volna, ha pár levélfélét nem pillant meg az asztalon, odakészítve azon esetre, ha tán visszatérne. Az egyik egy cédula volt, melyben értesítették hogy Schapringer kerestette a bankszolgával; a másik egy negyedbevágott ívpapír Jozsó irásával, hogy keresse föl őt azonnal; ezek égettek, mint a rossz lelkiismeret; a harmadikat, mely bezárt boríték volt, föl se bontotta Imrus, csak zsebrevágta, s futott vissza a hegyek közé!

Ki írhat őneki levelet? S mit érdeklik őt még a levelek? Nincs-e ő egyedül az egész világon: idegen mindenkihez, még az anyjához is? Jozsó keresheti, csak keresse! Sírjanak egy kicsit, s nyugodjanak bele, a maguk kis polgári eszével, hogy rossz fiu volt, s megérdelme sorsát. Imrus nem akart tudni az emberekről: semmi köze sem

volt senkihez a világon. De egy ismeretlen írásu levél magától nyílik föl a címzett kezeiben, ha az oly fiatal, mint Imrus. A levél kinyílt, elindítva a megoldás lavináját: melyhez így megint Gyula görgette meg az első követ, mert a levél Gyulától jött.

Gyula ezuttal a fölháborodott apa tónusán irt: mert nem volt-e joga fölháborodni az ellen, aki „leánya szerencsétlenségének okozója” lett? Az ártatlan lény, kiről Rosenberg előtt beszélt Imrus, s aki „miatta jutott bajba”: Noémi volt. Bizonyos hogy Noémi Imrus miatt elvesztette állását, s ekként „bajba jutott”: noha még kérdés, nem volt-e itt csak ürügy az Imrus esete? s az is kérdés, nem kapott-e Noémi e veszteséért gazdagabb kárpótlást a Széplányok Sorsától? Erről külön történet szól, mely a Schapringer-család krónikájában is olvasható. Mindenestre, lányok ha férfiak miatt bajbajutnak: mást jelent a közönséges nyelvhasználatban; noha Gyula nem riadt vissza a közhasználat szerinti értelmezéstől sem, mikor „aljas csábítóknak” nevezte Imrust. Gyula ezt minden alap nélkül tette: mert ő semmit sem tudott Imrus és Noémi barátságáról; másrészt úgy látszik, elfelejtette amit nagyon is jól tudott: mert volt Noéminak Imrusnál gazdagabb barátja is.

„Tisztelt Uram!” – így szólt a levél, mert ez a Cim még a leg-aljasabb csábítókat is megilleti – „ha nem akarja, hogy megvetésem teljével sujtsam önt, tegye jóvá hibáját, melyet a szerencsétlen leány iránt elkövetett! Itt áll elhagyatva, kereset nélkül, támasz nélkül, azt merném mondani: egy falat kenyér nélkül! Önnek kötelessége segíteni rajta. Mindent tudok, s nem titok előttem hogy Ön mit köszönhet neki. Ön nem kockáztatott semmit. Gazdag rokonsága bizonynyal mindent eligazít. De az én leányom egész exisztenciáját kockáztatta. Tudni fogod kötelességedet, Kedves fiam! Engem megtalálsz csütörtökön délután négy órakor az Abbazia-kávéházban; lakásomon ne keress, mert bizonyos okok távoltartanak. Elvárlak, fiam, s bízom hogy nem hiába: az én drága Miskám fia nem lehet aljas és lelkiismeretlen.

A rivederci

Sóvölgyi Hintáss Gyula.

U. i. Pénzt hozz magaddal, amennyit tudsz! N. B. Utolsó találkozásunkkor elhangzott öngyalázó beszédeimet tekintsd tárgyaltanok-

nak. Zaklatott idegeim izgalmai beszéltek belőlem. A nekem átadott 1600 azaz egyezerhatszáz koronát ne féltsed! Pénzbeli kötelezettségimről nem szoktam megfélekezni. Kárt senki sem fog szenvedni miattam hogy az utolsó fillérig meg ne térítsem; s ugyanezt nyugodtan várom el tőled is!”

A Faust husvétii harangja bizonyval tisztább csengésű volt ennél a levélnél; dehát sokféle harangszó van. Ürügy vagy akadály: Imrus kezében reszketett a kacsaringós írás. A csütörtöki dátum letelt már; s az idő múlását a pénz fogyása mérte: rettenetes naptár! Imrus az utolsó laphoz ért: azaz az utolsó naphoz! Imrus már a szabadban töltötte az éjet, legujabb szerelme karjaiban, akinek teste egykissé hideg volt, kivált reggel felé. Imrus ruhája csupa harmat lett, s hajában tapadtak a különös szerető hajszálai, az avar füvei. Imrus nem gondolt fésűre s kefére. Különös éjszaka volt ez, nemkevésbé izgatott, mint ama Megvetett Lény ágya. A hold lesett, s a bokrok zörögtek: mintha csendörök piszkálnák, szuronnal. A hold volt a csendőr, felhőcsákkal és sugárszuronnal. Imrus vacuus viator volt; szegénylegény. Imrus nem volt gyáva; élt amíg lehetett; de most már történni kellett valaminek. Imrus már nem olvasott; vagy csak a Sortes Vergilianae módjára, találomra egy-egy mondatot; jóslat gyanánt. Különös jóslatok jöttek ki. Valaminek történni kellett. De előbb –

Előbb a lovagias kötelesség!

Pénze nincs, dehát nagyobb dologról van itt szó mint pénzről! s nem is pénzzel kell Noémin segíteni. Elő kell lépni, szólni – de mit? Mindent magára vállalni – de hogyan? A rendőrségre menni, vagy Schapringerhez! A halál kapuit becsukták. Vagy csak levelet írni, üzenetet hagyni, tanukkal... Óh, egy barátot, egyetlen embert, aki megért, aki tanácsot ad! Imrus a lovagi férfi álarcában reszkető kisgyermek volt, aki talán főképp magát akarta megmenteni, akármilyen husvétii harang kötelébe fogózva, de még szomjasabban egy kézbe, egy baráti kézbe! A fák, a felhők hallgattak, az egész sívár reggel hallgatott, a borus Természet hallgatott. Imrus szemrehányó-

lag nézett vissza a tájra, mintahogy egy elhagyott barát után nézünk, akiben csalódtunk; holott talán maga volt a hibás, mert nem értette e Nagy

Barát nyelvét. A föld, az anyaföld, nagyapáinak még intimje s otthona, Imrushoz már közömbös volt, és idegen.

– Ostoba érzelgés minden természetromantika! – mondta később, amint beért Rosenberghez. – Nekem ugyan „beszélhetnek a rügyek”! Azt mondják, a szabadban nem lehet unatkozni vagy szomorkodni. – (Imrus Jozsót idézte, gúnyosan mert ő szokta ezt mondani, a szőlőlőről.) – Csak próbálná egyszer átélni amit én átéltem ezekben a napokban, a kegyes Természet bimbózó ölen! Inkább a Baudelaire kövadona! Inkább a halál!

S itt merjük megkockáztatni a föltevést, hogy Imrus e ponton még, minden kétségbeesése és magaeldobása ellenére nagyon távol volt a végsőtől: noha csapzott külseje egy öngyilkosjelölté lehetett volna. Sőt lovagias járata új erőt adott neki: mert fölemelte önmaga szemében. Nem a szerencsétlenség sujt le bennünket. Öngyilkosok a szegényben leszünk, az önmegvetésben. Imrus nem érzett szegényt, legalább nem a judaikus megértés és jóakarát előtt. Sőt büszke volt kissé katasztrófájára, épügy mint a hajában hordott fűszálakra, s heves szakállára, mely egy ifju prófétához tette hasonlóvá.

Rosenberg azonban megtellett baráti száналommal, hogy szinte kicsordult.

– Nem éhes? – kérdezte, mert Imrus bevallotta hogy két nap óta alig evett.

– Éhség? Mit törődöm én már az éhséggel! – Imrus nem akart elfogadni semmit, noha Rosenberg valami mákostésztával kínálta; amilyen ünnepre készül a zsidóknál. Imrus büszke volt hajthatatlanságára is: hogy nem alkuszik a sorssal, s nem fordul családja kegyéhez.

– De ha mindent elintéznek, – kapacitálta Rosenberg.

– Annál kevésbbé! – Jozsó neve ideges remegésbe hozta Imrust, s noha alig állt lábán a fáradságtól [!], lázadva utasította vissza e lealázó menekülést.

Ez a lázadás volt igazi menekülése, a végső önmegvetés elől.

13.

S e ponton be kell vallanunk hogy Rosenberg a legrosszabbat tette Imrussal amit csak [...]”

E kötet tanulmányainak megszületését a *Halálfi* kritikai kiadásának előkészítése során szerzett tapasztalatok tették lehetővé.

Az első tanulmány a mű motívumainak elemzését, a hagyományostól eltérő értelmezését kísérli meg, és a *Halálfi*ről mint a „magyar ördög-regény”-ről beszél. Az alkotás motívumszerkezetét úgy mutatja be, hogy benne nemcsak az „ördögi” erővonal jelenik meg, hanem a Rosszal szemben a világkép másik pólusa, illetve az azt hordozó motívumok is. A „nagyregény” világában feltárja és funkciójában vizsgálja a – Babits műveiben jellemzően előforduló – dualitást, s közben megvilágosodik a regényben szavakkal ki nem fejezett babitsi szakrális létélmény, a „magasság-élmény”. – A dolgozat szerves része Babits regényének Szekfű *Három nemzedékével* való időnkénti összevetése, hiszen ez a motívumelemzéssel termékeny kölcsönhatásban segítette a *Halálfi* értelmezését.

Az említett dolgozaton kívül két olyan mikro-filológiai, szövegösszehasonlító munka is beke-reült a kötetbe, amelyben a szerző figyelme a „keletkező szöveg” tartalmi-eszmei-esztétikai megközelítésére irányul.

ISBN 978-963-446-516-4

9 789634 465164

Ára: 3200 Ft